úvodní esej / *opening essay by*
Sir Neil Cossons

průmyslové dědictví
industrial heritage

průmyslové dědictví

industrial heritage

průmyslové dědictví / *industrial heritage*

SBORNÍK PŘÍSPĚVKŮ Z MEZINÁRODNÍHO BIENÁLE *INDUSTRIÁLNÍ STOPY* /
CONFERENCE PROCEEDINGS FROM THE INTERNATIONAL BIENNIAL 'VESTIGES OF INDUSTRY'

autoři příspěvků / *contributing authors* Lukáš Beran, Louise N. Boucher, Neil Cossons, Eva Dvořáková, Vladimír Dvořák, Wolfgang Ebert, Keith Falconer, Axel Föhl, Benjamin Fragner, Blažena Gehinová, Marie Hesková, Meritxell Puig Jodar, Müjgan Bahtìyar Karatosun, Eva Kráľová, Michael Mende, Jiří Merta, Györgyi Németh, Radka Pittnerová, Petra Rydvalová, Dan Senn, Lars Scharnholz, Radoslava Schmelzová, Paul Smith, Jan Světlík, Tomáš Šenberger, Josef Štulc, Dagmar Šubrtová, Norbert Tempel, Petr Urlich, Vladislava Valchářová, Miloš Vojtěchovský, Tomáš Žižka

editor / *editor* Benjamin Fragner

na přípravě a sestavení publikace se podíleli / *contributing editorial work*
Lukáš Beran, Vladislava Valchářová

redakce / *managing editor* Olga Groszová

jazyková úprava / *copy editor* Eva Příhodová

anglický překlad / *english translation* Robin Cassling

český překlad / *czech translation* Kateřina Hilská, Jiří Mareš, Yveta Johansen

grafická úprava / *graphic design by* Jan Forejt

sazba a tisk / *typeset and printed by* Studio ELEMENT

obálka / *cover*
Stará kanalizační čistírna v Praze-Bubenči / *Old Sewage Treatment Plant in Prague-Bubeneč*
(foto / *photo* Gabriel Fragner)

vydalo Výzkumné centrum průmyslového dědictví Českého vysokého učení technického v Praze ve spolupráci s Kolegiem pro technické památky ČSSI & ČKAIT /
published by the Research Centre for Industrial Heritage of the Czech Technical University in Prague, in cooperation with the Technical Monuments Committee of the Czech Chamber of Certified Engineers and Technicians and the Czech Union of Civil Engineers

projekt byl uskutečněn za podpory Mezinárodního visegrádského fondu, a. s. Vítkovice a a. s. Metrostav /
this project was supported by the International Visegrad Fund, Vítkovice a. s. and Metrostav a. s.

ISBN 978-80-01-04067-6
© 2008 České vysoké učení technické v Praze
Praha 2008

http://vcpd.cvut.cz
vcpd@vc.cvut.cz

SBORNÍK PŘÍSPĚVKŮ Z MEZINÁRODNÍHO BIENÁLE INDUSTRIÁLNÍ STOPY /

CONFERENCE PROCEEDINGS FROM THE INTERNATIONAL BIENNIAL 'VESTIGES OF INDUSTRY'

VCPD

OBSAH / *CONTENTS*

ÚVOD / *INTRODUCTION* 8

01

NEIL COSSONS

Průmysl včerejška, odkaz zítřku? / *Yesterday's Industry, Tomorrow's Legacy?* 14 *248*

02

AXEL FÖHL

Záchrana průmyslové minulosti – zkušenosti z Německa / *Saving the Industrial Past – The German Experience* 32 *257*

KEITH FALCONER

Udržitelné využití historických průmyslových areálů v Británii / *Sustainable Re-use of Historic Industrial Sites in Britain* 42 *260*

PAUL SMITH

Konverze státních tabákových manufaktur ve Francii / *Conversions of State Tobacco Manufactories in France* 56 *265*

WOLFGANG EBERT

ERIH – Evropská trasa průmyslového dědictví / *ERIH – European Route of Industrial Heritage* 66 *271*

03

MICHAEL MENDE

Brunšvická časová osa / 78
Braunschweig Timeline *278*

GYÖRGYI NÉMETH

Místo plynárny muzejní čtvrť? / 84
From Gasworks to Museum Quarter? *281*

KEITH FALCONER

Od zrna po sklenici – role English Heritage v zachování průmyslového dědictví piva / 90
From Grain to Glass – English Heritage's Role in Conserving the Industrial Heritage of Beer *283*

LARS SCHARNHOLZ

Inkubátor pro opuštěné tovární budovy / 98
An Incubator for Vacant Factory Buildings *286*

MERITXELL PUIG JODAR

Komerční využití průmyslového dědictví / 102
Commercialising Industrial Heritage Spaces *289*

MÜJGAN BAHTÌYAR KARATOSUN

Průmyslové dědictví v Turecku a role institucí při jeho ochraně / 106
Industrial Heritage in Turkey and the Role of Various Institutions in Their Conservation *291*

EVA KRÁĽOVÁ

Vytváranie záchrannej siete pre priemyselné pamiatky na Slovensku / 110
Creating a Conservation Network for Industrial Heritage in Slovakia *294*

NORBERT TEMPEL

Skryté poklady / 116
Hidden Treasures *295*

04

BENJAMIN FRAGNER

Vykročení z industriálního skanzenu / 126
Moving Beyond the Industrial Museum *299*

EVA DVOŘÁKOVÁ

Průmyslové dědictví a limity jeho institucionální ochrany v České republice / 134
Industrial Heritage and the Limits to Its Institutional Conservation in the Czech Republic *303*

TOMÁŠ ŠENBERGER

České země, součást evropského industriálního prostoru / 144
The Czech Lands as Part of the European Industrial Area *305*

JOSEF ŠTULC

Zápas o autentické hodnoty industriálního dědictví Prahy / 154
The Fight for the Real Value of Industrial Heritage in Prague *307*

VLADISLAVA VALCHÁŘOVÁ

Průmysl v obrazech / 160
Industry in Pictures *308*

LUKÁŠ BERAN

Stavby textilního průmyslu severních Čech a jejich tvůrci / 168
Buildings and Architects of the Textile Industry in Northern Bohemia *312*

PETRA RYDVALOVÁ, RADKA PITTNEROVÁ

Ekonomický potenciál průmyslového dědictví / 178
The Economic Potential of Industrial Heritage *312*

MARIE HESKOVÁ, BLAŽENA GEHINOVÁ, VLADIMÍR DVOŘÁK

Industriální turistika jižních Čech / 184
Industrial Tourism in Southern Bohemia *313*

JIŘÍ MERTA

Evropská cesta železa Moravským krasem / 192
The European Iron Trail through the Moravian Karst *313*

JAN SVĚTLÍK

Kotevní místo průmyslového dědictví i rozvoje / 196
The Anchor Point of Industrial Heritage and Development *314*

05

MILOŠ VOJTĚCHOVSKÝ

Současné umění a průmyslové dědictví / 202
Contemporary Art and Industrial Heritage *315*

LOUISE N. BOUCHER

Chaudière Falls: Zkoumání výtvarných děl jako cesta k pochopení průmyslových areálů / 212
Chaudière Falls: Exploring Visual Arts as an Avenue for Interpreting Industrial Sites *319*

TOMÁŠ ŽIŽKA

Site specific projekty / 220
Site-Specific Projects *322*

DAGMAR ŠUBRTOVÁ, RADOSLAVA SCHMELZOVÁ

Galerie Důl Mayrau / 228
Mayrau Mine Gallery *323*

DAN SENN

Estetická užitečnost drsného alternativního prostoru / 232
The Aesthetic Usefulness of Rough Alternative Space (RAS) *324*

POZNÁMKY MODERÁTORA NA OKRAJ / 238
A MODERATOR'S NOTES IN THE MARGINS

PETR URLICH

Texty v angličtině / 248
Texts in English

Výběr z literatury / 326
Selected Publications

Autoři / 334
Authors

ÚVOD / *INTRODUCTION*

Benjamin Fragner

Průmyslové dědictví se stává naléhavým a současným tématem, jako by méně patřilo k minulosti. Přesvědčí o tom listování publikací, která uzavírá sérii mezinárodních bienále Industriální stopy. První setkání ve staré kanalizační čistírně v pražské Bubenči roku 2001 provázely netrpělivost a obavy, jistě i proto, že průmyslové dědictví bylo pokládáno spíš za kuriozitu na okraji veřejného zájmu a bylo těžké odhadnout, jakou si vydobude odezvu. Po čtvrtém bienále v roce 2007 jsou už v České republice industriální stopy vnímány jako výzva, téma vyhledávané nejen několika nadšenci, ale provázené publicitou v médiích i populárním zájmem veřejnosti, akceptované odbornou veřejností, nedávno v této věci ještě značně nejednotnou, přijímané i dříve váhajícími oficiálními institucemi, dokonce i komerční developerskou sférou.
Přesto nastoluje otázky, u nichž nevystačíte se zjednodušenou odpovědí. Ještě ve změněné situaci dál vytušíte nervozitu a obavy. S pokračujícím časem totiž ubývá prostoru pro nalezení východiska i realistických variant odpovědí. Paradoxně průvodním efektem narůstajícího zájmu jsou i nepoučená a spekulativní rozhodnutí, hrozící znehodnocením toho, co ještě přetrvalo. Rozeznané hodnoty, o nichž se již daří přesvědčit, se jakoby zvolna drolí mezi prsty.
Aktuální téma pokaždé provází dilema, kde jsou hranice, za nimiž by se měl především naplňovat obsah vyslovovaných slov. Proto také *Industriální stopy* představovaly pomyslný deštník pro bezpočet názorově

Industrial heritage has become a compelling and contemporary issue, as though less and less a thing of the past. A browse through this book, which marks the end of the series of international Biennials 'Vestiges of Industry', should provide ample proof of this fact.
The very first meeting in the Biennial series, held in the Old Sewage Treatment Plant in Prague-Bubeneč in 2001, was accompanied by a sense of impatience and worry. This mood no doubt stemmed partly from the fact that industrial heritage was still viewed more as a curiosity on the margins of public interest, and it was difficult to tell what kind of response it would garner. By the time of the fourth Biennial in 2007 the view of industrial heritage had changed in the Czech Republic, and it has now come to be seen as a challenge. No longer the exclusive interest of just a handful of enthusiasts, the topic now draws attention from the media and the general public. It is has been accepted by the professional community, which until recently was divided over the issue, by official institutions, which were initially wary of the issue, and even by the commercial development sector.
Yet questions arise for which we cannot make do with just simple answers. Even in this altered atmosphere we still encounter a sense of unease and concern, and the reason is that, as time passes, there is less and less space left for reaching the right solutions and realistic options. Paradoxically, a side effect of the general increase in the level of interest in industrial heritage has been a swell in uninformed and speculative decision-making, so that what has managed to survive so far is now at risk of being devalued. The value criteria that were identified, and which were beginning to gain ground, seem to be gradually slipping through our fingers.
The dilemma that constantly plagues the topic of industrial heritage is where to draw the line and say from this point words need to be put into action. The 'Vestiges of Industry' Biennials have therefore always tried to be a kind of notional umbrella, encompassing conceptually wide-ranging and more or less autonomous exhibitions, performances, concerts, and conferences on the possibilities, significance, and difficulties surrounding the adaptive re-use of industrial heritage. Their main objective, alongside

pestrých, víceméně autonomních výstav, performancí i koncertů, konferencí o možnostech, smyslu a úskalích jiného užití industriálních stop, jejichž cílem bylo vedle obecných úvah o mizejících hodnotách především opětovné oživení míst, která po jistý čas zůstávala stranou zájmu.
Zpočátku to platilo o unikátním technickém díle, kde se konala v roce 2001 první konference, o staré kanalizační čistírně. V následujících letech přibyly další industriální objekty Prahy, pak opuštěné průmyslové areály nedalekého Kladna, následovala další města České republiky, Liberec a Ostrava. Vždy, alespoň na pár dnů, se dařilo propojit zkušenosti často proti sobě stojících profesních zájmů i vzdělání architektů, stavebních inženýrů, památkářů, developerů, sociologů, lidí z oblasti kultury, umělců, divadelníků, hudebníků. S přesahy k obecnějším, architektonickou tvorbu a památkovou péči už překračujícím reflexím. Dotýkaly se průmyslového dědictví, které patří ke světu, jehož jsme stále ještě součástí, zatímco nás už pohlcují ambice společnosti s industriální érou jakoby za zády, se stíny mizejících průmyslových provozů po útlumu a likvidaci celých odvětví. Průmyslové dědictví představuje přetrvávající kulturní zkušenost, memento, jistě i nezaměnitelný umělecký zážitek a nepřehlédnutelný materiální odkaz.
Mezinárodní konference především porovnávaly vlastní zkušenost v kontextu obdobných snah kolem ve světě. Proto i výběr přednesených příspěvků ze setkání v roce 2007 a zčásti i z roku 2005 je základem této

---

encouraging general reflections about fading values, was to bring life back to a particular site that had remained outside the sphere of interest for some time.
This was exactly the case of the unique technical structure in which the first conference was held in 2001 – the Old Sewage Treatment plant. In subsequent Biennials attention turned and events spread, to other industrial structures in Prague, then to abandoned industrial sites in nearby Kladno, and then on to other towns in the Czech Republic, such as Liberec and Ostrava. For a few days on each occasion it was possible to bring together the experiences and often conflicting professional interests and education of architects, civil engineers, conservationists, developers, sociologists, people in the sector of culture, visual and dramatic artists, and musicians. And on each occasion we were consequently able to take the discussion beyond aspects of architectural creativity and heritage conservation to the level of more general reflections, where industrial heritage must be seen as a part of a world that we still reside in, even as we are simultaneously consumed by the aspirations of a society with its industrial age apparently behind it, leaving just the shadows of vanishing industrial enterprises in the aftermath of the decline of industry and the liquidation of entire sectors. Industrial heritage constitutes a lasting cultural experience, a memento, a truly unique aesthetic experience, and an explicit material legacy.
The international conferences were primarily directed at sharing and comparing experiences of similar efforts around the world. Therefore, the selection of papers presented at the conference in 2007 and some of the papers presented at the 2005 conference form the core of this book. For easier orientation it is divided into five chapters. The wide spectrum of perspectives presented herein offers a more or less comprehensive idea of current practices relating to industrial heritage.
The book's opening and, for an orientation in this topic, highly valuable essay is by Sir Neil Cossons, and in it he elaborates on the thoughts expressed in his keynote speech at the fourth Biennial in 2007. The second chapter contains a summary of outstanding projects in past years, mainly represented by German, British and French experiences, and we can trace the way in which they are interconnected as examples

knihy. Pro přehlednost je členěná do pěti kapitol a širokým spektrem pohledů poskytuje celkem ucelenou představu o současných přístupech.
Úvodní a pro orientaci v tématu zásadní esej Sira Neila Cossonse rozvíjí myšlenky jeho zahajovací přednášky na čtvrtém bienále v roce 2007. Pokračuje druhá kapitola se shrnutím výrazných počinů uplynulých let, reprezentovaných především německou, britskou a francouzskou zkušeností. Sledujeme jejich propojování jako důležitých i vyhledávaných cílů v integrované Evropě. Následují aktuální přehledy argumentů a příkladů proměny areálů a objektů zanikajícího průmyslu na krystalizační místa urbanizace, udržitelného rozvoje sídel a krajiny.
Zahraniční příspěvky z konference roku 2007 shrnuje třetí kapitola, na ně navazují texty čtvrté kapitoly o proměně atmosféry a hodnotových kritérií na naší domácí scéně, doložené příklady diskutovaných staveb a projektů.
Bienále Industriální stopy – s četnými doprovodnými akcemi, výstavami, koncerty a performancemi – znamenalo vykročení za obvyklý rámec obdobných setkání. Tuto atmosféru dokresluje pátá kapitola, zvažuje sílu a smysl osobního zážitku při doteku s industriálním prostředím, možnosti i limity uměleckého sdělení, které by inspirovalo k jednání.
Vzhledem k rozsahu a počtu příspěvků nebylo možné zařadit do knihy všechny texty současně v češtině i v angličtině, jak zazněly (se simultánním překladem) na konferenci. Úplné znění všech textů v češtině nebo v českém překladu je doplněno anglickými názvy a popisky obrázků, včetně odkazu na stránku anglického textu v závěru knihy, kde jsou příspěvky uvedeny v plném nebo zkráceném znění. Snahou je představit atmosféru konferencí i téma co nejúplněji, a to i v rámci omezeného prostoru publikace.

---

of the important and pursued goals of an integrated Europe. This is followed by a current overview of the arguments for and examples of the adaptive re-use of former industrial buildings and sites as the formative hubs of urbanisation and the sustainable development of urban centres and rural areas. The third chapter contains papers presented by participants from abroad, followed in the fourth chapter by texts on the changing atmosphere and value criteria in the domestic scene, attested to with examples of the buildings and projects discussed.
The International Biennial 'Vestiges of Industry' and its many accompanying events, exhibitions, concerts, and performances, signified a stride beyond the usual framework of such meetings. The fifth chapter rounds out the description of this atmosphere, weighing the strength and value of personal experience in encounters with an industrial environment and the potential and limitations of artistic communication as a source of inspiration for action.
Given the length and the large number of conference papers it was impossible to include all the texts in both Czech and English as they were presented (in simultaneous translation) at the conference. The full versions of all the texts in Czech or in Czech translation are accompanied by an English translation of the titles and illustration captions and a reference to the page number where the text is printed in full or abridged form in English at the end of the book. The aim is to provide as complete as possible an idea of the atmosphere of the conferences and the topics they addressed, and to do so within the relatively limited space afforded by a publication.

PODĚKOVÁNÍ / *ACKNOWLEDGEMENTS*

Poděkování patří všem přednášejícím a autorům publikovaných textů: svou účastí na bienále a probíhajícími diskusemi nepřehlédnutelně přispěli k poučenějšímu vnímání industriálních stop v České republice. Především pak Siru Neilu Cossonsovi, který vstupní úvahou a bezprostředním komentářem nasměroval setkání, z něhož příspěvky tvoří základ této publikace. / *Sincere thanks is due to all the speakers at the conferences and all the authors of the texts published in these pages, whose participation in the current discussions was an unquestionable contribution to the development of a more informed perception of industrial heritage in the Czech Republic, and thanks is especially due to Sir Neil Cossons, whose opening thoughts and direct comments set the tone of the meeting at which the papers in this book were presented.*

V neposlední řadě je také třeba zmínit roli hlavního iniciátora bienále Svatopluka Zídka, prezidenta Českého svazu stavebních inženýrů, díky němuž se vše vůbec podařilo finančně a organizačně zvládnout, přestože on sám se nakonec z vážných zdravotních důvodů nemohl zúčastnit. / *Finally, we must express our special gratitude to the main initiator of the Biennial, Svatopluk Zídek, president of the Czech Union of Civil Engineers, thanks to whom all the organisational and financial aspects of the events were handled successfully, though unfortunately, for serious health reasons, he himself was in the end unable to attend the events.*

Bienále *Industriální stopy*, i vydání této publikace, by nebylo možné bez rozsáhlého okruhu spolupracovníků, jistě také ne bez obdivovatelů industriálních stop v místech, kde akce probíhaly – v Praze, Kladně, Liberci a Ostravě. Přispěli k atmosféře, ve které se průmyslové dědictví stává aktuálním tématem. / *The International Biennial 'Vestiges of Industry' and the publication of this book would not have been possible without the cooperation of a wide circle of others and without the help of admiring supporters of industrial heritage in the locations where the events were held–Prague, Kladno, Liberec, and Ostrava. They helped create an atmosphere in which industrial heritage has been able to evolve into a theme for today.*

Zvláštní poděkování patří především / *Special thanks is owed to:*

Jiřímu Adámkovi, Marii Báčové, Richardu Balousovi, Jiřímu Bělohlavovi, Svatopluku Biokovi, Jaroslavu Borákovi, Blance Čermákové, Janu Červenému, Lence Dolanové, Zuzaně Drahotušské, Jitce Duchkové, Daně Dvořákové, Evě Dvořákové, Miroslavu Fojtíkovi, Nadě Goryczkové, Jiřímu Hankemu, Aleně Hanzlové, Josefu Havelkovi, Emilu Hlaváčkovi, Filipu Horatschkemu, Janu Hozákovi, Liboru Jalůvkovi, Václavu Jandáčkovi, Jaroslavu Jáskovi, Danu Jiránkovi, Šárce Jirouškové, Yvetě Johansen, Evě Kesslové, Evě Kijonkové, Miloslavu Klímovi, Václavu Krulišovi, Věře Kučové, Heleně Kvačkové, Tomáši Lébrovi, Václavu Machovi, Jiřímu Marešovi, Silvii Markové, Miloši Matějovi, Jiřímu Michálkovi, Šárce Morávkové, Jitce Mrázkové, Oskaru Mužíčkovi, Ireně Novotné, Janu Palasovi, Bohumilu Pechovi, Jiřímu Perglovi, Josefu Pleskotovi, Milanu Petriščákovi, Janě Polákové, Lence Popelové, Ivoně Raimanové, Ivanu Rousovi, Iloně Rozehnalové, Haně Samuelové, Ludmile Sedlářové, Antonínu Schäferovi, Olze Slámové, Ivo Stašovi, Albertu Di Stefanovi, Jiřímu Surůvkovi, Janu Světlíkovi, Milanu Starcovi, Markétě Ščerbákové, Tomáši Šenbergerovi, Evě Šípkové, Petru Štemberovi, Pavlu Štěpánovi, Dagmar Šubrtové, Zdeňku Trejbalovi, Karlu Urbanovi, Petru Urlichovi, Zuzaně Vlčkové, Miloši Vojtěchovskému, Tomáši Voldrábovi, Martinu Vonkovi, Petru Vorlíkovi, Heleně Wiegandové, Františku Zapletalovi, Lence Zimové, Bohuši Získalovi, Michalu Zlámanému, Tomáši Žižkovi ...

Poděkování patří i organizacím a institucím, které byly do bienále zapojeny / *Gratitude must also be expressed to the organisations and institutions involved in the Biennial:*

České vysoké učení technické v Praze, Národní památkový ústav, Česká komora autorizovaných inženýrů a techniků činných ve výstavbě, Český svaz stavebních inženýrů, Český národní komitét ICOMOS, Akademie múzických umění, Národní technické muzeum v Praze, Mezinárodní visegrádský fond, Ekotechnické museum v Praze, Hospodářská komora České republiky, Hornický skanzen Důl Mayrau, Sládečkovo vlastivědné muzeum v Kladně, Česká komora architektů, Hornické muzeum OKD, Městská část Praha 9, statutární města Ostrava, Kladno, Liberec, Liberecký kraj, Severočeské muzeum v Liberci, Spacium, hl. m. Praha, Za starou Ostravu, Kladno+–Záporno, Útvar rozvoje hl. města Prahy, Arteum, Malamut, mamapapa, Komorní orchestr Berg, Česká národní banka, Moravskoslezský kraj, Slovenská komora stavebních inženýrů, Polská komora stavebních inženýrů, Maďarská inženýrská komora, Centrum audiovizuálních studií FAMU, Lemurie t. a. z. a Radio Jelení, Karlin Studios, Nadace Zollverein Essen, Česká komorní filharmonie, Sdružení historických sídel Čech, Moravy a Slezska, Shark Production, Goethe Institut, Hudební nadace OSA, Ministerstvo kultury ČR, Nadace pro současné umění Praha, ScArt, Visual Connection, Roland Česká republika, WIA ad.

www.industrialnistopy.cz
http://vcpd.cvut.cz

01

NEIL COSSONS

NEIL COSSONS

Průmysl včerejška, odkaz zítřku?

Yesterday's Industry, Tomorrow's Legacy?

English text on p. 248

Většinou Evropy slavná éra průmyslu prošla a zmizela. Zanechala nám působivý odkaz, nejen svým dopadem – v minulosti i nyní – na společnost a krajinu. Zakrátko bude toto dědictví, z pohledu historie a archeologie, to jediné, co z ní zbude; právě ono a spletitá síť postojů, které tak zásadně utvářely společnost, v níž dnes žijeme. Nevyhnutelně časem vyprchají a s nimi i znalost z první ruky a přímá zkušenost s průmyslem a vším, co představoval. Co zůstane, bude záležitostí historiků a archeologů. Naší odpovědností je zachytit cosi z ducha té doby zabezpečením jeho materiálních pozůstatků pro budoucnost.

Už nyní považujeme industriální epochu za určující pro naše dějiny, a to nejen její počátek a následky (o nichž se debatuje nějakých dvě stě let), teď je to však poprvé v souvislostech s jejím zánikem. Industrializace není pouze výrazným a rozlišujícím historickým fenoménem v naší minulosti, je jedinou a nejvlivnější sociální a ekonomickou silou, jež nyní ovlivňuje společnost celého světa. Představovala skokovou proměnu společnosti, krajiny a hospodářství, bezprecedentní ve svém dopadu, jedinečnou ve svých důsledcích.

To je samozřejmě eurocentrický pohled. Úpadek průmyslu je geograficky relativní pojem. V jiných částech světa – např. v Indii nebo Číně či Brazílii – je industrializace ve svých současných projevech rozvíjena jako cesta z venkovské chudoby k nějaké nové formě blahobytu. Tím nutnější je rozpoznání významnosti počátků a následného vývoje industrializace. A stejně tak jako v prvních průmyslových revolucích před jedním či dvěma sty lety i tuto industrializaci nevyhnutelně provázejí růst počtu obyvatel, urbanizace a nepostižitelné sociální a politické důsledky. Obdobně některé z těchto dopadů nabývají bezpříkladných rozměrů, vznikají nová mega-města a obrovské městské aglomerace, které v prostředí 21. století znovu ukazují limity zdrojů, zdraví, bohatství a chudoby, jež by byly tak důvěrně známé společenskému komentátorovi v Manchesteru, Lille nebo Essenu kolem poloviny 19. století.

Jsem přesvědčen, že život v takzvané postindustriální společnosti, kdy všude kolem sebe vidíme zbytky průmyslové krajiny minulosti, od nás vyžaduje zvláštní odpovědnost. V tomto příspěvku bych se rád zabýval složitostí našeho pohledu na industrializaci, protože nabízí proniknutí k podstatě

našich názorů na (industriální) archeologii a zejména chci zkoumat způsoby, jakými bychom mohli uchovat dostatečné materiální doklady o průmyslovém věku. Postarat se, aby naši následníci, o generaci či více později, ještě mohli vidět, oceňovat, chápat a získat přehled o jeho mimořádném vlivu. Toho je potřeba dosáhnout způsobem, který je dlouhodobě udržitelný. Je to, věřím, skutečná výzva pro industriální archeologii.

Proč je rozhodující, abychom na tuto výzvu reagovali nyní? Předně, v mnoha částech Evropy doslova vymírají průmyslové činnosti v tradičním smyslu toho slova. To neznamená, že dnešní evropský průmysl nehraje významnou roli, naopak – ale jeho metody, struktura zaměstnanosti, budovy, závody, ekonomický a sociální dopad i zeměpisné rozložení se jen málo podobají dřívějšku. Ve většině evropských zemí se výrobní průmyslová odvětví podílejí na hrubém domácím produktu asi 15 až 19 procent, tedy méně než na Mauriciu a výrazně méně než v Číně, kde v současnosti činí 37 procent a podíl průmyslu stále roste.

Zadruhé, k zániku průmyslu dochází právě po dvě poslední generace, rychlostí před třiceti lety ještě nepředstavitelnou. V další generaci už bude jen málo těch, kteří si ještě budou pamatovat či mít nějakou zkušenost s průmyslem, jak byl definován v 19. století a pokračoval nejen jako významná součást ekonomiky tradičních evropských průmyslových zemí – kde byl zároveň vlivnou součástí jejich kultury – ještě tak nedávno, jako koncem sedmdesátých let 20. století. Některá odvětví průmyslu skutečně téměř vymizela – textilnictví a kovovýroba jsou dva příklady. Na konci osmdesátých let se jen v oblasti Velkého Manchesteru nacházelo téměř 1 000 prázdných textilních továren, mnohé z nich rozsáhlé. Likvidace ekonomiky založené na uhlí, železné rudě a parní energii i továrenské výroby, postupný úpadek, který trval přes půl století či více, vyvrcholil závěrečnou kapitolou, mimořádnou a nečekaně stručnou. Rychlost tohoto úpadku měla pak závažné důsledky pro zachování a péči o hmotné dědictví.

Zjevnou a symbolicky nejvýznamnější metaforou je faktický zánik hlubinného dolování uhlí během nějakých patnácti let. Vezměme si jako příklad Velkou Británii. Zde bylo uhlí základním zdrojem, na němž asi tak po čtyři století spočívalo celkové bohatství státu. Británie se stala první ekonomikou ve světě poháněnou využitím uhelného paliva. Koncem 17. století se pohybovala roční těžba kolem 2,5 mil. tun a uhlí se stalo první komoditou v historii lidstva, která se měřila na miliony tun. Příštích sto dvacet let žádná jiná země toto číslo nepřekročila. Kolem roku 1800 těžba dosáhla asi 10 mil. tun ročně, což odpovídalo jedné tuně na hlavu. Tato udivující statistika odráží dlouhé období, během něhož četná průmyslová odvětví, od sklářství až po slévárenství či pivovarnictví, začala využívat uhlí, což bylo však jen zčásti způsobeno ztenčením zásob dřeva. To vše samozřejmě ještě před příchodem železnice – sama se stala velkým konzumentem uhlí – a v době, kdy parní pohon továren a výroba oceli založená na spalování koksu byly ještě v počátcích.

Dnes Velká Británie těží ročně pouhých 20 mil. tun, což je méně než polovina toho, co těžila před patnácti lety. Z přibližného počtu 3 100 dolů v roce 1913, kdy produkce s 287 mil. tun vyvrcholila, zbylo v raných osmdesátých letech 130 hlubinných dolů. V současnosti jich zůstalo pouhých šest spolu s pětadvaceti doly povrchovými; v uhelném průmyslu Spojeného království je zaměstnáno 5 600 lidí, zatímco v roce 1913 to bylo 1 118 000.

Mnozí si ještě pamatujeme, jak vypadaly krajiny v místě těžby uhlí. Vryly se do paměti silněji než co jiného. Většina z nás si také pamatuje okolnosti likvidování tohoto průmyslu; nenadálého, okamžitého a téměř konečného řešení během deseti let či trochu déle. Tyto události byly významné nejen, jak se odrazily v tom, co jsme dlouho považovali za zásadní součást ekonomiky, ale byly symbolické zvratem v ekonomické úspěšnosti, struktuře zaměstnanosti a politické moci. Samozřejmě to nebyla záležitost výlučně britská. Rovněž například ve Francii, Německu a Belgii – a také v České republice – nastaly převratné změny provázené uzavíráním dolů a zánikem dalších průmyslových a výrobních aktivit spojených s těžbou. Všechny tyto země se musejí vyrovnávat svým vlastním způsobem se společenskými, ekonomickými a krajinnými problémy vyvolanými tímto zánikem.

Nicméně, nejpřesvědčivější mírou deindustrializace je snížení počtu lidí zaměstnaných ve výrobě a v celém průmyslovém sektoru. Sestup byl strmější, než mohly naznačit i prosté ekonomické ukazatele. V konečném výsledku dojde ke – dnes už značné – ztrátě povědomí a zkušenosti s prací v průmyslu v celé populaci, což vyvolá nejhlubší kulturní změnu našeho chápání průmyslové minulosti. Nadále už nemůžeme předpokládat, že význam průmyslu v naší minulosti bude brán tak samozřejmě, jako donedávna.

Třetí důvod pro připomenutí, proč se zabývat pozůstatky průmyslové revoluce, je zčásti odvozen od prvních dvou. Lze pozorovat proměnu, nové uspořádání tradičních průmyslových krajin, jako výsledek nového směru vývoje většiny postindustriálních společností, které se vydaly cestou ekonomiky založené převážně na službách. Období trvající hospodářské prosperity a stále stoupajícího růstu disponibilních příjmů, nové trendy v maloobchodu, potřeba stavět více domů s následnými tlaky na využití tzv. brownfields a městské periferie, expandující automobilismus, zdůrazňování dopravní infrastruktury – to vše a mnoho dalšího žene krajinné změny v dosud nevídaném rozsahu tempem, jaké jsme nezažili po čtyřicet let. Rozrůstání příměstské zástavby (*exurbia*), té země nikoho mezi městem a venkovem, která nepatří ani tam ani tam. Krajiny výjezdových ramp kolem městských komunikací jsou cizím, ale stále běžnějším rysem mnoha částí Evropy. Stojíme tváří v tvář novému typu globální ekonomiky – svým pojetím, strukturou a stylem severoamerické – a musíme uvážit, co jsme připraveni obětovat.

Je to samozřejmě problém, který postihuje historické prostředí obecně, ale mnohé z toho, co mizí, je výtvorem posledních dvou století – tedy charakteristické průmyslové budovy a krajiny, často nepochopené, podceňované a ponechané bez povšimnutí, podléhající vkrádajícímu se úpadku či celkové asanaci, přesto tu a tam zralé k novému oživení. V těchto krajinách změny patří pozůstatky průmyslové činnosti k těm zvlášť zranitelným.

Musíme tedy navrhnout nový přístup, přiměřený požadavkům řekněme příštího půlstoletí, přizpůsobivý společenským a ekonomickým podmínkám doby, reflektující náš měnící se pohled na to, co je důležité a potřebuje ochranu, a také možnosti, jak přitáhnout vlastníky a veřejnost ke konstruktivním, vynalézavým formám péče. Zejména musíme zajistit budoucnost pro historicky nebo památkově důležité, často křehké, obvykle prosté a snadno znehodnotitelné městské krajiny, typické pro industriální období. Tato prostředí byla mimořádně osobitá a originální; jejich kulturní hodnota musí být teprve plně pochopena a doceněna.

Dovolte mi shrnout: důvod, proč dělat jakousi inventuru nyní, tkví v tom, že velká epocha průmyslu skončila. Konečný zánik se udál nevídaně rychle a výsledkem je, že během jedné generace už bude chybět bezprostřední povědomí o průmyslu a zkušenost s ním. Na společnost to má dopad přinejmenším stejně revoluční, jako kdysi, při prvním doteku, měla industrializace na venkovská společenství. Vymizení průmyslu z povědomí veřejnosti znamená, že už nelze brát za samozřejmost rozšířený předpoklad o významu industrializace. Zatímco pokračující výzkum zřetelně pomůže s uvědoměním malé hrstce, z mého pohledu je zcela klíčová propagace z širšího pohledu veřejnosti; proto je nutné zajistit dostatečné a čitelné svědectví o této krajině a přesvědčivě je interpretovat.

Je tu ještě jiný rozměr. S tím, jak se současná industrializace šíří v rozvojovém světě a mizí z dřívějších průmyslových zemí, zanechává po sobě místy jakoby uvízlé staré způsoby průmyslové výroby, petrifikované tam nestejným tempem změn a vývoje: výroba oceli využívající Bessemerovy a martinské pece, dávno již zmizelé všude kromě Uralu, textilní výroba v Bombaji a okolí nebo tkaní juty v Bangladéši, to jsou pouhé tři příklady toho, co ještě před nějakými padesáti lety bylo důvěrně známé ve většině Evropy. Zde máme relikty průmyslových postupů, které dál přetrvávají ve společenských, ekonomických a politických podmínkách v oblastech velice vzdálených místu jejich původu. To je také třeba brát v úvahu, při zvažování strategie pro zachování tohoto dědictví.

Proč průmyslová revoluce?

Proč je průmyslová revoluce tak výjimečná? V Británii existuje industrializace jako významný a patrný jev okolo dvou set padesáti let a asi polovinu

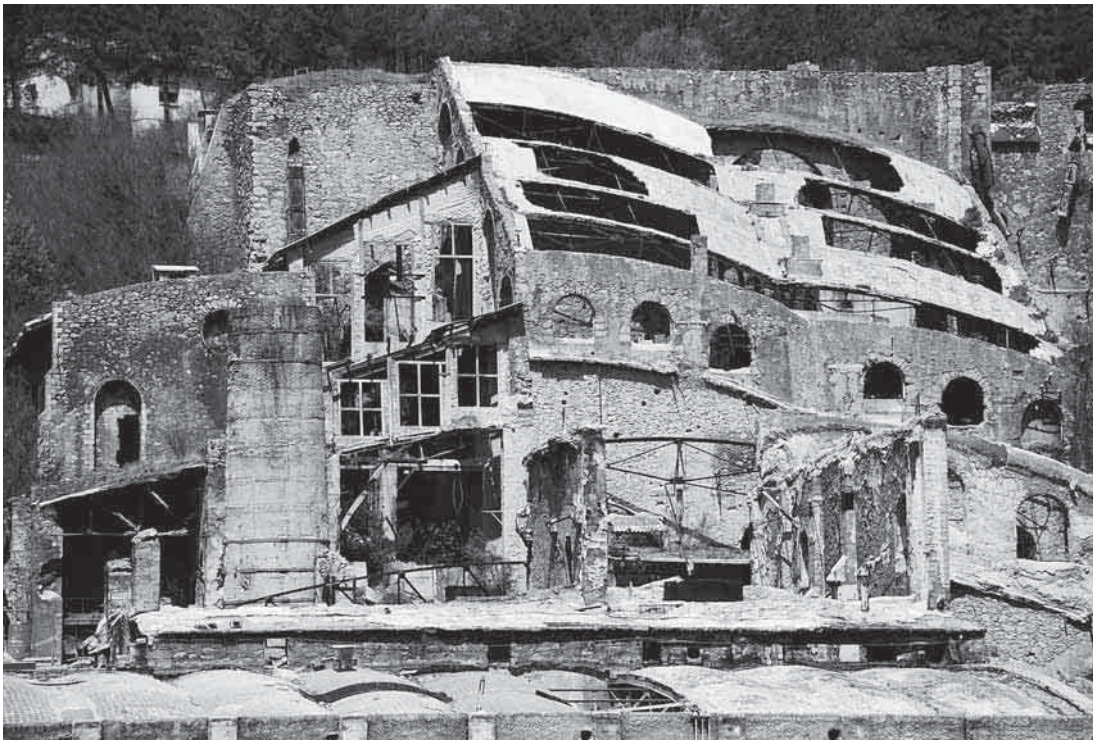

1 Trosky průmyslu v krajině, Katalánsko, Španělsko. Tato zchátralá cementárna nyní tvoří srdce Muzea cementu v Castellar de n'Hug, které je jednou ze součástí Muzea vědy a techniky ve španělském Katalánsku. / ***Industrial ruins in the landscape, Catalunya, Spain. This derelict cement works now forms the heart of the Cement Museum at Castellar de n'Hug, one of the component museums of the Museum of Science and Technology in Catalunya, Spain.***

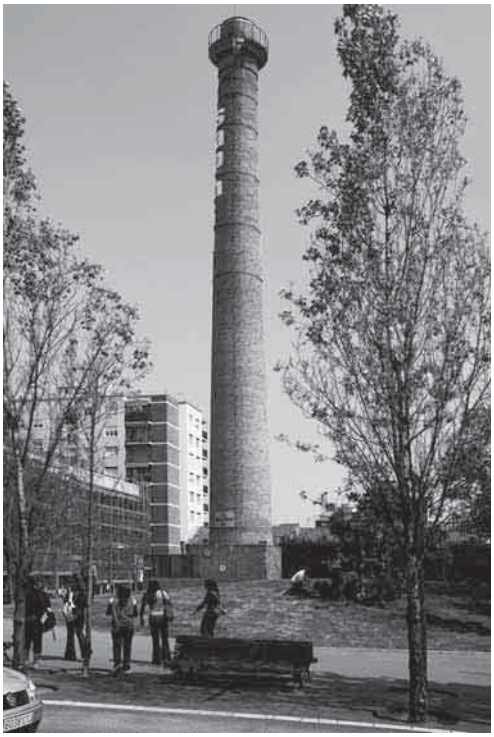

2 Tovární komín, Katalánsko, Španělsko. V Katalánsku se zachovaly mnohé tovární komíny, jako jediné vizuální připomínky zbořených textilek. / ***Factory chimney, Catalunya, Spain. Numerous factory chimneys are preserved in Catalunya, as the only visual reminders of demolished textile mills.***

z té doby ji nazýváme a popisujeme pomocí termínu „průmyslová revoluce". Začínáme také rozpoznávat její hluboké kořeny v podobě pomalých evolučních změn předindustriálního období v jejich regionálních variantách.

Paradoxem tohoto pohledu je, že spíš posiluje, než nahlodává argumentaci o tom, že průmyslová Británie kolem poloviny 19. století se značně lišila od Británie půldruhého století předtím.

Nicméně, každé chápání průmyslového věku bylo a do jisté míry dosud je zamlžováno rozpolceností, rozporností vzniklou z nedorozumění. Zvláště to platí o Británii, kde převratné důsledky industrializace podnítily mocnou protireakci. Například Ruskinova noční můra o 20. století, uveřejněná roku 1859 v knize *Two Paths* (John Ruskin, *Dvě stezky*, Praha 1909), nabídla pohled, k němuž nově vzniklá buržoazie – produkt právě toho bohatství, které zemi přinesl průmysl, rozkvět řemesel a obchodu – měla přispívat zvětšujícím se množstvím:

„…že totiž celý ostrov … od břehu ke břehu má být tak hustě poset komíny, jako hustě stojí stožáry ve přístavě liverpoolském; že nemá býti na něm žádných niv; žádných stromů, žádných zahrad, jenom trochu obilí, pěstovaného na střechách domů a požínaného a mláceného parou; že dokonce nenecháte místa ani pro silnice, ale budete cestovati buď po viaduktech nad střechami svých továren nebo tunely pod jejich podlahami; že, jelikož kouřem sluneční světlo stalo se nepotřebným, budete stále pracovati při svém vlastním světle plynovém; že ani jedno jitro anglické půdy nebude bez šachty a příslušného stroje …"[1]

O tři desetiletí později William Morris vyjádřil své protiindustriální postoje v *News from Nowhere* (William Morris, *Novinky z utopie čili věk pokoje*, Praha 1926) jako součást svého snu o komunismu v nové elysejské Anglii,[2] zatímco *Merrie England* od Roberta Blatchforda, „*ta nejúčinnější socialistická propaganda, kterou kdo kdy napsal*", jíž se prodal milion výtisků brzy po jejím vydání roku 1894, odsuzovala továrny a všechno průmyslové

3 Plynárna v Dunedinu, Nový Zéland. Plynárna v Dunedinu, která se zachovala ve formě muzea, byla první svého druhu na Novém Zélandu a jako poslední se uzavřela. Veškeré zařízení bylo dovezeno z Británie. V současnosti možná představuje nejkompletnější plynárnu vůbec. / ***Dunedin Gasworks, New Zealand. Now preserved as a museum, Dunedin's gasworks were the first to be built in New Zealand and the last to close. All its equipment was imported from Britain. The site may be the most complete gasworks anywhere.***

jako součást motivující síly hrabivosti.[3] Tato bohatá ložiska antiindustrialismu měl znovu vytěžovat Martin Wiener v osmdesátých letech ve své polemice o úpadku ducha průmyslu.[4]

Potud mýty. A jaké je naše hledisko dnes? Není o nic méně sporné. Žijeme ve světě, který je sociálně vnímavější a více relativistický. Roste povědomí (byť v rámci nepatrné, ale hlasité kulturní menšiny), že velká průmyslová doba byla skutečně velká, že zrodila bezprecedentní změnu, a z té změny získalo lidstvo výjimečné výhody, proto si doklady o této změně zasluhují naší pozornost.

Začínáme si také zvolna uvědomovat, že společenský rozměr industrializace dosud nevzbudil zájem badatelů, jaký si zasluhuje. Potíž tkví v tom, že během celého průmyslového věku bylo její studium značně zatížené politikou. Eric Hobsbawm v Británii argumentoval z marxistického hlediska, že životní úroveň obyčejných lidí se v období 1780 až 1850 nápadně zhoršila, zatímco E. P. Thompson souběžně naříkal nad slumy, znečištěným prostředím, poníženim a proletarizací, které postihly pracující vrstvy.[5] Jejich přesvědčivá rétorika i vyjadřování mnoha jejich přívrženců nyní zkresluje náš náhled na dobu velkého a stále se rozšiřujícího bohatství, z něhož pramení většina dnešní evropské prosperity.

Příchod průmyslové archeologie

To všechno připravilo scénu pro nástup průmyslové archeologie v padesátých letech 20. století. Získala nadšené stoupence už okamžitě jasným a provokativním spojením slov „průmyslový" a „archeologie" – většinou, byť ne výlučně, mimo obor zavedené archeologie – a úžasně rychle byla přijatá širokou veřejností, ve které udeřila na správnou strunu. V šedesátých a sedmdesátých letech se rojily televizní pořady, které vlastně definovaly průmyslovou archeologii pro širší veřejnost. To je rozhodující okamžik, protože bez veřejnosti jako prvotního záchytného bodu by byl jakýkoli pokrok, kterého lze dosáhnout v propagování péče o průmyslového dědictví, odsouzen k přehlížení. Ještě se k tomu vrátím, neboť to je možná nejzásadnější opomenutí v debatě o průmyslové archeologii, o jejím smyslu a souvislostech.

Nejpřekvapivější na tom však je ta úžasná rychlost, s níž se průmyslová archeologie stala uznávanou a výraznou oblastí zájmu a výzkumu. V roce 1973 Ironbridge inicioval I. mezinárodní kongres o zachování průmyslových památek. Z toho v roce 1978 vznikla mezinárodní organizace pro zachování průmyslového dědictví TICCIH – The International Committee for the Conservation of the Industrial Heritage. Ta se nadále pravidelně schází a roku 2003 vydala *Nizhny Tagil Charter for Industrial Heritage* (*Chartu z Nižního Tagilu o průmyslovém dědictví* – místo konference TICCIH v roce 2003, pozn. ed.). Kořeny průmyslové archeologie jsou dobře zdokumentovány. Hůře je však pochopený kontext. Nešlo totiž o izolovaný jev, ale o součást všeobecného vytrysknutí zájmu o archeologii i dědictví minulosti, které poznamenalo sedmdesátá léta 20. století po celé Evropě.

Odrazilo se to v pocitu ohrožení toho, co bylo vnímáno jako důležitá součást historie nás všech, v uznání estetiky a ikonografie průmyslové doby, v současném obnoveném zájmu o zříceniny a zmar, v širším porozumění průmyslové kultuře z hlediska tříd a politiky, odbornosti, dovednosti a jazyka, v možnostech nového využití průmyslových budov jako prostředku jejich záchrany pro budoucnost a často v inspirujících souvislostech proplétání všech těchto témat dohromady. Průmyslová krajina v celé své složitosti a rozmanitosti totiž nabízí příležitost nahlédnout nejen na rychle mizící minulost, ale i na něco, co už je cizí kultuře většiny Evropanů.

Když se zamyslíme nad naším pohledem na techniku, tak nově vznikající „archeologie strojírenství", která v podstatě využívá forensní techniky uplatňované v soudním znalectví k analýze strojů, třebaže je zatím v plenkách, slibuje dosud nemyslitelné možnosti, jak jim porozumět. Zkoumání, jemuž Bailey a Glithero podrobili Stephensonovu lokomotivu *Rocket* z roku 1829, je podle mého názoru jedním z nejvýznamnějších příspěvků k průmyslové archeologii od jejích počátků před půl stoletím. Pozoruhodnější o to, že je unikátní a posouvá nás dál od pouhého zkoumání staveb.[6] Bohatství neprozkoumaných dokladů existence techniky, stejně jako obsah muzejních sbírek nabízejí neuvěřitelný

potenciál; k jeho uvolnění je pouze zapotřebí nutných dovedností a znalostí – které se v současnosti nikde neučí. Propagace této stránky průmyslové archeologie představuje nejen výhody získané náskokem znalostí a tím, že přispěje k výchově specializovaných odborníků, zejména však pracovníkům muzeí pomůže lépe porozumět sbírkám, které mají v péči. Nabízí také pádné ospravedlnění hodnot materiálního svědectví pro širší pochopení minulosti.

Stavba replik a rekonstrukce technologií i experimentální archeologie jsou dávno uznávané, nyní poskytují nové poznatky o navrhování, konstrukci či výkonu průmyslových a jim příbuzných strojů. Byla postavena celá řada replik prvních lokomotiv, jako předmětů badatelské hypotézy, aby pak byly podrobeny analýze konstrukce a zkouškám výkonu.[7] Významná byla debata o užívání počítacích strojů v 19. století a přínosu Jaquardova vynálezu programovatelného stavu,[8] která vedla k experimentální rekonstrukci nerealizovaného počítacího stroje Charlese Babbage pro stanovení hodnot polynomických funkcí, provedená v londýnském Science Museum. To vše pomáhá nově pochopit význam strojů jako hmotných dokladů konceptů originality a původnosti, dosud téměř vůbec neprobádaných.[9] Novátorská hlediska slibují oživit zanedbávané stránky materiální kultury, zaslouží si pozornost historiků techniky stejně jako archeologů.

Průmyslové ruiny a estetika sběratelů starožitností

Průmyslové ruiny a jejich poselství představují další výzvu, která pod tlakem probíhajících změn dosud čeká na uchopení obzvláště v přelidněných území Evropy. Ono potěšení z rozkladu (*pleasing decay*), které tak dlouho živilo architektonickou a estetickou představivost a z jehož pojetí v 18. a 19. století vyplynuly i motivy zájmu o starožitnosti, bylo hnací silou v pozadí touhy uchovat cosi z minulosti. Dnes se stává raritou.

Ruiny nedávné minulosti vyplňují jen krátký časový interval mezi uzavřením objektu a asanací. Občas ještě na nich ulpívají zbytky života, strnulé důkazy po poslední směně, zastavený čas. Pustina „*zatím ani pevná ani statická, žije vlastním životem, v němž hnací silou je chátrání a úpadek*“.[10] Tato prchavost znamená, že ruiny, kterých jsme se již zmocnili a jež povětšinou odrážejí záliby období před sto a více lety, mohou být také tím jediným, co si poneseme s sebou do budoucnosti. Symbolizují naše dějiny, znamenají kontinuitu lidského snažení – jejich hodnotu a význam veřejnost obecně dobře chápe. Jazyk ruin, daný jak způsobem jejich uchovávání a prezentací, tak i jejich archeologickou hodnotou, nás mocně přitahuje. Paradoxně, ruiny průmyslu častěji reflektují slabost lidského díla. Vidíme v nich nejen odvetu přírody, ale také definitivní potupu víry, kterou v sobě chováme, že materiální pokrok je lineární a nezvratný. Zde jsou i počátky obecně rozšířeného, populárního uznání jejich estetických kvalit, povzbuzovaného jejich zvláštností, křehkostí a zranitelností vůči změnám.[11] Edmund Vale v roce 1941 poznamenal, že záchranou ruiny, „*ztrácíme něco, co je nenahraditelné, tedy živou představu o působení zubu Času*“.[12]

Sanitace může mít, více než co jiného, ničivější důsledky na místa někdejšího průmyslu. Současné porozumění, smysl pro úpadek, má kořeny v období 2. světové války. Roku 1942 v publikaci *The Bombed Buildings of Britain* upozornili Richards a Summerson nejen na tragické ztráty, ale i na vizuální kvality, příznačné pro zkázu způsobenou bombardováním, tedy „*zjizvený povrch rozervaných zdí, křídovou materii žárem spečeného zdiva, překvapivě prohnuté obrysy kdysi pevných nosníků a jasně žlutohnědé zabarvení vyhořelých cihlových budov*“.[13] Zasazovali se o to, aby alespoň několik trosek vybombardovaných budov bylo uchováno pro jejich drásavou krásu.

Síla obrazu

Průmyslové budovy začaly evokovat obdobné pocity – někdy pramenily ze zájmu o funkční řešení průmyslové architektury, jindy z fascinace její zkázou, takže dnes se v obrazu industrializace, zahrnujícímu proces výroby, stavby, architekturu (a úpadek tohoto všeho), jako v jednom vláknu splétá forma, funkce a design se současnou estetikou ruin. V tomto novém staromilství se málokdy objevují lidé. Vlastně jsou až nápadně nepřítomni, už jen kvůli zdůraznění bezúčelnosti pracovišť, jež uvízla ve své opuštěnosti. V šedesátých letech 20. století fotografové Bernt a Hille Becherovi[14] a později Lowe

4 Hornické šatny, Kladno, Česká republika. Přítomnost v nepřítomnosti – oblečení horníků visí v nepoužívaných, nyní chráněných důlních šatnách. / ***Pithead baths, Kladno, Czech Republic. The presence of absence; miners' clothing hanging in the disused pithead baths, now preserved.***

v soupisu historie amerického strojírenství, *Historic American Engineering Record*,[15] zachytili průmyslové stavby pozastavené v čase, v tom krátkém okamžiku, kdy vypršel jejich užitečný život. Mezitím se Cossons a Sowden v *Ironbridge: Landscape of Industry* (1977) pokoušeli zmocnit čehosi z malebné senzitivnosti Ironbridge Gorge, ještě se stopami času a před očištěním a restaurováním.[16]

Tato tradice je dosud živá a rozvíjí se, např. ve strukturovaném pohledu na průmyslovou architekturu v české publikaci Dvořákové, Fragnera a Šenbergera (2007)[17] a nebo ve vznikajícím japonském kultu moderní ruiny – *haikyo* – představované na fotografiích Yujiho Saigy a dalších.[18] Vztah mezi minulostí a přítomností, zhuštěný v naléhavosti fotografického obrazu, zde vyvolává debatu o uchování těch průmyslových objektů, které jsou natolik rozsáhlé, že přesahují politickou, finanční či technickou kapacitu současných institucí zabývajících se záchranou památek. Například těžební ostrůvek Gunkanjima nedaleko jihozápadního pobřeží Kjúšú lze než – docela levně a nenáročně – ponechat v neřízeném rozkladu, a při tom jej respektovat v jeho kulturním významu, jako *haikyo*, ruinu, byť běžným způsobem nepřístupnou.[19] Tento problém měřítka a praktických otázek s ním spojených – konzervační technologie, managementu i možností zpřístupnění, byl zatím sotva řešen, ale pro velké průmyslové areály je zásadní. Příkladem je snaha pro budoucnost zachovat železárny a ocelárny v sárském Völklingenu, zapsané na Seznamu světového dědictví v roce 1995.[20]

Problémy zachování

Než postoupíme dál, shrnu problémy, jimž čelíme při zvažování ochrany a zachování průmyslového dědictví, a proberu, v čem mohou spočívat naše budoucí ambice. Jestliže kořeny industriální archeologie tkví v rychlém rozvoji padesátých let, pak první systematické snahy o zachování pozůstatků industrializace lze nalézt o století dříve, jako přímý následek prvního „expa" – Velké výstavy v Londýně roku 1851 a obdobných událostí do konce století. Byla to doba ekonomického optimismu, kdy se také zájem o minulost, sběratelství starožitností a archeologie těšily nově nalezené oblibě. Rané pokusy zachovat předměty industrializace byly, ať už vědomě či ne, poháněny mýty a potřebou mýty vytvářet a chránit – mýtus inženýra jako hrdiny a mýtus moci průmyslové síly. Z těchto snah vzešla slavná vědecká a průmyslová muzea Evropy – Science Museum v Londýně, Deutsches Museum v Mnichově, další ve Vídni a samozřejmě i v Praze.

Podobné iniciativy měly i politický rozměr. Každá moderní průmyslová země potřebovala ukázat svou zdatnost a skrze ni své postavení ve světě. Právě to nabízela muzea úspěchů dosažených v průmyslu. Když vzniklo muzeum vědy v Londýně, Německo je také muselo mít – Deutsches Museum v roce 1903 otevíral sám císař. Nebýt krachu na burze v roce 1929, Washington by patrně měl rovněž své muzeum strojírenství a průmyslu, větší a lepší než ostatní.[21]

Průmysl v kontextu

Dodejme, že industriální archeologie, když začala prosazovat ochranu a zachování staveb, technologií a prvků průmyslové krajiny *in situ*, došla k tomu jako poměrně mladé hnutí souběžně (ale z velké části nezávisle) s rostoucím všeobecným zájmem o archeologii, ochranu historických budov a historické dědictví, jak vrcholily v sedmdesátých letech. Není snadné ve zkratce načrtnout zobecňující závěry o zachování průmyslového dědictví jako projevu vědomé touhy po reflexi jedinečného kulturního fenoménu. Každá země má své legislativní nástroje, jejichž pomocí se zmocňuje historického odkazu, a každá také nahlíží své průmyslové dědictví jinýma očima – a v jiných souvislostech.

Je však již zřejmé, že státní instituce památkové péče nemohou být ty hlavní a jediné, které by zajistily budoucnost průmyslového dědictví Evropy tak, že vezmou památky a lokality do vlastní péče. Nejde o anti-industriální postoj. Spíše to odráží pragmatickou skutečnost, že státní a národní instituce, z nichž mnohé budují portfolia historických objektů, o něž pečují již sto let i déle, si prostě nemohou dovolit na sebe vzít další zodpovědnost – zvláště jde-li o rozlehlé průmyslové areály vyžadující vysoké finanční náklady na zajištění, rekonstrukční práce a údržbu. Taková portfolia obecně zrcadlí zájem o před-industriální sběratelské starožitné hodnoty. Jako výjimku je možné uvést ochotu některých vlád

doporučovat zapsání významných historických průmyslových areálů a oblastí na seznam Světového kulturního dědictví. V Británii tak bylo v roce 1986 zapsáno údolí Ironbridge Gorge, roku 1999 následovalo začlenění dalších jedenácti průmyslových lokalit mezi celkových dvacet pět míst v národním indikativním seznamu návrhů na zapsání, který předložila vláda Spojeného království.[22] Většina z nich už na seznamu Světového kulturního dědictví figuruje, včetně průmyslové krajiny uhelných dolů a železáren v Blaenavon v jižním Walesu, dramatické industriální krajiny spjaté s těžbou a zpracováním kovů v Cornwallu, textilek v Derwent Valley v Derbyshire (spojovaných s průkopnickou činností Richarda Arkwrighta), části Liverpoolu jako vynikajícího příkladu obchodního přístavu, modelového průmyslového komplexu v New Lanark ve Skotsku a textilky spojené s byty pro zaměstnance a veřejnými budovami Tita Salta v Saltaire v Yorkshire. Jsou to výjimky, které potvrzují pravidlo.

Také na místní úrovni (kde je situace citově vypjatější a přítomnost průmyslového dědictví se často stává bezprostřednějším problémem) už několik set průmyslových areálů a budov převzala do své péče nesčetná dobrovolná uskupení a sdružení zaměřená na záchranu dědictví minulosti. Jejich aktivity vláda Spojeného království velmi podporuje – zčásti proto, že by se sama těžko s úkolem vyrovnávala, zčásti, že poznala, jak místní iniciativy mají v dlouhodobé perspektivě větší šanci na úspěch.

Před vyslovením jakýchkoli závěrů je ale důležité uznat, že celý tento hlavolam ochrany průmyslového dědictví má ještě jeden důležitý prvek. Tím je užití průmyslových staveb k novým účelům. Konverze (*adaptive re-use*) není nic nového ani převratného, vlastně byla vždy součástí přirozených životních cyklů staveb. Převratná je spíše jako následek rychlého a rozsáhlého zániku tovární výroby ve starých zemích Evropy a v Severní Americe. Náhle tu je k disposici přebytek obrovských budov, což představuje výzvu i příležitost pro ty, kdo mají zodpovědnost za budoucí projekty obcí, pro architekty a developery, ale i pro instituce zabývající se památkovou péčí. Výrobní budovy, přirozeně spojované s původní, dnes už zaniklou činností, se staly znakem ekonomického úpadku, přestože v nich v mnoha případech pracovaly sta a tisíce lidí. Konečně z toho důvodu se staly centrem obcí, komunit, které se kolem nich v minulosti rozrůstaly. Konec výroby často představoval ekonomickou a sociální katastrofu pro ty, pro něž byly jediným dosažitelným zdrojem živobytí. Navzdory tomu společenský tlak na jejich demolici byl vzácný.

Během posledních třiceti let se stala podivuhodným fenoménem recyklace budov. Její počátky jsou dobře dokumentované.[23] Mnohé z prvních iniciativ vznikly ve Spojených státech v raných šedesátých letech – slavné jsou realizace nového využití v ekonomicky vzkvétajících oblastech, jako je San Francisco a Boston.[24] Za lepší příklad však považuji konverzi obrovského souboru továren v mnohem méně přitažlivém prostředí Lowellu ve státě Massachusetts, která v sedmdesátých letech obsáhla vynalézavou směsici národního parku, muzea, využití pro průmysl i administrativu. Nabídla totiž inspiraci pro ostatní.[25] Výhody konverzí si začali v Británii uvědomovat i developeři, agentury územního rozvoje, místní úřady, architekti a občanská sdružení.[26] Zřídkakdy byly motivy jednoduché, ale dnes se už sotva najde někdejší průmyslová oblast, která zůstala nedotčena – v některých případech se novým využitím nadbytečných průmyslových budov zcela proměnily. Všechny jsou výsledkem třicetiletého sbližování zájmů developerů na straně jedné a obránců veřejného prostoru na straně druhé, během něhož nepoužívané průmyslové budovy přestaly být nahlíženy jako břemeno, a staly se vyhledávaným přínosem, aktivem.

„Skladištní styl" je dnes celosvětovou módou – téměř klišé, vidíte to jak v oblasti londýnských Doků, tak v Hullu či v Minneapolisu nebo v Lille. Nové nadšení pro život v centru města se vrátilo právě sto let poté, co se jeho obyvatelé začali rozprchávat na předměstí; je hybnou ekonomickou silou projektů této recyklace. Zvláště nábřeží, která byla původně považována za nenávratně ztracená, se stala příležitostí pro zachování a nové využití. Vyhlídka přes blahodárnou vodu, ať už v docích, nebo poblíž řek či vnitrozemských vodních cest, oživuje budovy, které by za jiných okolností byly pokládány za bezcenné.

5 Skladiště tabáku, Liverpool, Anglie. Až omračující svou rozlohou, přitom s nízkými stropy, představuje toto největší skladiště v Liverpoolu náročné problémy pro přizpůsobení novému využití. / ***The Tobacco Warehouse, Liverpool, England. Daunting in scale and with low ceiling heights, the biggest warehouse in Liverpool presents challenging issues of adaptive re-use.***

Konverze (*adaptive re-use*) průmyslových budov vyvolávají řadu problémů. Zachování historické a památkové celistvosti je tím rozhodujícím. Památkové úřady jsou jen obtížně schopné reagovat na tak rychle se rozšiřující trend, nestačí poskytovat kvalifikované rady a odborné vedení. V důsledku toho kvalita projektů kolísá. Nicméně developeři i architekti získávají zkušenosti, víc se zajímají o uchování historických budov, konstrukcí a detailů, uvědomují si, že toto jsou kvality, které posílí osobitost recyklovaných historických budov a jsou jejich rozlišujícím i zhodnocujícím prvkem. Potřebují však směrodatnou radu. Některé důležité zásady shrnula Kate Clark ve své knize *Informed Conservation*.[27] Měly by se však promítnout i do specifických a podrobnějších praktických návodů a pracovních postupů. Mnohé z průmyslových budov představují navíc skutečně průkopnická konstrukční řešení, a to si zasluhuje, aby zůstalo zachováno. Podobně může být obtížné rozšifrovat složitost industriální krajiny. Konverze často obnáší nevyhnutelný radikální zásah (důvodem bývá nezbytnost z obtížně zvládnutelného industriálního objektu učinit budovu nově použitelnou a finančně realizovatelnou), proto je jasné vymezení a rozpoznání historické hodnoty naprosto zásadní. Úroveň znalostí je dosud často nízká, dostupné schopnosti posoudit a použít z hlediska památkové péče správné postupy a záměry chybějí.

K tomu, aby se sblížily znalosti a porozumění kvalitám těchto budov s praktickými kroky pro jejich zachování, je zapotřebí výchovy a školení. Náznakem úrovně poučeného návodu, s filosofickým rozhledem i praktickými znalostmi, jaké je potřeba ke kvalifikované adaptaci často velmi složitých průmyslových budov a konstrukcí, je velkolepá práce Grahama Tillyho *Conservation of Bridges*.[28]

Pozoruhodné příklady úspěšných konverzi nastavují nová měřítka. Rozsáhlý komplex textilek v Ancoats, čtvrti, která změnila Manchester v první průmyslové město světa na počátku 19. století, je jedním z nich. Spolupráce Společnosti pro ochranu budov v Ancoats (*Ancoats Building Preservation Trust Ltd*) s English Heritage, developery a stavebními dodavateli umožnila, aby si toto území, raně industriální městská krajina, uchovala ráz i v rychle se měnícím prostředí moderního velkoměsta.[29]

Z hlediska památkové péče a pozornosti věnované historickému, architektonickému a konstrukčnímu detailu, je ale možná ještě významnější přestavba nádraží St Pancras. V podmínkách 21. století se podařilo obnovit původní funkci této velkolepé železniční stanice s grandhotelem, jako významného dopravního uzlu. Osvícený klient, společnost London & Continental, opět v těsné spolupráci s English Heritage, objekt racionálně transformoval tak, že sice přeskupil dispoziční řešení a organizaci vnitřních prostor, současně ale úzkostlivě pečlivě restauroval konstrukce, původní detaily a barevnost.[30] To je *constructive conservation* v tom nejlepším smyslu slova. Obě strany spojily své síly už od začátku, měly jasně vymezené cíle, společné chápání kvality a odhodlání v tvůrčím partnerství sjednotit hodnoty minulosti s potřebami budoucna. Příklad také dokazuje že budovy a konstrukce z počátku věku železnice jsou použitelné nejen pro železniční dopravu naší doby, ale stavebně a architektonicky jsou tak vynikající, že nabízejí neopakovatelnou příležitost oživit zážitek cestování vlakem v kvalitě, které by nebylo možno dosáhnout – nebo si ji vůbec dovolit – v případě totální přestavby.

Přes tyto působivé příklady nicméně zůstává bezpočet průmyslových budov, o jejichž životaschopnosti jsou pochyby. Z nejznámějších je v Británii přádelna lnu v Ditheringtonu u Shrewsbury. Byla postavena podle plánů Charlese Bage pro Johna Marshalla a bratry Thomase a Benjamina Benyonovy v letech 1796 až 1797 jako první budova s železnou nosnou konstrukcí na světě.[31] Představuje vyústění dřívějších snah v Derbyshiru dosáhnout ohnivzdornosti budov, byla prototypem dalšího rozšíření litiny u staveb textilek a skladišť; typickým příkladem jsou objekty v Liverpoolu, navržené Jessem Hartleym a postavené o čtyři dekády později – monumentální Albert Dock. Ditheringtonská továrna až do osmdesátých let 19. století sloužila ke zpracování lnu a poté jako sladovna. Nyní už asi dvacet let stojí budova opuštěná. Po mnoha neúspěšných pokusech najít pro ni nové využití se jako oběť nevšímavosti ocitla v rukou agentury English Heritage. Prvním krokem k nalezení partnera, který by areál rozvíjel a nově využil přádelnu i přilehlé budovy, je zajištění konstrukce. Kdyby nešlo o tak velkou stavbu, Ditherington by se stal památkovým areálem v péči státu. Ovšem indu-

6 Nádraží St Pancras, Londýn, Anglie. Přestavba železničního nádraží z roku 1868 před dokončením a otevřením 14. listopadu 2007. Slouží jako nová konečná stanice vlaků Eurostar z Paříže a Bruselu. / ***St Pancras Station, London, England. Conversion work in progress on the 1868 railway station in readiness for its opening on 14 November 2007 as the new terminus for Eurostar trains from Paris and Brussels.***

striální komplexy takto rozsáhlé, a dokonce i takto důležité, jsou přece jen víc vnímány jako příležitost pro nové využití než jako místo významné pro porozumění historii. Čas tento pohled mění. Jak pohled na velký věk průmyslu vyspěje, uvědomíme si, že existují budovy a místa mimořádné důležitosti, a že je třeba zachovat právě je pro poselství, která budou předávat budoucím generacím.

Konverze (*adaptive re-use*) je rozšířený jev a má pro industriální archeologii zvláštní význam. Většina středověkých kostelů se dosud využívá k bohoslužbám, většina středověkých opatství a klášterů je, nejčastěji státem, udržována, byť jako ruiny, pro jejich historickou a památkovou hodnotu i díky pochopení veřejností. Ve většině obytných staveb ze všech dob se dosud žije. Avšak většina továren – budov, které víc než kterékoli jiné představují v myslích zastánců i odpůrců velký věk průmyslu – je buď už v nenávratnu, nebo byla obsazena k účelům naprosto cizím jejich původní funkci. Zde se tedy z nového druhu budov zrodil nový způsob zachování. Mají novou ekonomickou a společenskou roli. Jako pozůstatky dřívější doby jsou to jen skořápky, prázdné schránky, protože stroje, které určily bez zbytku jejich tvar a funkci, jsou dávno pryč. Zůstanou však tou nejviditelnější připomínkou – možná jedinou snadno čitelnou připomínkou – průmyslu v krajině. Jejich zkoumání je významné, a je tedy imprativem, aby industriální archeologie i historie nastavily normy a zajistily obranu jejich jiného užití.

Kam teď?

Co tedy s budoucností? Je zjevné, že scénu připravilo nové myšlení padesátých a šedesátých let a energie a nadšení, které z něho plynuly. Bylo to všeobecné hnutí a získalo širokou podporu. Pokud jde o proměnu postojů, v sedmdesátých a osmdesátých letech se podařilo dosáhnout ohromného pokroku. Představuje mimořádný odkaz pro účinné formování veřejného mínění. Je lekcí, kterou bychom neměli zapomenout. První prioritou je uchovat smysl a důležitost průmyslového dědictví veřejnosti na očích. To je ten zdaleka nejobtížnější úkol, který stojí před péčí o průmyslové dědictví, v neposlední řadě proto, že se jinak snadno opomene či odloží stranou kvůli jiným, zdánlivě naléhavějším potřebám. Zadruhé je nutné zajistit, aby ty areály, které už jsou identifikovány a chráněny, byly udržitelné do budoucna. To si opět žádá promyšlenou strategii vedenou energicky a odhodlaně. Zatřetí, problémem je, jak propojit napříč akademické, vzdělávací a školicí činnosti. Dosud se industriální archeologii dařilo nezávisle na pokrocích, které posouvají myšlení jinde na akademickém poli; ten rozdíl je potřeba překonat. Uchování průmyslového dědictví vyžaduje prvotřídní badatele a zdokonalování vznikajících metod; z opětného vtažení do reality získá industriální archeologie nesmírný užitek. Znamená to budovat vědomostní základ, školení dovedností a přetvoření osnov existujících vzdělávacích předmětů směrem k praktickým a užitečným výsledkům. Za tím vším je naléhavá potřeba rozšířit debatu na širší akademickou obec, přesněji vymezit a vypilovat vědomosti o průkazných hodnotách materiálních důkazů o industrializaci a hlavně, znovu se obracet k veřejnému mínění a co nejširšímu publiku.

Průmyslové dědictví Evropy je cenný statek. Budoucnost mu zajistí různost mnoha vzájemně propojených iniciativ: vládní i nevládní, právě tak jako obecní instituce, dobrovolná památková sdružení, developeři, architekti, inženýři i archeologové. Jenže bez širokého porozumění a podpory veřejnosti ten vzácný odkaz zajde na úbytě – destrukcí, následkem obnovy a přestavby nebo nevšímavostí, zanedbáním a degradací, která jde s tím. Příležitosti jsou však ohromné, tím spíš, že mnohé průmyslové stavby přímo vybízejí k novému využití. S rozpoznáním historických a památkových kvalit je důležité také přijmout, že se vyplatí chránit a zachovat jejich charakteristické, osobité rysy, jako součást programu nového využití.

Společnost, která chápe, pečuje a stará se o minulost jako o součást svého současného úspěchu a vitality, se může těšit z vyhlídek a hodnot, které by jí jinak byly odepřeny. Sdílet dynamické a rozvíjející se historické prostředí, které posiluje vztah k místu, pocit sounáležitosti a pohody, znamená položit zdravé základy pro budoucnost. Odkaz průmyslu je důležitou součástí minulosti i klíčovým prvkem budoucnosti.

Poznámky

1 John Ruskin, *The Two Paths: being lectures on art, and its application to decoration and manufacture, delivered in 1858–9*, London 1859, s. 120–121. Český překlad citace viz par. 89, „Průmysl nepřítelem krásy", in: John Ruskin, *Dvě stezky. Přednášky III. Moderní výroba a ornament*, Praha 1909, s. 95–96 (vydal Jan Laichter, překlad V. A. Jung).

2 Krishan Kumar (ed.), *News from Nowhere or an epoch of rest being some chapters from a Utopian Romance by William Morris*, Cambridge. 1999.

3 Robert Blatchford, *Merrie England*, London 1894, cit. in: George Douglas Howard Cole, *A History of Socialist Thought*, London 1956, díl 3, část 1, s. 166.

4 Viz Martin Joel Wiener, *English Culture and the Decline of the Industrial Spirit, 1850–1980*, Cambridge 1981.

5 Viz Eric John Hobsbawm, *Labouring Men: Studies in the History of Labour*, London 1964, s. 64–125. Též Edward Palmer Thompson, *The Making of the English Working Class*, London 1965, s. 314–349.

6 Viz Michael R. Bailey – John P. Glithero, Learning through industrial archaeology: the *Rocket* locomotive project, in: Neil Cossons (ed.), *Perspectives on Industrial Archaeology*, London 2000, s. 163–173.

7 Viz zvláště John Mosse, The Firefly locomotive of 1839, *Transactions of the Newcomen Society*, 1991, č. 62, s. 97–112. – Michael R. Bailey, Learning through replication: the *Planet* locomotive project, *Transactions of the Newcomen Society*, 1997, č. 68, s. 109–136.

8 James Essinger, *Jacquard's Web*, Oxford 2004.

9 Viz Doron Swade, *The Cogwheel Brain*, London 2000.

10 Viz Sylvia Caveney v předmluvě (bez paginace) k Dan Dubowitz, *Wastelands, the presence of absence*, Glasgow 2003.

11 Potenciálně plodnou, dosud neprozkoumanou oblastí studia by bylo srovnání postojů veřejnosti k pozůstatkům industrializace a 2. světové války či studené války. Viz např. Wayne D. Cocroft – Roger J. C. Thomas, *Cold War: Building for Nuclear Confrontation 1946–1989*, Swindon 2003.

12 Edmund Vale, *Ancient England: a Review of Monuments and Remains in Public Care and Ownership*, London 1941, s. 3.

13 Viz James M. Richards (ed.), úvod John Summerson, *The Bombed Buildings of Britain*, London 1942, s. 3. – Christopher Woodward, *In Ruins*, London 2001, zejména s. 205–226.

14 Bernd Becher (1931–2007) a Hilla Becher (*1934) se specializovali na fotografování průmyslových staveb. Jejich díla jsou v galerijních sbírkách po celém světě. Viz Hilla Becher, Documenting industrial history by photography, *Industrial Archaeology* V, 1968, č. 4, s. 373–377.

15 Jet Lowe, *Industrial Eye*, Washington D. C. 1986.

16 Neil Cossons – Harry Sowden, *Ironbridge: Landscape of Industry*, London 1977.

17 Eva Dvořáková – Benjamin Fragner – Tomáš Šenberger, *Industriál_paměť_východiska*, Praha 2007.

18 Tím, že vizuální sílu úpadku většinou odrážejí nedávné ruiny, vytvořilo *haikyo* jednak námět pro fotografy, jednak se samo stalo uměleckou formou. Je také považováno za potenciální mechanismus zachování dědictví.

19 Gunkanjima, „ostrov-bitevní loď"nedaleko pobřeží Kjúšú, vznikl v 70. letech 19. století pro podmořskou těžbu uhlí. Má rozlohu 6,3 ha a na vrcholu produkce ho obývalo 5 300 lidí. Těžba byla zastavena roku 1974 a od té doby chátral a stal se nepřístupným. Jeho postupný úpadek fascinoval fotografy, nejvíce snad Yuji Saigu, a v současnosti se diskutuje o jeho zachování jako „řízené ruiny".

20 Viz Rolf Höhmann, Conservation and preservation of large twentieth century blast furnaces in Germany, in: G. Magnusson (ed.) *The Importance of Ironmaking: Technical Innovation and Social Change*, Stockholm 1995, díl 1, s. 299–302. – Neil Cossons, Ironmaking sites: conservation and interpretation, in: G. Magnusson (ed.), *The Importance of Ironmaking: Technical Innovation and Social Change*, Stockholm 1996, díl 2, s. 213–233.

21 Viz Arthur P. Molella, The museum that might have been: the Smithsonian's National Museum of Engineering and Industry, *Technology and Culture* XXXII, 1991, č. 2, část 1, s. 237–263.

22 Department of Culture, Media and Sport, *World Heritage Sites: The Tentative List of the United Kingdom of Great Britain and Northern Ireland*, London 1999.

23 Viz zvláště Walter C. Kidney, *Working Places: The Adaptive Use of Industrial Buildings*, Pittsburgh 1976. Též Barbaralee Diamonstein, *Buildings Reborn: New Uses, Old Places*, New York 1978.

24 Přestavba čokoládovny Ghiradelli v San Franciscu v letech 1964–1968 na obchody, restaurace, galerie, kina a kanceláře, která stála asi 12 mil. dolarů, a následné přebudování sousední ledárny na kanceláře a předváděcí salony, se všeobecně považuje za model, kterým začal trend rehabilitace nadbytečných průmyslových budov. Autory obou konverzí jsou architekti Wurster, Bernardi a Emmons, kteří bohatě využili původního zdiva čištěného ocelovým pískem

i stojících dřevěných částí a spolu s odvážnými moderními zásahy tak maximalizovali použitelný prostor a vytvořili styl, který se poté podobným způsobem rozvíjel po celém světě. Viz Diamonstein 1978 (pozn. 23).

25 Úspěchy v Lowellu silně ovlivnily ty, kdo zakládali Chatham Historic Dockyard Trust v Británii v 80. letech 20. století.

26 Viz Michael Stratton (ed.), *Industrial Buildings: Conservation and Regeneration*, London 2000.

27 Kate Clark, *Informed Conservation: Understanding Historic Buildings and Their Landscapes for Conservation*, London 2001.

28 Graham Tilly, *Conservation of Bridges*, London 2002.

29 Ian Miller – Chris Wild, *A & G Murray and the Cotton Mills of Ancoats*, Lancaster 2007.

30 Konstrukce tří propojených plynojemů, které stály v cestě železničního spojení tunelu pod lamanšským kanálem s nádražím St Pancras Station, byly rozmontovány, uloženy a budou znovu postaveny na blízkém pozemku.

31 Barrie Stuart Trinder, *The Industrial Archaeology of Shropshire*, Chichester 1996, s. 140–149.

foto / photo Neil Cossons

02

AXEL FÖHL
KEITH FALCONER
PAUL SMITH
WOLFGANG EBERT

AXEL FÖHL

Záchrana průmyslové minulosti – zkušenosti z Německa

Saving the Industrial Past – The German Experience

English text on p. 257

Péče o historické technické artefakty a budovy začala v Německu dost brzy. Už v roce 1910 se objevila první publikace srovnávající kvalitní staré průmyslové budovy se stavbami německé moderny (Reformarchitektur). Zabýval se tím *Deutscher Werkbund*. Navíc v roce 1910 Karl Ernst Osthaus pověřil Waltera Gropia, aby sestavil soubor fotografií vzorových továrních budov, který putoval jako osvětová výstava po celém Německu až do roku 1914. Historické budovy posloužily za vzor funkčního přístupu k budovám pro průmysl.

Druhá vlna zájmu se zvedla na konci 20. let, kdy se ukázalo, že mnohé výrobní procesy začínají být neefektivní a že rychlá modernizace zničila či ohrozila značnou část historické technické architektury. Jednotlivé stroje velké formální hodnoty byly vyčleněny pro zachování, např. dmychadlo „Schwarzenberg" z roku 1830 bylo v roce 1926 přemístěno do nejstarší evropské důlní školy v saském Freibergu. Mnoho německých publikací se snažilo podnítit zájem o průmyslové památky, jak v Porýní a Vestfálsku, tak v Sasku a Slezsku. V Holandsku byl téměř ve stejné době (1934) krásný parní stroj systému Woolf čerpací stanice „Cruquius" prohlášen spolu s budovou národní památkou.

Industriální archeologie

Teprve po druhé světové válce, koncem 50. let, vznikl nový zájem o zachování reliktů průmyslu pro potomstvo. Určitá logika se projevila v tom, že k tomu došlo v zemi, která vlastně dala vzniknout průmyslové revoluci – ve Velké Británii. Roku 1962 demolice jednoho z londýnských nejvýznamnějších železničních nádraží, „Euston Arch" od Philipa Hardwicka z roku 1837, posloužila jako jakýsi burcující signál pro industriální archeologii.

V Německu roku 1968 hrozilo zničení jedné z nejzajímavějších důlních budov v Porúří, secesní strojovny uhelného dolu Zollern 2/4 v Dortmundu. Akademická obec, novináři i umělci vytvořili občanskou iniciativu pro nový postoj k průmyslové minulosti vysoce industrializované země, jakou se Německo stalo od konce 19. století. Tohoto impulzu se brzy chopila vláda Severního Porýní-Vestfálska, která ve svém pětiletém politickém programu „NWP 1975" vyhlásila zachování důležitých areálů

průmyslového dědictví za významnou součást své kulturní agendy.

V letech 1973–1974 byli první specializovaní odborníci (z nichž jeden je autorem tohoto příspěvku) začleněni do státních agentur pro záchranu historických památek. Současně v roce 1973 se ve východním Německu objevila kniha *Technische Denkmale in der Deutschen Demokratischen Republik*, přestože nebyla vydána v rámci státního systému pro historické památky, ale organizací *Kulturbund*. Také ještě téhož roku oba německé státy vyslaly delegáty na I. mezinárodní konferenci o zachování průmyslového dědictví TICCIH v anglickém Ironbridge. Během 80. let 20. století další spolkové země jmenovaly specialisty na průmyslové dědictví do organizací na ochranu historických památek. V současnosti jsou v 11 ze 16 spolkových zemí specialisté v tomto oboru. Celoněmecká pracovní skupina industriální archeologie ve státních úřadech čítá 33 členů ze státních památkových úřadů, univerzit, muzeí a jiných expertních skupin. Dvakrát ročně se na jejích schůzích diskutuje o jednotlivých stránkách průmyslového dědictví, a tím, že poskytuje rozhovory a píše expertizy i doporučení, slouží také jako nátlaková skupina.

V 80. letech se průmyslové památky stále větší měrou začleňovaly do procesů modernizace měst, zvláště v západním Německu. Vodojemy, textilky, železniční nádraží a továrny měnily své využití v postupném omlazování oblastí, kde stará průmyslová zařízení dosluhovala. Na konci 70. let byla v Severním Porýní-Vestfálsku zachráněna řada artefaktů a vytvořena muzea průmyslu v průmyslových, památkově chráněných budovách. Průmyslová odvětví, jako třeba výroba textilu, těžba uhlí či výroba cihel, stejně jako dopravní památky, např. lodní výtah v Heinrichenburgu, se staly neobvyklými muzei industriálního období a autentičnost historického pracoviště součástí jejich didaktického přístupu.

Posílené sebevědomí

V roce 1989 začala v Porúří Mezinárodní stavební výstava (Internationale Bau-Ausstellung, IBA), která trvala deset let. Zde programy obnovy měst zahrnuly výslovně záchranu rozlehlých průmyslových památek. Poprvé od záchrany železáren ve Völklingenu v Sársku blízko francouzských hranic byly rozvíjeny a testovány strategie postupu při zachování a využití celých uhelných dolů a železáren, koksoven a velkých částí těžební krajiny. V době rozkvětu německé ekonomiky byly k dispozici značné finanční prostředky. V letech 1989–1994 bylo zahájeno pečlivé plánování a jeho postupné uvádění do praxe s cílem zahrnout rozlehlé průmyslové památky do měnící se krajiny bývalé oblasti těžkého průmyslu v Německu. To bylo velice důležité nejen z hlediska kultury a historie, ale také proto, že pro více než pět milionů obyvatel Porúří to znamenalo posílení jejich sebevědomí. Až do té doby se o této části země mluvilo většinou jako o „špinavé", „surové" a nekulturní. Nyní bylo možné prezentovat unikátní historii těžkého průmyslu této oblasti jako něco vzácného i zajímavého a jako něco, co i lidé odjinud mohou chtít ocenit, a dokonce navštěvovat coby turisté. Dnes „Route Industriekultur" umožňuje návštěvníkům objíždět mnoho základních areálů průmyslového dědictví a dobře organizovaným způsobem získávat na těchto místech informace.

Ve druhé polovině desetileté stavební výstavy se důraz významně posunul ve prospěch „importu" – mezinárodně uznávaní architekti jako Norman Foster, Rem Koolhaas či Herzog & de Meuron za sebou zanechali více či méně znatelné „intervence" do historických průmyslových komplexů, které byli pověřeni rozvíjet. V pozadí těchto zakázek byly politické obavy, že obrovské finanční částky, které se musely investovat do ochrany rozlehlých průmyslových památek, se nevrátí. Karl Ganser, ředitel IBA, v roce 1989 vyhlásil koncepci „generační dohody". Znamenalo to, že jako první krok bude do záchrany důležitých uhelných dolů či železáren investována jen taková suma peněz, aby stačila pro přežití staveb po 25 až 30 let. Pak by mělo být na příští generaci, aby rozhodla, zda je společnost ochotna vynaložit další prostředky na následující období. Ačkoli tato koncepce byla chytrá, nikdo zřejmě nebyl ochoten čekat tak dlouho. Mottem se stalo: „Profitujme na průmyslovém dědictví už teď."

Proměna pro nové účely

Jedním podnikem v tomto kontextu bylo vytvoření kulturního festivalu s názvem „Ruhr-Triennale", jehož první kolo se uskutečnilo v letech 2002–2004. Velice problematickým příkladem toho, k čemu zde došlo – alespoň z hlediska „strážce" historických

2

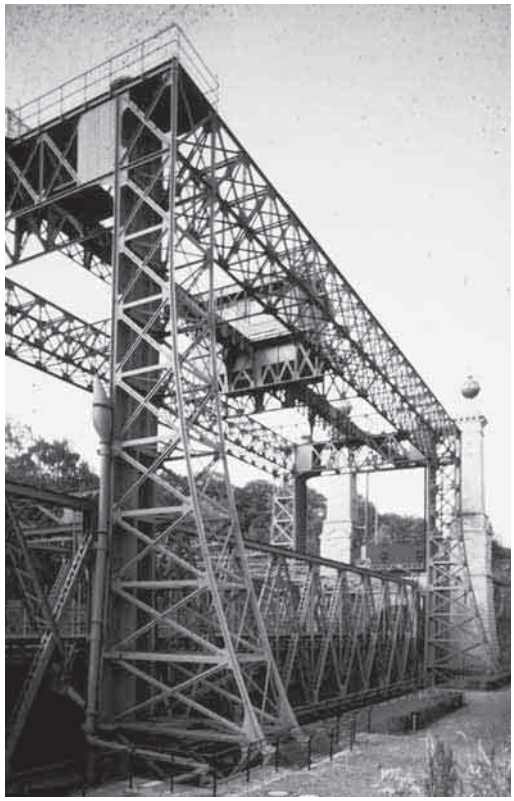

3

1

1 Už v roce 1910 památkářský časopis srovnával historické a moderní průmyslové budovy. / ***As early as 1910 a historic monuments journal compared historic and modern industrial buildings.***

2 Roku 1902 byla v Dortmundu postavena jedna z nejmodernějších průmyslových staveb své doby: ústřední strojovna uhelného dolu Zollern 2/4. / ***In 1902 one of the most modern industrial buildings of the time was erected in Dortmund: Zollern 2/4 coal mine's central machine hall.***

3 Lodní výtah v Heinrichenburgu z roku 1899 je spolu s výtahem v Niederfinow východně od Berlína jednou z nejpůsobivějších německých památek vodní dopravy. / ***The 1899 ship lift at Heinrichenburg is, alongside Niederfinow east of Berlin, one of the most impressive German monuments of water transport.***

památek – byl způsob, jakým byly prostory přestavěny, aby vyhovovaly novým ambiciózním cílům, v jejichž rámci měly mezinárodní hvězdy předvádět umělecká díla v budovách ne zrovna vhodných k těmto účelům. Drastickým příkladem je tzv. „Jahrhunderthalle" v Bochumi, což byla ocelová konstrukce z roku 1902 vybudovaná pro průmyslovou výstavu v Düsseldorfu a později znovu postavená v areálu oceláren Bochumer Verein für Bergbau und Gußstahlfabrikation. Když v roce 1988 průmyslová činnost skončila, byla využívána jako dočasná koncertní síň (pouze v létě).

V rámci ambiciózního programu Triennale bylo dostavěno nové titano-zinkové křídlo foyeru po celé délce této průmyslové ocelové konstrukce. Moderní tříposchoďová přístavba na její druhé straně je dnes sídlem dalších nezbytností „vysoké kultury", operních nebo činoherních představení atd. Třebaže byl interiér ocelové stavby ponechán poměrně nedotčený, kontext, v němž tato průmyslová budova kdysi stála, se dramaticky proměnil. To vytváří problém jistě jen pokud člověk trvá na tom, že má celá stavba sloužit jako autentický svědek průmyslové minulosti. Pokud by šlo pouze o rozumné a finančně šetrné nové využití existující budovy, určitě proti tomu nelze nic namítat. Jestliže však na objekt nahlížíme jako na součást strategie, jejímž cílem je informovat budoucí generace o historii těžkého průmyslu v Porúří, pak to není dobrý krok.

Totéž bohužel platí o prádelně uhlí v areálu Zollverein XII v Essenu, zapsaném na seznamu Světového dědictví UNESCO. V současné době se zásadně adaptuje, aby do ní bylo umístěno nové muzeum, veletrh designu poněkud neurčité povahy a informační středisko pro turistické návštěvníky Porúří. Z hlediska cíle ochrany nejdůležitějších historických průmyslových budov pro budoucí generace možná není úplně nejlepší nápad vyprázdnit budovu plnou strojů, aby se vytvořil prostor pro nové účely. Uhelný důl a koksárna Zollvereinu z roku 1932 není pouze předním dokladem funkční racionalistické architektury 20. let, ale je také ztělesněním vysoce výkonného technického systému, který odrážel hospodářský a technický rozvoj meziválečného období, což bylo jasně řečeno v textu UNESCO, jímž se stanovila jeho ochrana jako místa světového dědictví.

Možná lze činit rozdíl mezi koncepcí nového využití historické budovy a koncepcí jejího *zužitkování*. Nové využití lze třeba ilustrovat na příkladu železáren v Duisburgu-Meiderichu z roku 1902. S výrobou se skončilo v roce 1985, ale přežily ještě do Mezinárodní stavební výstavy a po roce 1989 se z nich stal jeden z hlavních bodů zájmu industriální archeologie. Všechny tři vysoké pece, vybudované pouze z oceli jako stavby vysoce specifického použití výhradně pro průmysl, byly opraveny a ponechány beze změny, protože není mnoho způsobů, jak je nově využít. Zde je však možné vylézt na 56 m vysokou pec číslo 5, kde vás cestou nahoru informuje sama stavba a přidané informační panely, a nakonec si vychutnat podívanou na celý areál z výšky, což dává smysl, protože krajinný park má celkovou rozlohu několik hektarů.

Bez zásahu

V areálu železáren v Meiderichu je také plynojem, v němž se původně skladoval pecní plyn. Plynojem byl vyčištěn a naplněn vodou. Potápěčské kluby ho používají k tréninku, aniž v nejmenším pozměnily jeho původní konstrukci. Podobně se také zdi mohutných železobetonových zásobníků na železnou rudu a jiné suroviny nyní využívají jako lezecké stěny pro alpinisty, což stavby nijak významně nemění, ale poskytuje velkému počtu lidí možnosti k rekreaci, tréninku a trávení volného času.

Tato filosofie obecného použití historických staveb „bez zásahu" je základní metodou Nadace pro zachování průmyslových památek a historické kultury (Stiftung Industriedenkmalpflege und Geschichtskultur), založené roku 1995 s aktivní pomocí stavební výstavy IBA. Ve spojení s Ruhrkohle, všemocným provozovatelem německých uhlo-těžebných činností, vlastní nadace ty nejcennější průmyslové památky a má za úkol uchovat je pro budoucí generace. U mnohých z nich jde jen o pouhou opravu a údržbu konstrukcí, aby byly využity jemně a zdrženlivě.

Velice dobrým příkladem je jedna ze dvou koksoven v majetku nadace – koksovna Hansa v Dortmundu. Byla zde zřízena cesta pro návštěvníky, která umožňuje pohyb po celém areálu a na vybraných místech dokonce vstupovat do jinak nepoužívané stavby. Návštěvníci vidí „skutečnou věc", tedy působivou obrovskou výrobní jednotku, která produkovala koks pro ocelářský průmysl. Během prohlídek

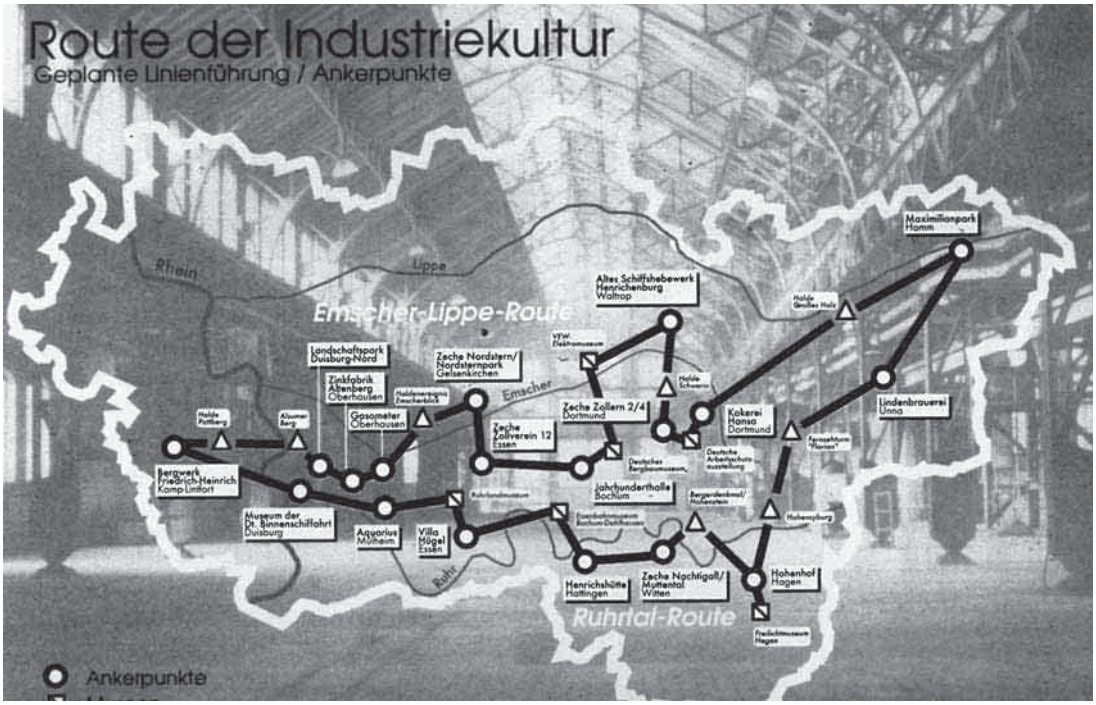

4

5

6

4 Devatenáct Kotevních bodů tvoří páteř Route Industriekultur (Trasy průmyslové kultury) v Porúří. / ***Nineteen Anchor Points form the backbone of Route Industriekultur – the 'Route of Industrial Culture' in the Ruhrgebiet.***

5 „Upgrade" průmyslových památek – Jahrhunderthalle v Bochumi ve změněné podobě slouží kulturním účelům. / ***'Upgrading' industrial monuments: in a considerably altered form, the Jahrhunderthalle in Bochum now serves cultural events.***

6 V interiéru je dosud vidět původní ocelovou konstrukci, která nejdříve sloužila výstavním účelům a poté se stala součástí bochumské ocelárny. / ***The interior shows the original steel construction, first serving exhibition purposes and then part of the steelworks at Bochum.***

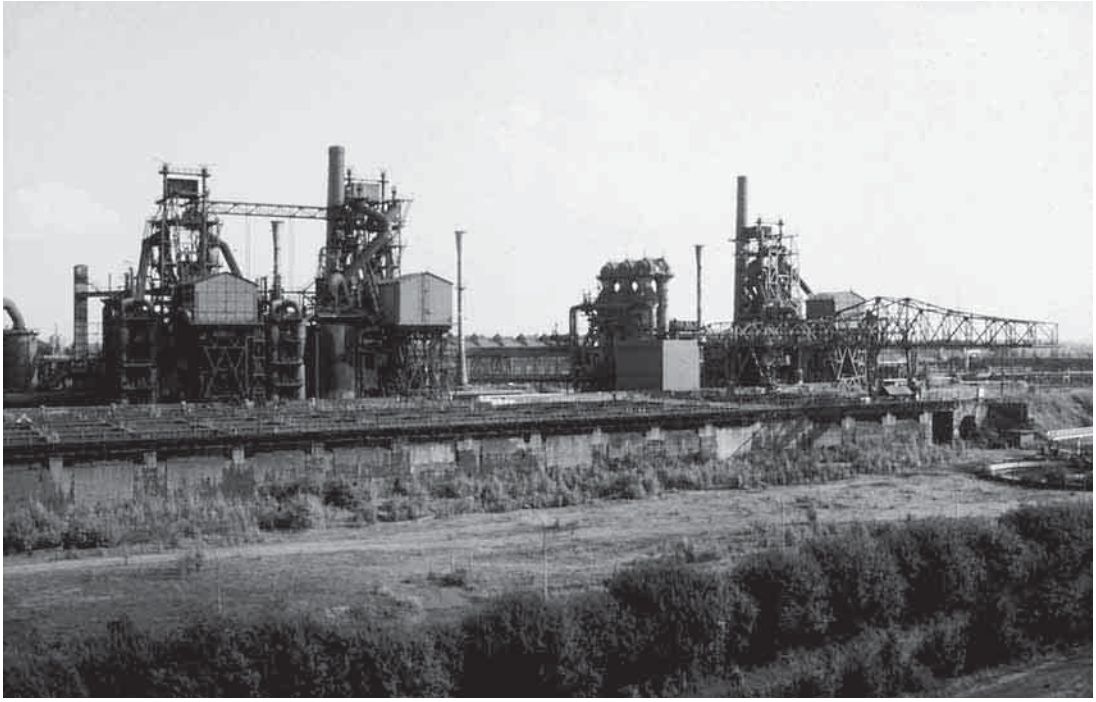

7

8

9

7 Charakteristická skupina tří vysokých pecí železáren v Meiderichu v Duisburgu. / ***The characteristic triple blast furnace of the Meiderich iron works in Duisburg.***

8 Ani ne tak muzeum jako spíše otevřená, stále přístupná památka: 56 metrů vysoká pec č. 5. / ***Not so much a museum as an open monument accessible at all times: Blast Furnace No. 5 at a height of 56 metres.***

9 Betonové zásobníky na železnou rudu slouží alpinistům, a přesto jsou stále součástí průmyslové památky. / ***Concrete iron-ore bunkers serving alpinists and still part of an industrial monument.***

průvodci podávají vysvětlení a návštěvníci si také mohou odnést písemný materiál. V nedávno renovované ústřední hale kompresorů z roku 1930 ohromující měřítko plynových motorů na první pohled objasňuje, s jak velkou energií celý proces pracoval. Mohou tu probíhat také jiné kulturní aktivity, aniž by ubíraly na působnosti kyklopských svědků těžkého průmyslu v meziválečném období. Člověk tu může znovu a znovu pozorovat, jak hluboký dojem učiní na lidi první kontakt se světem, do něhož dříve nesměli vstoupit. Obrovské průmyslové areály byly jako „zavřené obchody", a také proto lidi tolik láká do jejich sféry náhle vstupovat.

Dlouhou dobu se přes 60 000 návštěvníků ročně účastnilo prohlídek s průvodci v areálu Zollverein XII, včetně nyní upraveného interiéru prádelny uhlí, a nevidělo tu nic než holou historickou stavbu, čímž se ukázalo, že „věc" sama je dostatečně zajímavá bez dodatečných „atrakcí".

Dalším pozitivním příkladem je plynojem o objemu 350 000 m^3 bývalé „Gutehoffnungshütte" v Oberhausenu. Tato výšková stavba slouží v současnosti dvojímu účelu: jednou či dvakrát ročně se v tomto gigantickém interiéru připomínajícím buben konají velké výstavy. Nicméně kdykoli během roku je možné výtahy umístěnými vně i zevnitř plynojemu dojet na střechu, která jako rozhledna ve výšce 106 metrů poskytuje ohromující pohled na všechny elementy oblasti těžkého průmyslu v Porúří: uhelné doly, železárny a ocelárny, důlní haldy, elektrárny, vodárny a všechny ty složité sítě vodních cest, železnic i pouliční dopravy. Plynojem musel být vyčištěn a byly instalovány nové výtahy – to byly veškeré úpravy potřebné k vytvoření ohromně atraktivního uzlu v rozlehlé síti Route Industriekultur v Porúří.

Zachování autenticity nebo nové využití

Jistěže se nedá popřít, že stavby takové velikosti vyžadují ustavičnou a průběžnou péči, aby přežily. Všechny ty mohutné ocelové objekty stárnou rychleji než cihlové či betonové budovy. Z většiny totiž navždy zmizel žár spojený s jejich provozem, žár, který je chránil před zrezivěním. Na druhé straně zmizelo také velké zatížení. Žádná chráněná historická vysoká pec už nemusí vydržet nakládání koksem, železnou rudou, vápencem, vodou či náhlé změny teploty, takže podmínky pro přetrvání jsou slibnější, když tyto procesy zanikly. Dokládá to značný počet zachovaných vysokých pecí po celé Evropě.

Nicméně už sama velikost a zranitelnost historických průmyslových areálů je příčinou neustálého úpadku. Zkušenosti posledních pětadvaceti let ukázaly, že destruktivní procesy trvají déle, než jsme se obávali, nicméně k nim dochází. Podobně jako obrovská středověká katedrála či barokní zámek jsou rozlehlé pozůstatky průmyslového období jakýmsi věčným staveništěm.

Společnost se prostě musí rozhodnout, zda postaví pozůstatky průmyslu na stejnou historickou a kulturní úroveň jako starší artefakty. Od roku 1970 Evropa i jiné části světa docházejí k závěru, že jejich dějiny jsou z velké části i n d u s t r i á l n í m i dějinami a je třeba, aby některé z významných památek přežily.

Bylo by lží, někdo třeba řekne dobře míněnou lží, představovat si, že peníze potřebné k údržbě těchto staveb se dají beze zbytku získat tím, že tyto stavby chytře a hospodárně využijeme. Mohou totiž přispět ke svému přežití do určité míry (zhruba jednou třetinou ve velice příznivých případech, jako jsou vysoké pece v Meiderichu), ale nikdy si na sebe plně nevydělají. Podle mého názoru je otázkou cti, aby se tato skutečnost odhalila veřejnosti naprosto jasně, i kdyby nutným důsledkem bylo snížení počtu zachráněných pozůstatků většího rozsahu. Jak už jsem poznamenal dříve, vždycky se musíme řídit tím, jak znovu využít historicky významné průmyslové staveb autenticky. Po téměř třiceti pěti letech výzkumu je většina možností známa a dá se jasně rozpoznat.

Nejde o to stavby beze zbytku zužitkovat a tím je proměnit v jakési zpotvořené vtělení jejich bývalého já. Budovy nemluví, ale když chceme vyprávět příběh života po průmyslové revoluci, musíme použít autentický ilustrativní materiál, abychom poctivě zprostředkovali dojem, jaké to asi bylo, pracovat jako ocelář ve Vítkovicích, Essenu, Le Creuzot či v Birminghamu ve státě Alabama kolem roku 1900 nebo i 1950.

Péče o průmyslové památky posledních dvou století se rozvíjela překvapivě rychle a vyústila do rozsáhlých podniků. Začala v období, kdy většina evropských zemí prosperovala. Časy se změnily,

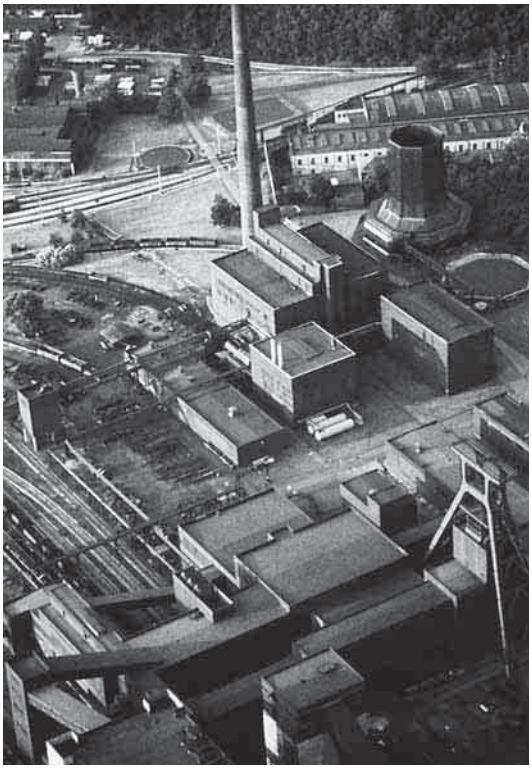

10

11

10 Z hlediska architektonického zřejmě nejvýznamnější uhelný důl na světě Zollverein XII jsme podle usnesení UNESCO povinni zachránit pro budoucí generace. / ***Possibly the most architecturally significant coal mine in the world: Zollverein XII is under obligation from UNESCO to be saved for posterity.***

11 Ohromující cesta pro pěší na vrcholu koksovny Hansa. / ***A Breathtaking walkway for visitors on top of the Hansa coking plant.***

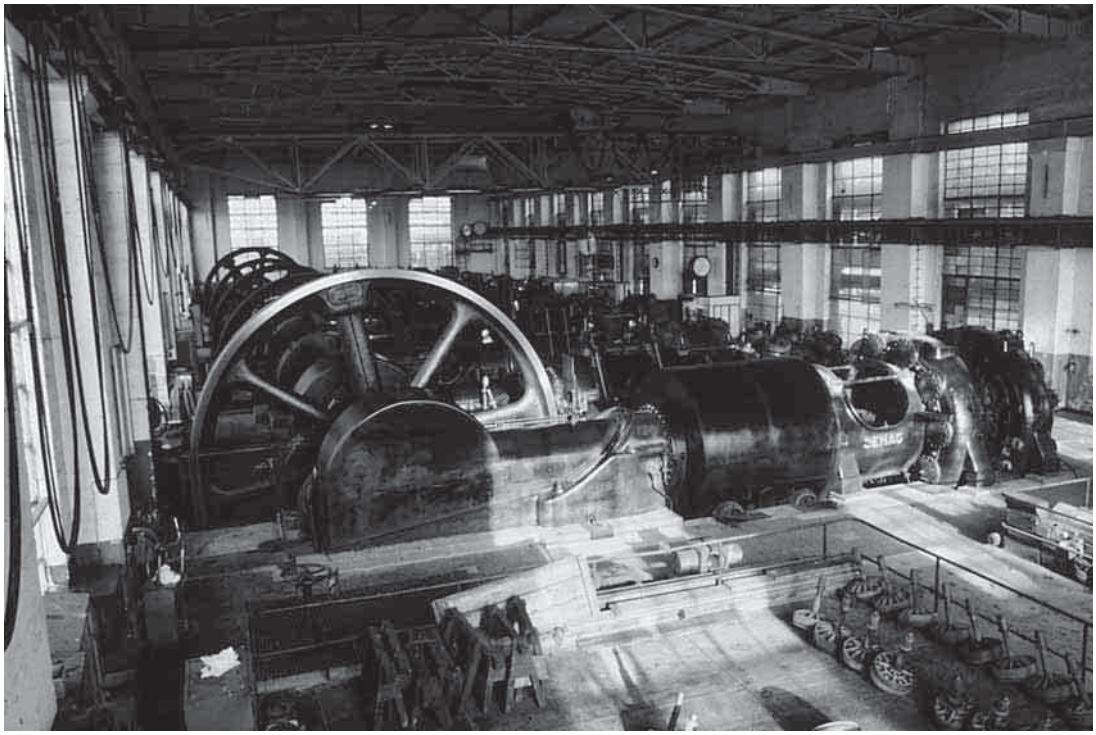

12 Síla místa: hala kompresorů koksovny Hansa z roku 1930, sídlo Nadace pro průmyslové památky. / ***Power of place: 1930's compression engine hall of the Hansa coke plant, seat of the Industrial Monuments Foundation.***

možná bude nutné znovu zvážit, co je nezbytné, co je skutečně zásadní.

Úsilí by se tedy mělo zaměřit na ty budovy, objekty a místa, které v budoucnu mohou posloužit jako doklady minulosti. Znamená to, že musejí očividně předávat autentickou informaci o minulosti. K mnoha dalším způsobům využití lze říci, že je vždycky smysluplné nově využít existující stavby – i kdyby „jenom" proto, aby se ušetřily materiály, energie a úsilí.

Nenazývejme však tyto objekty „památkami", říkejme jim znovu použité (re-used) staré budovy.

Nás teď zajímá jiný typ – autentické památky průmyslové minulosti. Je jich potěšitelné množství, i když některé samozřejmě odpadnou. Úkolem blízké budoucnosti bude dosáhnout homogenní úrovně zdokumentování a uchování průmyslové historie rozvinutých zemí v Evropě a také po celém světě. To se, doufejme, podaří díky otevřené spolupráci a výměně zkušeností, které se od svého počátku ve Velké Británii v 50. letech rozšířily po celém industrializovaném světě a mohou posloužit jako realistický a hospodárný způsob zápasu, který nás čeká.

foto / photo Axel Föhl

KEITH FALCONER

Udržitelné využití historických průmyslových areálů v Británii

Sustainable Re-use of Historic Industrial Sites in Britain

English text on p. 260

Udržitelné další využití (*sustainable re-use*) průmyslových areálů vlastně není nic nového – průmyslové areály mají za sebou dlouhou historii nového využívání pro zcela jiné účely, než k jakým byly postaveny. Ačkoli jsou příklady už ze středověku, tento jev začal být mnohem zřetelnější u průmyslových budov posledních dvou století. Tak například v Anglii mnoho z dědictví západoanglického textilního průmyslu přežilo jen proto, že poté, co odvětví před sto lety začalo upadat, budovy byly využívané pro jiné účely. Napříč celou zemí se znovu využívají skladiště, sladovny i továrny, spíše než by se bořily, čistě proto, že nabízejí levný a snadno využitelný prostor. Z hospodárných důvodů byly stavební zásahy často minimální, ale zřídka s respektem k charakteru či celistvosti budovy. Až v posledních padesáti letech, současně s rozvojem průmyslové archeologie, se víc uvažuje o citlivějším zacházení s historickými průmyslovými budovami. A právě vzrůstajícím porozuměním se zabývá tento příspěvek.

Uvážené nové využití průmyslových budov v Británii začalo být zřetelnějším tématem někdy před třiceti lety v souvislosti se zásadní knihou Sherbana Cantacuzina *New Uses for Old Buildings (Nová užití starých budov)*, vydanou roku 1975. Průmyslové stavby představují v této knize téměř polovinu všech příkladů a autor vzdává hold práci Jamese Richarda a Erica de Marea za jejich snahu vzbudit zájem o „*funkční stavby*".[1] Způsob, jak tyto objekty vnímali, tedy že „*poskytují* (architektovi) *mnohem větší svobodu*" než konverze jiných typů historických budov, byl znakem doby.

O dvacet pět let později, v roce 2000, vyšla druhá zásadní kniha, *Industrial Buildings: Conservation and Regeneration (Průmyslové budovy: zachování a regenerace)*, posmrtně věnovaná jejímu editorovi Michaelu Strattonovi, známému mnohým z mezinárodní komunity kolem průmyslového dědictví. Tento soubor esejů ilustruje ohromný pokrok, jehož se dosáhlo ve filozofii památkové péče a konverzi průmyslových budov v Británii a vlastně po celé Evropě. Kniha s úvodním esejem Jeho královské výsosti prince z Walesu ukázala, jak obrovsky vzrostlo porozumění a povědomí o těchto budovách. Lze ji vřele doporučit každému, kdo se zabývá novým

využitím industriálních staveb nebo regenerací historických průmyslových čtvrtí.

Michael Stratton shromáždil impozantní okruh přispěvatelů – zahrnující památkáře, mezinárodní projekční konzultanty, akademiky, architekty i podnikatele. Svým přehledovým esejem představil současnou scénu a ilustroval, oč víc a citlivěji je toto téma vnímáno od doby Cantacuzinova průkopnického nástinu situace. Jeho stručné zhodnocení úpadku tradičních odvětví, měnícího se vztahu k zastaralým průmyslovým areálům a úsilí získat uznání pro více významných a jedinečných míst a oblastí je mistrným shrnutím. Po zdvořilém ohlédnutí za průkopnickými americkými iniciativami 60. a 70. let Stratton probírá rané britské pokusy o nové využití a přestavbu zchátralých oblastí doků v britských hlavních přístavech, přestavbu proviantních skladů námořnictva, letišť a kasáren v majetku armády a nová využití textilek po celé zemi.

V Británii 80. let 20. století působilo asi dvanáct rozvojových společností (*Urban Development Corporations*) a jejich činnost s celkovým rozpočtem 4,2 miliardy euro z veřejných prostředků měla ohromný dopad na městskou krajinu. Avšak až na pár čestných výjimek, jako je Albert Dock, nevyprodukovaly mnoho příkladných rozvojových projektů. Z hlediska kulturního dědictví mnohem přesvědčivější bylo 357 partnerských organizací pro památkovou ochranu vybraných území (*Conservation Areas Partnerships*), prosazovaných English Heritage. Dařilo se jim doslova vypáčit prostředky z nejrůznějších zdrojů, včetně Heritage Lottery Fund (fondu z výtěžku loterie určeného na podporu kulturního dědictví), Evropské unie a rozpočtu britské vlády (*UK Government's Single Regeneration Budget*), od roku 1994 jsou jejich projekty svědkem transformace starých přístavních i skladištních čtvrtí ve městech jako jsou Whitehaven a Hull.

V 90. letech došlo k dalšímu rozvoji možností regenerace – představuje jej koncept opravdové udržitelnosti. Udržitelné plánování, s respektem k prostředí existujícího stavebního fondu, tím, jak v sobě zahrnuje filozofii co nejmenších stavebních intervencí a propojení práce, trávení volného času a městského života, hledá rovnováhu mezi památkovou péčí a pokrokem, jehož hodnoty by byly trvalejší. Udržitelná regenerace, podporovaná organizacemi jako je SAVE Britain's Heritage (Zachraňte dědictví Británie) a symbolizovaná projekty, vedenými místními komunitami, jako například ten, který upozornil na Oxo Tower ve stylu art deco na jižním břehu Temže v Londýně, se stala klíčovým slovem pro rozvoj zastaralých historických průmyslových areálů.

Koncem 20. století se stala hlavním hráčem při regeneracích průmyslových areálů English Partnerships, celostátní regenerační agentura založená v roce 1994. Má vlastní investiční fond, může jednat jako samostatná developerská firma, a dopad jejího působení byl okamžitě impozantní. Do čtyř let bylo v plném proudu 2 700 projektů s plánovaným rozpočtem 350 mil. euro s předpokladem, že přilákají dalších 900 mil. euro od soukromých investorů a vytvoří milion čtverečních metrů komerční a průmyslové plochy. Například úspěch programu Grainger Town, v němž se propojilo srdce Newcastlu s řekou Tyne, byl velkolepý. Nábřeží Newcastlu se směsicí starých skladišť, viktoriánských staveb i moderních kanceláří a bytů je transformováno a jako řetězová reakce pokračovala proměna na druhé straně řeky v Gateshead, kde nyní v neobyčejném objektu sila bývalých mlýnů mouky sídlí galerie moderního umění Baltic (obr. 1).

V novém století činnost English Partnerships pokračuje širokým spektrem regeneračních aktivit. Jen v letech 2004–2005 agentura investovala do regeneračních projektů asi 650 mil. euro a ve stejné částce přilákala investice ze soukromého sektoru. Mimo to, že rozvíjí vlastní portfolio strategických projektů, působí i jako odborný poradce vlády pro území brownfields a stará se o to, aby nadbytečné pozemky veřejného sektoru byly využity v souladu či pro podporu širší vládní iniciativy, a je tak i rozhodujícím hráčem programu městské obnovy (*Urban Renaissance programme*). Je třeba přiznat, že se značná část těchto aktivit odehrává na asanovaných, vyčištěných územích a zaměřuje se víc na zajištění nové bytové výstavby než na opětovné využití existujících staveb. Nicméně vzhledem k množství a mimořádnému rozsahu jsou v projektech zahrnuty i významné industriální stavby.

Mezi výrazné projekty English Partnerships patří například regenerace opuštěných a chátrajících území doků v Kings Waterfront v Liverpoolu, doků Millbay v Plymouthu, území North Shore ve městě Stockton-on-Tees a Humber Quays v Hullu. Třebaže značnou část zde opět tvoří nová výstavba, zůstává v docích zachováno mnoho historických budov a staveb.

Organizace English Partnerships, jako součást celostátní strategie regenerace brownfields (*National Brownfield programme*), provozuje společně s britskou vládou databanku využití pozemků (*National Land Use Database*), která je klíčovým nástrojem při vyhledávání a klasifikaci brownfields. Samostatnou a nejrozsáhlejší součástí těchto aktivit je program oživení oblastí po uzavřených uhelných revírech (*National Coalfields Programme*) s rozpočtem 540 mil. euro. Od vyhlášení v prosinci 1996 se vrátilo k novému využití asi 1 300 ha území, vytvořilo přes 400 000 m^2 komerční plochy a přičiněním organizace také vzniklo přes 12 000 pracovních míst. Program přispěl k přežití historických těžebních budov, například na dole Chatterley Whitfield (obr. 2), jenž patří k nejpozoruhodnějším dochovaným uhelným dolům z počátku 20. století a je památkově chráněn. English Heritage už vynaložila 1,3 mil. liber na základní opravy některých historických těžebních objektů a English Partnerships přislíbila balíček 14 mil. liber na regeneraci areálu.

Druhým hráčem, který se zavedl v 90. letech, je Regeneration Through Heritage (RTH), iniciativa vzniklá převážně z podnětu Jeho královské výsosti prince z Walesu a zpočátku napojená na Business in the Community, organizaci podporovanou největšími britskými společnostmi a napomáhající zapojení soukromého sektoru do společenské a ekonomické obnovy. K rozsáhlým aktivitám týmu RTH patří vytvoření databáze se seznamem industriálních staveb – některých už rekostruovaných a dalších, které na konverzi teprve čekají. Databáze byla zamýšlena především jako zdroj pro odborníky, místní zájmové skupiny a pro společné projekty v místě památky (*local partnerships*), hledající nová využití opuštěných průmyslových budov. Obsahovala detaily více než dvou set projektů, z nichž některé měly přímou podporu od RTH nebo její sesterské organizace Phoenix Trust prince z Walesu. Třebaže Business in the Community databázi už neudržuje, ve své době představovala velmi vyhledávaný zdroj informací a byla zásobárnou cenných zkušeností a inspirace.

Regeneration Through Heritage (RTH) a Phoenix Trust nyní fungují v rámci nadace The Prince's Foundation for the Built Environment, RTH pokračuje v podpoře nového využití ohrožených industriálních staveb a je spolufinancována English Heritage. Její nevelký tým, podporovaný dobrovolníky z odborné veřejnosti, cestuje kamkoliv po Spojeném království a je nápomocen místním partnerským sdružením při vytváření návrhů projektů pro konkrétní stavby, jejichž regenerace by působila jako katalyzátor oživení širší oblasti a prospěla místní komunitě. Projekty uskutečněné s pomocí RTH mají zásluhu na záchraně sedmi významných historických průmyslových budov, přilákaly investice zvenčí ve výši 45 mil. euro, nově využily 50 000 m^2 podlahové plochy a vytvořily 1 100 pracovních míst – to vše s vynaložením pouhých 800 000 euro z veřejných prostředků na pokrytí základních provozních nákladů.

K dnešnímu dni úspěšné projekty RTH zahrnují například: přestavbu zchátralé slévárny Harvey's Foundry v Hayle na kanceláře, řemeslné dílny, komunitní zařízení, informační centrum o historii a baťůžkářský hostel; proměnu skladišť na kanálu v Sowerby Bridge na dílny, kanceláře a kavárnu s informačním stánkem; ambiciózní konverzi rozsáhlého komplexu sladovny na nábřeží v Mistley na byty, restauraci, hospodu, kanceláře a dílny, s vybaveným prostorem pro umělecká představení a setkání; nové využití Houldsworth Mills, rozlehlé přádelny bavlny ve Stockportu, kde jsou kanceláře, pronajímatelné pracovní prostory, vysokoškolský campus, klub zdraví, školka, komunitní centrum a družstevní byty. Ve spolupráci s Phoenix Trust prince Charlese je uskutečněna konverze textilky Stanley Mills ve Skotsku na luxusní byty a centrum vládní instituce pro památkovou ochranu Historic Scotland (obr. 3).

English Partnerships a Regeneration Through Heritage nyní úzce spolupracují s novými agentu-

1 Gateshead, galerie moderního umění Baltic, umístěná v silu bývalých mlýnů na mouku. / ***Gateshead, Baltic Modern Art Gallery, housed in the silo building of the former Baltic Flour Mills.***

3

2

4

2 Chatterley Whitfield, uhelný důl z počátku 20. století. / ***Historic pithead buildings at Chatterley Whitfield Colliery.***

3 Přestavba Stanley Mills ve Skotsku na luxusní byty a centrum dědictví historického Skotska. / ***The conversion of Stanley Mills in Scotland into luxury apartments and a heritage centre for Historic Scotland.***

4 Přádelny lnu v Ditheringtonu u Shrewsbury, první textilka se železnou ohnivzdornou konstrukcí na světě. / ***Ditherington Flax Mills in Shrewsbury, the first-iron framed fire-proof textile mill in the world.***

rami pro regionální rozvoj – Regional Development Agencies (RDA), jejich působení má také dramatický dopad. Například prostředky z Advantage West Midlands od místní regionální rozvojové agentury umožnily, aby English Heritage nedávno získala přádelnu lnu v Ditheringtonu u Shrewsbury (obr. 4), první textilku na světě s ohnivzdornou železnou konstrukcí. English Heritage nyní může působit jako šetrný developer, usilující o trvaleji udržitelné opětovné využití, s respektem k charakteru a fyzické celistvosti památkově chráněných budov. Role RDA po celé zemi nabývá na důležitosti i tím, že poskytuje finanční zázemí a podporuje nové využití a regeneraci řady industriálních areálů. Mnohé z nich, jako třeba Lister's Mills v Manninghamu, továrna Fort Dunlop a dílny v birminghamské čtvrti Jewellery Quarter, patří k místům prvořadého historického zájmu o průmyslové dědictví.

Koncem 20. století byla debata o roli zákonného uznání upravujícího míru změn dosud na začátku. Bitevní linie stále vedla mezi puristickými ochranáři na jedné straně a radikálními developery na straně druhé, s English Heritage, vládním poradcem ve věcech stavebního dědictví, lapeným kdesi uprostřed. Po pěti letech nového milénia se English Heritage zbavila image „památkové policie" a plně přijala koncept šetrného řízení změny. S takovým osvíceným regeneračním přístupem, vžitým v projektové praxi, jsou vyhlídky staveb průmyslového dědictví nadějné.

Už jen zběžné zkoumání ukazuje, že sotva existuje typ budovy, který by nebyl předmětem přeměny – s různou mírou zásahu a úspěšnosti. Tak například komplexy textilních továren, sestávajících z různých typů budov, jsou svědkem širokého spektra intervencí a nového využití. V Saltaire (obr. 5), které bylo nedávno zapsáno na seznam světového dědictví, byly zásahy poměrně nepatrné. Volná podlaží hlavní budovy jsou úspěšně využita k maloobchodnímu prodeji, pro výstavy a stravování, zatímco shora osvětlené šedové sály tkalcoven jsou vhodně využity k montáži elektronických komponentů. I tak na první pohled málo slibné objekty, jako ocelárny, se s různou intenzitou stávají předmětem regeneračních projektů – od ochrany vysoké pece Sloss v americkém Birminghamu v Alabamě jako památky (*National Historic Landmark*) přes jejich využití jako nových veřejných prostorů regenerované krajiny, jako v případě hutí ve Völklingen či ocelárny německého Emscher Parku v Porúří, až po konverzi bývalé ocelárny Templeborough v Rotherhamu na zábavní a vzdělávací „centrum objevů" Magna.

Prvořadé je, aby nová využití byla finančně udržitelná dlouhodobě. Prokázalo se to vlastně už v 80. letech analýzami, které zveřejnili Eley a Worthington[2] a URBED (*The Urban and Economic Development Group*).[3] Tyto praktické rady bohužel zůstaly téměř bez povšimnutí. Nicholas Falk, zakládající ředitel URBED, vycházel z více než pětadvacetileté praktické zkušenosti s projekty nového využití nepotřebných průmyslových budov. Výzkum URBED na toto téma zahrnul přes 600 příkladů všemožných typů staveb a jejich využití. Už to svědčí o tom, že věcné problémy lze ve většině situací řešit.[4] Takže když Falk i Worthington z různých hledisek dokládají nevýhody řešení na způsob „velkého třesku" oproti výhodám postupného růstu, který využívá průběžně dosahovaných výsledků (*incremental development*), stojí zato jejich rady následovat. Gigantické projekty, např. regenerace centra Jeny v bývalé NDR, které se chopila DEGW (Frank Duffy, Peter Eley, Luigi Giffone a John Worthington – projektová a konzultační firma, pozn. ed.), jsou proveditelné jen tehdy, je-li k tomu vůle a finanční podpora německé federální vlády, v méně vypjatých situacích už tak dobře nefungují.[5]

Jistě, klady pružného přístupu, realistických finančních aspirací, důsledné kontroly rozpočtu a – občas – pustého oportunismu přesvědčivě velebí podnikatel Bennie Gray z organizace SPACE.[6] Tato organizace se nezabývá pouze rozvojem a projektováním, ve skutečnosti také četné projekty nového využití industriálních budov provozuje. Patří k nim velmi chválená bývalá továrna Custard Factory v Digbeth v Birminghamu, Canalot, Danceworks a starožitnický trh Alfie's v Londýně i Big Peg v birminghamské Jewellery Quarter (obr. 6), který přilákal pulzující směsici návrhářských studií a šperkařských dílen. Zatím sice musí velkou měrou shánět podporu finančních institucí nebo občas získá malý grant z veřejných prostředků, SPACE

však vytvořila pracovní prostor asi tisíci malým firmám za zlomek nákladů mnohých programů zaštítěných vládou. Grayův velmi osobní a „ad hoc" přístup má styl obdobný tomu, jak Ernest Hall a Jonathan Silver postupovali v počátcích proměny bývalé textilky Dean Clough; a je to blahodárný protitah k některým nemotornějším a byrokratickým iniciativám jinde.

Poslední část tohoto příspěvku uvede podrobněji několik pozoruhodných příkladů konverzí, které ilustrují okolnosti, vývoj, detaily a úspěšnost rozdílných přístupů k oživení.

Albert Dock, Liverpool (obr. 7) je zjevným výchozím bodem, protože jeho regenerace, která trvala čtvrt století, zhuštěně představuje mnoho faktorů, ovlivňujících udržitelné nové využití. Dok a skladiště Prince Alberta od Jesse Hartleyho byly postaveny v letech 1846–1848 a jsou dokonalým vyjádřením koncepce uzavřeného mokrého doku, jenž byl poprvé užit právě v Liverpoolu. Jde o největší skupinu průmyslových budov v celé zemi chráněných podle stupně I památkové péče. Když byly roku 1972 uzavřeny liverpoolské Jižní doky, Albert Dock i sousední doky se zanášely a budoucnost opuštěných skladišť byla pochmurná. Liverpool 70. let neměl šťastné období a hospodářský neklid vyvrcholil roku 1981 v pouliční bouře v Toxtethu. Tyto nepokoje upozornily vládu i na liverpoolské nábřeží a pro povzbuzení regenerace města byla založena Společnost pro rozvoj nábřeží Mersey (*Merseyside Development Corporation*).

Jednou z prvních iniciativ společnosti bylo podpoření podrobného průzkumu, aby se plně porozumělo, z čeho vycházet. Výsledkem bylo vydání knihy *Liverpool's Historic Waterfront* (Liverpoolské historické nábřeží), která pevně prokázala, že soustava doků je objektem nejvyššího mezinárodního zájmu.[7] Albert Dock se už ale mezitím stal objektem několika drastických a nešetrných návrhů na přestavbu, s finanční podporou ústřední vlády však nyní bylo možné přijmout uměřenější přístup. Směrný plán, vypracovaný pro Merseyside Development Corporation firmou Holford Associates spolu s developerskou firmou Arrowcroft, přijal jako nevyhnutelné, že úplná rekonstrukce a nové využití rozsáhlých skladištních prostor potrvají mnoho let, ale také doporučil, že důvěru je možné vzbudit už opravou nosných částí budov a prestižním využitím některých částí. A tak jeden skladištní prostor byl podle návrhu Sira Jamese Stirlinga přestavěn na Tate Gallery of the North, zatímco jiný blok byl rekonstruován jako námořní muzeum (obr. 8). V docích nalezlo prostor televizní studio a na nábřeží vznikly bary a restaurace. Tato prvotní injekce a kulturní počin byly působivě úspěšné. O dvacet let později jsou skladištní prostory plně obsazeny byty, kancelářemi, dvěma hotely, turistickými atrakcemi, četnými restauracemi a bary, i sousední skladiště jsou přestavěna na byty, jako například ve Wapping Dock, kde při jižní straně vzniklo ještě malé přístaviště.

Great Western Railway's Locomotive and Carriage Works, Swindon (obr. 9). Oživení železničních dílen ve Swindonu, dalšího klíčového historického průmyslového areálu, šlo zcela odlišnou cestou – spekulativní, postupující část po části a oportunistickou – ale s obdobně pozitivními výsledky. Dílny na výrobu lokomotiv a železničních vagonů pro Great Western Railway založil roku 1842 I. K. Brunel; počátkem 20. století už byly jedním z největších podniků svého druhu na světě a zároveň *raison d'etre* moderního města Swindon. V poválečných letech, v době znárodnění železnice, továrna upadala, a nakonec byla v roce 1968 uzavřena. Areál koupila komerční developerská firma Tarmac, většina z památkově nechráněných budov byla zbořena a ty dílny a kanceláře, které ochraně podléhaly, zůstaly opuštěné. Značná část areálu byla kontaminována a vyžadovala náročné odstranění ekologických zátěží. Ještě dřív než byl ambiciózní program sanace a přestavby dořešen, jistě i následkem propadu cen nemovitostí koncem 80. let, byl odmítnut jako neekonomický. Odlehlejší asanované pozemky jsou odprodány na výstavbu supermarketu a bydlení, historické jádro areálu bývalých dílen, kromě kanceláří, kde sídlili sami developeři, zůstalo nevyužité. Katalyzátorem projektu oživení se stal zájem Královské komise pro historické památky Anglie (*Royal Commission on the Historical Monuments of England – RCHME*) o bývalé generální ředitelství Great Western Railway, chráněnou památku stupně II. Tato instituce hledala

5

6

5 Saltaire, které bylo nedávno zapsáno na seznam světového dědictví. / ***Saltaire, which has recently been listed as a World Heritage Site.***

6 Big Peg v birminghamské šperkařské čtvrti. / ***Big Peg in Birmingham's Jewellery Quarter.***

7

8

7 Dok prince Alberta, Liverpool. / ***The Albert Dock, Liverpool.***

8 Část doku rekonstruovaná jako námořní muzeum. / ***One warehouse stack was conserved as a maritime museum.***

9

10

11

9 Regenerace továrny na lokomotivy a železniční vagony ve Swindonu. / ***The regeneration of Swindon Railway Works.***

10 Kancelářská budova Great Western Railway, Swindon. / ***The Great Western Railway's office building, Swindon.***

11 Nákupní centrum The Great Western Designer Outlet Village. / ***The Great Western Designer Outlet Village, shopping mall.***

13 Fort Dunlop leží u dálnice na hlavním tahu na Birmingham. / ***Fort Dunlop is situated alongside the motorway on the main approach to Birmingham.***

sídlo při železniční trati, kam by mohla soustředit své aktivity v jižní Anglii. Kancelářská budova GWR (obr. 10) jako součást rozlehlého zchátralého komplexu poskytovala také nezbytný prostor pro vybudování velkého archivu. Kanceláře, rekonstruované roku 1994 společně s nejmodernějším archivním depozitářem (projekt D. Y. Davies) se staly sídlem ředitelství RCHME a se sousedním výrobním továrním objektem z roku 1842 nyní tvoří kanceláře English Heritage ve Swindonu, která uchovává dokumentaci kulturních památek (*National Monuments Record*) a sídlí tu většina výzkumných, obchodních a provozních pracovníků English Heritage.

Rozlehlé prostory lokomotivních dílen, památkové ochrany stupně II*, postavených v 70. letech 19. století Josephem Armstrongem, zůstaly prázdné až do doby, kdy Joe Kaempfer, výkonný ředitel americké firmy McArthur Glen pojal plán proměnit je v nákupní centrum (obr. 11), jež vrátilo do této části centra Swindonu život. Great Western Designer Outlet Village zahájilo prodej roku 1997 a jeho sto obchodů přiláká přes čtyři miliony kupujících ročně. Kvalita konverze, na níž trvala English Heritage i místní úřady, a která se inspirovala publikací *Swindon: the Legacy of a Railway Town (Swindon: odkaz města železnice)*, je pokládaná za příkladnou a její úspěch povzbudil další stavební akce v areálu.[8] Skladiště modelů prošlo konverzí na bar a restauraci, železniční muzeum STEAM, zaměřené na slavnou historii budování a provozu Great Western Railway je v jiném původním výrobním objektu a hned vedle má ředitelství National Trust.[9]

Souběžně s tím, jak se velkých regeneračních projektů chopily veřejné instituce a developerské firmy, probíhaly přestavby jednotlivých areálů jako výsledek individuálních počinů podnikatelů či specializovaných firem; jejich přínos je právě tak významný. Zmíněny již byly úspěšné iniciativy Ernesta Halla a Jonathana Silvera v Dean Clough, Jonathana Silvera v Saltaire a Bennie Graye na různých mís-

12 Lister's Manningham Mills, kdysi největší továrna na zpracování hedvábí na světě. / ***Lister's Manningham Mills, once the largest silk mill in the world.***

tech Londýna i Birminghamu. Tyto chvályhodné příklady konverzí se podařily s nepatrnou podporou z veřejných financí – i zde, v soukromém sektoru, se mění klima pro regeneraci. Nejnovějších velkolepých projektů se ujala specializovaná developerská a projekční firma, která vznikla v 90. letech a nyní je už synonymem pro odvážné konverze nabízející smíšené využití a bydlení – Urban Splash.

Urban Splash založili v roce 1993 Tom Bloxham a Jonathan Falkingham a na začátku se prosadila inovativními projekty v Manchesteru a Liverpoolu. Jejich rané působení v Manchesteru na Smithfield Buildings vyústilo v konverzi industriálních staveb Box Works a Albert Mill v Castlefieldu, Ducie House a Wauk Mill v Ancoats. V Liverpoolu úspěch jejich projektu „koncertního náměstí" roku 1993 vedl k oceňovaným přestavbám sirkárny The Matchworks ve zchátralé čtvrti Speke a dále k projektům Tea Factory, Vanilla Factory a Liverpool Palace v části města zvané Ropewalks. Jejich praxe vzkvétá a rozšiřuje se i do jiných oblastí země. Příspěvek zakončím ukázkou tří nejnovějších projektů Urban Splash.

Lister's Manningham Mills, Bradford, hrabství Yorkshire, se slovy městské rady v Bradfordu „*staly symbolem úpadku a vedly k představě, že si s regenerací neporadíme… Urban Splash dává naději, že najde klíč k jejich skrytému potenciálu*". Neobyčejný komplex textilky s italizujícím komínem, s přilehlým parkem a galerií korunuje kopec nad Bradfordem. Bývala to největší továrna na zpracování hedvábí na světě a zaměstnávala 11 000 dělníků. Zchátralá a přes dvacet let se rozpadající továrna byla pro English Heritage jednou z těch nejproblematičtějších ohrožených chráněných památek. Organizace Buildings at Risk a English Heritage nyní přispívají částkou 420 000 euro na její obnovu. Rozvojová regionální agentura Yorkshire Forward přispěla 5,6 mil. euro a městská rada Bradfordu 2,8 mil. euro na pokrytí nákladů na základní opravy. Součástí nového využití budou komerční plochy, ateliéry, komunitní centrum, prostory pro trávení volného času a především rovněž byty. Sto třicet luxusních bytů dokončených v první etapě bylo zamluveno po pár dnech, co se objevily na trhu. Přinášejí život do oblasti, která regeneraci velice potřebuje (obr. 12).

Fort Dunlop, Birmingham (obr. 13) je hned u dálnice při hlavním příjezdu do Birminghamu, a jak poznamenaly místní noviny: „*První dojmy z druhého největšího města Anglie se mění – díky Fort Dunlop, nejnovější pamětihodnosti Birminghamu.*" Přestavba obrovského zchátralého skladiště za 70 mil. euro vytvořila prostor pro kanceláře, obchody a hotel. Urban Splash byl v roli developera pro agenturu regionálního rozvoje Advantage West Midlands.

King William Yard, Plymouth. Impozantní proviantní sklad námořnictva v přístavu Plymouthu, postavený sirem Johnem Renniem počátkem 30. let 19. století, patří k největším areálům podléhajícím památkové ochraně stupně I v celé zemi. Deset obrovských budov o celkové rozloze přes 48 000 m^2 získala v roce 1999 rozvojová regionální agentura South West Regional Development Agency, aby ve spolupráci s Urban Splash tento problematický areál, ze tří stran obklopený vodou, proměnila. English Partnerships přispěla částkou 4,25 mil. liber na opravy budov mlýnů a pekárny. Urban Splash navrhl proměnit přízemí pivovaru na restauraci, vinný sklípek a centrum pro umění. Všechny luxusní byty první etapy – v pivovaru i budově Clarence Range – byly opět zamluveny už během několika dnů poté, co se objevily na trhu. Marketing všech těchto nových projektů i sama společnost jsou brilantní a působivě vybroušené. Urban Splash vydala sérii propagačních materiálů pro poslední tři projekty, každý s CD-ROM, který nastiňuje dřívější úspěchy společnosti a velebí atraktivnost odvážných konverzí.

Jak ukázaly tyto příklady, možností opětovného využití je spousta. Nejběžnějšími a často největšími zásahy jsou konverze na byty a dále na kanceláře. Ale i ty v rukou kvalitních projektantů mohou být šetrné a rozhodně vzrušující. Smíšené využití je nicméně pokládáno stále častěji za nejpřiměřenější řešení pro velké průmyslové komplexy, a postupné navazující investičními kroky jsou pokládány za účinnější než „velký třesk".

Britská zkušenost je proto docela povzbudivá. Historické industriální areály skutečně ožívají po své smrti a jejich konverze značně přispívá k šetrnému oživení našich měst v postindustriálním věku.

Poznámky

1 Sherban Cantacuzino, *New Uses for Old Buildings* [Nová užití starých budov], London 1975.

2 Peter Eley – John Worthington, *Industrial Rehabilitation: The Use of Redundant Buildings for Small Enterprises* [Rehabilitace průmyslu …], London 1984.

3 URBED (ed.), *Reusing Redundant Buildings: Good practice in Urban Regeneration* [Nové využití nepotřebných budov: dobrá praxe v regeneraci měst], London 1987.

4 Michael Stratton (ed.), *Industrial Buildings: Conservation and Regeneration* [Průmyslové budovy: Zachování a regenerace], London 2000, s. 95 cit. se vztahuje k Appendix, in: URBED (ed.), *Reusing …* (pozn. 3)

5 Viz Michael Stratton (pozn. 4), cit. kapitola 9, Philip Tidd, DEGW, Regeneration in the Neue Bundeslander [Regenerace v nových spolkových zemích].

6 Viz Michael Stratton (pozn. 4), cit. kapitola 6.

7 Nancy Richie-Noakes, *Liverpool's Historic Waterfront* [Liverpoolské historické nábřeží], London 1985.

8 John Cattell – Keith Falconer, *Swindon: the Legacy of a Railway Town* [Swindon: odkaz města železnice], London 1995.

9 Úplný popis okolností této přestavby je uvedený v: Keith Falconer, Swindon's Head of Steam, the Regeneration of the GWR's Works, in: *Patrimoine de L'industrie*, *TICCIH*, Le Creusot, Montceau-Les-Mines 2000, č. 3, s. 21–28.

foto / photo Vladislava Valchářová (1), English Heritage-FCB Studios (2), David Reid (3), Šárka Jiroušková (4), Benjamin Fragner (5, 9–12), Petr Urlich (6), Barbora Fragner-Jankovic (7, 8), Martin Hartland (13)

PAUL SMITH

Konverze státních tabákových manufaktur ve Francii

Conversions of State Tobacco Manufactories in France

English text on p. 265

Od konce 70. let 20. století se ve Francii konverze opuštěných průmyslových budov pro nové využití stala běžnou praxí. Staré továrny se přestavují k bydlení, na kanceláře, vzdělávací instituce a kulturní zařízení všemožného druhu, od „dočasných" ateliérů pro umělce rovnou z ulice, až po prestižní galerie, divadla a městská či národní muzea.[1] Několik francouzských architektů (Philippe Robert & Bernard Reichen, Eric Castaldi, Patrick Bouchain) se mezinárodně proslavilo právě novým využitím zastavěných prostor průmyslové minulosti. Málokterý z „hvězdných" francouzských architektů nemá ve svém portfoliu alespoň jeden projekt nového využití a mnoho méně známých firem se uplatňuje v tomto oboru, který je nyní důležitým sektorem stavebního trhu vůbec. Francie si sice uvědomuje důležitost udržitelného rozvoje a *HEQ* (*high environmental quality*, vysoká kvalita životního prostředí) se stává klíčovou zkratkou pro nové stavby, přesto se dlouhodobým eviromentálním argumentům – že udržování starých budov v dobrém stavu a nalezení jejich vhodného nového využití dává smysl, pokud jde o výdej energetických zdrojů, minulých i současných – při rozhodování o konverzích často nedopřává sluchu. Takové akce však téměř vždy doprovází rozvinutá kulturní debata o tom, zda konverze (*adaptive re-use*), „mutace" či „transkripce", jak se nyní začínají nazývat, představují skutečný přínos k zachování průmyslového dědictví, k ochraně paměti práce a pracujících, nebo někdy dokonce k záchraně památky průmyslového dědictví! Studium tohoto dědictví, industriální archeologie, existuje ve Francii už přes třicet let[2] a ti, kdo se jí zabývají, jestliže se právě neúčastní konferencí, se mohou někdy octnout v roli památkové policie či nostalgických staromilců, kteří naříkají nad promeškanými příležitostmi a ztracenými nýty, specialistů, pro něž jedinou přijatelnou konverzí je rovnou průmyslové muzeum, které vše zachová, pokud možno v provozu, a vydělá si na sebe neutuchajícími proudy industriálních turistů.

Zároveň se celé městské komunity, inspirované novým porozuměním zprostředkovaným právě těmito industriálními archeology, pomalu naučily oceňovat své dědictví zchátralých průmyslových budov

spíše jako pozitivní kulturní přínos a přitažlivý prvek než překážku rozvoje. Bývalé textilní město Roubaix na severu Francie blízko Lille, francouzské partnerské město v rámci projektu Working Heritage,[3] je pozoruhodným příkladem této změny v postojích, kterou je třeba chápat jako obecnější společenský vývoj, postupné přijímání skutečnosti, že s průmyslem je konec a deziluze z metod a reálných výsledků městské obnovy v 60. a 70. letech, v rámci nových kulturních trendů, nových návyků při nakupování…

Dědictví francouzského státního tabákového monopolu

V tomto příspěvku se však spíše než na určité průmyslové město či výsledky jistého architektonického týmu hodlám soustředit na specifickou skupinu průmyslových budov, skladišť a továren postavených k využití francouzského státního monopolu na výrobu a prodej tabáku. Tento soubor míst nabízí, doufám, poněkud jiný a širší pohled na praxi konverzí ve Francii v minulém čtvrtstoletí. Velká část těchto továren a skladišť se dochovala, téměř všechny z druhé poloviny 19. století. Jsou většinou dobře situovány, původně na předměstích, která se během následného rozrůstání města přiblížila centru. Byly postaveny, aby vydržely, a jejich prostorová organizace i tvarosloví, víceméně identické od jednoho města k druhému, nabízejí širokou škálu projektů nového využití. Od začátku 80. let bylo osm státních tabákových továren konvertováno pro nové využití a v současnosti se dokončují další dva projekty. Každý z nich je pro jiného klienta, většinou jsou určené veřejnému využití, a uskutečňují je různé architektonické týmy.

Profesí nejsem architekt, ale historik, takže začnu stručným vylíčením, jak toto dědictví vzniklo, a popíšu některé zvláštní vlastnosti těchto budov.[4] Na jednu ze základních vlastností jsme už narazili, tedy na skutečnost, že je vlastnil stát a stát je také provozoval. Byly přinejmenším zčásti navrhované jako výraz finanční autority a stability státu, a to v kterémkoli režimu – císařství, monarchie i republiky. Tvoří průmyslovou součást státní organizace, která nakupuje tabákové listy na mezinárodním trhu nebo od francouzských pěstitelů, transformuje tuto surovinu v tabákové výrobky (žvýkací tabák, šňupací tabák či tabák dýmkový, doutníky a cigarety) a prodává je oprávněným maloobchodním prodejcům, z nichž na každou ze 36 000 francouzských obcí připadá nejméně jeden. Nehledě na důležitost jejích obchodních a průmyslových činností byla tato organizace vždy především zaměřena na zvyšování nepřímé daně z tabáku, která někdy dosahovala až 7 procent celkového státního výnosu z daní.

Od konce 17. století pohlížela francouzská monarchie na monopolní systém jako na nejjistější způsob vybírání daně z tabáku a omezování kontrabandu, který může nepřímé zdanění podporovat. V roce 1791 Ústavní shromáždění skoncovalo s tímto monopolem a vyrostla řada malých dílen, podle sčítání provedeného roku 1804 snad až 1300. Avšak kombinace dovozních cel a různých licencí pro tyto soukromé výrobce se zdaleka nemohla rovnat výnosům za *Ancien Régime* a v roce 1810 Napoleon obnovil státní monopol, od té doby řízený přímo centrální správou při ministerstvu financí. Tento „napoleonský" monopol existoval až do roku 1995, kdy jeho poslední podoba, SEITA (*Société Nationale d'Exploitation Industrielle des Tabacs et des Allumettes* – Národní společnost pro průmyslové zpracování tabáku a výrobu zápalek), byla konečně privatizována. Nyní je tato firma ve spojení s bývalým španělským monopolním výrobcem tabáku pod skupinovým názvem Altadis a je patrně nejznámější pro své gauloisky a gitanky, značky užívané od roku 1910. V lednu 2008 firmu Altadis převzala britská společnost Imperial Tobacco.

Na počátku monopolu v roce 1811 státní správa odhadovala, že postačí deset velkých manufaktur, aby pokryly poptávku francouzských šňupačů a kuřáků dýmek, a zakoupila velké budovy v deseti městech: bývalý benediktinský klášter v Toulouse, poštu v Bordeaux, nemocniční budovy v Lille, objekty opatství ve Štrasburku, opuštěnou textilku v Lyonu…, jejichž původní využití mimochodem připomíná, že historie recyklované architektury je stará jako historie architektury samé. Tyto budovy nabízely prostory, které se snadno a úsporně daly použít pro relativně prosté technické a administrativní požadavky tabákového průmyslu: velké, dobře chráněné skladovací plochy pro zrající tabákové listy i pro hotové výrobky; velké, pokud možno

dobře osvětlené a větrané výrobní prostory pro shromážděné dělníky – stovky mužů, žen a dětí, kteří u svých stolů pracovali deset hodin denně, šest dní v týdnu; vhodné sídlo pro ředitele továrny a jeho domácnost; a konečně nějaké kancelářské prostory pro četné písaře, kteří museli zaznamenávat každičký gram a peníze do posledního centimu, ve dvou vyhotoveních, prosím, jedno pro místní ředitelství a jedno pro ústředí v Paříži.

Mechanizace zasáhla tyto státní výrobny až koncem 20. let 19. století, kdy se začal používat parní pohon na sekačky tabáku gilotinového typu a mlýnky na výrobu šňupacího tabáku, který tou dobou představoval asi polovinu celkové spotřeby tabáku ve Francii. Rytina z roku 1860 ukazuje důležitost těchto mlýnků v pařížské továrně, ale také naznačuje rostoucí důležitost dalšího produktu, doutníku, na nějž se mechanizace až do 30. let 20. století vůbec nevztahovala. Obliba obyčejných, ručně smotaných doutníků během 19. století stále rostla, jejich prodej se od 30. do 70. let 19. století zdvanáctinásobil a celkový počet dělnic zaměstnaných jejich výrobou stoupl z 1 200 na 15 000.

Tento dramatický nárůst vysvětluje rozhodnutí státní správy začít stavět nové manufaktury, první ve Štrasburku v roce 1848, podle projektu místního architekta A. Weyera ve spolupráci s inženýrem Eugènem Rollandem (1812–1885), který vystudoval *École Polytechnique* a nastoupil do správy tabákového průmyslu v roce 1834. Roku 1844 založil její ústřední stavební úřad. Koncem 50. let 19. století byly vybudovány dvě nové manufaktury v Nantes a Châteauroux (dep. Indre), které opět projektoval Eugène Rolland ve spolupráci s místními staviteli. Stavby se poněkud odlišují od štrasburského modelu. Byly postaveny poblíž železniční trati, aby se usnadnila dodávka tabákového listu a odesílání hotových výrobků. Jednotlivé budovy byly odděleny pětimetrovými průchody přemostěnými kovovými provozními lávkami, což bylo jednak opatření k prevenci rozšíření požáru, jednak se tak přivedlo více světla do dílen umístěných v rozích dvorů. Mechanizované procesy se soustřeďovaly do centrální budovy, do blízkosti hnací síly parního stroje v horním dvoře. Přízemí se využívala jako skladiště, zatímco patra byla určena výrobě doutníků: dlouhé pravoúhlé dílny se třiceti stoly umístěnými kolmo k oknům, u každého z nich sedělo deset až dvanáct žen, které rolovaly doutníky. Tato práce byla určena výhradně ženám, údajně proto, že ženské prsty jsou šikovnější než mužské, a jejich plat byl výrazně nižší. Během 70. a 80. let 19. století zaměstnávala manufaktura v Châteauroux až 1 500 žen. V přední části závodu obsahovala centrální budova v prvním patře byt ředitele, se služebnictvem v podkroví a úředníky v kancelářích v přízemí.

Po zaběhnutí provozu v Nantes a Châteauroux byl poté tento model zopakován víceméně obdobně všude, kde se státní správa rozhodla otevřít další výrobny. Tím se ušetřilo na honorářích architektů, protože nové stavby probíhaly výhradně pod vedením centrálního stavebního úřadu. Od poloviny 19. století až do první světové války tento úřad vyprojektoval a postavil nové tabákové manufaktury v Metz, Nancy, Marseilles, Tonneins, Riomu, Dijonu, Limoges, Le Mans, Orléans, Toulouse, Lyonu, Pantin a Issy-les-Moulineaux (dvě posledně jmenovaná jsou předměstí Paříže). Během té doby také v departmentech, kde bylo povoleno pěstování tabáku, postavil asi třicet nových skladišť tabáku, která se továrnám podobala svým strohým architektonickým výrazem, ale neměla žádné strojní vybavení a disponovala pouze malým počtem sezonních dělníků na dobu sklizně, kdy místní pěstitelé dodávali své cenné tabákové listy do rukou státní správy.

Ke konci 19. století se struktura spotřeby tabáku ve Francii změnila. Spotřeba na hlavu, asi tak kilogram ročně, se od počátků monopolu ztrojnásobila, ale znatelně se snížil podíl šňupavého tabáku, došlo také k poklesu v kouření doutníků a rozšířilo se kouření cigaret. Od 80. let se začaly cigarety vyrábět strojově, s pomocí technologie patentované Američanem Jamesem Bonsackem. Továrny umísťovaly tyto nové stroje do dílen původně projektovaných pro ruční výrobu doutníků, což se neobešlo bez potíží. Tří- až čtyřposchoďové budovy se postupně stávaly spíše překážkou výroby než jejím vhodným nástrojem. Avšak teprve v 60. letech 20. století SEITA zahájila výstavbu čtyř nových továren na cigarety, umístěných v průmyslových areálech blízko železnice a silničních spojů v Lille, Nantes, Dijonu a Riomu. Byly to rozlehlé přízemní šedové

1

2

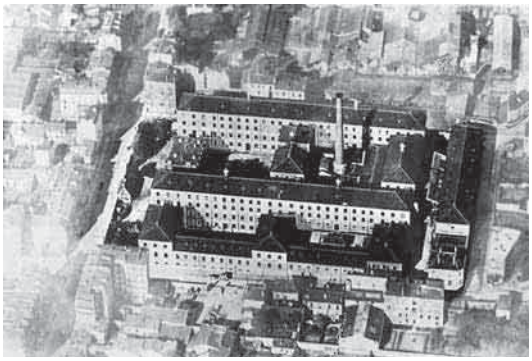

3

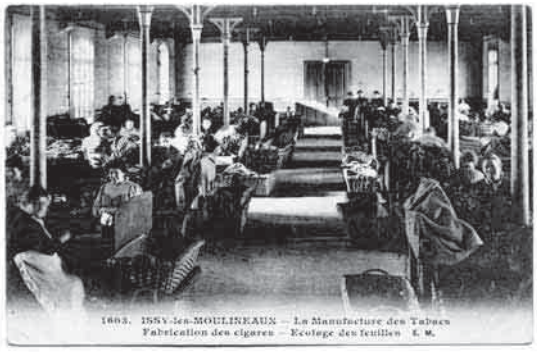

4

1 Nedávná konverze v Paříži, Grands Moulins („Velké mlýny Paříže"). Mlýny na mouku postavil roku 1918 Georges Wybo, na univerzitní objekt je přestavěl architekt Rudy Ricciotti, otevřeno roku 2007. Nic ze zařízení na mletí mouky nebylo zachováno. / ***A recent conversion in Paris, the Grands Moulins de Paris, 1918 flour-mills built by Georges Wybo, converted into university facilities by the architect Rudy Ricciotti, and opened in 2007. Nothing has been kept of the flour-milling equipment.***

2 Nová univerzitní knihovna uvnitř bývalých mlýnů na mouku v Paříži. / ***New university library inside the former flour mills in Paris.***

3 Letecký pohled z roku 1924 na státní manufakturu na zpracování tabáku v Issy-les-Moulineaux na předměstí Paříže, postavenou 1900–1904 a zavřenou roku 1978. / ***A 1924 aerial view of the state tobacco manufactory at Issy-les-Moulineaux in the Paris suburbs, built between 1900 and 1904 and closed down in 1978.***

4 Výroba doutníků v tabákové továrně v Issy, na pohlednici ze začátku 20. století. / ***Cigar production inside the Issy tobacco factory, in an early 20th-century postcard.***

5

6

5 Horní dvůr tabákové továrny v Issy po přestavbě na byty v 80. letech 20. století, architekti François Céria a Alain Coupel (Céria & Coupel). / ***The upper courtyard of the Issy tobacco factory after its 1980s conversion into flats, by the architects F. Céria and A. Coupel.***

6 Továrna na zpracování tabáku v Lyonu, postavená v letech 1912–1932 a zavřená roku 1987; dnes Univerzita Jeana Moulina, Lyon 3. / ***The tobacco factory at Lyons, built between 1912 and 1932 and closed in 1987; today the Université Jean-Moulin-Lyon 3.***

budovy, v nichž stály řady kombinovaných strojů na výrobu cigaret a jejich balení, a každý z nich chrlil několik tisíc cigaret za minutu.

S ústupem spotřeby tradičních cigaret z tmavého tabáku, což byl důsledek otevření francouzského trhu cizí, zvláště americké konkurenci po dohodě z Říma roku 1957, se staré manufaktury po celé Francii stále častěji zavíraly, a dvě továrny zničené za druhé světové války – v Dieppe a v Le Havru – už nebyly obnoveny. Zavírání továren pak pokračovalo až do současnosti. Z areálů z 19. století dnes zbývají pouze dva (výroba doutníků ve Štrasburku, v Metz se produkuje dýmkový tabák). V nedávné době byly také uzavřeny dvě ze čtyř moderních továren postavených v 60. a 70. letech 20. století; tradiční gauloisky se nyní vyrábějí ve Španělsku.

Konverze

Issy-les-Moulineaux

Společným osudem tabákových továren uzavřených během 70. let 20. století byla demolice: v Dijonu a Reuilly roku 1976, Nice 1980, Limoges 1982. V roce 1981 byla také podána žádost o demolici továrny v Issy-les-Moulineaux, postavené v letech 1901–1904 na předměstí Paříže a až do uzavření v roce 1978 specializované na luxusní cigarety pro módně orientovaný pařížský trh. Na základě zprávy zpracované architekty Robertem a Reichenem ministr kultury Jack Lang v roce 1984 rozhodl o její památkové ochraně, čímž otevřel cestu k procesu vedoucímu k novému využití, provedenému soukromým developerem. Stavební program – 260 malých bytů, 450 parkovacích míst, 12 000 m^2 kancelářských prostor a 1 000 m^2 pro komerční účely – byl shodný s tím, se kterým počítala po demolici původně plánovaná novostavba. Znamenalo to úplně vybrat „útroby" všech těchto historických budov a vyměnit dvě nebo tři původní podlaží za čtyři či šest nových. Prostor pro kanceláře se našel v novém bloku v zadní části areálu, zatímco komerční plocha (zahrnující také restauraci pokřtěnou „*La Manufacture*") měla vzniknout v uličním traktu. Snížení 45 metrů vysokého komína na úroveň ostatních budov bylo příznačné pro sporný architektonický přístup, který se soustřeďoval na potlačení průmyslového vzhledu budov, vybourával v nich vysoké pasáže a v horních patrech přistavoval balkonky. Všechny původní objemy dílen byly horizontálně i vertikálně předěleny, ze strojního zařízení nebylo zachováno nic a nevynaložilo se ani nejmenší úsilí interpretovat historii budov pro jejich nové nájemníky.

Nantes

Přibližně ve stejné době procházela podobným vývojem, ale za příznivějších okolností, manufaktura v Nantes z 50. let 19. století. Poté co městský úřad, vedený socialisty, přidělil SEITA pozemek o velikosti 14 ha pro novou továrnu v okrajové průmyslové oblasti v Carquefou, stala se stará manufaktura ve městě poblíž nádraží jeho majetkem. Úřad pak pověřil osm různých architektonických týmů realizací projektu opět smíšeného nového využití: nízkonákladové bydlení (82 jednotek), klub pro důchodce, centrum pro místní sdružení, kanceláře pro místní úřady, audiovizuální centrum, hostel a místní knihovnu, umístěnou do kotelny…[5] Vysoké zdi obklopující areál a chránící cenný tabák proti zlodějům byly zbourány, čímž se manufaktura otevřela a stala se tak srdcem nové čtvrti. Opět, s výjimkou kotle z 20. století, který zůstal v knihovně, nebylo zachováno žádné strojní vybavení, ale připomínky na průmyslovou minulost tohoto místa byly roztroušené po všech zrekonstruovaných budovách ve formě velkých černobílých fotografických portrétů jednotlivých dělníků či jejich skupin, pořízených ve 20. letech 20. století. Fasády budov byly důkladně renovovány, s původním kamenem kontrastovaly nové přístavby, červené konstrukce ze skla a kovu. Po pětadvaceti letech však tyto prvky zřejmě nezestárly tak příznivě jako budovy z poloviny 19. století.

Toulouse a Lyon

V polovině 90. let byly dvě opuštěné tabákové manufaktury, v Toulouse a v Lyonu, přestavěny na univerzity. První, výhodně položená na řece Garonne, byla zachráněna před demolicí až po soustředěné místní kampani, vedoucí k její památkové ochraně. Zajímavé je, že první toulouská manufaktura, zřízená roku 1811 v bývalém benediktinském klášteře a nahrazená „moderní" manufakturou v 80. letech 19. století, byla předána městu roku 1892 a adaptována na městskou uměleckou školu, což byl velice raný příklad konverze ke kulturnímu využití. Před

budovy byla představěna pompézní nová kamenná fasáda, ale vzadu zůstal dvůr z konce 18. století a bývalé dílny dosud obdivuhodně slouží studentům umění jako ateliéry. Druhá toulouská manufaktura z 80. let 19. století nyní slouží jako univerzita společenských věd; její fasády byly radikálně modernizovány, ale univerzita lépe využila vnitřní prostory. Například přednáškové síně a knihovna mohou podržet a ještě zvětšit objem bývalých dílen při zachování charakteristických litinových sloupů, jak tomu je také v Lyonu. Zdejší „dinosauří" manufaktura, projektovaná kolem roku 1900 a dokončená až roku 1932, ukončila provoz roku 1987 a nyní zde sídlí Univerzita Jeana Moulina, Lyon 3.

Marseille

Manufaktura v Marseille byla uzavřena roku 1990 a rozhodnutí o jejím novém využití přišlo spíše z periferie než shora. Od roku 1991 začaly v prázdných budovách squatovat divadelní skupiny, hudebníci a umělci různých disciplín i bez disciplíny. Jejich tvůrčí činnost a pořádání různých slavností dodaly francouzskému výrazu pro zchátralý průmyslový areál (*friche industrielle*, doslova průmyslový úhor) nový a velice módní smysl. Toto hnutí, „*art-factories*", si průmyslových budov cenní pro jejich prostorový potenciál a možná také pro postindustriální atmosféru ruin. Avšak zachování průmyslového dědictví je sotva jeho prioritou. Nicméně udržují v areálu život, dokud nejsou vypracována dlouhodobá institucionální řešení. V Marseille byla část manufaktury z 60. let 19. století, kterou získaly místní úřady, konvertována jako jakási památková osa a dnes v ní sídlí městský archiv (otevřený roku 2001) a jsou zde také depozitáře městských muzeí. Další část továrny, z 50. let 20. století, se zařizuje jako audiovizuální a multimediální centrum, zatímco jiná je udržována jako prostor určený pro představení divadelních skupin, internetové kavárny, alternativní rozhlasové stanice a místní umělce, tedy pro tvůrčí kvas, který je nyní součástí identity tohoto místa. Velkou zahajovací výstavou a zajímavou publikací v roce 2003 vzal na sebe městský archiv odpovědnost za interpretaci průmyslové paměti tohoto místa.[6]

Riom

Lze se zmínit o mnoha dalších konverzích,[7] ale než dojdu k závěru, rád bych se podíval na dva projekty, které jsou v tuto chvíli v chodu. První v Riomu, v Auvergne blízko Clermont-Ferrand. Tato „klasická" manufaktura, postavená v letech 1878–1883 a zavřená roku 1975, zůstávala od té doby prázdná a nevyužitá.[8] Nakonec ji v roce 2003 odkoupily místní úřady a od roku 2004 je to kulturní památka. Projekt nového využití kombinuje prostory pro komerční účely v železobetonové budově, přistavěné v roce 1936, se 142 byty ve starších historických budovách. Probíhající jednání mezi soukromým stavebníkem a regionální správou památek pomohou zajistit budoucí zachování jedné kompletní dílny v netknutém stavu pro stálou historickou interpretaci místa, a také charakteristických detailů, jako je ohradní zeď, střešní ventilační komíny a latríny ve dvorech, výjimečné už tím, že se dochovaly.

Morlaix

Tato manufaktura, postavená v Morlaix na severním pobřeží Bretaně v letech 1736–1740, přežila jako jediná z období monopolu *Ancien Régime*.[9] Výroba doutníků zde byla zastavena až v září 2004 a místo je nyní považováno za jednu z deseti hlavních historických památek Bretaně, a to nejen kvůli dochovanému rozvržení a budovám z 18. století, ale také pro konstrukce a zařízení, které ji v průběhu 19. a 20. století modernizovaly. Pyšní se především obdivuhodnou řadou mlýnků na šňupací tabák z roku 1870, která v roce 2002 získala nejvyšší možnou míru památkové ochrany. Než zde skončili s výrobou, celý areál obdržela místní Obchodní komora, která vypracovala program progresivní konverze pro tři hlavní druhy náplně – kulturní, ekonomické a vzdělávací. Poslední z nich už byla dokončena, v lednu 2004 zde zahájil činnost technologický institut univerzity v budově dílen přistavěné k areálu roku 1929. V přední části budovy, v níž se původně nacházely apartmány ředitele, bylo vytvořeno 12 bytů. Některé ekonomické subjekty, jako např. nakladatelství Breton, se už zabydlely v dalších budovách dílen a Obchodní komora hledá nové nájemníky. Kulturní část obsáhne bývalé městské muzeum výtvarného umění, které se spojí s průmyslovým muzeem, jehož hlavním lákadlem jsou právě mlýnky na šňupací tabák. Ohradní zdi manufaktury v Morlaix budou odstraněny a otevřou se také nové pěší průchody. Hlavní dvůr se stane veřejným náměstím.

7

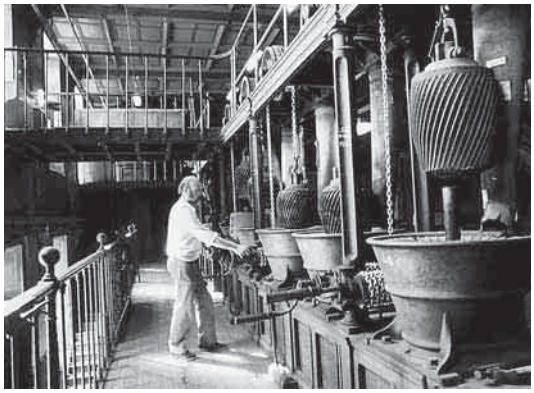

8

7 Tabáková manufaktura ze 40. let 18. století v Morlaix na severním pobřeží Bretaně, uzavřena až roku 2004; pohlednice z počátku 20. století. / ***The 1740s tobacco manufactory at Morlaix, on the north coast of Brittany, closed in 2004; early 20th-century postcard.***

8 Mlýnky na šňupací tabák v Morlaix, ze 70. let 19. století, na fotografii z roku 1980 dosud v provozu. / ***The 1870s snuff mills at Morlaix, still in use in this photo dating from 1980.***

Tato výjimečná manufaktura z 18., 19. a 20. století dokládá všechny znaky zajímavé, živoucí a příjemné nové čtvrti ve městě.

Závěrem

Draze rekonstruované státní manufaktury, většinou proměněné v prestižní stánky kultury či vysokého školství, často s použitím peněz daňových poplatníků … Uznávám, že příklady, které jsem zde uvedl, nejsou reprezentativní ani co se týká francouzského průmyslového dědictví jako celku, ani možných způsobů konverzí. Uvědomuji si také, že metr, kterým jsem poměřoval tyto postupy, jejich více či méně citlivé a inteligentní posouzení historického materiálu, je krátký. Bez historie se neobejdeme, ale historie není vše, co chceme od života. Minimuzeum jako pilíř výkladu či hrstka zvětšených starých fotografií na stěnách sotva kompenzují špatně navržené prostory, jež např. vzniknou z nevhodného zadání, které ignoruje specifické kvality objemů zamýšlených k novému využití. Avšak na konci krátké historie konverzí manufaktur ve Francii a z mého omezeného úhlu pohledu historika, industriálního archeologa a občana, téměř nelze pochybovat o dosaženém pokroku, pokud nám jde o integraci dějinného rozměru, o pochopení, čím je určité místo jiné a zvláštní, o uchování jeho významu a jeho sdílení, o pozornost k detailům a příběhům, jež tato místa vyprávějí.

V Den evropského dědictví, když provádím návštěvníky restaurovaným areálem manufaktury v Issy-les-Moulineaux, dochází vždy trošku ke zklamání. V budovách není k vidění žádný autentický prostor, žádné staré fotografie ani stroje, dokonce ani historický balíček cigaret. Vždycky mě napadá lepší jméno pro restauraci.[10] Na druhé straně návštěva Morlaix, hovory s týmem Obchodní komory zodpovědné za celý regenerační projekt, nebo s architekty, kteří se ho účastní (Atelier Novembre), je mnohem povzbudivější zážitek. Když vidíte, jak spolek dělníků v důchodu restauruje do provozního stavu mlýnky na šňupací tabák a vidíte studenty nové technické školy, jak s nimi spojují své síly při vytváření expozice o historii tohoto místa, rozhodně to člověka zahřeje u srdce.

Poznámky

1 Pokud jde o poslední přehledné zpracování tohoto problému, spolu s bibliografií a několika případovými studiemi, viz *L'Archéologie industrielle en France*, č. 49, prosinec 2006.

2 V září 2004 se v Le Creusot konala národní konference uspořádaná CILAC (Comité d'Information et de Liaison pour l'Archéologie, l'Etude et la Mise en Valeur du Patrimoine industriel / Informační a kontaktní výbor pro archeologii, studium a oceňování průmyslového dědictví) a Ecomusée de la Communauté urbaine Le Creusot-Monceau (Ekomuzeum městské komunity Le Creusot-Monceau), která oficiálně oslavila 30 let trvání industriální archeologie ve Francii. Sborník této konference (*L'Archéologie industrielle en France*, č. 45, prosinec 2004) obsahuje i popis zajímavé debaty o rehabilitaci za přítomnosti některých předních francouzských architektů v tomto oboru.

3 http://workingheritage.european-heritage.net

4 O historii tabákového monopolu za *Ancien Régime* viz Jacob M. Price, *France and the Chesapeake: a History of the French Tobacco Monopoly, 1674–1791, and its Relationship to the British and American Tobacco Trades*, díl 1 a 2, Ann Arbor 1973. Co se týče úvodu do studia tabákového monopolu v 19. a 20. století viz Muriel Eveno – Paul Smith, *Guide du chercheur, Histoire des monopoles du tabac et des allumettes en France, XIXe–XXe siècles*, Paris 2003. Bližší pohled na architekturu těchto čtyř manufaktur na západě Francie: Laurent Fièvre, *Les Manufactures de tabacs et d'allumettes, Morlaix, Nantes, Le Mans et Trélazé (XVIIIe–XXe siècles)*, Rennes 2004. Tento autor má také vlastní webové stránky, na nichž francouzské tabákové manufaktury prezentuje: http://monsite.wanadoo.fr/manufactures.tabacs

5 O tomto postupu v Nantes viz Pascale Werner, Nantes, une manufacture, huit équipes, *Architecture intérieure, créé*, č. 182, duben–květen 1981.

6 Isabelle Langlade, *10, rue Bleue, histoire et reconversion d'une manufacture des tabacs*, Marseille 2003.

7 Sociální bydlení vytvořené v tabákovém skladišti z poloviny 19. století v Montreuil-sur-Mer; divadlo otevřené roku 1990 v tabákových skladištích z roku 1862 v Colmaru; sklady v Dunkerque, nyní součást přístavního muzea města; manufaktura z 60. let 19. století v Nancy, se svým národním dramatickým centrem, hudební konzervatoří, univerzitním areálem a mediatékou; továrna v Châteauroux má nyní kancelářské využití a sídlí zde hotel Ibis; manufaktura z 90. let

19. století v Orléansu, jsou zde kanceláře a dokumentační centrum kulturních služeb regionu … Stavební dědictví státního tabákového monopolu Francie je dobře dochované.

8 Paul Smith, La manufacture des tabacs de Riom, histoire et architecture, *Recherches en Histoire de l'Art*, č. 3, 2004.

9 Co se týče historie Morlaix, viz publikace Laurenta Fièvra (pozn. 2). Prezentace pokročilosti projektu konverze viz *L'Archéologie industrielle en France*, č. 46, červen 2005.

10 Restaurant se jmenuje „La Manufacture". Některé názvy speciálních cigaret vyráběných v Issy-les-Moulineaux ve 20. a 30. letech 20. století však nebyly tak všeobecné: *Elegantes*, *Roulées*, *Parisiennes*, *Celtiques*, *Boyards*, *Madrilènes*, *Grenades*, *Sultanes*, *Amazones-Vizir*, *Natacha*, *Annouchka*, *Naja*, *Congo*, *Balto*, *Myrto*, *Arc-en-Ciel*, *Topaze*, *Fashion*, *High-Life*, *Week-End* …

Literatura

O konverzích prováděných ve Francii:

Bâtiments anciens … Usages nouveaux, *Images du possible* (kat. výst.), Centre national d'art et de culture Georges Pompidou, Centre de Création industrielle, Paris 1979.

Isabelle Maheu-Viennot – Philippe Robert, *Créer dans le créé, l'architecture contemporaine dans les bâtiments anciens* (ICOMOS-France), Paris 1986.

Philippe Robert, *Reconversions/Adaptations*, *New Uses for Old Buildings* (Éditions du Moniteur), Paris 1989.

Kenneth Powell, *L'architecture transformée: réhabilitation*, *rénovation*, *réutilisation*, Paris 1999.

Bernard Reichen – Philippe Robert, *Reichen & Robert*, Paris 2002.

Philippe Robert – Christine Desmoulins, *Transcriptions d'architectures, architecture et patrimoine: quels enjeux pour demain?* (ADPF, ministère des Affaires étrangères), Paris 2005.

Mariarosaria Tagliaferri, *Usines reconverties*, Barcelona 2006.

L'Archéologie industrielle en France, č. 49, prosinec 2006, speciální číslo věnované konverzím továren.

O budovách francouzského tabákového průmyslu:

Jean-Hugues Piettre – Paul Smith, *Architecture de Manufactures*, *Tabac et Allumettes*, *1726–1939* (kat. výst.), Musée-Galérie du Seita, Paris 1980.

Laurent Fièvre, *Les Manufactures de tabacs et d'allumettes*, *Morlaix*, *Nantes*, *Le Mans et Trélazé (XVIIIe–XXe siècles)*, Rennes 2004.

Muriel Eveno – Paul Smith, *Guide du chercheur*, *Histoire des monopoles du tabac et des allumettes en France*, *XIXe–XXe siècles*, Paris 2003.

foto / photo Paul Smith (1, 2, 5, 6), Altadis (3, 8)

WOLFGANG EBERT

ERIH – Evropská trasa průmyslového dědictví

Značka kvality turistiky pro celou Evropu

ERIH – European Route of Industrial Heritage

A Quality Tourism Brand for the Whole of Europe

English text on p. 271

Co je to ERIH?

Co má společného rudný důl ve Švédsku s železárnami v Sársku? Jak se z Sheffieldu a Solingenu stali soupeři? Jaké byly hlavní rysy textilního průmyslu v údolích řek Másy a Rýna (Euregio Maas/Rhine)? Pravdivý příběh jedné z nejnapínavějších částí naší společné evropské historie, tedy historie evropského průmyslu, který dramaticky a nezapomenutelně utvářel tento kontinent, vypráví ERIH.

Dunící parní stroje, ohlušující rachot továren, osudy pracujících a každodenní pracovní život: průmyslová revoluce je dosud živá. Setkáváme se s ní v průmyslových památnících a muzeích po celé Evropě a tato místa se stávají stále důležitějšími pro turistický ruch.

ERIH propojuje

Evropská trasa průmyslového dědictví zařadila naše průmyslové dědictví do velkolepé prezentace evropské kultury. Výsledkem je vzrušující a rozmanitá škála zajímavostí a lákadel pro návštěvníky, z nichž se mnohé nacházejí v bývalých průmyslových areálech, ale všechny mají společný znak kvality. Tato trasa představuje to nejlepší z evropského průmyslového dědictví a nabízí zvláštní druh udržitelné turistiky, pomáhá návštěvníkovi s výběrem míst, která má navštívit, a zajišťuje vysokou kvalitu zážitků.

Trasa však představuje ještě mnohem víc – je to také komunikační síť propojující různá místa, na ní se pak společně sdílejí nejlepší zkušenosti, pokud jde o výklad, vzdělávání, marketing a udržitelný rozvoj. Tato místa mohou přinést poučení o evropském náhledu na průmyslovou revoluci.

Průmyslové dědictví prezentované ERIH může navíc prospívat místním komunitám. Zchátralé dřívější průmyslové areály se rozvíjejí v centra nové ekonomické činnosti, čímž se stávají novým zdrojem místní hrdosti bývalých průmyslových oblastí.

ERIH chce pomáhat těmto komunitám při rozvoji „udržitelné identity" založené na místní historii a přispívat k dlouhodobému rozvoji a regeneraci bývalých průmyslových oblastí, tedy k „regeneraci prostřednictvím dědictví" (*regeneration through heritage*). Taková činnost by velmi pomohla mnohým evropským oblastem, které dosud trpí úpadkem místního průmyslu.

ERIH je také nástrojem marketingu v rámci celé sítě

Páteř systému tvoří Kotevní body (*Anchor Points*), tj. nejdůležitější a nejzajímavější turistická místa evropské průmyslové historie. Trasa ERIH chce pomáhat Kotevním bodům v zapojování nadnárodních a evropských hledisek průmyslové historie do jejich prezentací.

Kotevní body zároveň slouží jako spojnice s regionální průmyslovou historií. Představují vstupní bránu pro Regionální trasy ERIH, které zahrnují množství menších míst, jež dohromady vykládají historii těchto dřívějších průmyslových krajin. ERIH chce posílit povědomí lidí o regionální průmyslové historii a využít regionální trasy k zavedení turistických „nabídek", které pak lze rozvinout do turistických „produktů".

Mezinárodní Tematické trasy ERIH informují lidi se zvláštním zájmem o průmyslové dědictví o tisícovkách dalších průmyslových areálů po celé Evropě. Zde se člověk může mnohé dozvědět o historii hornictví nebo železářského a ocelářského průmyslu – a spoustu dalších věcí.

Každá jednotlivá průmyslová památka nebo místo je důležitou součástí celkové sítě ERIH. Čím těsnější jsou spojnice v rámci této sítě a čím výraznější je přínos různých míst do sítě, tím pravděpodobnější je, že budou splněna očekávání návštěvníků a turistů. V praxi to znamená, že míra, s jakou určitá místa propagují ERIH, má přímý vliv na úspěch celého projektu. Marketing celé sítě je nástrojem, jenž může pomoci k přímým kontaktům se zákazníky: potenciální velikost trhu je ročně přes 100 milionů lidí navštěvujících místa průmyslového dědictví po celé Evropě. ERIH chce tento trh otevřít ku prospěchu všech členů sítě. Výsledným cílem je zvýšit počty návštěvníků ve všech členských místech.

ERIH se snaží ovlivňovat zachování průmyslového dědictví

Historie průmyslové revoluce nesmí upadnout v zapomnění, jde o velmi významné období pro rozvoj a vývoj moderní Evropy. Jedním z cílů ERIH je tudíž pomáhat rozvíjet metody a techniky udržitelného zachování a údržby průmyslového dědictví, které zohledňují kritéria životního prostředí a ekonomiky. ERIH se také bude snažit posílit postavení průmyslových památek v rámci turistického trhu, lobbovat za zachování společného průmyslového dědictví.

ERIH vypráví příběhy lidí, související se společným evropským dědictvím

Historii vždycky dělají lidé, a proto se i turisté zajímají o lidské příběhy. To platí zvláště o období průmyslové revoluce, protože ta se dotkla nás všech, utvářela naše životy víc než kterýkoli jiný historický věk, naše vzpomínky na to období jsou dosud čerstvé, jeho příběhy vzrušující a autentické. Navíc byla Evropa kolébkou průmyslové revoluce a to je příběh celosvětového významu. Ukazuje podíl průmyslové historie jako důležité součásti širších evropských dějin.

ERIH se snaží o rozvoj udržitelné turistiky

Partneři ERIH chtějí napomáhat tomu, aby v rámci projektu vznikl udržitelný ekonomický základ pro jejich podnikání. Proto se členové ERIH dělí o marketingové činnosti a hledají nové nápady týkající se správy jednotlivých míst atd. Z hlediska životního prostředí je udržitelnost pro ERIH velice důležitou otázkou. Klimatické změny jsou např. výzvou, která stojí před námi všemi. Síť ERIH se proto rozvíjí jako nabídka pro regionální a národní turistiku, vytváří alternativu cestování do vzdálenějších destinací. Navíc se většina míst ERIH nachází v bývalých průmyslových areálech, což jsou často zchátralé a nyní také zanedbané oblasti, a jejich úspěšný rozvoj pomáhá chránit tuto zvláštní evropskou krajinu. Kromě toho opětovné využití budov přispívá k úspoře energie a zdrojů.

Vývoj ERIH v letech 1999–2007

Turistika soustředěná na památky průmyslového dědictví se rozvíjí už od 70. let 20. století v několika evropských oblastech a od 90. let významně vzrostla její ekonomická důležitost. Dobrým příkladem je

1

2

1 Iron Bridge v Coalbrookdale ve Spojeném království, Startovní bod ERIH. / ***The Iron Bridge in Coalbrookdale, UK, Starting Point of the ERIH.***

2 Místo „zrození" průmyslové revoluce – Coalbrookdale – v 18. století. / ***Coalbrookdale in the 18th century, the birthplace of the Industrial Revolution.***

„Route Industriekultur" v německém Porúří (www.route-industriekultur.de) otevřená v roce 1999, která posloužila jako vzor pro rozvoj ERIH.

V současnosti existuje v Evropě přes 7 000 míst průmyslového dědictví, která dohromady přilákají přes 150 milionů návštěvníků ročně. To už není jen nějaká zaplněná mezera, ale významná součást vzrůstajícího trhu kulturní turistiky. Navíc lze dokázat, že téměř v každé bývalé průmyslové oblasti Evropy roste zájem o průmyslové dědictví rychleji než v kterémkoli jiném kulturním sektoru.

Projekt ERIH byl založen v roce 1999, původně jako iniciativa INTERREG II C v severozápadních oblastech Evropy, tedy v původním srdci průmyslové revoluce. Partneři z Velké Británie, Nizozemska, Belgie a Německa vyvinuli směrný plán jako koncepci projektu a v roce 2001 následovaly v rámci projektu INTERREG III B práce na převedení koncepce do reality prostřednictvím akčního programu. V září 2005 byl ERIH oficiálně spuštěn na konferenci v Ironbridge, kolébce průmyslové revoluce.

Hlavní součásti projektu

Byla navržena výběrová kritéria pro Kotevní body a následoval podpis partnerských dohod s vybranými místy těchto bodů. Podle modelových příkladů bylo ve třech zemích zprovozněno deset Regionálních tras. Dalších deset Tematických tras v současnosti umožňuje rozvíjet stovky (a potenciálně tisíce) míst po celé Evropě. Na webových stránkách ERIH byly zveřejněny krátké životopisy Evropanů, jejichž přínos průmyslové revoluci měl celoevropský význam, aby se lidé mohli seznamovat s jejich životními příběhy. Vznikl systém značení identifikující Kotevní body a vysvětlující jejich síť návštěvníkům ERIH.

Vytvořili jsme potřebné marketingové nástroje, včetně mezinárodní brožury, a hlavně webové stránky ERIH (www.erih.net). Úspěšně pracuje síť zástupců pro styk s veřejností (PR) a pro spolupráci s tiskem. Vydáváme věstník s informacemi o jednotlivých začleněných areálech, partnerech, médiích a zákaznících. Uskutečnila se série marketingových akcí s účastí partnerů z oblasti turistického průmyslu a místních komunit.

Řada setkání a konferencí určených pro zástupce začleněných areálů a partnery se soustřeďuje na nejlepší praktické příklady a rozvoj. Komunikaci mezi jednotlivými areály podporujeme zejména proto, aby sdílely nejlepší praktické myšlenky a vyměňovaly si zkušenosti. Pro členy vydáváme příručky, např. o marketingu, značce kvality a jednotném designu.

Čeho jsme dosáhli

Je zřejmé, že v důsledku uvedených aktivit zájem o ERIH rychle vzrůstá: „Route Industriekultur" v německém Porúří, která představuje model pro jiné Regionální trasy, dokazuje pozitivní dopad, jaký má marketing sítě na rostoucí počty návštěvníků regionu. Webové stránky se staly klíčovým informačním nástrojem pro všechny, kdo se zajímají o cestování po průmyslovém dědictví. Zájem veřejnosti stoupá, jak je vidět z článků v tisku apod. ERIH vzbudila zájem i státních institucí. Stále více míst, významných průmyslovým dědictvím, má zájem stát se členem ERIH. Rovněž počet Kotevních bodů bude dále narůstat – v současnosti funguje 60 průmyslových areálů (památníků) mezinárodního významu v šesti zemích. Stoupá i zájem o rozvíjející se Regionální trasy nebo o to stát se součástí Tematické trasy. Partneři v turistickém odvětví si stále více uvědomují obchodní potenciál turistických produktů, které vznikají v návaznosti na místa ERIH. V neposlední řadě existuje mnoho případů, kdy podpora od sítě ERIH dopomohla různým místům k rozvoji nebo k získání finanční pomoci.

Tyto úspěchy ukazují skutečný pokrok, k němuž došlo realizací původní koncepce ERIH, a potenciál, díky němuž lze v budoucnosti vystavět celoevropskou síť zajímavostí průmyslového dědictví vysoké kvality. Také by se nemělo zapomínat, že ERIH je už teď největší kulturní sítí v Evropě. Žádná jiná evropská síť nespojuje více míst či lidí.

Rozvoj ERIH v letech 2008–2013

Evropská trasa průmyslového dědictví je připravena se rozrůstat – až k nejvzdálenějším hranicím Evropy. Start byl velice dobrý, nyní je třeba naplnit příslib, který v sobě nese název ERIH.

Cíle trasy jsou stále platné a relevantní a není důvod měnit původní úspěšnou koncepci ani soupis činností, jimiž se zabývá. Už v rámci akčního programu dosud probíhajícího projektu INTERREG III B byl položen základ pro rozšíření ERIH mimo současnou severozápadní oblast Evropy.

Činnost

Jak již bylo uvedeno, cílem ERIH je rozšířit dosavadní strukturu a akční programy na zbytek Evropy ve spolupráci s novými partnery.

Jsou tudíž navrhovány následující kroky:

1. Určení, propojení a označení nových Kotevních bodů

Výběr Kotevních bodů se provádí v souladu se směrnicemi pro „značku kvality" navrženými radou ERIH a jsou označovány podle schváleného designu stanoveného v Corporate Design Guide ERIH.

Výběr nových Kotevních bodů je zásadní pro růst a budoucnost sítě ERIH. Zde musíme vzít do úvahy normy kvality potenciálních míst v nových členských zemích EU. Tyto země musejí být a určitě se stanou nezbytnou součástí ERIH. Avšak bude nutné přijmout relativně dlouhé přechodné období rozvoje Kotevních bodů v těchto zemích. To znamená, že ve chvíli, kdy padne rozhodnutí, že určité místo se může stát Kotevním bodem, bude třeba odsouhlasit časový plán pro rozvoj tohoto místa.

2. Součinnost s existujícími sítěmi a Regionálními trasami

Důležitým cílem ERIH je podporovat a posilovat povědomí veřejnosti a zvláště turistického trhu o všech místech evropského průmyslového dědictví.

K dosažení tohoto cíle uzavře ERIH rovnocenné a vzájemně výhodné partnerství s existujícími sítěmi, jako jsou Europamines (Evropské doly), the European Textile Network (Evropská textilní síť), TICCIH a mnoho dalších.

Totéž platí o existujících Regionálních trasách, které se vztahují k historii průmyslového dědictví. Chceme je integrovat jako Regionální trasy ERIH.

Jsme přesvědčeni, že spolupráce mezi existujícími místy, sítěmi a trasami může pomoci posílit cestování za průmyslovým dědictvím. Je také důležité uchovat identitu existujících míst a sítí a ERIH může pomoci dosáhnout obou těchto cílů. Tím, že nabídne „zastřešující" značku, může posílit postavení průmyslového dědictví na trhu turistiky a zároveň umožnit místům, sítím a trasám, aby si podržely vlastní identitu a značku.

Je také užitečné zdůraznit, že součinnost a vzájemně propojený marketing mezi různými sítěmi, které v současnosti podporuje Evropská unie, lze často uvést jako prospěšný výsledek získané finanční podpory.

3. Nové Regionální trasy po celé Evropě

Regionální trasy mají pro ERIH obzvláštní důležitost, protože zvyšují užitečnost sítě a více lidí se tak dozvídá o její existenci.

Předvídané přímé i nepřímé prospěšné ekonomické důsledky ERIH jsou zde zvlášť patrné. V žádné přihlášce by tedy neměl chybět zvláštní odkaz na regionální ekonomický dopad a na potenciální přínosy pro místní turistické oblasti. S ohledem na všechny budoucí přihlášky by se měla rozvíjet další činnost vztahující se k Regionálním trasám, včetně rozvoje partnerských vztahů mezi soukromým a veřejným sektorem. Pokud by se např. projektu účastnila skupina hotelů, podpořila by financování žadatelů a vytvořila tak základ dlouhodobého partnerství v rámci ERIH.

Důležitým tématem ve všech bodech přihlášky je také udržitelnost, protože jí věnují speciální pozornost dotační organizace.

Jádro celé koncepce ERIH se bude rozvíjet stejně jako v předešlém projektu ERIH pro severozápadní část Evropy. Cílem je pokud možno rozvíjet jednu či dvě vzorové Regionální trasy v každé evropské zemi, která bude mít zájem stát se členem ERIH. Trasu by pak měla rozvíjet a spravovat síť ERIH ve spolupráci s regionálními, národními a místními partnery. Spolufinancování by probíhalo podle projektu IV C. Aby se tato část projektu dala do pohybu, bude okamžitě zahájena práce na označení vhodných regionů, vytvořen systematický kontakt a zapojí se, doufejme, jako partneři.

Je tu také jistá naděje, že další Regionální trasy budou zřízeny v rámci jiných projektů, financovaných ze soukromých zdrojů, z peněz strukturálních fondů partnerů či dokonce odděleně v rámci projektů IV B nebo IV A v ostatních oblastech INTERREGu. Na tom by se partneři měli předem dohodnout. Takový vývoj však nemusí nastat okamžitě

4

3

5

3 Uhelný důl Zollverein XII v Essenu, Německo, památka světového dědictví, symbol modernismu a Kotevní bod ERIH. / ***Coal mine Zollverein XII in Essen, Germany, World Heritage Site, symbol of modernism and Anchor Point of ERIH.***

4 Železárny ve Völklingen, Německo, památka světového dědictví. / ***Völklingen iron works, Germany, World Heritage Site.***

5 Přádelna Jannik – muzeum TwentseWelle, Entschede, Holadnsko, Kotevní bod ERIH. / ***Jannik spinning mill – TwentseWelle Museum, Entschede, the Netherlands, Anchor Point of ERIH.***

6

7

8

6 Muzeum vědy a průmyslu, Manchester, Velká Británie, Kotevní místo ERIH. / ***The Museum of Science and Industry, Manchester, Great Britain, Anchor Point of ERIH.***

7 Pivovar Plzeňský Prazdroj, Česká Republika, Kotevní místo ERIH. / ***Pilsner Urquell Brewery, Czech Republic, Anchor Point of ERIH.***

8 Historické doky, Chatham, Velká Británie, Kotevní místo ERIH. / ***The Historic Dockyard, Chatham, Great Britain, Anchor Point of ERIH.***

a současně v roce 2008. Je možné postupné zavádění, zvláště ukáže-li se obtížné najít rychle partnery. Rovněž je velice důležité, aby tyto nezávislé projekty byly úzce napojeny na projekt centrální.

V současnosti vidíme potenciál pro rozvoj nových Regionálních tras v následujících oblastech: Belgie (Valonsko, Mons, Liége), Česká republika (Ostrava, Praha, Zlín), Dánsko (Kodaň), Francie (Nord-Pas-de-Calais, Burgundsko), Itálie (Brescia, Como, Asso, Canzo, Crespi, Premana), Německo (Frankfurt, Stuttgart, Norimberk, Chemnitz), Polsko (Horní i Dolní Slezsko, Gdaňsk, Lodž), Rakousko (Linec, Štýrsko, Eisenerz), Rusko (Nižnij Tagil), Řecko (Soluň), Slovensko (Banská Štiavnica), Spojené království (Skotsko, severovýchodní Anglie, jihovýchodní Anglie, východní část střední Anglie, Londýn, Cornwall), Srbsko (Bělehrad), Španělsko (Katalánsko, Asturie, Baskicko), Švédsko (Bergslagen, Norberg, Norköpping), Švýcarsko (Curych, Winterthur), Turecko (Istanbul).

Tento seznam není konečný ani úplný, neboť se očekává, že k němu přibudou další oblasti. Nicméně současní partneři ERIH jeví obzvláštní zájem o spolupráci s uvedenými regiony a povzbudit je k partnerské účasti na projektu ERIH.

4. Webové stránky

Další rozvoj a rozšiřování webových stránek je klíčovou činností projektu. Zaměříme se na vylepšení vzhledu a obsahu i zavedení dynamických prvků webových stránek. Rozšíření webových stránek rovněž využijeme jako vnitřní nástroj komunikace a koordinace na třech úrovních: k interní práci organizace ERIH (výměna dokumentů, koordinace dat, průběžné diskuse apod.), k výměně odborných informací, spolupráci mezi členy, výměně výstav, v otázkách partnerství, konferencí atd. a k tomu, aby se tyto stránky staly vnějším mezinárodním fórem zabývajícím se problematikou průmyslového dědictví a turistikou za průmyslovým dědictvím.

V rámci další činnosti půjde o zavádění nových Kotevních bodů, rozvoj Tematických tras, zavádění nových Regionálních tras a zavedení dalších jazyků Evropské unie, podle národnosti spolufinancujících partnerů. Sem patří také zavedení správce webu pro každý jazyk; zvláštní webové stránky pro děti, zavedení nových technických vymožeností, známých jako „Web 2.0" – tedy blogging, podcasting, videoblogging – a rozšíření věstníku HTML tak, aby byl obsažnější a uživatelsky přátelský.

5. Propagační materiály

Existující brožura nabízí celkový přehled světa ERIH. Je to zajímavý marketingový nástroj; postupně bude publikována ve všech jazycích zemí, v nichž má ERIH zastoupení. Slouží také k propagaci webových stránek – klíčového marketingového nástroje. Z toho důvodu neobsahuje aktuální seznamy Kotevních bodů, mapy atd. Tyto a další informace je možné doplňovat jako místní či národní přílohu. Brožuru budeme samozřejmě aktualizovat a vydávat v dalších jazycích, zvýší se významně také její náklad.

6. Evropské Tematické trasy

Rozsahem, kvalitou a zajímavostí jsou ukázkovým příkladem Evropské sítě ERIH Tematické trasy. Je důležité je rozšiřovat, aby poskytly co nejobsáhlejší obraz o průmyslovém dědictví v Evropě, který nabízejí všem, kdo se o toto téma speciálně zajímají. Pracovní skupiny budou zkvalitňovat obsah Tematických tras v součinnosti s TICCIH. V tomto procesu se stanou Tematické trasy základnami pro výměnu znalostí a zkušeností odborníků různých oborů. Navíc je tu naděje, že také vzbudí zvláštní zájem amatérů, např. pokud jde o turistické informace, fotografování apod.

Počet a obsah „Životopisů Evropanů" bude rozšířen, aby byl splněn základní cíl ERIH – vyprávět historii člověka. Zde je zvláštní příležitost ke zdůraznění nadnárodních stránek evropského příběhu vyprávěného prostřednictvím historie jednotlivců. Tím historie ožije.

Specifickým cílem je umocnit evropský rozměr průmyslové historie tak, aby byla přitažlivější. Za tím účelem bude ERIH úzce spolupracovat s TICCIH a vzájemně nominovat představitele do rad těchto institucí.

7. Evropský den ERIH

ERIH chce spolupracovat se všemi místy a hlavními evropskými sdělovacími prostředky na každoroční slavnosti, která se uskuteční v podobě různých akcí ERIH v místech všech Kotevních bodů i jinde. Doufáme, že se tím zvýší povědomí veřejnosti o ERIH a vznikne zajímavá akce pro návštěvníky. Bude

zapotřebí ještě hledat praktický způsob, jak ji uskutečnit v celoevropském měřítku, což nemusí být snadné. Předpokládáme, že by se taková událost mohla organizovat ve spolupráci s TICCIH, UNESCO, ICOMOS a ICOM.

8. Společné akce s turistickými organizacemi

Spolupráci je nutné zlepšit na všech úrovních. To platí především o Kotevních bodech a Regionálních trasách. Mělo by se přejít od lobbistických akcí ke konkrétním činnostem. Pouze tak budou příslušné organizace spolupráci s ERIH oceňovat. Tyto činnosti budou vyžadovat místní i regionální finanční pomoc, jinak by nebylo možné je provádět. Na místní úrovni je třeba zajistit, aby turistické organizace akceptovaly Kotevní body a oceňovaly jejich silnou pozici součásti ERIH. Na regionální úrovni se pokusíme zabezpečit, aby se nabídky Regionálních tras daly objednávat jako turistické „balíčky". Na nadnárodní úrovni je pak nutná cílená lobbistická práce, aby se posílilo vnímání ERIH jako kvalitní evropské turistické značky v rámci Evropské unie a národních turistických organizací.

9. Fórum ERIH: noví partneři pro inovaci, další školení a partnerství

Jádrem činnosti ERIH, které odpovídá základním přáním členů, je nepochybně prosazení turistiky s námětem průmyslového dědictví na turistický trh s okamžitým účinkem nárůstu počtu návštěvníků.

Navíc existuje přání vyměňovat si zkušenosti, inovace a organizovat další školení v oboru turismu, rovněž tak ve speciálních oborech zachování a prezentování průmyslového dědictví. Obdrželi jsme četné žádosti, avšak z těch či oněch důvodů nebyla ERIH schopna uspokojit požadavky ve všech případech. Řešením je podporovat druhé, aby se chopili této velice důležité pracovní oblasti; struktura správy by zůstala v rámci sítě ERIH. Jde o to zahájit sérii informačních a školicích konferencí a jiných činností pod zastřešujícím názvem „FÓRUM ERIH".

Vlastní provedení by pak (pod uvedeným zastřešujícím názvem) zůstalo v rukou externích partnerů a konferenčních středisek. Tito partneři by pořádali konference a jiné aktivity na vlastní nebezpečí – tzn. financovali by je jako běžné konference z grantů a účastnických poplatků. Ve všech zemích je obrovský počet potenciálních partnerů pro kulturní výměny. Je samozřejmé, že jimi mohou být také národní instituce, jako je Goethe Institut nebo Britská rada stejně jako naše vlastní Kotevní body. To je důležité, protože tak by se také aktivně účastnili projektu.

Rolí ERIH bude poskytovat koncepci, navrhovat a shromažďovat témata, pořídit databázi potenciálních konferenčních míst, zejména u Kotevních bodů, včetně informací o kapacitách apod., a navrhovat řečníky na základě veřejně přístupné databanky odborníků na našich webových stránkách. Výroční konference ERIH může fungovat jako centrální místo setkávání a výměn. Evropský kalendář akcí bude koordinován ERIH, která pomůže s propagací.

Tématy konferencí mohou být průmyslové dědictví jako místo vzdělávání, zvláště pro školy, ale také pro školení profesionálů, předávání zkušeností a znalostí v rámci Tematických tras, nabídky vzdělávacích zájezdů, zlepšení kvality a školení zaměstnanců a jiných turistických pracovníků atd. Diskuse mohou probíhat o zatraktivnění průmyslového dědictví prostřednictvím dramatizovaných prohlídek s průvodci nebo pamětníky a vyprávěním příběhů z historie o nabídkách pro určité cílové skupiny, rozšíření místních či regionálních informačních systémů pro Regionální trasy, od jednoho Kotevního bodu k druhému. Dalšími tématy pak jsou historie průmyslu v evropském srovnání, průmyslová archeologie a ochrana památek, další rozvoj marketingu a propagace, rozvoj turistiky a regionální rozvoj, koncepce výstav a spolupráce, hodnocení a posuzování úspěšnosti atd.

Navíc chtějí partneři ERIH zřídit databázi „létajících odborníků", kolegů, kteří by mohli individuálně pomáhat jiným v různých oborech spjatých s průmyslovým dědictvím, jeho zachováním, prezentací a marketingem. Je samozřejmé, že webové stránky ERIH by měly v první řadě a zásadně sloužit těmto cílům a měly by se rozšiřovat v souvislosti s uvedenými náměty.

10. Detailnější studie potenciálu trhu pro turistiku spojenou s průmyslovým dědictvím v Evropě

Zvláštní je, že turistika v místech průmyslového dědictví se stále ještě považuje za trh pouze vyplňující jakousi mezeru, ačkoli tomu ve skutečnosti tak není.

Pravidelné přehledy a jejich vědecké zhodnocení by měly přesněji stanovit rozsah a ekonomický význam trhu pro oblast turistiky za průmyslovým dědictvím v Evropě, zájmy a přání návštěvníků s ohledem na přesnější určení cílových skupin a definovat kvalitu místa průmyslového dědictví při dosažení ekonomické i ekologické udržitelnosti.

Součástí této činnosti bude shromažďování dostupných studií o takto zaměřené turistice (existuje jich hodně, většinou regionálních nebo místních, zřídkakdy nadnárodně zaměřených), které provádějí univerzity a jiné instituce, a zveřejňování jejich výsledků.

11. Hodnotící studie úspěšnosti ERIH jakožto značky

Je zřejmé, že pro ERIH a její členy bude nutné provést zhodnocení úspěšnosti ERIH jako značky. Plánuje se na pozdější dobu, kdy bude možné ohlédnout se zpátky na zkušenosti po celé Evropě. Pro oblast severozápadní Evropy, kde má ERIH za sebou už delší období aktivní účasti na trhu, by bylo však vhodné zahájit takový průzkum brzy.

Financování a správa další fáze ERIH

Partneři ERIH zkoumají všechny formy možného financování, ať už na úrovni evropské, národní, regionální nebo místní, veřejné či soukromé. Ve výsledku pravděpodobně půjde o kombinaci různých finančních zdrojů. Pokud však jde o jádro činnosti ERIH, partneři hodlají zažádat o podporu v programu INTERREG.

ERIH III – nový projekt INTERREG IV C

Potenciálně nabízejí různé programy INTERREG spoustu možností, pokud jde o obsah, organizaci či finance.

Evropské strukturální fondy zdůrazňují důležitost Evropské teritoriální spolupráce, jak ji zmiňuje cíl 3. Přesně to dělá ERIH, dokonce víc – posiluje totiž součinnost mezi regiony a konkrétními místy, z nichž mnohá velmi potřebují nové impulzy. Žádost o program INTERREG IV C bude nejlepším způsobem jak projekt posunout vpřed, co se týče obsahu i financí. Dává také nejlepší příležitost stavět na již prověřené koncepci bez podstatných změn.

Partneři mají za to, že ERIH velmi dobře naplňuje cíle projektu INTERREG: „*přispívá k ekonomické modernizaci*" starých průmyslových oblastí tím, že podporuje turistiku, může „*zařídit výměnu zkušeností a znalostí*" mezi současným modelovým regionem v severozápadní Evropě a dalšími evropskými regiony, „*spojí méně zkušené s pokročilejšími regiony*". Zatímco v severozápadní Evropě je už turistika spjatá s průmyslovým dědictvím dobře zavedená, v jiných zemích, zejména ve východní Evropě je toto odvětví ještě velmi zaostalé; ERIH tedy bude „*zajišťovat přenos dobrých praktických zkušeností do hlavních programů*" turistického odvětví.

ERIH odpovídá prioritě číslo 2 – „*zabraňování rizikům a škodě na životním prostředí*" a zde specificky oddílu „*kulturního dědictví a krajiny*". Průmyslové dědictví je jednou z nejrozsáhlejších součástí společné evropské historie, ale zároveň je nejvíc ohroženo. Jsme přesvědčeni, že proces zvyšování hodnoty památek průmyslového dědictví či průmyslové krajiny tím, že je proměníme v turistickou atrakci, je nejlepší způsob, jak snížit riziko ztráty těchto výhod. Partneři ERIH se tudíž rozhodli zažádat o podporu v rámci této priority.

Struktura řízení

Struktura řízení bude založena na zkušenostech získaných ve dvou předešlých projektech INTERREG.

Hlavní partner převezme odpovědnost za celý projekt a hospodaření finančními prostředky, bude podávat zprávy orgánům INTERREG a Evropské unie, bude objednávat potřebný externí audit na národní i nadnárodní úrovni. Hlavní partner získá finanční podporu ERDF (European Research and Development Fund – Evropský fond regionálního rozvoje) a odpovídající prostředky pro partnery a bude je vynakládat v souladu s žádostí, schválenou činností a schváleným rozpočtem.

Partneři podepíší předběžnou smlouvu založenou na odsouhlaseném obsahu žádosti a poté i odsouhlasenou žádost. Podepíší rovněž dohodu o vnitřním partnerství, v jejímž rámci budou stanovena všechna práva a povinnosti spolu se strukturou řízení a záležitostmi financování a spolufinancování.

Hlavní partner s ostatními partnery projektu sestaví *řídící výbor*, který bude zopovědný za všechna strategická rozhodnutí vztahující se ke schválené žádosti a konkrétní činnosti. Celkovou zodpovědnost za projekt nese hlavní partner. Řídící výbor ustaví *pracovní skupiny* a jmenuje *sekretariát*, který bude pomáhat koordinovat provádění projektu na nadnárodní úrovni. Bude možné zřídit i *národní výbory* (jimž budou pomáhat *národní koordinátoři*), aby se staraly o všechny činnosti na národní, regionální či místní úrovni.

Od sítě k právnickému subjektu

Z mnoha důvodů existující partnerství vidí potřebu zajistit dlouhodobou spolupráci založenou na zákonem ošetřeném právnickém subjektu pro celou Evropu.

Chceme ustanovit síť ERIH jako soběstačnou organizaci v dlouhodobé časové perspektivě, která by měla být nezávislá na veřejných subvencích. Místo toho by nabízela služby a získávala by z nich vlastní příjem, jehož součástí by byly i členské příspěvky. Ujišťujeme členy ERIH, že jejich názory a vize budou vždy brány v úvahu a že budou mít práva i odpovědnosti, jak je definují společná ustanovení. Budeme nabízet různé typy členství v ERIH, což povzbudí zapojení řady individuálních a institucionálních členů. Můžeme jednat svobodněji s nezávislými organizacemi, orgány, sponzory a fondy, včetně orgánů EU (např. Culture 2007); pokud bude ERIH samostatným právnickým subjektem, tyto vztahy a kontakty se usnadní.

V ERIH spatřujeme evropskou neziskovou organizaci budoucnosti. Jelikož národní zákony hrají v těchto institucích důležitou roli, je zásadní otázkou rozhodnutí, kde umístit centrálu. Domníváme se, že centrála bude patrně v Německu (severní Porýní, Vestfálsko), protože potenciální hlavní partner navrhované žádosti bude sídlit tam a tato oblast také dosud byla pro vývoj ERIH zásadní.

Uvážíme spojení mezi právnickým subjektem reprezentujícím ERIH a partnerstvím v rámci žádosti projektu INTERREG. Budou to dvě různé společnosti, neboť právnický subjekt nemůže přijímat a spravovat finanční prostředky od ERDF. Jsme přesvědčeni, že budeme schopni definovat nekomplikovanou strukturu s jasně definovanými odpovědnostmi, právy a povinnostmi.

foto / photo ERIH – Wolfgang Ebert (1–3), Michal Zlámaný (4), LWL Industriemuseum (5), Benjamin Fragner (6–8)

03

MICHAEL MENDE
GYÖRGYI NÉMETH
KEITH FALCONER
LARS SCHARNHOLZ
MERITXELL PUIG JODAR
MÜJGAN BAHTÌYAR KARATOSUN
EVA KRÁĽOVÁ
NORBERT TEMPEL

MICHAEL MENDE

Brunšvická časová osa

Projekt naučné trasy průmyslového dědictví a železniční dopravy

The Braunschweig Timeline

The Project of an Industrial and Railway Transport Heritage Trail

English text on p. 278

Na konferenci pořádané počátkem roku 2007 představily Technická univerzita v Brunšviku (Braunschweig), Brunšvické muzeum regionální historie a Brunšvická společnost přátel dopravy svůj společný projekt *Brunšvická časová osa*. Měl to být jejich příspěvek ke spolkovému programu *Braunschweig 2007 – město věd*. Uvedené subjekty rovněž uvedly do provozu první úseky této městské naučné trasy, aby široká veřejnost měla konkrétnější představu, oč jde. Přátelé dopravy sice již předtím otevřeli ve výtopně bývalé opravny parních lokomotiv, kterou spolkové dráhy využívaly až do roku 1976, *Brunšvické železniční muzeum* jako výchozí místo trasy, avšak prostor bývalého malého západního nákladového nádraží na druhém konci trasy byl vyčištěn a upraven pro budoucí využití jako *umělecké nádraží* teprve nedávno. Mezitím bylo podél trati od železničního muzea k budoucímu *uměleckému nádraží* vybráno několik objektů souvisejících s průmyslovým a železničním dědictvím jako místa, která stojí za to si prohlédnout. Ke vchodu do regionálního muzea ve středověkém městském centru byl jako poutavý symbol celého projektu umístěn renovovaný nákladní vagon z roku 1913.

Pozůstatky staveb podél trasy připomínají pozoruhodnou průmyslovou minulost a železniční historii Braunschweigu, což nám umožňuje pochopit, jak železniční doprava a průmysl na ní závislý kdysi určovaly, jak se bude utvářet struktura města. Kromě sbírky historického vozového parku v železničním muzeu naučnou trasu oživí i několik bývalých průmyslových objektů, např. pivovary či závod na výrobu nákladních automobilů a autobusů, viadukty. Doplní ji historická železniční návěstí, informační tabule a milníky upozorňující na nejvýznamnější etapy průmyslové minulosti Braunschweigu a v neposlední řadě také sochy. Pro větší přitažlivost exkurzí do průmyslové a železniční historie se budou kromě vycházek a výletů na kole pořádat i vyjížďky či dokonce závody s drezínami. Naučná trasa *časová osa* tedy v konečném výsledku nabídne také možnosti sportování a aktivního trávení volného času.

Projekt *časová osa* povede více než pět kilometrů podél průmyslové zóny v jihozápadní části města a bude představovat významný prvek nadcházející obnovy města. Po dokončení realizace celého projektu v roce 2013 dojde k oživení oblasti po obou stranách bývalé okružní železnice. Projekt tedy bude součástí společných snah rady pro obnovu města a městského stavebního úřadu v Braunschweigu, jejichž cílem je zabránit dalšímu chátrání této poněkud opomíjené oblasti opuštěných průmyslových areálů a bývalých dělnických činžáků.

Kořeny průmyslové a železniční historie

Vzhledem ke své příznivé poloze na křižovatce středověkých cest vedoucích z Frankfurtu nad Mohanem, Norimberku a Lipska na jihu do přístavů Hamburk a Brémy na severu a na druhé straně z Porýní a Vestfálska na západě do Magdeburgu a Berlína na východě se město Braunschweig velmi brzy stalo nejdůležitějším hospodářským centrem v zázemí německých pobřežních oblastí u Severního moře i Baltu. Díky ložiskům stříbra, mědi, zinku, olova a železné rudy nacházejících se v pohoří Harz ve vzdálenosti zhruba 60 km se město stalo významným střediskem obchodu s kovy a kovovýroby. Vévodové, kterým patřily přímé podíly na těžbě a hutnictví, tyto obchodní aktivity do značné míry ovládali a podporovali.

Kdysi kvetoucí textilní řemesla vymizela již v prvních desetiletích 19. století, přesto se Brunšvické vévodství brzy stalo jedním z prvních center spřádání a tkaní juty na evropském kontinentu. Základem většiny průmyslových odvětví byla zpočátku výroba pro zemědělství, prosperující na úrodné půdě. Od poloviny 19. století se proto Braunschweig stal střediskem pivovarnictví, výroby řepného cukru a mlynářství a zakrátko i strojírenství, které vyrábělo všechna zařízení pro tato průmyslová odvětví.

Město Braunschweig bylo z hlediska veřejné dopravy velmi příhodně položené – a Brunšvické vévodství v roce 1838 založilo státní železniční společnost jako první z německých knížectví – trpělo však protichůdnými obchodními zájmy dvou mocnějších a větších sousedních království, Hanoverska a Pruska. Na druhé straně byl Braunschweig po Lipsku a Frankfurtu nad Mohanem třetím městem, kde se od konce 18. století konal dvakrát ročně tzv. *císařský trh*. Tento trh byl hlavně příležitostí pro obchodníky ze severních a středních oblastí Německa a také z Porýní, kteří obchodovali s Nizozemím, Anglií, Skandinávií a Ruskem. Obchodníci ze svobodných hanzovních měst, hlavně Hamburku, kteří na tento trh také často přicházeli, hráli v tomto kontextu významnou roli zprostředkovatelů.

Nebylo proto příliš divu, že se přístavní město Hamburk stalo protekční destinací v rámci železniční trasy, kterou brunšvické vévodství navrhlo Hanoversku již v roce 1824. V té době však toto království nemělo o výstavbu železnice zájem a brunšvické návrhy odmítlo, což se opakovalo i v letech 1826 a 1834. Vévodství se proto roku 1837 rozhodlo postavit vlastní trať spojující hlavní město s lesy, doly a hutěmi pohoří Harz. Tato trať byla otevřena roku 1838, v roce 1843 prodloužena do Pruska a o rok později i do Hanoverska. Do roku 1847 byl Braunschweig konečně propojen i s Brémami a Harburgem, hanoverským námořním přístavem na řece Labi naproti Hamburku, v roce 1851 dokonce s Kolínem nad Rýnem a Antverpami a roku 1854, kdy se Hanoversko konečně připojilo k Německé celní unii, i s Kasselem, Frankfurtem nad Mohanem a Norimberkem.

V počátečních letech provozu se brunšvická železnice snažila zavést vlastní výrobu lokomotiv, ale tento záměr brzy ztroskotal. Strojírenské dílny se totiž nacházely v železárnách Zorge v jižní části pohoří Harz ve značné vzdálenosti od hlavních regionů země a železárny v té době dokonce ani neměly přímý přístup k železniční síti. Tento podnik však až do začátku 70. let 19. století dodával kola a tendry pro lokomotivy. Mezitím se hlavní opravárenské dílny, které byly otevřeny v roce 1845 spolu s koncovou stanicí v Braunschweigu, staly základem tamního strojírenského průmyslu.

V roce 1853 firma *Friedrich Seele & Comp.* založila podnik na výrobu železničních vagonů, brzy však přešla na výrobu cukrovarnických zařízení. Tato firma pod názvem *Brunšvická strojírenská společnost* (*Braunschweigische Maschinenbau-Anstalt*) dodnes vyvíjí činnost ve starém areálu a patří k předním světovým výrobcům v této oblasti. Totéž platí pro společnost *Siemens*, následníka bývalé firmy *Max Jüdel – výroba železničních návěstidel*, která byla založena v letech 1869 až 1873. Roku 1903 se jeden ze zakladatelů firmy, Heinrich Büssing (tehdy šedesátiletý), rozhodl zahájit

výrobu nákladních automobilů a autobusů, v níž během příštích deseti let získal vedoucí postavení na trhu.

Pozůstatky průmyslové a železniční infrastruktury, které stojí za to vidět

Při procházce po naučné stezce *Brunšvická časová osa* budou návštěvníci míjet některé z pozůstatků různých etap průmyslové a železniční historie. Mohli by začít s nejpozoruhodnějším objektem, bývalými hlavními opravárenskými dílnami vybudovanými v letech 1924–1928, které nahradily původní dílny z roku 1845 poblíž staré konečné stanice ve středu města. Zahrnují prostorné budovy opravárenské dílny a kotlárny, naproti nimž se nachází výtopna parních lokomotiv z roku 1928, v současné době železniční muzeum provozované Brunšvickou společností přátel dopravy (*Braunschweiger Verkehrsfreunde*), kde je vystavena část sbírky kolejových vozidel. Po stranách vchodu do areálu stojí kancelářská budova a bývalá kantýna pro dělníky pocházející ze stejného období.

Velikost dílen svým způsobem odpovídá velké rozloze sousedního seřaďovacího nádraží. Výstavba objektů začala již roku 1912, ale velké části areálu byly dokončeny až v 50. letech 20. století. Rozšíření seřaďovacího nádraží úzce souviselo s ohromným projektem železáren a oceláren v Salzgitteru, zahájeným v roce 1936. Tehdy se předpokládala výroba zhruba 6 000 nákladních vagonů denně a Braunschweig byl navržen jako centrální dopravní uzel ve čtyřúhelníku vymezeném Porúřím, berlínskou aglomerací, Hamburkem a Lipskem. Tohoto množství nikdy nebylo dosaženo a když padla *železná opona*, převažovala již silniční doprava.

Stejně jako většina ostatních průmyslových budov není ani bývalé lokomotivní depo přístupné veřejnosti, protože se v současné době stále využívá. Jeden objekt patří oddělení železničního zabezpečení německých drah, v druhém pak má soukromá firma skladiště nebezpečných látek. Nedávno byla zlikvidována velká točna za oběma budovami, aby se získal prostor pro bazén na dešťovou vodu, který bude současně sloužit jako požární nádrž. Mohutné čelní fasády obou budov z červených cihel však v každém případě představují dominantní prvek celého areálu rozměrově i díky ozdobným detailům navrženým v neoklasicistním stylu.

Kontrastují tak s protější výtopnou, jejíž koncepce je poněkud skromnější. Její vzhled svým způsobem odpovídá cihlové budově bývalého *pivovaru Wolters* z roku 1884 a ještě více etážové budově z let 1915–1917, kde se dříve nacházela soustružnická dílna automobilky *Büssing*. Oba zmíněné objekty mohou být také zařazeny do naučné stezky *Brunšvická časová osa*.

Prostředky obnovy města

Ve srovnání se všemi těmito prvky, které mají architektonickou hodnotu a jsou urbanisticky zajímavé, se oblast kolem bývalého západního nákladového nádraží jeví poněkud neuspořádaná. Samotné nádraží je zastoupeno lávkou pro pěší přes kolejiště z konce 50. let 20. století a přístřeškem. Na jedné straně bývalé okružní trati sousedí s poměrně rozsáhlou oblastí zahrádkářských parcel, na druhé straně s městským sběrným dvorem, jehož nejvýraznějšími prvky jsou hangár z konce 30. let a brána s kancelářskou budovou z konce 50. let.

Okružní trať z roku 1885 byla kdysi hlavním spojením mezi mlýny a továrnami průmyslového pásu kolem západní části města. Než zastarala v důsledku masového přechodu na silniční dopravu a zániku firem vyrábějících konzervy a konzervárenské zařízení koncem 80. let 20. století, byla jedinou spojnicí těchto závodů a také velkoobchodního trhu ovoce a zeleniny se sítí spolkových drah. Na druhou stranu tato oblast nikdy nebyla předmětem urbanistického plánování v pravém slova smyslu. Na rozdíl od východní části města byly zejména jihozápadní čtvrti Braunschweigu vždy aglomerací zahrádek, továrniček a dílen, velkoobchodních skladů a kanceláří a v neposlední řadě i dělnických obydlí.

Zpočátku měl všechny části města propojovat velkolepý okruh, což bylo záměrem prvních urbanistických návrhů Ludwiga Wintera z roku 1889, avšak jihozápadní části tohoto okruhu byly jen zřídkakdy předmětem zájmu architektů. Za vlády národních socialistů, kdy byl Braunschweig vyhlášen *městem německé bytové výstavby*, zde byly postaveny pouze

1

2

3

4

1 Hradlo č. 6 na seřaďovacím nádraží v Braunschweigu z konce 40. let 20. století. / ***Shunting-station box No. 6 in Braunschweig, late 1940s.***

2 Výtopna bývalých železničních opravárenských dílen v Braunschweigu s točnou v popředí. / ***Preheating shop of the former repair shop in Braunschweig, with the shunting table in front.***

3 Interiér bývalých železničních opravárenských dílen v Braunschweigu, 1924–1927. / ***Braunschweig former railway repair shop interior of the engine shop, 1924–1927.***

4 Bývalé železniční opravárenské dílny v Braunschweigu, 1924–1927. / ***Engine shop of the former railway repair shop in Braunschweig, 1924–1927.***

5

6

7

5 Bývalá továrna Büssing Motorwerke v Braunschweigu, 1915–1917. / ***Former Büssing Motor Works in Braunschweig, 1915–1917.***

6 Bývalý pivovar Wolters v Braunschweigu, 1884. / ***Former Wolters brewery in Braunschweig, 1884.***

7 Bývalé západní nákladové nádraží v Braunschweigu s městským sběrným dvorem na levé straně. / ***Former western freight station in Braunschweig, the municipal workyard on the left.***

budovy státního pracovního úřadu a několik řad obytných domků se zahrádkami v zadní části.

Umělecká univerzita, která se nachází mezi nimi, byla sice nedávno rozšířena o bývalý pavilon z výstavy EXPO 2000 v Mexiku, v němž se nyní nachází univerzitní knihovna, ale v podstatě nemá návaznost na zástavbu historického městského centra a ani žádnou zvláštní vazbu na své okolí.

Z toho důvodu by myšlenka zřídit v bývalém západním nákladovém nádraží sochařský park mohla vést k vytvoření hlavního lákadla naučné stezky *Brunšvická časová osa*. Park by byl nejen uměleckým pólem této historické trasy, ale téměř rovnocenným pólem obnovy města a v neposlední řadě rovněž prostředkem integrace umělecké univerzity do městské struktury a městského života. Prodloužení aleje, jež začíná na okruhu před univerzitní knihovnou, ale prozatím končí po pouhých stech metrech v urbanistické zemi nikoho, by mohlo poskytnout lákavý přístup k *Brunšvické časové ose* a v konečné podobě propojit průmyslovou minulost představovanou železničním muzeem a opravárenskými dílnami s uměleckou současností reprezentovanou sochařským parkem kolem bývalého západního nákladového nádraží.

Literatura

Braunschweiger Verkehrsprobleme. Jubiläumsschrift zum 5jährigen Bestehen des Vereins Braunschweiger Verkehrsfreunde, Braunschweig 1954.

Udo Gebauhr, Ehemaliges Reichsbahnausbesserungswerk in Braunschweig, *Berichte zur Denkmalpflege in Niedersachsen* XXI, 2001, č. 3, s. 89–92.

Hauptbahnhof Braunschweig 1960, Braunschweig 1960.

Claudia A. Gronen, *Der erste Braunschweiger Hauptbahnhof von Carl Theodor Ottmer. Ein Hauptwerk früher europäischer Bahnhofsarchitektur*, Hannover 2002.

100 Jahre Reichsbahn-Ausbesserungswerk Braunschweig. Festschrift zum hundertjährigen Bestehen des Reichsbahn-Ausbesserungswerkes Braunschweig am 30. November 1938, Braunschweig 1938.

Wolfgang Kimpflinger (ed.), *Baudenkmale in Niedersachsen. Stadt Braunschweig – Teil 1*, Hamelin 1993.

Wolfgang Kimpflinger (ed.), *Baudenkmale in Niedersachsen. Stadt Braunschweig – Teil 2*, Hamelin 1996.

Wolfgang Ness, Betriebsbauten der Eisenbahn in Braunschweig, *Berichte zur Denkmalpflege in Niedersachsen* XXI, 2001, č. 3, s. 86–89.

Jürgen Neubauer – Dietmar Salewsky, *150 Jahre 1. Deutsche Staatseisenbahn Braunschweig-Wolfenbüttel*, Braunschweig 1988.

Wilhelm M. Wunderlich, *Die erste deutsche Staatseisenbahn. Braunschweig-Wolfenbüttel*, Cremlingen 1987.

foto / photo Michael Mende (1–7)

GYÖRGYI NÉMETH

Místo plynárny muzejní čtvrť?

Plány města na nové využití óbudské plynárny v Budapešti

From Gasworks to Museum Quarter?

City Plans for the Re-use of the Óbuda Gasworks in Budapest

English text on p. 281

Historický kontext

Na začátku 20. století se kvůli nízké kapacitě tehdejší plynárny stal nedostatek plynu v rychle se rozvíjející Budapešti trvalým problémem. Město se tudíž rozhodlo vybudovat moderní plynárnu a uspokojit tak rostoucí poptávku po plynu. Projektem byl pověřen cizinec, generální ředitel plynárny v Curychu Albert Weiss, jenž byl však povinen konzultovat s maďarskými odborníky zastupujícími město.[1]

Místo pro budoucí plynárnu bylo vybráno na vzdáleném severním okraji města v části Óbuda, v sousedství rozvalin starověké římské osady Acquincum. Toto místo bylo pro svou vysokou hodnotu silně prosazováno, třebaže mělo i své nevýhody. Největší předností byla poloha na břehu Dunaje, která značně ulehčovala a zlevňovala dopravu uhlí, dodávku vody i čištění odpadních vod. Navíc měl závod, umístěný v neobydlené oblasti, spoustu místa pro plánovaný budoucí rozvoj.[2]

Město trvalo na použití nejnovějších plynárenských technologií. Pro výrobu plynu byly proto instalovány horizontální retorty Koppers, které hospodárně zpracovávaly chemické vedlejší produkty procesu. Plynové retorty byly ohřívány generátorovým plynem, který se nevyráběl z koksu, ale z maďarského hnědého uhlí – podle nejnovější maďarské metody, experimentálně zavedené v železárnách v rakouském Donawitzu. Naprosto nová technologie, odstředivé čerpadlo poháněné turbomotorem, zajišťovala rozvod plynu po areálu. Technické i strojní vybavení bylo většinou vyrobeno ve společných podnicích známých německých a maďarských firem.[3]

Také architektonické řešení továrních budov a bydlení pro zaměstnance bylo pozoruhodné. S využitím původních Weissových plánů přepracoval projekty plynárenských budov na žádost hodnotící komise maďarský architekt Kálmán Reichl.[4] Jako průkopník architektury 20. století vytvořil Reichl první významnou maďarskou průmyslovou stavbu, elektrárnu v Kelenföldu v Budapešti.[5] Nicméně budovy plynárny v Óbuda představují zajímavou směsici, některé z nich jsou navrženy ve stylu historismu 19. století, jiné už v moderním stylu průmyslové

architektury.[6] Zvláštností místa bylo také to, že pro zaměstnance plynárny vznikla samostatná obytná čtvrť. Projekt na ni byl svěřen jinému maďarskému architektovi, Lorándu Almásimu Baloghovi, který dával přednost předválečnému vkusu a uplatnil tu rysy maďarské národní architektury.[7]

Nová plynárna byla uvedena do provozu v roce 1913,[8] a fungovala nepřetržitě až do roku 1984, kdy byla výroba plynu z uhlí zastavena. O něco později ukončily činnost přípravné uhelné provozy a také retorty i pračky plynu, brzy poté následovala demolice. Ředitelství plynárenské společnosti si naštěstí ponechalo některé budovy, v nichž dále pracovala podniková administrativa a služby.[9] V elektrocentrále dokonce zůstal zachován funkční dieselový motor o výkonu 800 HP a generátor Ganz. Roku 2004 se však společnost vystěhovala a území se stalo majetkem města Budapešti.[10]

Plány na regeneraci

Vzhledem k obdivuhodným architektonickým i technickým hodnotám bývalé óbudské plynárny a příznivé poloze na břehu Dunaje bylo vypracováno několik plánů na nové využití areálu a budov. Úžasný stavební potenciál místa objevila nejdříve společnost Graphisoft, produkující architektonický software. Roku 1997 zakoupila část většinou již prázdného areálu plynáren a přilehlé území a vybudovala zde kancelářské centrum, kde nyní sídlí její rozšířené ústředí a místní softwarové společnosti i nadnárodní firmy zabývající se IT. Společnost samozřejmě požadovala, aby atmosféra místa zůstala zachována,[11] proto byly k výstavbě nových kancelářských budov použity převážně cihly a sklo, jež skvěle zapadají do průmyslové krajiny plynárenské výroby. Druhá fáze stavby v roce 1999 s sebou přinesla také nové využití původního lokomotivního depa plynárny. Při zachování původního architektonického vzhledu slouží nyní jako vstup do areálu společnosti Graphisoft Park. Bohužel je to zatím jediný příklad využití původních budov óbudské plynárny, třebaže se zde nabízejí velké možnosti. Rozvržení dochovaných průmyslových budov je zvláště vhodné k novému využití, neboť většina z nich je situována podél „hlavní ulice" závodu. Podle původního projektu areálu se zde nacházely kancelářské budovy, obslužný provoz, sklady, právě tak jako objekty pro technologické procesy bez významnějšího odpadu. V první budově vlevo od hlavního vstupu do plynárny bylo ředitelství, následovalo skladiště, opravna a dvojice praček plynu. Ačkoli hala pro mokré čištění je už zbořená, řada těchto budov dosud představuje autenticky významnou část plynárny. Navíc na druhém konci této „ulice" zůstala zachována skupina tří dehtových věží, vodárenská věž a také budova plynoměrů. Vzhledem ke své výjimečné kráse se věže staly symbolem óbudské plynárny a spolu s dalšími významnými budovami byly v roce 2004 zařazeny na seznam chráněných památek.[12] Rovněž dispozice věží je považována za jedinečnou, protože podobné uspořádání, byť ve stylu moderní průmyslové architektury, se patrně objevilo pouze u nyní již zbourané plynárny od Petera Behrense ve Frankfurtu nad Mohanem.[13]

Muzejní čtvrť?

Návrh vybudovat na území bývalé óbudské plynárny muzejní areál předložily centrální úřady poprvé na konci 90. let 20. století. Krom toho, že by zde našla prostory významná muzea, která prozatím nemají výstavní sály, jako je Maďarské muzeum vědy a techniky nebo Muzeum maďarské architektury, ve velkolepých i malebných budovách by mělo sídlit také Etnografické muzeum, zamýšlený Dům vědy a expozice letecké historie Muzea dopravy.[14] Jelikož budapešťské Historické muzeum získalo už budovu plynoměrů jako depozitář a v blízkosti se nachází i Muzeum Acquinca, myšlenka s místem dokonale souzněla. Třebaže projekt nějakou dobu probíhal, nemohl být zatím dokončen kvůli závažným problémům týkajících se financí a životního prostředí. Především se musejí vyčíslit náklady a odstranit kontaminace území, protože v některých budovách a také v půdě na určitých místech zůstala rezidua těžkých kovů a benzenu, což brání dlouhodobějšímu využití. Odvoz kontaminovaného materiálu však může stát 4–10 milionů eur, čímž se ještě zvýší celkové náklady na projekt, které i tak mají dosáhnout závratných 160 milionů eur.[15]

Finanční prostředky na projekt bohužel stále chybějí, takže by se co nejdříve měla najít nějaká účinná finanční strategie. Navíc pokračování projektu se může zablokovat a lze očekávat, že investoři ztratí zájem v případě dalších nálezů pozůstatků

1

2

3

4

1 Dehtové věže, vodárenská věž a budova plynoměrů byly v roce 2004 zařazeny na seznam chráněných památek. / ***The tar and water towers and the gasometer building were listed in 2004.***

2 K výstavbě nových kancelářských budov společnosti Graphisoft byly použity převážně cihly a sklo. / ***The new buildings, made with extensive use of brick and glass, in the office park of the Graphisoft Company.***

3 Budova bývalého lokomotivního depa plynárny v Óbuda slouží jako vstupní objekt sídla Graphisoft Park. / ***The old locomotive shed of the Óbuda Gasworks has been re-used as an entrance building to the site of the Graphisoft Park.***

4 Divadlo Krétakör sehrálo zvláštní představení hry W-Workers Circus v hale pro mokré čištění na Svátek práce 1. května 2006. / ***The Krétakör Theatre held special performances of the play W-Workers' Circus in the wet-scrubbing hall on the International Labour Day, 1st May 2006.***

římského osídlení Acquinca, které by musely zůstat zachovány *in situ*.[16]

Za účelem vyřešení problémů a dosažení skutečného pokroku v plánování území óbudské plynárny byla v dubnu 2006 vytvořena Budapešťská společnost pro rozvoj a regeneraci, v níž má město 80% účast, zbývající část vlastní soukromí investoři. Město Amsterdam, jež má zkušenost s podobnou revitalizací Westergasfabriek, poskytlo na žádost města Budapešti odbornou pomoc při plánování, organizaci a řízení projektu.[17] Nicméně vzhledem k malému výchozímu kapitálu ve výši 1,5 milionu eur bude muset společnost přijít s vynalézavějším řešením dočasného financování. Po sérii debat s odborníky na životní prostředí byly např. povoleny omezené kulturní aktivity na mírně kontaminované části území. Následně pak Divadlo Krétakör, nezávislá divadelní společnost, sehrálo zvláštní představení hry s názvem W-Workers Circus v hale pro mokré čištění v den Svátku práce 1. května 2006.[18] Byla to také skvělá příležitost, aby si veřejnost lépe uvědomila výjimečné historické a architektonické hodnoty bývalé plynárny. Doufejme, že se v opuštěných budovách uskuteční další kulturní akce, než se podaří muzejní projekt v areálu dovést ke zdárnému konci.

V období svého vzniku byla plynárna v budapešťské čtvrti Óbuda jednou z nejmodernějších v Evropě. Díky zavedení maďarských inovací spolu s nejnovějšími vymoženostmi převzatými ze zahraničí, jak v technických oborech tak v řešení průmyslové architektury, bylo hlavní město skvěle zásobované plynem. V současné době otvírá projekt na kulturní využití objektů plynárny nové možnosti pro dosud zanedbávané území. Se zachováním a využitím jeho cenných předností podle zahraničních zkušeností může být celý areál v brzké době úspěšně revitalizován a proměněn ve velice dynamicky se rozvíjející část města.

Poznámky

1 Budapešťský městský archiv, Dokumenty Společnosti budapešťské plynárny, XI, 1507. Stavba óbudské plynárny 1910–1915, nabídkové řízení.

2 Katalin Vilimi, *Az óbudai gázgyár. A gyár története 1909 és 1914 között, s az e korszakban épült részek mai állapota* [Plynárna Óbuda: historie podniku 1909–1914 a současný stav budov postavených v tom období], magisterská práce, Univerzita Miskolc, 1997, s. 17–18. – Anikó Gulyásné Gömöri – András Balogh – Ferenc Vadas, *Az Óbudai Gázgyár története* [Historie plynárny v Óbuda], Budapest 2004, s. 14.

3 Budapešťský městský archiv, Dokumenty budapešťské plynárny, XI, 1507, Ig. 24., 98/1917. g.i., Ferenc Ripka, s. 36–56. – Izidor Bernauer, Az óbudai új gázgyár [Nová plynárna v Óbuda], *Magyar Mérnök és Építész-Egylet Közlönye* XXI, 1914, s. 445.

4 Anikó Gulyásné Gömöri – András Balogh – Ferenc Vadas, *Az Óbudai Gázgyár története* [Historie plynárny v Óbuda], Budapest 2004, s. 77, 89.

5 Katalin Kiss, *Industrial Monuments*, Budapest 1993, s. 26.

6 Anna Kaiser, Az óbudai gázgyár [Plynárna v Óbuda], *Müemlékvédelem* XXXVIII, 1994, č. 3, s. 169.

7 Attila Déry – Ferenc Merényi, *Magyar építészet 1867–1945* [Maďarská architektura 1867–1945], Budapest 2000, s. 162.

8 Budapešťský městský archiv, Dokumenty budapešťské plynárny, XI, 1507, Ig. 24., 98/1917. g.i.

9 Katalin Vilimi, Historical buildings in the Óbuda Gasworks, in: Györgyi Németh (ed.), *Growth, decline and recovery. Heavy industrial regions in transition* (v tisku).

10 Partners 4 Action – Case study: Obuda Gasworks (Budapest), URL: http://urbact.eu/fileadmin/subsites/partner4action/pdf/Obuda_Gas_Works_case_study.pdf, n.d., náhled 30. září 2007.

11 Graphisoft Park Kft. URL: http://www.graphisoftpark.hu, n.d., náhled 30. září 2007.

12 KÖH (Kulturális Örökségvédelmi Hivatal/ Národní úřad pro kulturní dědictví). URL: http://www.koh.hu/index.php?_url=all.php&_mp=muemlekvedelem&_amp=mnyoep, n.d., náhled 30. září 2007.

13 Anikó Gulyásné Gömöri – András Balogh – Ferenc Vadas, *Az Óbudai Gázgyár története* [Historie plynárny v Óbuda], Budapest 2004, s. 90. – *The Columbia Encyclopedia* (6. vydání), New York 2004, s. 4849.

14 Nóra Somlyódy – Zsolt Bogár, Az óbudai gázgyár projekt – Piszkos földek [Projekt plynárny v Óbuda: znečištěná země], URL: http://www.mancs.hu/index.php?gcPage=/public/hirek/hir.php&id=13186, n.d., náhled 30. září 2007.

15 Martin Schneider, Built on benzene, URL: http://www.cafebabel.com/en/article.asp?T=T&Id=9830, n.d., náhled 30. září 2007. – Partners 4 Action – Case study: Obuda Gasworks (Budapest), URL: http://urbact.eu/fileadmin/subsites/partner4action/pdf/Obuda_Gas_Works_case_study.pdf, n.d., náhled 30. září 2007.

16 Martin Schneider, Built on benzene, URL: http://www.cafebabel.com/en/article.asp?T=T&Id=9830, n.d., náhled 30. září 2007.

17 Partners 4 Action – Case study: Obuda Gasworks (Budapest), URL: http://urbact.eu/fileadmin/subsites/partner4action/pdf/Obuda_Gas_Works_case_study.pdf, n.d., náhled 30. září 2007.

18 Györgyi Németh, National Report for Hungary, *Patrimoine de l'industrie* VIII, 2006, č. 15, s. 143.

foto / photo Györgyi Németh

KEITH FALCONER

Od zrna po sklenici

Role English Heritage v zachování průmyslového dědictví piva

From Grain to Glass

English Heritage's Role in Conserving the Industrial Heritage of Beer

English text on p. 283

Vládní památkové instituce, jako je English Heritage, jsou odpovědné za ochranu a propagaci všech stránek našeho kulturního dědictví – a průmyslové dědictví není výjimkou. A skutečně, English Heritage i její předchůdkyně pověřené těmito úkoly v Anglii byly během uplynulých čtyřiceti let v popředí ve studiu, identifikaci, ochraně a konzervaci průmyslových areálů. Zpočátku se zaměřovaly na zachování reliktů nejvýznamnějších opuštěných areálů jako památek na průmyslovou minulost. Stále více se ale potvrzovalo, že takové pojetí má svá omezení; proto se nyní zdůrazňuje celistvější přístup – pokoušíme se památky udržet při životě a zachovat historické průmyslové činnosti v širším kontextu. To je totiž mnohem obtížnější. Bez inovativních přístupů k ochraně, konzervaci a také k financování se budou vytrácet obzvláště dovednosti a znalosti o výrobních procesech. Dosud zachované stavby následkem novému využití, které už s jejich původní funkcí nesouvisí, přestávají totiž být hlavním dokladem o určité průmyslové činnosti. To se už v Anglii stalo u tradičního těžkého průmyslu a průmyslu textilního, které nyní povětšinou připomíná pár muzeí (*working museums*) a přádelny přestavěné pro nové komerční využití a bydlení. Budovy spojené s výrobou a spotřebou piva, které jsou nyní obdobně ohroženy, poskytují vhodný příklad k ilustraci mnohem širšího problému.

Identifikace a ochrana dědictví piva

K pivu, tradičnímu nápoji většiny obyvatel Anglie, patří bohaté dědictví staveb, spjatých s jeho výrobou a spotřebou. Nejde však pouze o odkaz vážně nahlodávaný změnami v pivovarnictví, ale i o způsob trávení volného času. English Heritage si tato nebezpečí uvědomila a zapojila se do identifikace, dokumentování a ochrany mnoha stránek tohoto průmyslového dědictví – od výroby sladu ze zrní, přes sušení chmele, vaření piva samotného, až po tradiční hospody, kde se pivo pije. Tento příspěvek se věnuje tradičním budovám a výrobním procesům, jež k tomu patří, a nastiňuje úsilí English Heritage o uchování jedinečného charakteru, postupů a architektury spjatých s pivovarstvím a pitím piva.

Pivo se vyrábí kvašením ječného sladu ochuceného chmelem. V historii se přísady vyráběly odděleně a kombinovaly v různých typech budov – sladovnách, sušárnách chmele, pivovarech…, které každý podle svého vyžadují poněkud rozdílné přístupy k záchraně. Základním nástrojem je SHIER (*Strategy for the Historic Industrial Environment Report* – Zpráva o strategii pro historické průmyslové prostředí). Dokončena už byla studie o sladovnách, zpracovává se zpráva o pivovarech, sušárny chmele budou podchyceny pouze formou základní, pramenné identifikace (*Desk Based Assessment*). První část zprávy SHIER charakterizuje průmyslové odvětví – jeho výrobní procesy, vývoj a rozmístění – a kvantifikuje rozsah. Část druhá doporučuje správní kroky k dosažení východiska.

Sladovnické SHIER

Vaření piva začíná sladem. Obilné zrno, obvykle ječmene, ale historicky také pšenice, ovsa i žita, se namáčí ve vodě a pak se udržuje mokré, dokud nezačne klíčit. Poté se zahřeje ve hvozdu, aby se klíčení zastavilo. K tomu byly vyvinuty charakteristické typy budov – sladovny s humny a sladovny s pneumatickým sladováním. Sladovny s humny představují tradiční britské uspořádání, rané příklady jsou dvouposchoďové, ale od 19. století obvykle víceposchoďové budovy (obr. 1). Zrno se namáčí v nádržích zvaných náduvnice, pak se rozprostře v tenké vrstvě po podlaze, aby mohlo začít klíčit. Vyžadovalo to budovy s velkou plochou podlahy a větráním usměrňovaným malými okénky. Zrno se pak pravidelně obrací ručním pluhem, aby se nepřehřálo (obr. 2). V poslední čtvrtině 19. století se do Anglie dostalo pneumatické sladování z Evropy. Používaly se dva systémy: systém zvaný Saladinova skříň a bubnový systém. U obou bylo obracení mechanické, čímž pominula potřeba vícepatrové stavby. Ve všech případech se pak klíčení ukončí zahřátím ve hvozdu, kde se regulováním teploty dosáhne požadované chuti a barvy sladu. Nečistoty a klíčky se z usušeného sladu odstraní prosíváním. Všechny tyto procesy vyžadovaly odlišná zařízení a stavby, nejlépe by bylo zachovat reprezentativní příklady všech.

Sladování na humnech i další historické výrobní postupy během posledních dvaceti let zcela vymizely, a tak v roce 2004 English Heritage zadala vypracování zprávy SHIER, aby zjistila celostátní situaci.

Zpráva SHIER dokládá, že asi ze 600 vybraných sladoven už byla většina přeměněna k jiným účelům, roku 2004 zůstávalo v provozu pouze šest tradičních humenných sladoven. V roce 2007 zbývají už jen dvě, z nichž jedna, Tuckerova v Devonu, je provozována soukromě jako zachráněný funkční exponát a je přístupná veřejnosti.

Situace sušáren chmele

Chmel, v němž spočívá základní rozdíl mezi starým anglickým „*ale*" a pivem (*beer*), jak je dnes oblíbené, se dostal do Anglie v 15. století. V 19. století už bylo použití chmele pro jeho konzervační vlastnosti všeobecně rozšířené. Dosud se pěstuje v několika oblastech na jihu a západě Anglie, většinou se ale nyní dováží. Nicméně po něm zůstalo dědictví typických stodol a sušáren (tzv. *oasthouses*), v nichž se chmel kdysi sušil, zpracovával a balil. V jihovýchodní Anglii je přes 500 památkově chráněných sušáren, některé s jednou, ale častěji s více sušicími pecemi, většinou jsou však už přestavěné k obývání. Některé, třeba na farmě hradu Scotney, dosud dodávají chmel pro pivo vařené místními pivovary (obr. 3). Také v Londýně a Worcesteru bývaly známé burzy chmele a pozoruhodná skladiště, dnes už ale nic z toho není spojováno s touto branží.

Pivovarnické SHIER

Vládní agentura English Heritage zjistila, že mnohé historické pivovary jsou ohroženy kvůli vysoké ceně městských stavebních pozemků na realitním trhu – i přesto, že je stále vysoká poptávka po jejich produkci. To byl také důvod, proč English Heritage objednala zprávu SHIER u Společnosti pro historii pivovarů (*Brewery History Society*) – vzkvétajícího celostátního sdružení, které se věnuje studiu a podpoře historických pivovarů. Zpráva SHIER nejen popisuje situaci tohoto odvětví, ale přispívá k vytvoření databáze historických pivovarů a provozů, identifikuje nebezpečí, jež hrozí především těm nejvýznamnějším z nich, doporučuje další památkovou ochranu historických budov. Bude se také snažit o uchování historických archivů a hodlá publikovat celostátní věstník o historických pivovarech.

1

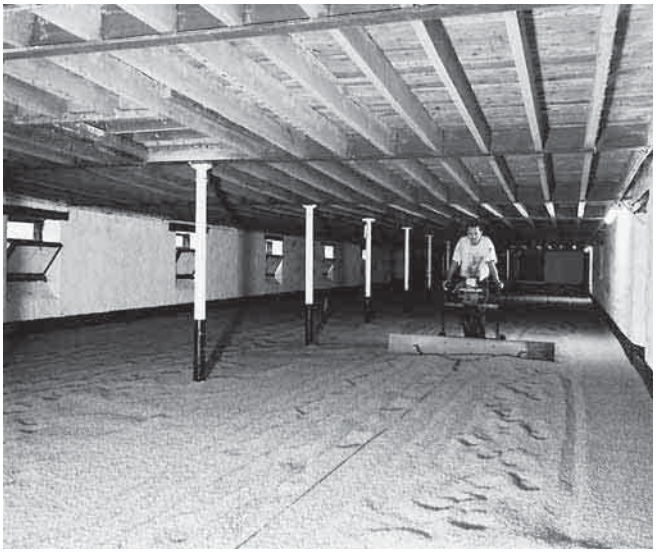

2

3

1 Sladovna Tuckers v Newton Abbot v Devonu, jedna z pouhých dvou tradičních humenných sladoven, které dosud fungují. Tuckers je přístupná veřejnosti jako komerčně spravovaný funkční exponát. / ***Tuckers Maltings, Newton Abbot, Devon, one of only two traditional floor maltings still operating, Tuckers is open to the public as a commercially run working exhibit.***

2 Ohrožený proces – sladování na humnu v Bevans Maltings ve Warminsteru, jediné dosud fungující tradiční humenné sladovně bez doplňkového příjmu. / ***A threatened process — floor malting in Bevan's Maltings, Warminster, the only traditional floor maltings still operating without ancillary income.***

3 Udržení způsobu života – Little Scotney Pale Ale, které vaří pivovar ve Westerhamu na pozemku National Trust, s použitím chmele z farmy Little Scotney, také ve vlastnictví Trustu. / ***Preserving a way of life — Little Scotney Pale Ale brewed by Westerham Brewery on National Trust property using hops from the Trust's Little Scotney Farm.***

4 Klasický věžový pivovar poháněný parou v Hook Norton, v Oxfordshiru, dílo pivovarského architekta Williama Bradforda z roku 1900. / ***The classic steam-driven tower brewery, Hook Norton Brewery, Oxfordshire, designed in 1900 by the premier brewers' architect William Bradford.***

5 Lákají veřejnost – Hotel Philharmonic (chráněná památka stupně II*), jedna z úžasných hospod na liverpoolské „stezce památných hospod". / ***Tempting the public—The Philharmonic Hotel (Listed Grade II*), one of the magnificent public houses on Liverpool's 'Heritage Pub Trail'.***

6 Kampaň za zachování prostředí hospod – interiér hospody Gothenburg v Prestonpansu, laureát ceny z roku 2005, udílené společně CAMRA a English Heritage. / ***Campaigning to preserve the ambience of pubs — the interior of The Gothenburg Pub in Prestonpans, the CAMRA & English Heritage Award winner 2005.***

Charakteristika pivovarnictví

Vaření piva je prastaré a všudypřítomné umění, které se během staletí vytříbilo a stále se zušlechťuje a nově organizuje do stále větších správních celků. Skoro po celou dobu středověku v Anglii existovali obecní pivovarníci, spolu s domácími a klášterními výrobci. V 17. století už se pivovarnické umění stále více studovalo a vznikaly mnohé texty, které radily, jak technologii vaření vylepšovat; oblíbenější se stávalo použití chmele pro vylepšení chuti i konzervaci nápoje. Století osmnácté bylo svědkem revoluce v pivovarnictví – v centrech jako Londýn vznikaly rozsáhlé, obchodně úspěšné pivovary a na rostoucí produkci piva se podílel i stát, který je budoval jako součásti proviantních skladů námořnictva. Poprvé nalezly uplatnění vědecké poznatky ke sledování kvality piva a pro výrobu se využila parní energie. Z významných londýnských pivovarů té doby přežilo překvapivě jen velmi málo, kromě přestavěné *Porter Tun Room* v pivovaru v Chiswell Street lze najít pozůstatky pivovarů námořnictva v proviantních skladech u Portsmouthu a Plymouthu.

Prudký nárůst počtu obyvatel a s tím spojená i spotřeba piva v 19. století vedly po celé zemi ke stavbě pivovarů poháněných parní energií; do roku 1870 jich ve Spojeném království vzniklo 16 798. Kolem poloviny století už byly tradiční věžové pivovary uspořádány a konstruovány tak, aby kromě páry využívaly rovněž gravitace – k pohybu přísad po budově. Vznikla specializace pivovarských architektů, najímaných na projektování stále zdobnějších budov. Stavební rozmach vyvrcholil rokem 1870 a pokračoval až do konce století, kdy se ještě stavěly typické věžovité pivovary, jako například v Hook Nortonu (obr. 4).

První polovina 20. století byla svědkem prudkého úpadku odvětví. V meziválečných letech klesla spotřeba piva na polovinu a počet pivovarů se snížil z 3 556 v roce 1915 na 885 v roce 1939. I přesto, že spotřeba v 60. a 70. letech opět stoupala, většinu pivovarů – kromě těch největších – postihly odbytové problémy a roku 1986 už přežívalo pouhých 117 ze starých zavedených pivovarů. Trh je dnes stabilizován, ale tradiční městské pivovary zůstávají dál v nebezpečí: ceny městských nemovitostí dramaticky vzrostly a změny vlastnictví dávají přednost koncentraci výroby. Pět nadnárodních společností dodává 80 % piva prodávaného v hospodách a obchodech, vyráběného ve dvaceti moderních pivovarech. Přesto asi čtyřicet regionálních historických pivovarů dodává hospodám tradiční „*real ale*" a daří se jim prodávat i lahvové „*live-beers*". Kromě toho během posledních dvaceti let vzniklo asi pět set mikropivovarů (uspokojují mezeru na trhu velmi kvalitními a často exoticky pojmenovávanými prémiovými pivy), jen v letech 2005–2006 jich zahájilo výrobu padesát. Některé sídlí v původních pivovarských částech hospod, jiné v nových budovách.

Tradiční pivovar

Nehledě na všechny změny, proces vaření piva zůstává v podstatě stejný. Slad se rozemele a smísí s horkou vodou ve vystírací kádi, aby se uvolnily cukry, a sladina se pak vaří s chmelem v kotli. Výsledná mladina se zchladí (původně v mělkých nádržích zvaných štoky, nyní se běžně používají deskové průtokové chladiče), poté se do zchlazené mladiny přidávají kvasnice a v kvasné kádi se nechá několik dní kvasit. Tradičně se potom přelévalo mladé pivo do dřevěných sudů, kde se nechalo uležet, vyzrát, než bylo distribuováno nebo lahvováno. Nyní je však zařízení většiny pivovarů z nerezové oceli. Nicméně mnoho z dvaceti historických pivovarů, které dosud fungují zároveň coby exponáty přístupné veřejnosti, si ponechává nádoby z mědi či dřeva a některé, jako třeba Hook Norton, používají i parou poháněné stroje. Jiné, např. Samuel Smith´s ve Stamfordu, nyní slouží výhradně muzejním účelům a pivo, které se tam prodává, se vyrábí jinde.

Konzumování piva

„*Ale*" a poté pivo (*beer*) se po staletí pilo v různých zařízeních a historicky existovaly pivnice či výčepy (*alehouses*) pro „nižší vrstvy" a hostince či zájezdní hospody pro střední třídu a cestující. V polovině 19. století už nalezneme typické anglické hospody (*pub – public house*) a koncem století tyto hostince získávají na velkorysosti bohatými detaily – jako třeba ve Philharmonic Hotel v Liverpoolu (chráněná památka stupně II*) (obr. 5).

Během 20. století se hospody stávají jedním z nepřehlédnutelných britských fenoménů. Kvůli své popularitě jsou však pravidelně a necitlivě moder-

7 Propagace zaměřená na větší respekt veřejnosti k architektuře hospod: *Licensed to Sell – The History and Heritage of the Public House*, vydaly English Heritage a CAMRA, 2004. / ***Promoting the appreciation of public house architecture: Licensed to Sell – The History and Heritage of the Public House, published by English Heritage & CAMRA 2004.***

nizovány, přičemž ztrácejí cenné historické detaily interiérů. Nezávislá dobrovolná organizace CAMRA (*Campaign for Real Ale*) si tento problém uvědomila a v roce 1991 svým výzkumem začala vyhledávat a zaznamenávat ty hospody, které si dosud podržely autentický, tradiční starý interiér. Došla k alarmujícímu zjištění, že jen asi 200 z úctyhodného počtu 60 000 britských hospod bylo dostatečně intaktních, aby mohla být uznána jejich výjimečnost v celostátním kontextu a jen u 4 % regionální význam.

Roku 1998 proto English Heritage a CAMRA zahájily dvouletý projekt s cílem stanovit přiměřenost ochrany hospodských interiérů. Jeho výsledky vedly k jednadvaceti novým zápisům na seznam chráněných památek, z toho tři byly stupně II*. Seznam CAMRA byl zveřejněn roku 1999, v roce 2004 English Heritage vydala *Licensed to Sell – The History and Heritage of the Public House* (Oprávněn k prodeji – Historie a dědictví hospody) (obr. 7). Pro povzbuzení tohoto odvětví a pro citlivější nakládání s interiéry hospod se CAMRA a English Heritage rozhodly udělovat každoroční cenu za nejlépe renovovaný hospodský interiér; což má ale svá omezení. V roce 2005 získala cenu Gothenburg Pub ve skotském Prestonpansu za renovaci výčepu a malovaného stropu, loni pro nedostatek nominací nebyla cena vůbec udělena (obr. 6).

Přes velký zájem veřejnosti popíjet pivo v příjemném prostředí a navštěvovat tradiční pivovary je ze všech hledisek dědictví piva ohroženo. English Heritage sice může rozpoznávat a kvantifikovat problémy nejrůznějšími prostředky a nástroji (jako zprávy SHIER), řešení ale nejsou snadná. Budovy sice mohou být památkově chráněny, a mnoho tisíc už jich také chráněno je, obtížnější je však chránit provozy, výrobu a atmosféru. Možná budou nutné státní finanční zdroje, aby se dařilo zachovat budovy s jejich výrobními procesy, což bude vyžadovat změnu v pravidlech grantových institucí, jako je Heritage Lottery Fund; ten v současnosti např. nemůže podpořit soukromé projekty. Iniciativy, jako je cena CAMRA a English Heritage za nejlepší hospodský interiér *Pub Interior Award* musí vytvářet tlak veřejného zájmu, aby průmysl bral větší ohled na vlastní historii.

foto archiv English Heritage / photo English Heritage archives

LARS SCHARNHOLZ

Inkubátor pro opuštěné tovární budovy

Co se v Lužici můžeme naučit o úspěšné přeměně továrních budov

An Incubator for Vacant Factory Buildings

What We Can Learn in Lusatia about the Successful Remodeling of Factory Buildings

English text on p. 286

V poslední době se jako významný prvek diskusí týkajících se výzkumu staveb stále více profiluje změna užívání opuštěných továrních budov. Četné mezinárodní projekty v současné době ukazují nové směry v přístupu k bývalým průmyslovým regionům a jejich architektonickému bohatství. V těchto výzkumných projektech jsou středoevropské země obzvláště vítanými partnery. Jasně se tu projevují drastické strukturální změny průmyslu, které jednak konkrétně demonstrují povahu tohoto problému, jednak naznačují možná řešení.

Vzhledem k politické a ekonomické izolaci států, které v minulosti tvořily tzv. východní blok, v průmyslu těchto zemí nedošlo k postupným strukturálním změnám v důsledku měnících se trhů. Počátkem 90. let minulého století se tyto země proto ocitly pod obzvláště silným tlakem bouřlivých změn. Následné úsilí o politické a společensko-ekonomické sjednocení podpořilo proces hospodářského zotavení, ale rovněž umožnilo migraci kvalifikovaných pracovníků, odprodej celých odvětví mezinárodním koncernům a narůstání společenských a ekonomických rozdílů. Atraktivnost středoevropských průmyslových lokalit, a tedy i rozsah nových příležitostí, které na trhu měly, byla snížena v důsledku tlaků globalizace, zhroucením tradičních oblastí výroby a zvyšující se tendencí umísťovat výrobní procesy do mimoevropských zemí.

Přenos Západ – Východ?

Ekonomická situace ve středoevropských průmyslových regionech není jednoduchá. V místech, kde před několika desítkami let průmyslové bohatství poskytovalo kapitál a inovace, jež představují hnací motor ekonomiky, jsou dnes zřejmé jasné příznaky přetrvávajícího ekonomického napětí. Prostředky na udržitelnou strukturální obnovu neexistují, neboť neočekávaná politická změna neuvolnila žádné ekonomické rezervy, vytvořené snad v předchozích desetiletích. Zdálo by se, že rozumným řešením těchto problémů by mohlo být využití zkušeností ze Západu, kde se ostatně přeměna průmyslových regionů praktikuje již dlouho.

1 Továrna na zpracování vlny – závod 1, Guben. / ***Gubener Wolle Werk Factory 1, Guben.***

Ale úkol rychlé hospodářské obnovy celých regionů je samozřejmě složitý a na východě Evropy navíc závislý na řadě faktorů. Rychlý a důkladný proces zotavení je v podstatě nemožný. Zkušenosti získané ze Západu sice mohou přiblížit řešení na Východě, ale uspokojivé řešení vyžaduje ověření základních podmínek, vyrovnání se s problémy a průzkum přímo v terénu.[1]

Výzkumný projekt INIK

Výzkumný projekt německo-polského Institutu pro novou industriální kulturu (INIK[2]), dokončený v červenci 2007, a příručka (v němčině a polštině), která je jedním z jeho výstupů, mají nabídnout počáteční pomoc a inspiraci a navrhnout příslušné metody a soubor strategických nástrojů.[3] Cílem je poskytnout odpovědi na otázky související s historií budov a jejich dokumentací, organizací a řízením projektu, možnostmi financování a peněžními toky, výpočetními modely a charakteristikami lokality a modely institucionálních nositelů a provozovatelů.

Na počátku jsme pro své úvahy zvolili německo-polský region Lužice, historickou oblast těžby uhlí s dalšími centry textilního, sklářského a chemického průmyslu a výroby stavebních materiálů.[4] V současné době v tomto regionu probíhá proces transformace, který je charakteristický pro mnoho průmyslových regionů ve střední Evropě. Na německé straně tvoří tento region jihovýchodní část Braniborska, na polské straně jižní část Lubuského vojvodství.

Přístup INIK spočívá v přímé konfrontaci s budovami na základě úvah o regionálním plánování. Rozsah koncepcí projektu ukazuje, že hlavním problémem není prostě jen získat silného investora. Úsilí se spíše orientuje na nalezení nových řešení využívání a financování a rovněž na realizaci projektů s institucionální podporou. Jsou prezentovány koncepce strategického plánování, které byly vyvinuty pro konkrétní lokality v německo-polském pohraničním regionu a které zkoumají nevyužitý potenciál opuštěných průmyslových objektů.

Cílem výzkumného projektu INIK bylo pokusit se o spojení dvou zájmů, které si v praxi často navzájem silně konkurují: stavebnictví a památkové ochrany; tento záměr vychází ze zjištění, že antagonismus mezi těmito dvěma póly není něčím, co by bylo vytesáno do kamene, i když si to lidé často myslí. Namísto dřívějších soupeřících argumentů musí nastoupit nový přístup, který spravedlivě posoudí otázky ekonomiky i ochrany.

Tento nový přístup uspěje, pokud se ti, kdo rozhodují, naučí správně posoudit argumenty příznivců citlivé ochrany a současně argumenty zastánců ekonomické realizovatelnosti, což je do budoucna velký úkol. Projekt INIK proto usiluje především o vzdělání těch, kteří budou přijímat rozhodnutí zítra: studentů, mladých městských a regionálních plánovačů a architektů, ale také vědců působících v oblasti kultury, ekonomie, památkové péče a sociologie. V neposlední řadě bychom kromě univerzit chtěli oslovit i soukromé vlastníky starých továren a instituce hájící veřejný zájem, neboť právě tyto subjekty mají bezprostřední vliv na to, jak zacházíme s průmyslovým dědictvím.

Metoda INIK

Početné prázdné továrny, podniková bytová výstavba a zanedbané průmyslové areály v německo-polském pohraničí jsou příznaky hluboké strukturální transformace, která souvisí také s migrací a demografickými posuny a s ekonomickými změnami obecně. Tyto nevyužívané budovy a pozemky jakožto nezanedbatelný potenciál pro budoucí využití vyvolávají otázky související se změnou užívání a strategií procesu přeměny.

V rámci výzkumného projektu EU „Nová industriální kultura: přeshraniční spolupráce v oblasti výzkumu a vývoje" chtěl Institut pro novou industriální kulturu spolu s uživateli a vlastníky továren a sídlišť zjistit potenciál těchto objektů a prezentovat zobecnitelné koncepce změny jejich užívání. V letech 2005–2007 Institut prozkoumal celkem 30 lokalit v zájmovém regionu ohraničeném řekami Sprévou, Bóber a Nisou a v sousedících německých a polských městech.

Základní poznatek výzkumného projektu je zřejmý: finance a úsilí vložené do rozvoje mohou přinést úspěch pouze tehdy, prozkoumáme-li podrobně rozvojový potenciál dané lokality. K rozhodnutí, zda změna užívání průmyslové lokality bude spočívat v novém využití, kontrolované ochraně nebo rozsáhlém přechodném užívání, potřebujeme přesně znát podmínky. Program pro řešení původní hmotné substance budovy lze sestavit pouze na základě analýzy často heterogenních zájmů všech účastníků projektu, různých peněžních a finančních kanálů a možných koncepcí provozovatelů či institucí. Pro analýzu jsou potřebné nejen čistě architektonické nebo ekonomické strategie, ale spíše interdisciplinární přístupy, které se budou projektovými a plánovacími, společenskými i kulturními a ekonomickými aspekty zabývat rovnoceně.

První část našeho výzkumného projektu pomohla určit strategické metody rozvoje opuštěných průmyslových objektů. V první řadě je důležité přesně definovat stav objektu a vlastnické vztahy (analýza), pak je vyhodnotit (hodnocení), přičemž výsledky hodnocení by měly vést k novému využití (strategie). Doporučený přístup se opírá o rozsáhlé zkušenosti získané při řešení problematiky starých průmyslových budov a firemní obytné výstavby v minulých letech. To znamená, že efekt prezentovaných metod v praxi dokumentují mezinárodně úspěšné příklady.

1. fáze: analýza

Kromě popisu stavu a historie budovy sem patří i přesný průzkum potenciálních alternativ financování a určení zainteresovaných subjektů, včetně jejich profilu, motivace a zájmů.

2. fáze: hodnocení

Následná fáze by měla obsahovat podrobné a nestranné hodnocení situace. Jaké jsou ve výsledku možnosti změny využití s přihlédnutím k hodnotám zjištěným počátečním průzkumem? Fáze hodnocení rovněž stanovuje cíl dalšího postupu.

3. fáze: strategie

Ve fázi stanovení strategie jsou představena specifická opatření pro revitalizaci budovy nebo průmyslového areálu. Jsou vyhodnocena potenciální rizika a vyloučeny nevhodné postupy. Jsou zde popsány varianty nákladů a finanční strategie a navrženy jasné

modely organizačních struktur a institucí. Materiál zpracovaný ve fázi stanovení strategie rovněž obsahuje základní počáteční kroky realizace projektu.

Pilotní projekty INIK

Druhá část našeho výzkumného projektu si dala za úkol v praxi ověřit poznatky, získané v první části. Záměrně jsme proto zvolili lokality, jež se nacházejí převážně v německo-polském pohraničí, neboť místní výchozí podmínky mohou poskytnout příklady pro další evropské průmyslové regiony. Cílem bylo zpracovat plány modelových řešení, s jejichž pomocí by bylo možné řešit problémy revitalizace i v jiných strukturálně slabých regionech.

Celkem bylo prozkoumáno 30 lokalit v německo-polském regionu Lužice, mezi nimiž byly areály, objekty obytné výstavby a továrny v lužických městech Forst, Welzow a Cottbus, ve městech Burg a Drebkau v oblasti Spreewaldu a v dolnoslezské Zielone Góre, Żagańi, Lubsku, Żarech a Nowe Sóli. Základní strategie spočívala v přeshraničním přístupu, který by bez ohledu na veškeré rozdíly odhalil konkrétní společné prvky na obou stranách hranice, neboť ekonomický zlom a jeho dopad na tovární objekty a firemní bytovou výstavbu probíhaly v německých i polských městech tohoto pohraničního regionu obdobným způsobem.

Výsledkem této průzkumné činnosti je plánovité stanovení podmínek pro projekty postupné přeměny daných budov jako pomůcek při rozhodování o jejich provedení. Cílem je založit přípravu jednotlivých projektů na konkrétní znalosti daných lokalit a s nimi souvisejících koncepcí a tím ji usnadnit. V tomto smyslu lze 30 individuálních výsledků chápat jako diferencovaná doporučení pro úspěšnou realizaci projektu. Čerstvé výsledky jsou u některých projektů již známy a lze je studovat jako příklad úspěšného působení celého projektu INIK.

Perspektiva

Vyjádřená důvěra by nás neměla odvádět od skutečnosti, že v regionech jako německo-polská Lužice stále existují velké problémy v souvislosti se zachováním a rozvojem firemní obytné výstavby a továren, které již nejsou z ekonomického hlediska potřebné. Tyto problémy jsou známy a v minulých letech vedly až příliš často k jednoduchým a uspěchaným požadavkům demolicí. Tady začíná náš projekt INIK. Na základě konkrétních modelů prezentujeme alternativy a ukazujeme, že skutečně stojí za to, abychom se pokusili o dosažení rovnováhy mezi zachováním industriálního dědictví a aktuálními limity ekonomických podmínek. Namísto ukvapeného bourání továren a rychlého schvalování stavebních povolení by ti, kteří rozhodují, měli věnovat více času strategii a plánování. S pomocí promyšlených a pečlivě zpracovaných strategií a účelného plánování může realizace snah o nové využití – před níž již nebudou stát žádné překážky, a která tak bude dlouhodobě vykazovat přínosy – uspět.[5]

Poznámky

1 Lars Scharnholz – Aleksandra Witeczek, Restrukturierung von Siedlungsbeständen, *Garten + Landschaft*, č. 9, 2004, s. 21–23. – Hundt Tobias – Lars Scharnholz, Ost-West-Transfer: Stadtumbauerfahrungen im gesamtdeutschen Kontext, in: Heinz Nagler – Riklef Rambow – Ulrike Sturm (eds.), *Der öffentliche Raum in Zeiten der Schrumpfung* (Edition Stadt und Region), Berlin 2004, s. 229–248.

2 Lars Scharnholz, Umnutzung stillgelegter Fabrikanlagen. Testfeld deutsch-polnische Grenzregion, *Museumsblätter* (Museumsverband des Landes Brandenburg e. V.), Potsdam 2006, č. 9, s. 14–17.

3 Markus Otto – Karl Plastrotmann – Lars Scharnholz, *Industriebau als Ressource* (Institut für Neue Industriekultur e. V.), Forst 2007.

4 Lars Scharnholz, German-Polish and other Border Cities, in: *Internationale Bauausstellung (IBA), German-Polish and other Border Cities – Borders as an Opportunity* (materiály konference), Großräschen 2001, s. 12–15.

5 Lars Scharnholz, Sustainable Planning in Shrinking Regions, in: *Aspects of Equilibrium* (Politechnika Wrocławska), Wrocław 2005, s. 214–219

foto / photo Lars Scharnholz

MERITXELL PUIG JODAR

Komerční využití průmyslového dědictví

Maloobchod jako alternativa k ...

Commercialising Industrial Heritage Spaces

Retail as an Alternative to ...

English text on p. 289

Tento článek vznikl na základě analýzy prudkých změn, které postihují zchátralé průmyslové areály. Rychlá devalvace, k níž dochází, když zůstanou opuštěny, představuje současně také příležitost k jejich regeneraci. Na veřejných i soukromých organizacích a institucích leží odpovědnost za jejich nové využití, předvídané v revitalizačních projektech. Mezi mnoha prosazovanými způsoby využití by nemělo chybět komerční využití schopné vyvolat ekonomické a společenské aktivity.

Cesta k rehabilitaci

Zastaralé, znehodnocené, opuštěné, nevyužívané ... tyto a další přívlastky používají jak vlastníci, tak správní orgány. Těmito slovy pomáhají a přispívají k likvidaci průmyslového dědictví. Od 70. let 20. století, kdy boloňská škola dala vzniknout termínu *recovery culture*,[1] se mnoho odborníků zabývá regenerací s cílem nového využití.[2]

Třebaže David Harvey[3] správně tvrdí, že „*reindustrializace a restrukturalizace nelze dosáhnout, aniž by nejdřív došlo k deindustrializaci a devalvaci*", pozdější regenerace, konzervace a nové využití průmyslového dědictví jsou velmi nákladné. S rozrůstáním měst, jemuž podléhá většina hlavních evropských metropolí, se bývalé průmyslové oblasti mění v privilegované městské prostory, s vysokou ekonomickou hodnotou pro realitní aktivity.[4]

Pochopit, proč evropské industrializované země projevují až opožděný zájem o průmyslové dědictví není snadné. Hlavními příčinami jsou politická situace, investiční kapacita, vysoké ceny stavebních pozemků a nezájem společnosti.

Ve Španělsku vzrostl zájem o zachování a nové využití průmyslového dědictví až koncem 80. let. První krok učinily organizované společenské skupiny, jež se zabývají konzervací určitých prvků a vysoce

1 Bilbao, čtvrť Abandoibarra v roce 2005. / ***Bilbao, Abandoibarra, in the year 2005.***

2 Barcelona, Poblenau. / ***Barcelona, Poblenau.***

zajímavých průmyslových prostor z hlediska kultury, historie a společnosti.

Oživení průmyslového dědictví. Existuje ideální model?

Regenerovat průmyslový areál, aby získal nové využití, není vždy tou první volbou. Majitelé a místní správy plánují, regulují, zapojují se a financují zamýšlené proměny obsažené v revitalizačních projektech. Ale uskutečnění nakonec vždy závisí na jejich pochopení a přijetí veřejností.

Je sice pravda, že hlavním zájmem je hledat tu nejlepší alternativu pro pozůstatky průmyslu, přesto nejsou metody vždy identické. Odpověď je v cíli a způsobu, jak toho dosáhnout.

Našli jsme tři jasné příklady – v Barceloně, Bilbau a Turínu.[5] Administrativní postup, financování a řízení nebylo v žádném z těch případů náhodné. V Bilbau je vlastníkem průmyslového pozemku místní správa, zatímco v Barceloně je to smíšené vlastnictví a v Turíně soukromé. Tento zvláštní rys přímo ovlivňuje počáteční rozvoj revitalizačního projektu.

V prvním případě je zvolena varianta založení akciové společnosti, jež získá pozemek, který má zhodnotit a při následném prodeji za něj získat vyšší cenu. Ve druhém je naopak nutné jednotlivě vyjednávat se všemi vlastníky, což proces protahuje. Zatímco ve třetím je část soukromého pozemku postoupena místní správě s cílem pozemek urbanizovat a zhodnotit.

Obdobně rozdílné jsou i aktivity související s využitím průmyslového dědictví.

Společnost *Bilbao Ría 2000* musela ospravedlnit zničení téměř 90 % průmyslového dědictví v oblasti Abandoibarra, které provázela investice 183 mil. eur. Projekt velkého modernistického Guggenheimova muzea[6] zpočátku bojoval se značnou zdrženlivostí místních občanů, jak přiznává Joseba

Juaristi.[7] Až teprve společné úsilí úřadů, muzeí, služeb, turistů i místních obyvatel přispělo k jeho důvěryhodnosti, průmyslovému území pomohlo vzpamatovat se a stát se součástí rozvoje města.

Barcelonský projekt *22@* je, pokud jde o průmyslové dědictví, citlivější revitalizační záměr, k čemuž přispěl odpor veřejnosti vůči naprostému ničení místní historie.[8] Je obklopen třemi jinými diskutabilními urbanistickými projekty (propojení stanic TAV v Sagrera, přestavba náměstí Gloria a vylepšení nábřeží, jež bylo záminkou pro dokončení areálu Forum de les Cultures 2004, které všechny skrytě představují prostor pro pozemkovou spekulaci. Ony směšné 162 miliony eur, které již byly investovány do plánu infrastruktury projektu *22@*, nejsou ve skutečnosti nijak mnoho ve srovnání s 1,739 miliardy eur, investovanými do oblasti „Fórum kultur 2004". Tam, po více než deseti letech prací, stále ještě zbývá dokončit značnou část původních záměrů a je zřejmé, že v dohledné budoucnosti už přestanou být plánované cíle prioritou.

Turínský projekt *Spina 3* rehabilituje území s nejvýznamnějším průmyslovým dědictvím města – s cílem získat prostor pro komerční využití, které by také sloužilo místní komunitě.[9] S přehodnocením využití pozemků ztratil původní průmysl na významu. Rozlehlé pásy zeleně, spolu s více než 360 000 m^2 plochy určené k bydlení znamenají naprostou proměnu vzhledu tohoto průmyslového prostoru.

Zničit, konzervovat či uvolnit?

Který z těchto tří přístupů je optimální při zacházení s průmyslovým dědictvím? Pokud pro určení optimálního modelu nevezmeme v úvahu různé faktory, např. funkčnost, stav zachování, morfologické rysy, ekonomičnost investice či její nezbytnost, poznamená to přesvědčivost projektu.

Na druhé straně vzájemná nekompatibilita mezi přáním investora, správních orgánů i občanů obvykle hraje proti opětnému průmyslovému využití. Výsledkem revitalizace a nového využití památek nebude maximální ekonomický výkon – jistě i pro nedostatek veřejných financí či ochranářskou politiku.

Pochybné kroky lze najít ve všech zkoumaných revitalizačních modelech, přesto je třeba uznat, že dosud nejšetrnější postup použitý v případě průmyslového dědictví je ten barcelonský. Zároveň je však důležité se ptát, zda všechny projekty, které se zatím podařilo uskutečnit ve velkých městech, lze přizpůsobit jakémukoli typu průmyslového komplexu a městu.

Průmyslové dědictví ve středně velkých městech

Tato města pozorně sledují výsledky, jichž metropole dosahují ve svých projektech. Místní obyvatelé i turisté se pokoušejí podle svého se zmocnit nově vytvářeného prostoru, v předstihu uplatňují požadavek na propojení průmyslové historie, současné kultury a modernosti. Projekty uskutečňované s velkým očekáváním ekonomické úspěšnosti jsou přizpůsobeny menšímu měřítku. Velké kulturní projekty a projekty pro volný čas, jako třeba muzea, nebo luxusní rezidenční bydlení, např. lofty, vyrůstají spíše v historických průmyslových územích měst na jihu Evropy.

Dalším problémem ke zvážení je rozdílná použitelnost zkušeností z velkých projektů v menším měřítku. S vidinou malého počtu potenciálních uživatelů se budou muset lišit i předpokládané cíle, pokud jde o očekávaný výsledek, a také uskutečněné investice.

Nejlepší volbou nebývá kopírovat velké a úspěšné modely nového využití, ale dát přednost kompromisu mezi tím, co se jeví ekonomicky zajímavé (kanceláře, informační technologie, obchod, hotely), a současně tím, co potřebuje komunita, tedy muzea, knihovny, školy a dostupné bydlení.[10]

Obchodování s dědictvím

Hodnota průmyslového dědictví se nedá vyjádřit jakoby směnným kurzem v obchodních transakcích mezi vlastníky a orgány místní správy. Nemůžete ji nabídnout jako nějakou odměnu za účast na investici, ani překvalifikovat či zničit, aby se zhodnotil pozemek, na němž leží.[11]

Může ale být součástí jedné z nejvýnosnějších ekonomických činností naší globalizované společnosti obchodu.

Jak soudí Marilyn Palmer a Peter Neaverson,[12] sektor služeb a v něm především obchod odsunul průmysl v zájmu společnosti a byznysu na vedlejší kolej. V souvislosti s proměnou výrobní společnosti ve společnost konzumní se v podstatě vytratila

možnost výstavby nových továren. Dovážíme, abychom posléze s produkty obchodovali. Poptávka nás nutí soustřeďovat se na výstavbu velkých center spotřeby, kde se stanoví vztah mezi kupujícím a prodávajícím, tedy mezi distributory, obchodníky a spotřebiteli.

Obchod sám by měl být nazírán jako činitel vytvářející ekonomickou aktivitu,[13] se zvýšenou schopností lákat investory i širší veřejnost.[14]

Možnost proměnit objekty průmyslového dědictví na chrámy spotřeby by nás neměla děsit. Vezmeme-li v úvahu morfologické znaky průmyslových budov, nabízejí příležitost k transformaci v nákupní střediska.[15] Přítomnost obchodu a všemožných dalších činností spojených s obchodem a službami společně vytváří dynamiku a představuje souvislý ekonomický tok – mezi nově využitým dědictvím a jeho bezprostředním městským okolím.

V současnosti už nalezneme příklady budov průmyslového dědictví, které prošly konverzí na nákupní centra: La maquinista nebo Les Glòries v Barceloně, Gran Vapor v Terrasse, L'Usine v Roubaix a Lingotto v Turínu. Konstrukce původní budovy zůstává lákadlem, i když je ovlivněna změnou vnitřní dispozice, vytváří nový prostor pro spotřebu a volný čas.

V tuto chvíli už průmyslové dědictví není jen symbolickým kapitálem,[16] má svou *užitnou hodnotu* a získalo ji dříve těžko představitelným každodenním životem.

Poznámky

1 S účastí slavných architektů a urbanistů jako Giuseppe Campos Venutti, Carlo Aymonimo, Aldo Rossi a Leonardo Benevolo.

2 Patřili k nim Marilyn Palmer – Peter Neaverson; Joseba Juaristi; Jose Miquel Santacreu Soler; Tim Edensor; R. Di Stefano; Alain Bourdin; Louis Bergeron; Gracia Dorel-Ferre a další.

3 David Harvey, *The Condition of Postmodernity*, London 1989.

4 Jak uznává sdružení INCUNA (The Association for Industrial Archaeology, Cultural and Natural Heritage of Spain / Sdružení pro průmyslovou archeologii, kulturní a národní dědictví Španělska), když definuje rizika, která hrozí průmyslovému dědictví.

5 Všechny na jihu Evropy – ve Španělsku a v Itálii.

6 Projektoval prestižní architekt Frank O. Gehry v roce 1997.

7 Joseba Juaristi, El porvenir de las ruinas industriales, *Fabrikart: arte, tecnología, industria, sociedad*, 2004, č. 4, s. 184–205.

8 Příkladem je sdružení „Forum Ribera-Besos", které se skládá z profesionálů různých oborů: architektů, historiků, právníků, geografů, inženýrů atd. a občanů.

9 Informace společnosti „CimiMontubi" k projektu „Il Programma di Requalificazione Urbana (PRU)", http://www.cimimontubi.it/PAGES/AREE/TORINO/SPINA3/spina3_programma.htm

10 Alain Bourdin, *Le Patrimoine réinventé*, Paris 1984.

11 R. Di Stefano, *Il Recupero dei valor: centri storici e monumenti: limiti della conservazione e del restauro*, Napoli 1979.

12 Marilyn Palmer – Peter Neaverson (eds.), *From industrial revolution to consumer revolution: international perspectives on the archaeology of industrialisation*, London 2001.

13 Mike Featherstone, *Consumer Culture and Postmodernism*, London 1991.

14 M. Dolores de Juan Vigaray, *La atracción que ejercen los centros comerciales sobre los consumidores*, Alicante 1998.

15 Michael D. Bayard – Paul W. O'Mara, *Shopping Center Development Handbook*, Washington 1999.

16 Pierre Bourdieu, *Outline of a Theory of Practice*, Cambridge 1977.

foto / photo www.bilbaoria2000.org (1), http://www.22barcelona.com (2)

MÜJGAN BAHTÌYAR KARATOSUN

Průmyslové dědictví v Turecku a role institucí při jeho ochraně

Industrial Heritage in Turkey and the Role of Various Institutions in Their Conservation

English text on p. 291

Průmyslové stavby jsou dokladem průmyslové historie každé země, významným ukazatelem úrovně industrializace a celkového rozvoje. Nemohou však konkurovat moderní výstavbě. V poslední době se tato otázka také stává často předmětem zájmu a diskusí uvnitř turecké architektonické obce, podobně jako je tomu na mezinárodním fóru. Zájem se soustřeďuje zejména na problematiku identifikace původních staveb a zajištění jejich přežití prostřednictvím státní ochrany. Cílem je také předat budoucím generacím k novému využití tento doklad průmyslové paměti země. Příspěvek se zabývá podílem různých institucí, účastnících se záchrany průmyslového dědictví v Turecku, se snahou i přesně určit pozici těchto institucí ve smyslu právního řádu, identifikovat neefektivní procesy a zpracovat návrhy náležitých právních úprav.

Historický vývoj průmyslového dědictví v Turecku

Počátkem 19. století, v období Osmanské říše, se v malých městech objevily dílny zpracovávající domácí produkty. Ve středních a velkých městech pak vznikaly vyspělejší výrobní areály. Ve druhé polovině 19. století vláda zřídila nové tovární provozy v hlavním městě Istanbulu, aby uspokojila požadavky tehdy modernizované turecké armády, zejména na uniformy a zbraně.[1]

Průmysl Osmanské říše se nedokázal chránit před zahraniční konkurencí, proto byly v první čtvrtině 20. století přijaty zákony na podporu domácí produkce, které souvisely se snahami o vytvoření národního průmyslu. To urychlilo industrializaci a vedlo k diverzifikaci a zvýšení počtu průmyslových závodů a zařízení. Po vzniku Turecké republiky v roce 1923 došlo ke změně státní průmyslové politiky a byla přijata řada administrativních rozhodnutí, jejichž cílem bylo oživit národní průmysl i domácí produkci, vláda současně zakládala nové podniky po celé zemi.[2]

Problémy ochrany průmyslového dědictví

Průmyslové dědictví z tohoto období je pro Turecko významné z mnoha hledisek, z mnoha důvodů je však také ohroženo. Objekty i celé areály chátrají, neboť nejsou schopny splnit provozní a prostorové požadavky, které vyplývají z technologického vývoje, a hrozí jim postupná zkáza. Potřebnou

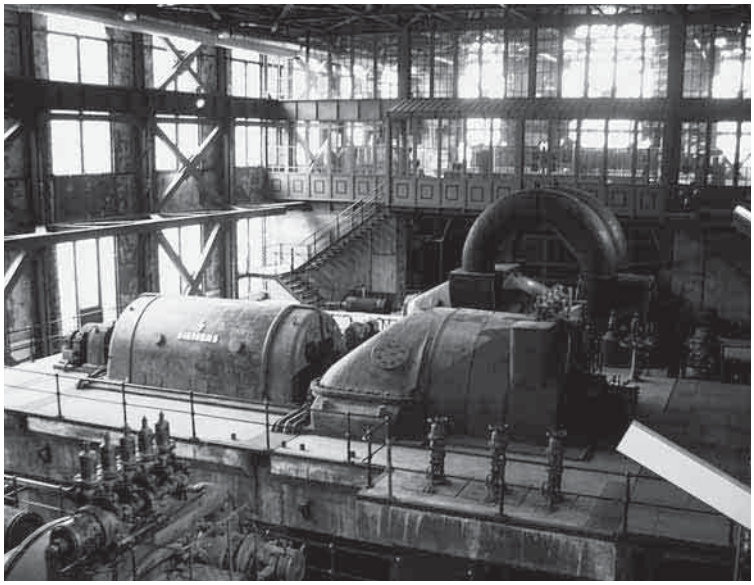

1

1,2 Elektrárna Silahtarağa v Istanbulu – „Santralistanbul", univerzita Hakkinda, centrum současného umění. / ***The Silahtarağa power plant in Istanbul – 'Santralistanbul', Hakkinda University, Centre for Contemporary Art.***

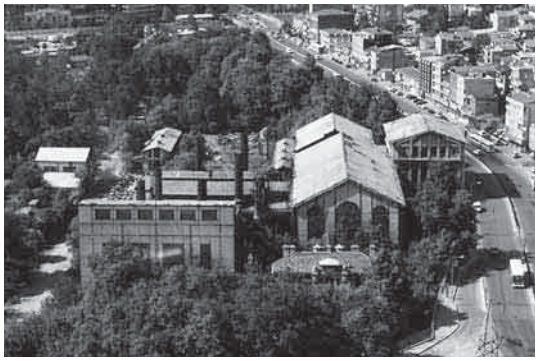

2

3 Tabáková továrna Cibali, Istanbul, od roku 2002 kampus univerzity Kadir Has, Mehmet Alper, fakulta architektury KHU. / ***Cibali tabacco factory, Istanbul, since 2002 the campus of Kadir Has University, Mehmet Alper, Faculty of Architecture KHU.***

3

4 Konverze továrny na likéry Bakirkoy v Istanbulu, architekti Yegan Kahya, Yıldız Salman Nur Akin. / ***Conversion of the Bakirkoy liqueur factory in Istanbul, by architects Yegan Kahya and Yıldız Salman Nur Akin.***

ochranu průmyslového dědictví komplikují nejen ekonomické potíže, podílnické vlastnictví objektů, nedostatek technických znalostí i odborníků, administrativní postupy. Průmyslové stavby, které byly kdysi na pozemcích na okrajích měst, se však v současnosti nacházejí v jejich nových centrech. Právě tato skutečnost představuje největší problém, neboť vede k nadhodnocení těchto pozemků a dávání přednosti nové výstavbě.

Instituce a zachování průmyslového dědictví

V Turecku byly v souvislosti s určením, klasifikací, zhodnocením, novým využitím a ekonomickou propagací průmyslového dědictví zpracovány různé studie. Vytvářely je např. Rada pro ochranu kulturních a přírodních subjektů, turecká sekce DoCoMoMo, turecký národní výbor ICOMOS, turecký zástupce při organizaci TICCIH, univerzity, městské úřady, Komora architektů, nevládní a neziskové organizace i skupiny ze soukromého sektoru.

Z obecného hlediska lze říci, že otázka zachování kulturního dědictví se v Turecku řeší v rámci zákonů a předpisů vypracovaných a přijatých ministerstvem kultury a cestovního ruchu. Účelem zákona o zachování kulturního a přírodního dědictví je stanovit právní úpravu ochrany kulturního dědictví. Na základě tohoto zákona jsou však do programu ochrany zařazeny pouze průmyslové objekty postavené do začátku 20. století. Budovy pozdějšího data, byť hodnotné a unikátní, se do programu zařazují pouze na základě individuálních žádostí (http://www.kultur.gov.tr). Zákon tedy neposkytuje právní ochranu všem průmyslovým stavbám, čímž urychluje proces jejich zkázy.

Na druhé straně, v souvislosti s počátkem probíhajících diskusí o koncepci záchrany průmyslového dědictví na mezinárodním fóru, se objevily v Turecku již zmíněné instituce, které se zabývají stejnou problematikou. Především organizace DoCoMoMo, jež se věnuje dokumentaci a zachování dědictví moderní architektury, vyrovnává nedostatek zákona. Byla založena v roce 1988, v Turecku působí od roku 2001. Jednou z jejích prvních akcí byla výstava plakátů s názvem „Místní vývoj modernismu v turecké architektuře", kde se objevila řada průmyslových staveb z 20. století. V roce 2006 pobočka uspořádala 19. mezinárodní konferenci DoCoMoMo (http://www.docomomotr.itu.edu.tr), kde byly prezentovány různé studie o průmyslových stavbách.

Další organizace – turecká pobočka ICOMOS (http://www.icomos.org.tr) – od roku 1992 samostatně pořádá další akce, setkání, sympozia a konference na národní i mezinárodní úrovni. V roce 2002 to bylo například istanbulské sympozium na téma „Ochrana architektonického a průmyslového dědictví 20. století", jehož výsledky byly publikovány ve sborníku. V souvislosti s každoročně vypisovaným tématem *Mezinárodního dne památek* uspořádal roku 2006 turecký národní výbor konferenci s názvem *„Průmyslové dědictví: Istanbul, Haydarpaşa – přístav a nádraží"*.

Organizace TICCIH, která se rovněž aktivně angažuje v ochraně průmyslového dědictví, má v Turecku jednoho zástupce (http://www.mnactec.com/TICCIH). Tato asociace podporuje dokumentaci tureckého průmyslového dědictví a prezentaci výsledků na různých fórech.

Turecké univerzity vkládají do ochrany průmyslového dědictví největší úsilí. K jejich hlavní činnosti patří zjišťování a dokumentace významu příslušných staveb v rámci postgraduálního studia a disertačních prací, zpracování návrhů na uchování těchto staveb, školení odborníků, dokonalejší informovanost veřejnosti, propagace této problematiky v tisku a televizi, poradenské služby pro zainteresované instituce a osoby a zpracování realizačních projektů na ochranu průmyslového dědictví. Místní orgány státní správy a městské úřady přispívají k jejich úsilí poskytováním ekonomické podpory nebo vyvlastňováním objektů za účelem ochrany průmyslového dědictví města.

Turecká komora architektů plní kromě právních úkolů i aktivní roli společenského a profesního garanta. Prostřednictvím svého centra, poboček i zastupujících organizací se snaží nalézt řešení problémů měst, které se vyskytují ve všech částech země. Komora se rovněž zabývá ochranou průmyslového dědictví a informuje své členy i veřejnost prostřednictvím publikací a výstav. Ankarská pobočka stála u zrodu *Projektu inventarizace, ochrany a obnovy, hodnocení a uchování průmyslového dědictví* (http://www.mimarlarodasiankara.org).

Dobrovolné neziskové a nevládní organizace se mj. vyjadřují i k problematice ochrany průmyslového dědictví. Jedním z prvních subjektů, který se v této záležitosti aktivně angažoval, je např. nevládní organizace „Ochránci životního prostředí Gazhane", kterou obyvatelé tohoto města vytvořili v roce 1996 s cílem využít starou plynárnu k sociálním a společenským účelům (http://www.gazhane.cjb.net). Organizace předložila své požadavky istanbulskému metropolitnímu úřadu a díky intenzivnímu a odhodlanému úsilí svého cíle dosáhla. Činnost organizace přispěla i k tomu, že se problematika průmyslového dědictví dostala v Turecku na pořad dne.

V kontextu ochrany průmyslového dědictví lze v neposlední řadě zmínit i aktivity soukromého sektoru. Jedním z nejnovějších příkladů je projekt transformace elektrárny Silahtarağa z roku 1913 v Istanbulu. Na kulturní a vzdělávací středisko s názvem „Santralistanbul" ji přestavěla soukromá univerzita Bilgi (http://www.santralistanbul.com).

Hodnocení a návrhy

Příklady ukazují, že se v Turecku na ochraně průmyslového dědictví podílí řada institucí. Jejich aktivity představují významný příspěvek k vymezení, klasifikaci, hodnocení a záchraně průmyslového dědictví z nejrůznějších hledisek a architektonických charakteristik: doby, funkce, materiálu, vlastnictví, zdrojů energií, produktů, umístění apod. Souhrnně lze říci:

→ národní představitelé organizací jako DoCoMoMo, ICOMOS a TICCIH pořádají různé akce, jejichž smyslem je zdůraznit hodnotu průmyslového dědictví,

→ univerzity předkládají vědecké metody vztahující se k této problematice,

→ městské úřady a soukromý sektor přispívají k obnově těchto objektů.

V této oblasti je však třeba vytvořit společný rámec, který umožní lepší fungování a koordinaci mezi jednotlivými institucemi, provést celostátní inventarizaci průmyslového dědictví a také upravit legislativu. Nejen získané informace, ale i příklady domácích a zahraničních projektů, by měly být k dispozici všem subjektům, spolupráce s univerzitami na vědecko-výzkumné úrovni by měla být samozřejmostí. Zřízením takové zastřešující organizace by Turecko udělalo významný krok k předání svého průmyslového dědictví jako originálního a cenného dokladu historie země budoucím generacím.

Poznámky

1 Zafer Toprak, Osmanli Devleti ve Sanayileşme Sorunu; Tanzimat'ta Osmanlı Sanayii, in: *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi*, İstanbul 1985, kap. 5, s. 1340–1344 a s. 1345–1347.

2 Yakup Kepenek, Türkiye'de Sanayileşme Süreçleri, in: *Cumhuriyet Dönemi Türkiye Ansiklopedisi*, İstanbul 1985, kap. 7, s. 1760–1775.

foto / photo ZIP Istambul (1, 2), Dulce Maria Gray (3), www.mo.org.tr (4)

EVA KRÁĽOVÁ

Vytváranie záchrannej siete pre priemyselné pamiatky na Slovensku

Creating a Conservation Network for Industrial Heritage in Slovakia

English text on p. 294

Na úseku ochrany a využívania priemyselného dedičstva sa doterajšia situácia na Slovensku podstatne odlišuje od pomerov v iných krajinách. Aktuálne trendy konverzie pôvodne priemyselných areálov na iné funkcie sa tu zatiaľ neudomácnili. Aj keď tradície industrializácie na Slovensku patria k najstarším v Európe, predsa zachované priemyselné dedičstvo je v povedomí verejnosti nedocenené, až zaznávané. Vo verejnosti prevláda dehonestujúci vzťah k priemyselnému dedičstvu. Formovaný je z viacerých izolovane pôsobiacich prameňov, ich pôsobenie sa však synergicky znásobuje – žiaľ, v neprospech priemyselného dedičstva. Pri povoľovaní investičných zámerov sa investorom nekladú žiadne usmerňujúce podmienky – o vzťahu k priemyselnému dedičstvu sa mlčí, a to nielen o stavbách, ale aj o tradíciách, či duševnom vlastníctve; ekonomické nástroje na podporu podnikania zvýhodňujú zahraničných investorov (daňové prázdniny, podporné vstupy štátu do prípravy zahraničných investícií), domácich výrobcov znevýhodňujú a zachované priemyselné dedičstvo deklasujú; marketingová propagácia nových investícií zneužíva politické nálady obyvateľstva, keď pojem industrializácie podsúva ako atribút totalitných režimov, dedičstvo ktorých je bezcenné. Stimuluje trendy módnosti a formálnej svetovosti, keď propaguje len najnovšie výrobky prichádzajúce na trh od svetových „megavýrobcov" (vplyv globalizácie), úsilie o zachovanie dedičstva znevažuje ako spiatočnícke staromilstvo; v podvedomí obyvateľstva prežíva averzia voči priemyselným areálom, ktoré počas svojej aktívnej činnosti spôsobovali znehodnotenie životného prostredia.

Nová funkcia

Napriek všeobecnému trendu oficiálneho nezáujmu o priemyselné dedičstvo, sa aj na Slovensku možno stretnúť so situáciami, kedy opustené priemyselné budovy, ktoré už neslúžia svojmu pôvodnému účelu, nezanikli, lež úspešne slúžia novej funkcii. Zo širokej škály funkčných možností sa doteraz podarilo aktivizovať len niektoré. Sú to najmä:

Technické monotematicky špecializované múzeá, ktoré spravidla vznikli z vybraných zložiek pôvodných výrobných podnikov. Sem patrí napr. skanzenová časť Slovenského banského múzea v Banskej

Štiavnici, Plynárenské múzeum i Vodárenské múzeum v Bratislave, Múzeum mincí a medailí v Kremnici, Múzeum dopravy Slovenského technického múzea v Bratislave.

Funkčná konverzia priemyselného dedičstva, t. j. vloženie a rozvoj novej funkcie do objektov priemyselného dedičstva, je oveľa zriedkavejšie. Predsa však aj tu možno sledovať pozitívny posun v názoroch i v praktických prístupoch k novému využitiu. Prezentácia priemyselnej histórie býva v jednotlivých prípadoch rôzna. Charakteristické prípady sú:

→ Prosté utilitárne využitie priestorových kapacít budov, ktoré boli uvoľnené po skončení aktívnej výroby, bez zachovania technickej vybavenosti – príkladom je areál bývalej továrne na technické sklo v Bratislave, v ktorom sídli Pamiatkový úrad Slovenskej republiky (realizácia zo začiatku 90. rokov 20. storočia).

Zachovanie aktívnej prevádzkovej technológie pre novú funkciu – reprezentuje Čiernohronská železnička v oblasti Čierneho Balogu, ktorá funguje mimo siete Železníc SR ako atraktívny dopravný prostriedok cestovného ruchu. Záchranné aktivity nadšencov sa tu datujú od polovice 80. rokov 20. storočia, systémové riešenie novej funkčnej prevádzky je po roku 2000.

→ Konverzia bývalých výrobných budov pre novú nevýrobnú funkciu, ktorá priznáva predošlú priemyselnú výrobu a cieľavedome zachováva (aspoň čiastočne) prvky autentickej technologickej výbavy. Slovenskou avantgardou tejto oblasti je Továrenská ulica v Bratislave, kde bývalé výrobné budovy sú novo využívané pre galerijné, komerčno-expozičné, vzorkové a predajné priestory prevažne dizajnérskych firiem. Jedna z konverzných realizácií na tejto ulici, známa ako Design Factory, dostala ocenenie CE-ZA-AR (Cena za architektúru) za rok 2007.

Na Slovensku prevažujú realizácie menšieho rozsahu. Spravidla zostávajú širšej verejnosti skryté, navonok sa nepropagujú ako úspešné konverzie bývalých priemyselných budov. Predsa však dokazujú, že pohyb v záujme zachovania tejto skupiny kultúrneho dedičstva začína byť viditeľný aj citeľný.

Iniciátori

Pre doterajšie výsledky vo využívaní priemyselného dedičstva na Slovensku je príznačné, že vznikli a realizujú sa spontánne, z individuálnej alebo skupinovej iniciatívy, na lokálnej úrovni, bez pomoci (často dokonca proti vôli) oficiálnych autorít či štátnych administratívnych štruktúr.

Ich iniciátori pochádzajú najčastejšie z kruhov zamestnancov priemyselných podnikov (aj bývalých), odborníkov z akademického a výskumného prostredia (Slovenská akadémia vied, technické univerzity, historicko-vedné pracoviská, environmentálne pracoviská), vedeckých a odborných spoločností, profesných komôr (stavebných inžinierov, architektov, ale aj lekárov), pracovníkov múzeí, agentúr pre rozvoj lokalít a regiónov, miestnych znalcov prostredia, tradícií a ich obdivovateľov.

Pre týchto ľudí je priemyselné dedičstvo záľubou – tajomným aj inšpiratívnym koníčkom. Konkrétne kroky na jeho záchranu podnikajú mimo svojich profesionálnych povinností.

Aktivisti obyčajne spúšťajú proces konverzného oživenia priemyselného dedičstva. Svoju činnosť zameriavajú spočiatku na identifikáciu a zverejňovanie hodnôt priemyselného dedičstva. Následne upozorňujú na jeho kvality, zachovávajú a rozvíjajú tradície, hľadajú a propagujú zahraničné inšpirácie a skúsenosti. Svojou činnosťou zvyšujú záujem verejnosti, iniciujú realizáciu rozsahom nenáročných podujatí, ktoré však v krátkom čase prinášajú viditeľné výsledky, pomáhajú prinavracať dobré meno degradujúcim lokalitám. V prípadoch, keď významné priemyselné pamiatky sú bezprostredne ohrozené, aktivizujú mechanizmy záchrany v širokej verejnosti. Aj keď (spravidla) nedisponujú potrebnými financiami, ani kompetenciami, vyvažujú to oduševnením a partnerskou spoluprácou, schopnosťou nachádzať kontakty a pritiahnuť „správnych" partnerov. V záverečných fázach záchranných realizácií dokážu získať aj podporu miestnych verejných predstaviteľov. Cieleným budovaním kontaktov a iniciovaním kooperačného partnerstva vytvárajú funkčné väzby a komunikačné kanály pôsobiace na sieťovom princípe.

1

2

3

4

1 Slovenské banské múzeum v Banskej Štiavnici má časť svojej expozície umiestnenú a sprístupnenú v autentickom areáli bývalej šachty Bartolomej. / ***A part of the collection of the Slovak Mining Museum in Banská Štiavnica is located and accessed on the actual site of the former Bartolomej mining pit.***

2 Vodárenské múzeum v Bratislave sa nachádza v priestoroch historickej Mestskej vodárne z konca 19. a začiatku 20. storočia. Okrem tejto expozície návštevníkom sprístupňuje aj historickú úpravňu pitnej vody na ostrovčeku dunajského ramena – tzv. Zámoček. / ***The waterworks museum in Bratislava is located in the historical City Waterworks dating from the late 19th and early 20th centuries. In addition to this exhibition, visitors also have access to the historical water treatment plant Zámoček on an island in the Danube River – so-called Zámoček.***

3 V komplexe budov Pamiatkového úradu SR v Bratislave nič nepribližuje bohatú priemyselnú históriu tohto areálu. / ***There is nothing in the complex of buildings of the Slovak Heritage Institute in Bratislava that provides an idea of the wealth of industrial history of this site.***

4 Čiernohronská železnička je príkladom funkčnej konverzie pri zachovaní prevádzky všetkých autentických stavebných a technických zariadení pôvodnej trate. Namiesto pôvodného výrobno-hospodárskeho účelu dnes slúži cestovnému ruchu ako atraktívny dopravný prostriedok. / ***The Čierny Hron Railroad is an example of a functional conversion in which all the authentic structural and technical equipment of the original line have been kept in service. In place of its industrial function, the line is today used as an attractive means of transportation for tourists.***

5

6

7

8

5 Bývalá technologická budova na Továrenskej ulici v Bratislave po konverznej adaptácii slúži ako obchodný i prezentačný priestor dizajnérskej spoločnosti TECHO. Pri svojom výsostne modernom autorskom vstupe do nevšedného priestoru autori projektu rešpektovali a priznali zachované časti pôvodného technologického vybavenia objektu. / ***Following its adapted conversion, the former technical building in Továrenská Street now serves as a business and showroom for the design company TECHO. The project's creators respected and incorporated the site's original technological equipment into the highly modern design of the entrance.***

6 Developérska príprava výstavby výškových budov v priestore bývalej priemyselnej zóny Mlynské Nivy v Bratislave vyvolala veľkoplošné búracie práce, ktoré sa stali osudnými pre podstatnú časť bývalého areálu továrne Siemens, z ktorého zatiaľ zostalo len torzo Feiglerovskej architektúry z 19. storočia. / ***Developers' plans for the construction of high-rise buildings on the grounds of Mlynská Niva, a former industrial zone in Bratislava, led to large-scale demolition work that proved fateful for a large part of the former Siemens factory grounds, of which only a fragment of Feigler's original architectural work from the 19th century currently remains.***

7 Zabezpečovacia technická budova Tatranskej električky v Novom Smokovci si dodnes zachovala nielen dobový architektonický výzor, ale aj svoju prevádzkovú funkčnosť. / ***The technical building of the Tatranská tram line in Nový Smokovec has not just retained its original architectural appearance but is also still functional.***

8 Náučný chodník historického špaňodolinského vodovodu. / ***Špania Dolina waterway trail.***

9 Malá dedinka Špania Dolina je ukrytá v horách stredného Slovenska. Náhodný návštevník netuší, že vstúpil na pôdu – v minulosti jedného z najvýznamnejších revírov ťažby a spracovania medi na svete. Medená ruda sa tu ťažila a spracúvala od prehistorických dôb až do roku 1996. Stopy, ktoré dokumentujú slávnu éru tunajšej mediarskej výroby, sú roztrúsené v lesoch po celom katastri obce v podobe zvyškov stavieb a zámerne profilovaného terénu. / ***The small village of Špania Dolina is tucked away in the mountains of Central Slovakia. The accidental tourist may be unaware of having arrived on the territory of what was once one of the most important areas of copper mining and processing in the world. Copper was mined and processed at this location from prehistoric times up until 1996. Building remains and the particular shape of the terrain in the forests around the village are evidence of the famous era of local copper production in this area.***

Štruktúry, ktoré dosiaľ pôsobia v záujme aktívneho využitia priemyselného dedičstva na Slovensku, nemožno považovať za akčnú sieť sformovanú a oficiálne formalizovanú tak, ako sa to napr. vyžaduje v programe Európskej komisie Leader+ pre rozvoj vidieka. Slovenská „záchranná sieť" najčastejšie pôsobí ako neformálne, iniciatívne združenie fyzických aj právnických osôb, ktoré vzájomne kooperujú rôznym (najčastejšie neformálnym) spôsobom. Sieť má charakter nehierarchizovaného, otvoreného pružného systému, ktorý operatívne reaguje na konkrétne aktuálne potreby ohrozeného dedičstva. Vo svojej činnosti používa aj niektoré „operačné nástroje" typické pre prostredie formalizovaných sietí: Dáva dohromady ľudí so záujmom o zachovanie priemyselného dedičstva (jeho rôznych druhov), aby si vymenili skúsenosti a poznatky.

Sieťové spojenie sa realizuje prostredníctvom osobných alebo skupinových kontaktov. Tie vyrastajú najčastejšie z profesionálneho záujmu, odbornej profilácie aktérov a zo sociálnych väzieb medzi nimi

(priateľstvo, kolegialita). Vo svojich činnostiach sú otvorené pre ďalšie partnerstvá zo sféry odbornosti, zo sféry verejných kompetencií aj zo sféry investičných záujmov.

Inštitúcie

Partnerstvo s verejnými inštitúciami lepšie funguje na najnižšej úrovni – v obciach a malých mestách, často v ekonomicky slabších oblastiach. Horšia situácia (z hľadiska rešpektovania priemyselného dedičstva) je v tých lokalitách, ktoré sú investične zaujímavé pre developérskych podnikateľov. Títo investori idú razantne a bezohľadne za dosiahnutím svojich ekonomických podnikateľských efektov. Sociálne vzťahy a kultúrny potenciál priemyselného dedičstva patria do kategórie, ktorá sa finančne nekvantifikuje – preto ich neakceptujú, ani s nimi vo svojich projektoch neuvažujú. Výzvy a ponuky na zachovanie priemyselného dedičstva ignorujú, zákony nedodržujú, záujmové objekty „preventívne" demolujú.

V situácii, keď priemyselnému dedičstvu Slovenska chýba jasne formulovaná perspektíva, Fakulta architektúry Slovenskej technickej univerzity vyšla s iniciatívou – podnietiť sieťovú spoluprácu a vyvolať prípravu systémových opatrení aj v rámci oficiálnych štruktúr. Pedagógovia a výskumníci fakulty sa otázkam aktivizácie a zmysluplného využitia priemyselného dedičstva venujú už dlhšiu dobu. Fakulta participuje na výskumných a medzinárodných projektoch ohľadom priemyselného dedičstva a vstupuje tiež do aktívnej spolupráce s verejnou správou na lokálnej i regionálnej úrovni. Skúsenosti, poznatky a kontakty z vlastných odborných a výskumných aktivít sú vkladom, ktorým sa fakulta zúčastňuje na aktivitách „záchrannej siete" priemyselného dedičstva Slovenska.

Výrazným podnetom ku kooperácii bola konferencia Stopy priemyselného dedičstva na Slovensku, ktorú fakulta zorganizovala v máji 2006. Konferencia naznačila škálu doterajšieho poznania problematiky priemyselného dedičstva, jeho výskumu, dokumentácie, no najmä otázok jeho zachovania. Načrtla tiež cesty a spôsoby, ktoré sú reálne na jeho záchranu aj v súčasnej spoločenskej a ekonomickej situácii.

Za pozitívny výsledok doterajších aktivít na poli záchrany a aktivizácie priemyselného dedičstva možno považovať zriadenie odborného referátu na Pamiatkovom úrade SR, ktorý má zameranie na priemyselné dedičstvo – perspektívne by mal vybavovať agendu ochrany záujmov štátnej pamiatkovej starostlivosti na tomto poli.

Literatúra

Dorothée Duguet, Čo znamená vytváranie sietí pre Leader, minulosť, súčasnosť, budúcnosť. In: *Leader+ Magazine* (osobitné zameranie Vytváranie sietí v Leader+, SK), č. 7, 2007, s. 7–10.

Maroš Finka, Kultúrne a sociálne aspekty revitalizácie starých priemyselných území, in: *Stopy priemyselného dedičstva na Slovensku* (FA STU), Bratislava 2007.

Vladimír Husák, Priemyselné dedičstvo ako dokument civilizačného vývoja v európskom prostredí, in: *Stopy priemyselného dedičstva na Slovensku* (FA STU), Bratislava 2007.

Eva Kráľová, Priemyselné dedičstvo – téma pre kultúrny turizmus, in: *Stopy priemyselného dedičstva na Slovensku* (FA STU), Bratislava 2007.

Dagmar Petríková – Maroš Finka – Koloman Ivanička, Udržateľnosť procesov revitalizácie degradovaných území, *Eurostav*, č. 8, 2007, s. 22–25.

Peter Vodrážka, Projektová príprava a rozhodovací proces v pamiatkovo chránených územiach, in: Branislav Dohnány – Peter Vodrážka (eds.), *Priestorové plánovanie v územiach so špecifickým režimom / Instruments, Tools and Metods of Spatial Planning in the Areas with Specific Regimes* (FA STU – ROAD), Bratislava 2000, s. 90–104.

foto / photo Eva Kráľová

NORBERT TEMPEL

Skryté poklady

Průzkum situace a nakládání s nebezpečnými materiály v průmyslových památkách

Hidden Treasures

Investigation and Treatment of Hazardous Substances in Industrial Monuments

English text on p. 295

Je známou pravdou, že lidské činnosti, jako jsou doprava či průmyslová výroba, škodí životnímu prostředí. Všichni víme, co je typické znečištění. Elektrárny, koksovny, plynárny, ocelárny a závody na zpracování rudy, továrny na výrobu výbušnin, kožedělné a textilní závody – ty všechny produkují páry a plyny plné škodlivin, uhelný prach a popílek, těžké kovy a jedy, kyseliny a louhové roztoky. Nemluvě o záření z jaderného odpadu.[1] Každé průmyslové odvětví má svůj emisní profil i způsob, jak tyto emise ovlivňují nejen životní prostředí – vzduch, půdu a vodu – ale rovněž továrny jako takové. Závod na výrobu chemikálií nejen produkuje silné znečištění, ale často vyvolá neštěstí s katastrofickými řetězovými efekty. Jednou z nejznámějších katastrof v historii byla exploze v indické továrně na výrobu pesticidů v Bhopalu, ke které došlo dne 3. prosince 1984. Šlo o dosud největší havárii v chemičce s několika tisíci oběťmi.

„Časy se mění"

„Nulové emise" z průmyslové výroby zatím představují pouze náročný cíl do budoucna. Technici za „starých dobrých špinavých časů" se touto myšlenkou v podstatě nikdy nezabývali. V 70. letech 20. století si přinejmenším v odborných kruzích získala celosvětovou pozornost studie nazvaná *Meze růstu* (*The Limits to Growth*, New York 1972), kterou vydal Římský klub a která vyjadřovala velké pochybnosti o neomezeném ekonomickém růstu. Přibližně tou dobou se začaly objevovat v Německu první „zdola iniciované" kampaně proti rozvoji jaderné energie. Díky tlaku ze strany veřejnosti bylo několik největších znečišťovatelů nuceno hladinu znečištění snížit.[2] V roce 1980 byla společně s německou sekcí Greenpeace založena první ekologicky orientovaná politická strana – „die Grünen" neboli „Zelení". V té době si lidé v Německu začali uvědomovat význam opuštěných a znečištěných průmyslových oblastí. Nestačilo jednoduše továrny chrlící oblaka kontaminovaného kouře zavřít, zbourat a osázet nové travnaté plochy. Problémy byly hlubšího rázu. Znečištění již dlouho pronikalo do půdy a spodních vod a to bylo nutné odstranit; proces, který byl nejen obtížný, ale rovněž časově náročný. V průběhu

1

2

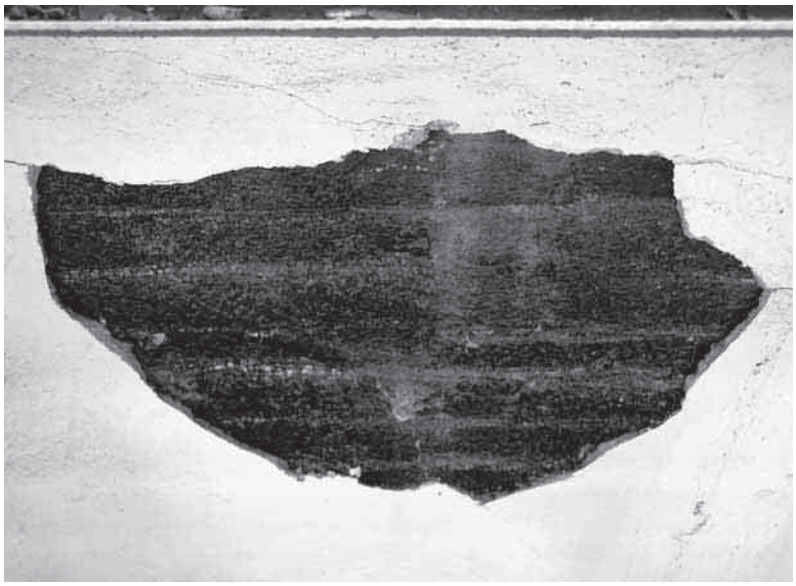

3

1 Pozor – nebezpečný materiál. / ***Hazard warning symbol.***

2 Strojovna s funkčními historickými stroji – je nutné vyhnout se zdravotním rizikům. / ***Engine house with functional historical machines—health risks have to be avoided.***

3 Dehet použitý na zalévání spár mezi cihlami. / ***Tar used as sealing for brickstones.***

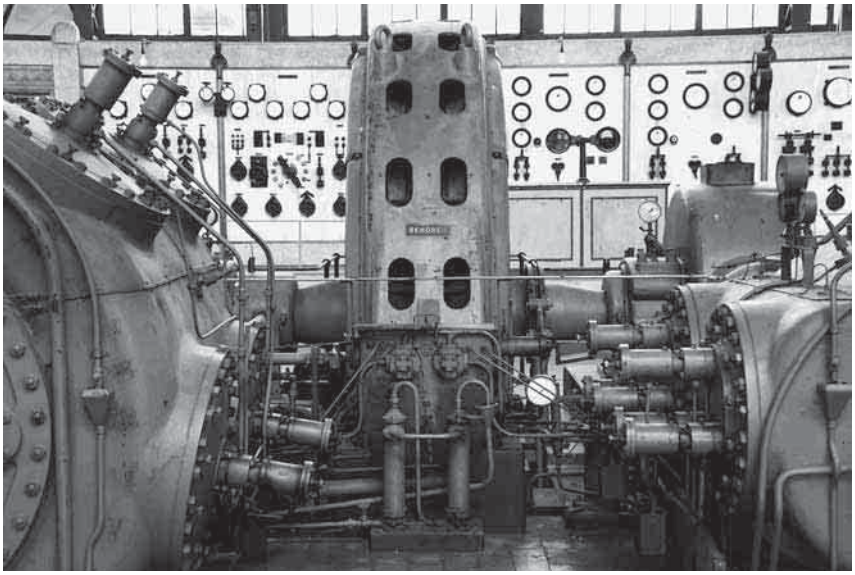

4

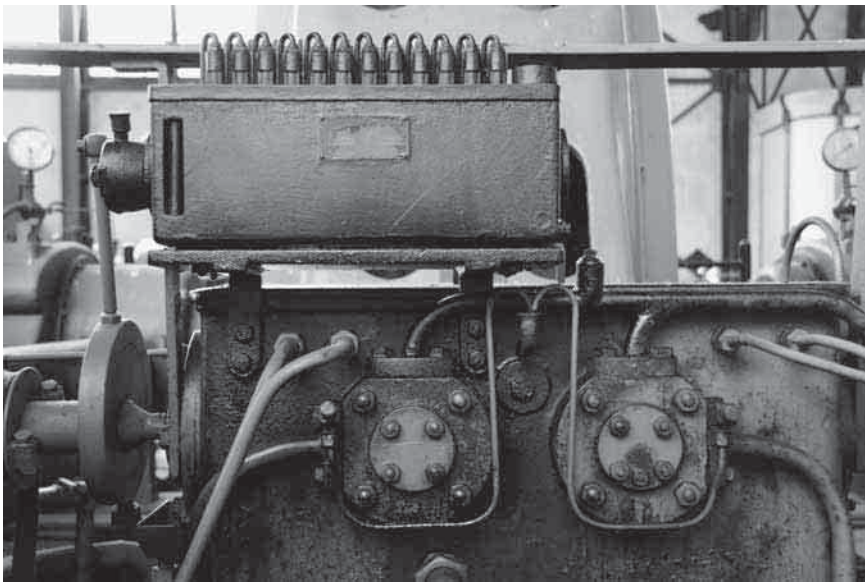

5

4 Kompresor jako potenciální zdroj rizik. / ***Compressor as a potential source of hazards.***

5 Systém mazání s úniky. / ***Lubrification system with leakages.***

6

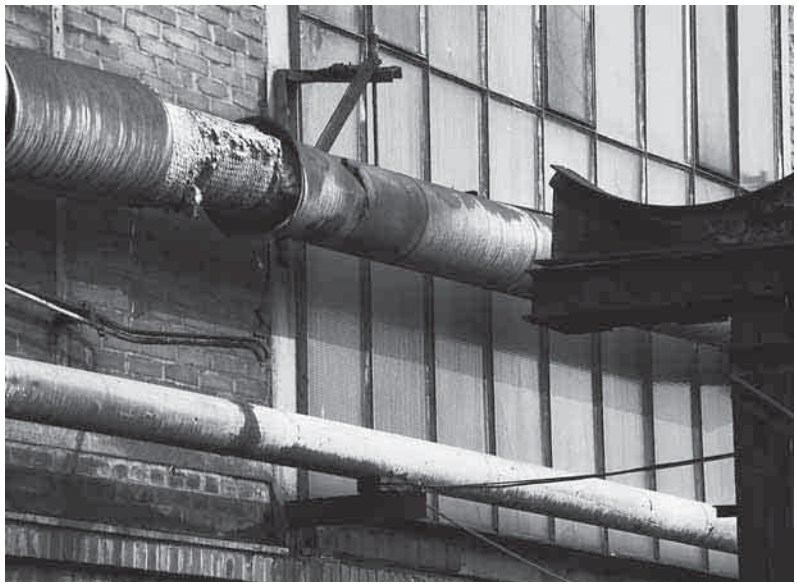

7

6 Cihlová stěna strojovny znečištěná olejem a dehtem. / ***Brick wall of an engine house polluted by oil and tar.***

7 Potrubní izolace – pravděpodobně kontaminovaná azbestem. / ***Pipe insulation—probably contaminated with asbestos.***

let docházelo k rozvoji a propagaci stále důmyslnějších postupů.

Ve stejné době také začali lidé na obrovské průmyslové závody nahlížet jako na památníky; jako na součásti své historie a dědictví, které by měly být zapsány do seznamu kulturních památek – uhelné doly, koksovny, plynojemy, vysoké pece, ocelárny, textilní továrny, cihelny, porcelánky, sklárny apod. Díky tomu došlo k jejich asanaci a začaly se využívat jako muzea, kancelářské objekty, umělecká centra, taneční sály a diskotéky, nákupní centra apod. Ve většině případů najdeme v těchto areálech bohatou škálu „skrytých pokladů" – pokladů, které široká veřejnost zřídka jako poklady vnímá. A pokud je tak vnímá, zdaleka je neocení!

Co to jsou nebezpečné materiály?

Nebezpečné materiály jsou materiály s následujícími charakteristikami:

→ jedovaté, zdraví nebezpečné, žíravé, dráždivé, zápalné, výbušné, hořlavé a rakovinotvorné; látky, které mohou negativně ovlivnit reprodukční funkce nebo způsobit genetické změny; látky, jež jsou dlouhodobě nebezpečné nebo jakýmkoli jiným způsobem nebezpečné životnímu prostředí.

V Německu existují pravidla a nařízení, jejichž cílem je zajistit bezpečnost při práci a ochranu zdraví při manipulaci s takovými nebezpečnými materiály.[3]

Rizika pro zaměstnance a návštěvy

Na začátku přípravy plánů na opětovné využívání průmyslových památníků máme často jen velmi nejasnou představu o dané stavbě a o možných nebezpečných látkách, které jsou nedílnou součástí její průmyslové minulosti. Pokud se rozhodneme budovu opravovat, první problémy, které musíme řešit, jsou obrovské náklady na její vyčištění a zajištění statiky. Je zcela jasné, proč potřebujeme pro svůj záměr nejprve získat podporu ze strany politiků, médií a široké veřejnosti. Nejvíce je totiž zajímá budoucí využití areálu či budovy. Ujmout se takového úkolu rovněž znamená převzít obrovské množství právních závazků, a zajistit, aby nedošlo k ohrožení životů a zdraví všech nových uživatelů – zaměstnanců, návštěv apod.

O to víc je proto důležité znát hned zpočátku, jaký je stupeň znečištění a kontaminace a jaká jsou možná rizika vážící se na celou řadu „skrytých" materiálů. Jde o typická průmyslová rizika a ve svém příspěvku je označuji jako rizika škodlivá životnímu prostředí a zdraví jak stavebních dělníků, tak zaměstnanců i návštěv.

Po celé řadě senzačních případů z 80. let 20. století nyní lidé v Německu začali používat příhodný termín označující problémy nerozlučně spjaté se starými znečištěnými oblastmi: „*Altlasten*". Doslova to znamená „staré zátěže". V roce 1993 byla vytvořena odborná komise, jejímž cílem bylo zhodnotit kontaminované areály a areály s předpokládanou kontaminací. Tato komise také stanovila podrobný postup pro odstraňování starých zátěží.

Typy a příčiny rizik

V průmyslových objektech existují různé typy znečištění spojené s riziky:

→ *Primární znečištění* z používání kontaminovaných stavebních materiálů.[4]

→ *Sekundární znečištění* v důsledku používání nebezpečných materiálů, které kontaminovaly stavby průmyslového areálu v době, kdy byl využíván;[5]

v důsledku běžných výrobních postupů[6] jako nedílná součást strojního a elektrického zařízení; v důsledku nevhodného skladování či doplňování nebezpečných materiálů; nebo v důsledku úniků, havárií či válečných poškození.

→ *Kontaminace způsobená údržbou budov* (čištění, dezinfekce, boj proti škůdcům).

→ *Biologická rizika* v důsledku poškození budov a způsobená nedbalostí, jako plísně či holubí trus.

→ *Další možná rizika*, např. emise metanu ze starých uhelných dolů. Ty jsou nejenom škodlivé pro životní prostředí, ale mohou v bezprostřední blízkosti šachet vybuchovat ještě řadu let poté, co došlo k jejich uzavření.[7]

→ *Nebezpečné materiály, které se užívají nebo vznikají při sanaci*, jsou v úplnosti zdokumentovány. Mohl bych stručně doplnit, že k těmto materiálům patří ředidla, kyseliny a louhové roztoky, např. umělé pryskyřice. Nesmíme však zapomínat na zdánlivě neškodné materiály, jako je cement či kouř vznikající při sváření.

Nyní bych se rád soustředil na znečištění vznikající při pracovních postupech v průmyslových budovách. Vzhledem k obrovskému množství zákonů,

8

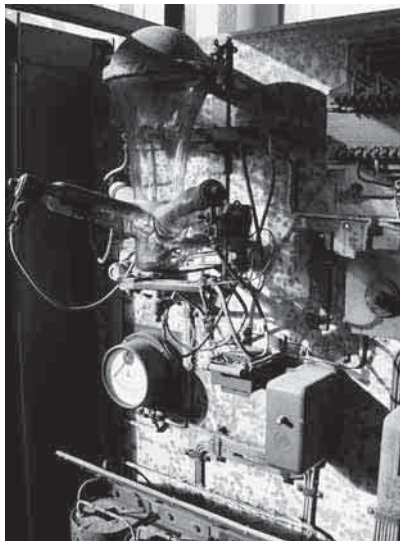

9

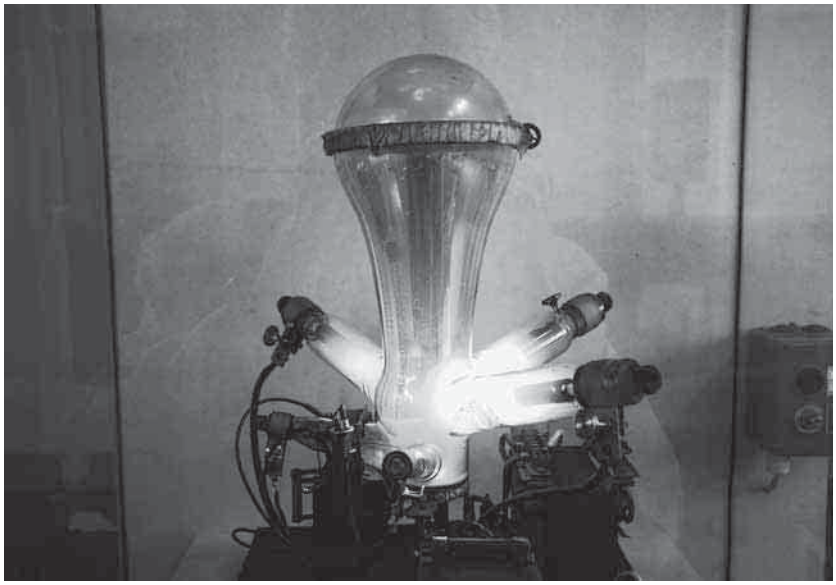

10

8 Nástroj na měření kvality vzduchu. / ***Surveying instrument for air control.***

9 Elektrické zařízení s rtuťovým usměrňovačem. / ***Electrical equipment with mercury--vapor rectifier tube.***

10 Muzejní instalace – rtuťový usměrňovač vyzařující na přání návštěvníků modré světlo. / ***Mercury-vapor rectifier tube emitting blue light on a visitors, demand as a museum installation.***

nařízení a předpisů, které se v různých zemích liší, se omezím pouze na údaje uvedené na přiloženém seznamu.

S jakými typy znečištění a nebezpečných materiálů se můžeme v souvislosti s průmyslovými budovami z 19. a 20. století setkat? Průmyslový odpad se liší podle typu průmyslového odvětví a konkrétního areálu. Jejich původ lze vystopovat za pomoci odborníků, svědectví pamětníků a odborné literatury zabývající se specifickými výrobními postupy. Azbest a rtuť jsou všeobecně známy jako nebezpečné materiály, ale holubí trus v opuštěných průmyslových areálech může být rovněž nebezpečný a jeho dopad na zdraví byl dosud podceňován.

Systematické postupy likvidace znečištění

Podobně jako u postupů využívaných při odstraňování průmyslového znečištění v nevyužívaných areálech a budovách, i zde bych rád navrhl následující systematický postup při nakládání s nebezpečnými materiály v průmyslových památkách:

1. Technické průzkumy a dokumentace daného areálu – např. strojovny – spolu s rozmístěním strojů, pokud jsou stále na místě, nebo místa, ze kterých byly stroje odstraněny, základy, rozvodny apod. Zjišťování míst s koncentrací nečistot podle skvrn, změny barvy, usazenin, zápachu apod. Dá se říci, že se tato práce velmi podobá práci detektiva, který při vyšetřování trestného činu dává dohromady popis pachatele …

2. Historický průzkum týkající se prací, výrobních metod, použitých materiálů a pomůcek, a v neposlední řadě i typických emisí. Ještě před cíleným pátráním je možné provést šetření a odebrání vzorků. Osoby zapojené do tohoto procesu musejí mít detailní znalosti o konkrétních výrobních postupech. Existují komponenty výrobních budov nebo strojních zařízení, u kterých můžete automaticky předpokládat, že budou znečištěné nebezpečnými látkami.

3. Průzkum pro sanační práce. To znamená odebrat vzorky a prozkoumat podezřelé případy, zajistit odborné poradenství, získat oprávněnou osobu nebo firmu, která poskytne vyhodnocení a seznam možných problémů. Není-li možné podrobný seznam všech zdrojů nebezpečí provést, je dobré změřit míru znečištění v ovzduší.

4. Plánování, provádění sanačních prací a dozor. Před odstraňováním či stabilizací nebezpečných materiálů je nutné zpracovat plány. Všechny kroky je třeba systematicky zaznamenávat – od pracovních postupů přes ochranná opatření a mezisklad po dopravu a recyklaci či uložení na skládku. Postup prací musí být kontrolován. Nezbytný je harmonogram prací a řízení nákladů. Odstraňování znečištění a kontaminace může představovat dlouhý a finančně nákladný proces, neboť musíte dodržovat všechny předpisy a nařízení týkající se bezpečnosti práce a zdraví. V některých případech je možné stabilizovat daný objekt přímo v areálu, zejména pokud by důležité části památky jinak vzaly za své.[8] Při práci je třeba postupovat opatrně, aby nedošlo k poškození „exponátů".

5. Dokumentace zbývajících nebezpečných materiálů, hodnocení rizik a vypracování jasně daných postupů při manipulaci s nimi, např. ochranných opatření při nečekaném ohrožení, instalace sběrných nádrží pro případ havárií, časový rozvrh revizí a kontrolních měření apod.

Všechny kroky musejí provádět pouze zkušení odborníci. Zejména kroky č. 3 a 4 je v podstatě nemožné provádět bez účasti kvalifikovaných a zkušených inženýrských firem. V prvotní fázi je třeba stanovit, které části mají být ponechány v původním stavu a tyto položky zahrnout do seznamu služeb požadovaných od firem provádějících práce.

Většina technických ochranných opatření není při dekontaminaci nebezpečných materiálů ve starých průmyslových závodech reálná. To znamená, že pracovníkům je možné přislíbit odpovídající ochranu, pouze pokud mají na sobě vhodný ochranný oděv a postupují systematicky a ukázněně podle pracovních postupů.

Několik obecných pokynů

Zbytky kapalných paliv a maziv ze všech prostorů a strojů je třeba soustředit a odstranit či odčerpat. Všechny zachycené zbytkové látky je nutno sejmout všude tam, kde je to možné. Jestliže se tak nedá

učinit okamžitě či úplně, měli byste z bezpečnostních důvodů zvážit instalaci sběrných nádrží.[9]

Vysokopecní provozy produkují např. kontaminovaný popílek, smetí či strusku. Ty se zachycují na ocelových konstrukcích a už jen z tohoto důvodu je nutno je odstranit, neboť urychlují korozi. Struska, vyzdívka kotlů a vysokopecní prach (např. v komínových hlavách) obsahují vysoké koncentrace těžkých kovů.

Jako pravidlo je třeba zavést systematické zkoumání izolací, těsnění a podložek, které mohou být kontaminovány azbestem. V poslední době se v řadě případů používala jako náhradní materiál syntetická minerální vlákna. Jejich použití je někdy problematické.

Příklad stabilizace přímo v areálu:
Při hodnocení „skryté kontaminace" v místnosti je třeba věnovat důkladnou pozornost koncentraci látek ve vzduchu a době, po kterou je v této místnosti působení látek vystaven člověk. Ve starých strojovnách jsme našli rtuťové usměrňovače, které obsahovaly těžké kovy v systému uzavřeném silnou dvojitou stěnou. Při pokojové teplotě je rtuť kapalný těžký kov vylučující páry, jež se pak vdechováním mohou dostat do těla. Na základě měření vzduchu v místnosti se zjistilo, že existuje pouze velmi nízký stupeň znečištění pocházející z přilehlých kontrolních skříní. Ty může vyčistit specializovaná firma. Je-li strojovna součástí muzea, návštěvníci ani zaměstnanci obvykle nesetrvávají v těchto prostorách osm hodin denně. To znamená, že nízkou míru znečištění lze tolerovat. Jedním příkladem velmi vhodného řešení problému, který je nesmírně zajímavý i z pohledu muzejní činnosti, je malý rtuťový obloukový usměrňovač ve skleněné baňce umístěné v uzavřené vitríně, který mohou návštěvníci uvést do chodu stisknutím tlačítka.

Poznámky

1 Podle údajů uvedených v časopise *Greenpeace Magazine* č. 5, 2007, s. 24, sanace uranové oblasti na území bývalé NDR, dříve třetí největší na světě, si vyžádá v letech 1990–2010 přibližně 13 miliard eur. Mimo jiné se musí odčerpat, stabilizovat a zasypat 116 milionů m^3 radioaktivního odpadu.

2 Tak bylo v roce 1989 oficiálně zakázáno obvyklé vylévání 750 000 tun zředěné kyseliny z výroby oxidu titaničitého ročně do Severního moře.

3 Německé předpisy týkající se nebezpečných materiálů (aktualizovány v roce 2005): nové předpisy týkající se nebezpečných materiálů vstoupily v Německu v platnost 1. ledna 2005. Jeden z hlavních bodů se zabývá hodnocením rizik. Podniky jsou povinny zjistit a zhodnotit veškerá rizika spojená s nebezpečnými materiály a provádět testování náhradních materiálů, vypracovat bezpečnostní opatření, informovat zaměstnance a kontrolovat veškerá realizovaná opatření. Formuláře obsahující údaje o bezpečnosti (musejí dodat výrobci nebezpečných materiálů) a provozní pokyny musejí být uloženy přímo na pracovišti nebo staveništi. Srozumitelné a čtivé publikace obsahují podrobná vysvětlení, jak lze „nové" nebezpečné materiály v původním balení rozpoznat podle etiket, jak se mohou vstřebat do těla a jak provést povšechné zhodnocení rizika. Rovněž obsahují přehled zákonů, nařízení a technických předpisů pro manipulaci s nebezpečnými materiály. Na internetu lze rychle nalézt vyčerpávající informace. Viz stránky uvedené v seznamu literatury.

4 Běžné stavební materiály, jako jsou konzervační prostředky na dřevo nebo znečištěné vrstvy barvy, které se mohou rovněž vyskytovat v rezidenčních či administrativních budovách, zde nejsou zmiňovány.

5 Zde leží rozhraní při odstraňování „starých zátěží", u nichž je otázka vlivu nebezpečných materiálů na půdní podloží zejména aktuální. Kontaminované budovy nepředstavují podle definice obsažené v německém federálním zákoně o ochraně půdy „staré zátěže".

6 Materiály typické pro jednotlivá odvětví jsou uvedeny v odborné literatuře.

7 V současné době se ve starých důlních oblastech, jako je např. Ruhrgebiet, „důlní plyn" cíleně odvádí a odsává a poté je přeměňován na elektřinu a teplo způsobem, který není škodlivý pro ovzduší.

8 V mnoha případech rovněž chceme zachovat stopy původního využití budovy, např. olejové skvrny ve strojních areálech, neboť jsou důležité jako autentický prvek.

9 Existují specializované firmy, které nabízejí služby typu čištění nádrží a transformátorů, plněných olejem obsahujícím PCB.

Literatura

Norbert Tempel, „Verborgene Schätze" – Zum Umgang mit Gefahrstoffen im Industriedenkmal – Erkennen, stabilisieren, entfernen, *IndustrieKultur* XIII, 2007, č. 3, s. 22–25.

United States Environmental Protection Agency – Office of Solid Waste and Emergency Response, *Revitalizing America's Mills. A Report on Brownfields Mill Project*, Washington 2006, www.epa.gov/brownfields/

Agence nationale pour la gestion des déchets radioactifs „ANDRA" (ed.), *Prediction of Long Term Corrosion Behaviour in Nuclear Waste Systems*, sborník z 2. mezinárodního workshopu v Nice, září 2004, Châtenay-Malabry 2005.

Berufsgenossenschaften der Bauwirtschaft (ed.), *Gefahrstoffe beim Bauen, Renovieren und Reinigen („GISBAU-Buch")*, 4. vydání, 2004.

Gerdt Pedall, Rückbau von Betrieben der Porzellanindustrie, in: Bayer. Landesamt für Umweltschutz (pořadatel), *Gebäuderückbau – kontaminierte Bausubstanz* (sborník z odborného zasedání 6. 5. 2004 v Augsburgu), Augsburg 2004, s. 70–73.

Landesumweltamt NRW u. a. (ed.), *Altlastensanierung in NRW*, Düsseldorf 2004.

Bayer. Landesamt für Umweltschutz (ed.), *Arbeitshilfe „Kontrollierter Rückbau: Kontaminierte Bausubstanz – Erkundung, Bewertung, Entsorgung"*, Augsburg 2003.

Malte Schumacher – Manfred Grieger, *Wasser, Boden, Luft. Beiträge zur Umweltgeschichte des Volkswagenwerks Wolfsburg. Historische Notate*, ediční řada podnikového archivu Volkswagen AG, Wolfburg, sešit č. 5, Wolfsburg 2002.

Gerd Zwiener, *Handbuch der Gebäudeschadstoffe für Architekten, Sachverständige und Behörden*, Köln 1997.

Nationalkomitee der Bundesrepublik Deutschland (M. Petzet) und Lehrstuhl für Denkmalpflege und Bauforschung der Universität Dortmund (U. Hassler), Das Denkmal als Altlast? Auf dem Weg in die Reparaturgesellschaft, in: *ICOMOS Hefte des Deutschen Nationalkomitees* XXI, 1996.

Hans Ludwig Jessberger (ed.), *Sanierung von Altlasten*, Rotterdam 1995.

Heiko Steuer – Ulrich Zimmermann (eds.), *Montanarchäologie in Europa, Berichte zum Internationalen Kolloquium „Frühe Erzgewinnung und Verhüttung in Europa" in Freiburg vom 4.–7. Oktober 1990*, Sigmaringen 1993.

Dennis L. Meadows (ed.), *The Limits To Growth*, New York 1972.

Volně přístupná řešení na WorldWideWeb:

IGS Gefahrstoff-Informationssystem des Landesamtes für Natur, Umwelt und Verbraucherschutz Nordrhein-Westfalen: http://igsvtu.lanuv.nrw.de/igs_portal/index.htm (požadovaná registrace)

Schadstoffratgeber Gebäuderückbau des Bayerischen Landesamt für Umweltschutz: http://www.bayern.de/lfu

GISBAU Gefahrstoff-Informationssystem der Berufsgenossenschaften der Bauwirtschaft, http://www.gisbau.de; Berufsgenossenschaft der Chemie http://www.gischem.de

foto / photo Norbert Tempel

04

BENJAMIN FRAGNER
EVA DVOŘÁKOVÁ
TOMÁŠ ŠENBERGER
JOSEF ŠTULC
VLADISLAVA VALCHÁŘOVÁ
LUKÁŠ BERAN
PETRA RYDVALOVÁ, RADKA PITTNEROVÁ
JIŘÍ MERTA
MARIE HESKOVÁ, BLAŽENA GEHINOVÁ,
VLADIMÍR DVOŘÁK
JAN SVĚTLÍK

BENJAMIN FRAGNER

Vykročení z industriálního skanzenu

Ilustrace zpřetrhaného vývoje a posunů hodnot

Moving Beyond the Industrial Museum

An Image of a Broken Path and a Shift in Values

English text on p. 299

Zatímco v okolních evropských městech, nejspíš nejen díky lepší péči o čistotu vody, ale také pohotovějšímu uplatnění nové techniky a příznivější ekonomické situaci, se staré čistírny odpadních vod už před lety bořily a nahrazovaly novými, ta pražská v Bubenči přežívala jako rarita a unikát. Včetně nedotčených podzemních prostor a technologie.[1]

V provozu zůstala do šedesátých let 20. století; pak sice zvolna chátrala, ale zase chyběly peníze na přestavbu, zbourání či naplnění devastujících návrhů nového využití, třeba jako aquapark. Bylo vlastně štěstím a spíš věcí náhody, že se projekty nestihly realizovat. V roce 1991 byla prohlášena za kulturní památku.

Paradoxní příběh se šťastným koncem zapadal do atmosféry počátku devadesátých let, kdy skupina nadšenců kolem Sekce ochrany průmyslového dědictví Národního technického muzea sestavila průvodce po industriálních stavbách s nepřehlédnutelně dvojznačným názvem *Industriální skanzen Čechy a Morava*; obsahoval první ucelenější přehled (z historického i architektonického hlediska nejvýznamnějších) téměř sto sedmdesáti průmyslových a technických objektů krátce po změně politického systému v roce 1989, před jejich transformací.

Zatímco argumenty pro zachování zanikajících hodnot v následujících letech dál provází váhavá odezva, začala se naplňovat slova z úvodu *Industriálního skanzenu* z roku 1992: „*...je ale možné, že leccos z toho, co ještě letos uvidíte, napřesrok už nebude stát*".[2]

Nejznámější kauzou devadesátých let se pak stalo zbourání významného pražského průmyslového areálu Ringhofferových závodů na Smíchově (na jiném místě této publikace se o něm zmiňuje Josef Štulc). Výroba tam končila právě v roce vydání *Industriálního skanzenu*. Krátce nato bylo Ministerstvem kultury ČR zahájeno řízení o prohlášení za kulturní památku, avšak po vypjatých diskusích byla památková ochrana z areálu koncem devadesátých let opět sejmuta. Vše, včetně unikátního pružnicového bucharu a hydraulických lisů zmizelo, zůstalo pouze torzo jedné zdi, vkomponované do nového obchodního centra.

Dnes je zřejmé, že nerozhodl jen usilovný tlak a peníze nového investora. Přispěla nejednota v ná-

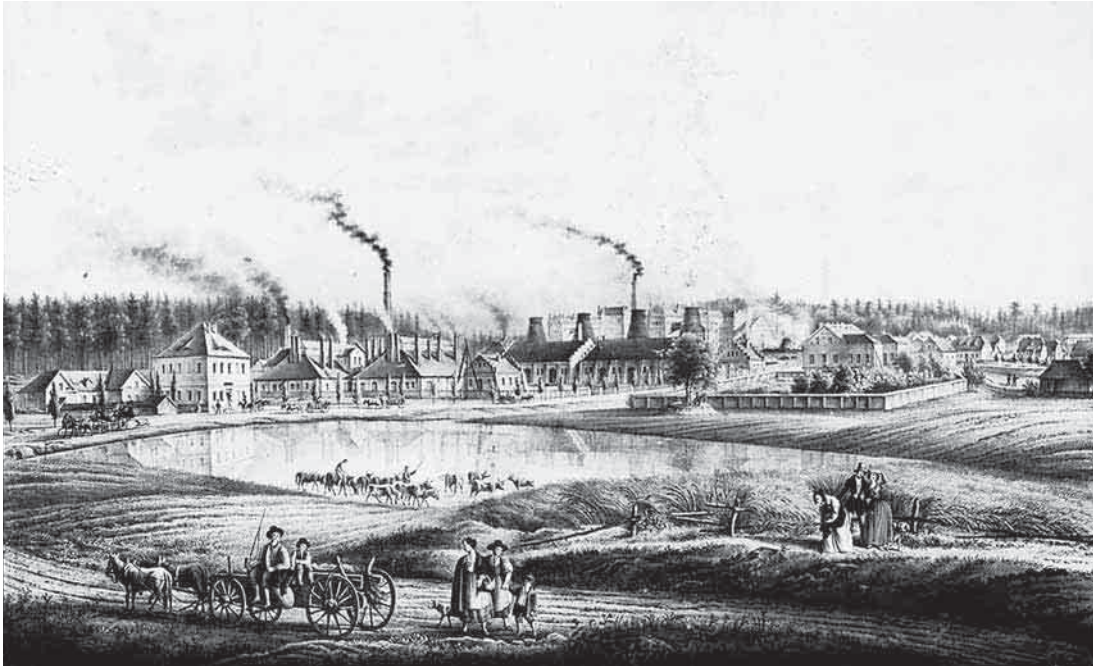

1 Ernest Wilhelm Knippel, Huť Laura v Horním Slezsku, litografie, 1836 (archiv NTM v Praze). / ***Laura ironworks in Upper Silesia, 1836, lithograph by Ernest Wilhelm Knippel (NTM in Prague archive).***

zorech a rozhodnutích odborné veřejnosti i místních úředníků a politiků: industriální stavba stále nebyla pokládána za reprezentativní památku, pro odbornou veřejnost, včetně architektů a památkářů, neměla dostatečnou společenskou váhu.

Reakcí na tuto situaci bylo první bienále Industriální stopy v roce 2001, bylo pokusem o propojení značně protichůdných profesních zájmů. Výsledky tohoto i dalších setkání se zcela jistě promítly i do vztahu české veřejnosti k průmyslovému dědictví.[3]

Následující příspěvky této kapitoly dokládají současný stav průmyslového dědictví v České republice na desítkách aktuálních fotografií. Toto jsou proto spíš vstupní ilustrace pro uvedení do obecnějšího kontextu proměny hodnot, v atmosféře dobové řeči grafiky. Zachycují některé nepřehlédnutelné rysy vývoje.

1. Účel reprezentovaný vizí

Změny, zachycené jakoby v okamžiku jejich počátku, teprve s náznakem dramatičtějších okamžiků pozdějšího vývoje, zobrazuje litografie hutě Laura v Horním Slezsku od Ernesta Wilhelma Knippela z roku 1836.

Obsahuje už to, s čím se nadále budeme nesnadno vyrovnávat, nabízí souběžně existující světy: romantizující očekávání budoucnosti zakotvené v minulé zkušenosti i sdělení o úspěšném pragmatickém hospodářském rozvoji, ale s devastujícími důsledky.

V geografickém prostoru, vymezeném nyní Českou republikou, býval vztah k průmyslu (a nyní k tomu, co po něm přetrvává jako hmotná připomínka, označovaná za průmyslové dědictví) víceznačný, často až protichůdně přijímaný, poznamenaný vlivy, které s pragmatickým obsahem průmyslové činnosti mnoho nesouvisejí.

Nastřádané mýty a předsudky prosakují až k dnešním rozhodnutím – o zachování, zkáze či radikální architektonické intervenci industriální památky.[4]

Pro přehlednější časové vymezení vzniku objektů, za nimiž se v této kapitole ohlížíme, učiníme stručný historický exkurz.

2 Viktor Stretti, návrh reklamní pohlednice pro výstavu architektury a inženýrství 1898 (archiv NTM v Praze). / ***Design for an advertising postcard created for the Exhibition of architecture and engineering in 1898 (NTM in Prague archives).***

České země, do roku 1918 součást Rakouska-Uherska, zaznamenaly vlnu industrializace s jistým zpožděním. Pomineme-li dřívější a většinou dílčí technologická vylepšení, pak za výchozí datum je pokládán rok 1815.[5] Cestu k hospodářským změnám a zprůmyslnění výroby umožnil především návrat do mírového života po napoleonských válkách. Zlomová jsou zejména třicátá až osmdesátá léta 19. století, kdy dochází k radikální proměně životního prostředí, měst i charakteru krajiny.[6]

Nový obraz českých zemí je ještě výraznější od druhé poloviny 19. století. Do průmyslového podnikání – stále intenzivněji – prolínaly další a s vlastním obsahem průmyslové činnosti už méně související podtóny, odkazy na českou, německou či rakouskou národní identitu, zdůrazňování kulturních kořenů, k nimž se stavebník nebo stavitel hlásili.

Podobně i návrh reklamní pohlednice pro výstavu architektury a inženýrství, spojenou s výstavou motorů v Praze 1898, v jedné výtvarné vizi shrnuje ambice doby. Dýmající komíny, připomínka činorodého hospodářství, před nimi mladá dáma podávající vítěznou (jistě slovanskou) ratolest zručnému dělníkovi a v pozadí symbol úspěšného průmyslového rozvoje – Průmyslový palác z předchozí Jubilejní výstavy. O jeho architektuře bylo možné si přečíst, že je „*představitelem průmyslové síly české a té schopnosti technické, která nás staví po bok nejpokročilejším národům*".[7]

Nepřehlédnutelným rysem je reprezentativní role industriální architektury. Je tu také proto, aby zvýšila sebevědomí.

Přibývající hesla *Registru průmyslového dědictví*, který vytváří Výzkumné centrum průmyslového dědictví ČVUT potvrzují, že právě i toto hledisko vedlo k zadávání projektů průmyslových budov významným stavebním firmám, zručným architektům.[8] Jejich architektura se stávala specifickou formou firemní reklamy, výrazem prestiže i naplnění velmi osobních zálib a náklonností.

Nejde sice o nic tak neobvyklého a jinde neviděného. Odlišné jsou souvislosti. Se změnou národní či politické orientace nebo i jen se změnami pre-

3 Den československých horníků, dobový plakát, 50. léta 20. století (archiv Technický magazín). / ***Czechoslovakian Miners' Day, contemporary poster, 1950s (Technický magazín archives).***

ferencí se naopak pro následující generace stávají traumatizujícím zážitkem (příkladem může být téma původní národnosti stavitelů a stavebníků při plošném mapování průmyslového dědictví Liberecka).

Rozsah stavebního fondu přibližují následující údaje. Přestože se ekonomický vývoj habsburské monarchie jako celku v druhé polovině 19. století opožďoval za vývojem vyspělých ekonomik západních zemí, situace v Čechách, na Moravě a Slezsku se vyvíjela příznivěji. Při vzniku Československa roku 1918 bylo na jeho území soustředěno až sedmdesát procent veškeré průmyslové výroby bývalého Rakouska-Uherska, zatímco jeho území tvořilo přibližně jen pětinu starého mocnářství.

Postupem doby s rostoucím vlivem zahraničního kapitálu, především německého, ale také francouzského, anglického, amerického a švýcarského, sehrála průmyslová výroba významnou roli i při konstituování nového Československého státu, pomohla ke zviditelnění na mapě měnící se Evropy. Statistická čísla z třicátých let uvádějí přes 40 000 firem, z toho přibližně 450 velkých závodů s více než pěti sty zaměstnanci.[9]

Pro uvedení kontextu je důležité, že technická díla a stavby spojené s tímto vývojem ještě po následující půl století, vlastně až dodnes, formují životní prostředí na území České republiky.

2. Přerušovaná kontinuita

Málokdo asi předpokládal, že i tento charakteristický rys situace průmyslového dědictví v České republice bude ještě v době konání čtvrtého bienále Industriální stopy 2007 tak patrný. Zpřetrhaná historická kontinuita industrializace, s důsledky mnohokrát zpochybněných vlastnických, právních i politických jistot.

Rozostřené a ideově zmatené jsou už i představy o tradičních hodnotách 19. století, spojované na našem území s dobou c. k. mocnářství. Zasáhl je rozpad rakousko-uherské monarchie, následně přehlušil meziválečný průmyslový rozvoj v kvasící atmosféře nového státu. Po dvou desetiletích přišlo období „treuhänderů" a arizování židovského majetku v ně-

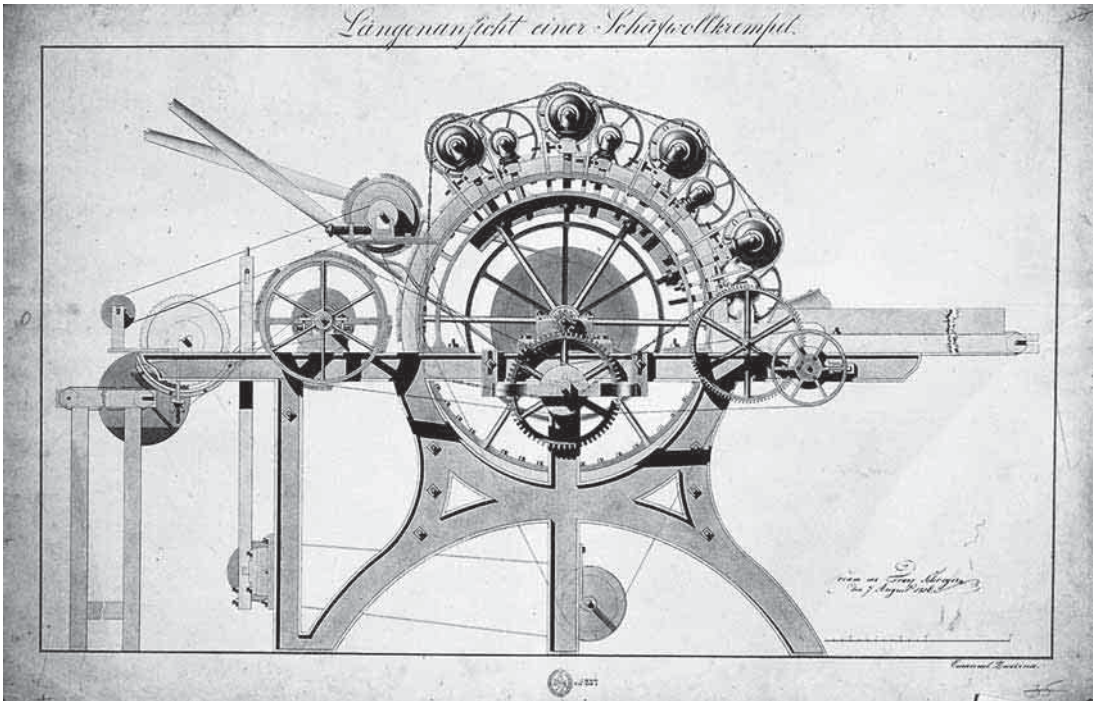

4 E. Zvěřina, mykací stroj na ovčí vlnu, 1836; ze souboru výkresů studentů Pražské polytechniky (archiv NTM v Praze). / ***Carding machine for sheep's wool, E. Zvěřina, 1836; from a collection of sketches by students at the Prague polytechnic (NTM in Prague archives).***

meckém protektorátu Böhmen und Mähren. Návrat do míru v roce 1945 přinesl tzv. Benešovy dekrety, které s odkazem na potřeby poválečného rozvoje republiky zestátnily (před politickým převratem roku 1948 a s příslibem nenaplněné kompenzace) veškerý důležitější průmysl na území tehdejší Československé republiky: doly, železárny, slévárny, válcovny huti, kovodělné, elektrotechnické firmy, podniky jemné mechaniky, optiky a zbrojního průmyslu, porcelánky, textilky, velké pily a sklárny, ale také potravinářské závody, cukrovary a větší pivovary.[10] Po roce 1948 byl vyvlastněn zbytek menších továren a drobnějších provozů lidově demokratickým zřízením.

Už jen tato linie vývoje lapidárně dokresluje podtexty hodnocení průmyslového dědictví, proč není přijímáno jednoznačně. Uvědomujeme si, že ještě po politických a hospodářských změnách po roce 1989 stále přetrvával v živé paměti pohled na průmyslové podniky jako součásti budovatelské propagandy, symboly, které by měly co nejdříve zmizet.

Proti tomu – či souběžně – industriální architektura a staré technologie byly rovněž nostalgickou připomínkou předválečné existence zaniklých firem – jmen podnikatelů, techniků a tvůrců, osudy lidí vytlačovaných z paměti každým dalším politickým zvratem a klopýtnutím.

K očekáváním začátku devadesátých let patřily představy motivované osobnějším vztahem k majetku, který by zabránil dalšímu chátrání objektů. Rehabilitace hodnot průmyslového dědictví návratem znárodněných firem do rukou původních vlastníků se ale naplnila jen vzácně.[11] Nejrozsáhlejší forma transferu, tzv. kuponová privatizace, naopak paradoxně navázala na princip všelidového vlastnictví a nečitelným rozpouštěním státního majetku ještě na dalších několik let fixovala anonymní vztah veřejnosti k průmyslovým budovám a areálům.[12] Značná část stavebního fondu, a to i těch architektonicky nejvýznamnějších staveb, například Klamova huť v Blansku, končí v konkurzu, jako zástavy u bank, další rozhodování blokují neukončené

5

6

5 Industriální architektura komoditou na realitním trhu. Současné grafické poselství reklamního billboardu na bývalé Fischelově lisovně řepkového oleje z šedesátých let 19. století v Praze-Karlíně: Industriální atmosféra, zahraniční architektura…, září 2007. / ***Industrial architecture as a real estate commodity. A modern billboard advertisement on the former D. G. Fischel Rapeseed Oil Mill dating from the 1860s in Prague-Karlín: Industrial atmosphere, foreign architecture…, September 2007.***

6 Obsah interiéru za stěnou pro uchycení billboardu, září 2007. / ***The interior behind the wall for holding the billboard, September 2007.***

soudní spory. Průmyslové dědictví doplatilo na nepřehledné právní a finanční prostředí, jak tomu ostatně ve zlomových historických okamžicích bývá.

Toto je jedna odpověď na otázku vyslovovanou během cest za průmyslovými památkami při posledním bienále: Proč tak velké množství objektů zůstává ještě téměř po dvaceti letech transformace prázdných, nic se s nimi neděje, až zchátraly natolik, že jim už téměř není pomoci?

3. Absence obsahu

Absence obsahu je vyústěním této situace. Většinou se už setkáváme s vyprázdněnými schránkami pro minulé technologie, s torzy. V provozu vídáme staré stroje a části výrobních zařízení jen zřídka, dokonce nebývají k vidění ani v muzeích (na bienále v roce 2007 otevřel Wolfgang Ebert otázku, proč České republice chybí muzeum průmyslu a vědy). Setkáváme se s nimi spíš jen na dobových fotografiích a starých plánech, bez vazby k činnostem, pro něž vznikly. Jsou už víc obecnou metaforou pro míjející čas. Podobně, jako když prohlížíme kresby strojů žáků Pražské polytechniky z 19. století, nedovedeme si je představit v chodu, jak vlastně fungovaly – jsou pro nás spíš abstraktním sdělením, volnou grafikou než zobrazením stroje.

Až na výjimky, mezi něž patří právě bubenečská čistírna odpadních vod, pozůstatky historických technologií téměř zcela zmizely během ekonomické transformace. Snaha o rychlé zpeněžení zbytkové hodnoty uzavřených továren a dolů vedla k rozprodání minulosti za cenu kovového odpadu, jen zřídka byla možná jejich dokumentace, případně využití sběrateli či v jiných objektech. Ve sběru nebo na skládkách končívaly jako nepotřebné i firemní archivy.

V době, kdy vznikal soupis pro průvodce *industriálním skanzenem* byl obsah staveb – v doslovném i přeneseném slova významu – stále ještě rozpoznatelný, hmatatelný, dohledatelný. Spěšná prvotní identifikace průmyslového dědictví v českých zemích z osmdesátých a začátku devadesátých let především registrovala, že industriální stavby hodné pozornosti vůbec existují.[13]

Vlastně až teprve obava o zánik toho, co zbylo, přispěla k naléhavějšímu pojmenování ohrožených hodnot, a co je provází. Přibylo také příkladů pragmatického využití industriálních objektů.

Dvojznačný vztah ale pokračuje svárem o obsahu. Čím prázdno po ztrátě původní funkce nahradit a jak s průmyslovým dědictvím nakládat, jestliže po odstranění technologie vlastně už většinou zůstává poselstvím pro další generace především jedinečná architektura: identita místa, autentické konstrukce a původní stavební detaily, intaktnost zachované stavby. Výstava pořádaná před časem Výzkumným centrem průmyslového dědictví se proto zabývala především novým využitím průmyslového dědictví – jako významnou příležitostí k zaplnění vzniklého vakua.[14]

Po sérii bienále přišla další zkušenost. Nabízený obsah z reklamního billboardu sice potvrzuje rostoucí popularitu tématu, industriální architektura se stala i vyhledávanou komoditou na realitním trhu.

V přesnějších obrysech, se zkušeností desítek vznikajících projektů konverzí a nabídky alternativních turistických cílů, už ale také tušíme paradox hledání cesty k záchraně: Nebezpečí vyprázdnění zbytku obsahu, toho jediného, co většinou z odkazu zůstává, intaktního stavebního díla. Rubem zájmu je totiž i aktuálnější ohrožení hodnot, které kdesi na počátku byly motivem i argumentem pro nové využití.

Poznámky

1 Čistírnu v letech 1901–1906 zbudovala firma stavitele Quida Bělského podle projektu významného evropského odborníka Williama Heerleina Lindleye, který v letech 1893–1894 navrhl systém pražské kanalizace. V provozu byla do roku 1967. Objekt je i s technologickým zařízením památkově chráněný od 26. 4. 1991. V roce 1992 vznikla Nadace ekotechnického musea, později transformovaná na současné Ekotechnické museum, o. p. s., jehož provoz, rekonstrukční práce i restaurování historických technologií jsou financované z prostředků získaných provozem muzea a krátkodobým pronájmem prostor pro společenské akce a pro natáčení českých i zahraničních filmů. V České republice jde o ojedinělý příklad založený na modelu kombinace muzejního a komerčního provozu, při důsledném respektování autentické atmosféry. Viz www.ekotechnickemuseum.cz.

2 Eva Dvořáková – Benjamin Fragner – Miloš Matěj – Jiří Merta – Zdeněk Rasl – Tomáš Šenberger, *Industriální skanzen Čechy a Morava / An Open-Air Museum of Industry*, příloha T 92, Praha 1992, č. 5–6.

3 Konference Industriální stopy se konala poprvé ve staré kanalizační čistírně v červnu 2001. Navázala na dřívější aktivity Sekce ochrany průmyslového dědictví Národního technického muzea a předznamenala vznik Výzkumného centra průmyslového dědictví při Českém vysokém učení technickém v Praze v roce 2002. Druhý ročník se konal v červnu 2003, třetí v září 2005 (s akcemi v dalších místech – putovní výstava s českou účastí Working Heritage na Staroměstské radnici, výstava aktuálních projektů konverzí industriální architektury v industriálním objektu Karlin Studios, dále výstavy a performance v Kladně), 4. bienále Industriální stopy se uskutečnilo v září 2007, s rozšířením do Ostravy, Liberce a Kladna. Souhrnný přehled akcí na www.industrialnistopy.cz.

4 Jako podklad pro vyjádření k návrhům na zapsání či na upuštění od památkové ochrany, popř. k zamýšleným demolicím, se využívá také tzv. Registr průmyslového dědictví VCPD ČVUT. Na základě zkušenosti z uplynulých pěti let je zřejmé, že na jedné straně sílí popularita a zvětšující se tlak veřejného mínění zachovat průmyslové dědictví jako kulturní potenciál dalšího rozvoje, proti tomu na straně druhé přibývá zpráv o demolicích industriálních objektů se zdůvodněním, že překážejí nové výstavbě. V době předávání této publikace do tiskárny se to týkalo např. žádosti o upuštění od památkové ochrany historických objektů bývalého železničního areálu v Praze-Bubny a záměru zbourat v Buštěhradu u Kladna další z pivovarů, tak charakteristických pro česká a moravská města.

5 Ivan Jakubec – Zdeněk Jindra, *Dějiny hospodářství českých zemí od počátku industrializace do konce habsburské monarchie*, Praha 2006, s. 156.

6 Milan Myška, The Industrial Revolution: Bohemia, Moravia and Silesia, in: Mikuláš Teich – Roy Porter (eds.), *The Industrial Revolution in national context*, Cambridge, 1996, s. 247–264.

7 Rudolf Jaroslav Kronbauer, *Naše Jubilejní výstava*. Josef R. Vilímek, Praha 1891, s. 42.

8 Registr VCPD ČVUT je rozdělen do tří částí; kromě databází objektů a území obsahuje také databázi autorů, http://vcpd.cvut.cz.

9 Eduard Kubů – Jaroslav Pátek (eds.), *Mýtus a realita hospodářské vyspělosti Československa mezi světovými válkami*, Praha 2000, s. 89 a 96.

10 Jde především o dekret prezidenta ze dne 24. října 1945 o znárodnění dolů a některých průmyslových podniků 100/1945 Sb. a dekret prezidenta republiky ze dne 24. října 1945 o znárodnění některých podniků průmyslu potravinářského 101/1945 Sb. Důvodem bylo vytvořit příznivé podmínky pro poválečný rozvoj Československa, ovšem za náhradu, jak se to předpokládalo v demokratických zemích. K té však v naprosté většině nikdy nedošlo vzhledem k převratu v roce 1948. Tyto dekrety se v obecném mínění chybně spojují s dekretem presidenta ze dne 25. října 1945 o konfiskaci nepřátelského majetku a Fondech národní obnovy 108/1945 Sb., podle kterého byl až na malé výjimky konfiskován a bez náhrady zabaven a zestátněn průmysl vlastněný Němci a Maďary.

11 Restituce probíhaly podle zákona č. 403/1990 Sb., o zmírnění následků některých majetkových křivd a především podle zákona č. 87/1991 Sb., o mimosoudních rehabilitacích, který přihlížel jen k nárokům vztahujícím se k rozhodnému období po roce 1948. Jak jsme na jiném místě četli, vzhledem k zestátnění téměř veškerého důležitého průmyslu před tímto obdobím, mohlo se to týkat jen zlomku staveb a technologií spadajících do zájmu průmyslové archeologie.

12 Statistika probíhající privatizace se v tomto směru velmi liší. Robert Holman, ekonom blízký oficiálním zdrojům uvádí (Robert Holman, *Transformace české ekonomiky*, *Centrum pro ekonomiku a politiku Praha*, Praha 2000), že z celkového majetku privatizovaného tzv. velkou privatizací v účetní hodnotě 780 mld. tvořily restituce pouhých 25 mld., zatímco prostřednictvím tzv. kupónové privatizace byl privatizován majetek za 333 mld., přímé prodeje tvořily 237 mld.

13 První průzkumy uskutečňované v 90. letech např. kladly menší důraz na autorství staveb. Pro tento vývoj byly charakteristické diskuse, s odstupem času působící nepochopitelně o tom, jak budovy vůbec pojmenovávat. Zda názvy v době začátku 90. let ještě v obecném povědomí nejvíce zažitými, tedy jmény národních a státních podniků, které po znárodnění a vyvlastnění ve 40. a 50. letech nahradily původní názvy zakladatelských firem, popř. ke které časové vrstvě se přiklonit. Dodnes to způsobuje i v odborné literatuře výraznou nejednotnost v označování industriálních památek a na neorientovaného čtenáře to působí dojmem, že se hovoří o více různých stavbách. Z toho důvodu Registr průmyslového dědictví VCPD od svého založení důsledně dbá, tam kde jsou dostupné informace, na uvádění názvů v době založení.

14 Východiskem diskuse se stala výstava Architektura konverzí průmyslového dědictví v ČR, pořádaná Výzkumným centrem průmyslového dědictví při příležitosti bienále Industriální stopy 2005. Shromáždila 34 příkladů konverzí industriálních budov realizovaných v České republice po roce 2000. Benjamin Fragner – Alena Hanzlová (ed.) *Industriální stopy – Architektura konverzí průmyslového dědictví v ČR*, Praha 2005.

EVA DVOŘÁKOVÁ

Průmyslové dědictví a limity jeho institucionální ochrany v České republice

Industrial Heritage and the Limits to Its Institutional Conservation in the Czech Republic

English text on p. 303

Úkolem památkové péče je dokumentovat a chránit také hmotné doklady vývoje techniky, technického pokroku jako jednoho z rozhodujících činitelů společenského vývoje. Památková péče však byla jako odborná disciplína utvářena především prostřednictvím dějin umění, a snad právě proto nebyla problematika ochrany technických památek v minulosti považována za stejně důležitou ve srovnání s ochranou památek církevní a profánní architektury a uměleckých předmětů.

Legislativa, která měla sloužit ochraně kulturního dědictví, se v Československu připravovala již v době první republiky, avšak narážela na nepochopení zejména v církevních kruzích. První zákon o kulturních památkách byl vydán až v roce 1958.[1] Jeho hlavním nástrojem se stal Ústřední seznam kulturních památek, na který byly zapsány zejména památky určené uměleckou historií, ale také obecně známé technické stavby, pocházející především ze starších období. Seznam v prvopočátcích čítal zhruba na 30 000 lokalit, z nichž technického charakteru bylo jen něco málo přes 1 000 objektů. Navíc, vzhledem k omezenému předchozímu bádaní v oblasti technického dědictví, byla evidence těchto památek nevyrovnaná co do výrobních odvětví. Systematické doplňování seznamu nebylo až do vydání nového zákona v roce 1987 možné.[2] Tento nový zákon, který v upraveném znění platí dosud, umožnil podání návrhu na prohlášení věci za kulturní památku každému občanu či skupině. Tím byl nastartován žádoucí proces řádného doplnění, který však nepostupoval dostatečně rychle, především vzhledem k naprosto nedostatečnému personálnímu zajištění institucí památkové péče. V této době se též radikálně měnil pohled na ochranu kulturního dědictví konce 19. a počátku 20. století. Historizující slohy, v nichž byla vybudována podstatná část průmyslového stavebního fondu, teprve začala umělecká odborná veřejnost vnímat jako součást kulturního bohatství.

1

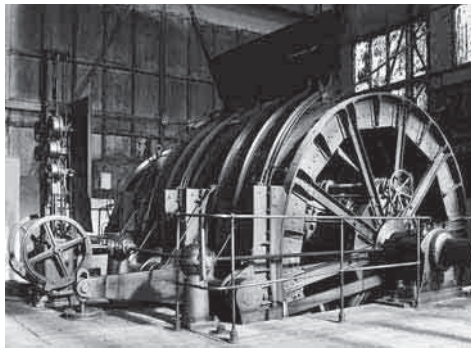

2

3

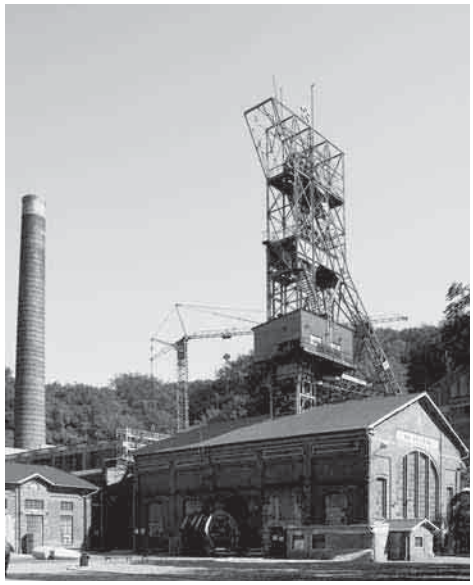

4

1 Uhelný důl Michal, Ostrava-Michálkovice, národní kulturní památkou od roku 1995, od roku 2001 na indikativním seznamu lokalit ČR pro nominace k zápisu na Seznam světového dědictví. / ***Michal coal mine, Ostrava-Michálkovice, a national cultural monument since 1995. Since 2001 it has been on the indicative list of places nominated for registration on the World Heritage List.***

2 Těžní stroj č. 1 na dole Michal, Ostrava-Michálkovice. / ***Mining machine No. 1 in the Michal mine, Ostrava-Michálkovice.***

3 Vysoké pece Vítkovických železáren, spolu s uhelným dolem Hlubina a koksovnou, národní kulturní památka od, od roku 2001 na indikativním seznamu lokalit ČR pro nominace k zápisu na Seznam světového dědictví. / ***Blast furnace of the Vítkovice Ironworks and the Hlubina coal mine and coking plant, national cultural monument. Since 2001 they have been on the indicative list of places nominated for registration on the World Heritage List.***

4 Uhelný důl Anselm, Ostrava-Petřkovice, kulturní památkou od roku 1985, od roku 2001 na indikativním seznamu lokalit ČR pro nominace k zápisu na Seznam světového dědictví. / ***Anselm coal mine, Ostrava--Petřkovice, a national cultural monument since 1985. Since 2001 they have been on the indicative list of places nominated for registration on the World Heritage List.***

O postupné doplňování seznamu právě o památky z období průmyslové revoluce se podstatnou měrou zasloužila dobrovolná organizace – Sekce ochrany průmyslového dědictví, která vznikla spontánně ve druhé polovině 80. let 20. století, a která se začlenila pod Klub přátel Národního technického muzea.[3] Jedním z cílů pracovníků Sekce ochrany průmyslového dědictví bylo, vedle pořádání výstav a propagace technického dědictví, také vyhledávání a evidování objektů dřívější průmyslové činnosti, které by bylo možno doporučit k zachování. Touto aktivitou nemalou měrou vypomáhali profesionálním pracovníkům památkové péče.

Vzhledem ke skutečnosti, že dosud ne všechna pracoviště památkové péče mají specialistu pro oblast památek vědy, výroby a techniky, byla tato činnost sekce velmi potřebná. Jen pro upřesnění – jediným pracovištěm Národního památkového ústavu (NPÚ), které má vyčleněno oddělení zabývající se ochranou těchto památek, je územní odborné pracoviště v Ostravě. Ostatní pracoviště se touto agendou téměř nezabývají, obvykle bývá přidělena jednomu odbornému referentovi, jehož pracovní náplní je celý památkový fond dvou nebo tří okresů. K pochopení průmyslového dědictví je však nutná znalost více oborů a spolupráce se specialisty.

Základem řádného doplňování ústředního seznamu je poznání a vyhodnocení dochovaného fondu technického dědictví v terénu. K tomu od poloviny 90. let 20. století přispěly výzkumy financované Ministerstvem kultury ČR,[4] jejichž garanty bylo jak Ústřední pracoviště NPÚ, tak územní odborné pracoviště v Ostravě, a které probíhaly ve spolupráci s Národním technickým muzeem v Praze, Technickým muzeem v Brně a Fakultou architektury ČVUT. Výzkum průmyslového dědictví 19. a 20. století, jehož garantem je již zmíněné ostravské pracoviště, dosud probíhá.[5] Je rozdělen do dvou částí, na plošný výzkum (tj. zachycení dochovaného technického fondu v terénu) a na oborový výzkum – výzkum podle výrobních odvětví. Po vyhodnocení získaných informací pak lze přistoupit ke kvalifikovanému podání návrhu na prohlášení věci za kulturní památku, který vede k vyrovnání disproporcí Ústředního seznamu. V současné době čítá Ústřední seznam kulturních památek na 40 000 lokalit, z nichž je technických a průmyslových památek evidováno něco přes 2 800.[6]

Velkým přínosem v poznání a zejména podchycení průmyslového fondu v České republice se jeví spolupráce s Výzkumným centrem průmyslového dědictví ČVUT, jehož databáze – Registr průmyslového dědictví – obsahuje poznatky z památkářských výzkumů a naopak při zapisování průmyslových objektů na Ústřední seznam kulturních památek se čerpá i z údajů registru.

Jedním z největších problémů, před kterým památková péče v České republice stojí, je uchování technologických zařízení. I přes určité ztráty se při průzkumech ještě daří některá technologická zařízení objevit, často však jde o velmi rozměrné kusy technologie. Jejich zachováním se zatím pracovníci památkové péče nezabývají, nicméně by si tato situace velmi naléhavě zasluhovala řešení, včetně nalezení způsobu finančních dotací na převoz či zabezpečení.

Ač se zdálo, že po roce 1989 se pohled na ochranu po čtyřicet let devastovaného technického a průmyslového dědictví změní, bohužel se tak nestalo. Stále přetrvávají předsudky, navíc ještě posílené vnímáním právě průmyslových objektů jako pozůstatků *„kapitalistického vykořisťování"* a také vštípenou socialistickou představou – *„postavíme si vše nové a lepší"*.

Jednou z cest ke změně v obecném povědomí a přístupu veřejnosti k zachování průmyslového dědictví, které se nemusí vždy opírat jen o památkovou ochranu, představuje zřízení speciálního vysokoškolského studia. Studium industriální archeologie sice na některých univerzitách existuje, ale jen ojediněle a více méně v návaznosti na klasickou archeologii. Jsem velmi ráda, že byl nedávno na Stavební fakultě ČVUT nově akreditován studijní program s názvem Trvale udržitelný rozvoj a průmyslové dědictví. Je to velký pokrok, neboť, jak se domnívám, cestou k záchraně průmyslového dědictví není jen prohlášení těchto objektů za kulturní památku, ale i nutnost památkově nechráněné průmyslové objekty zapojit prostřednictvím kultivované obnovy a konverze do současného života.

5

7

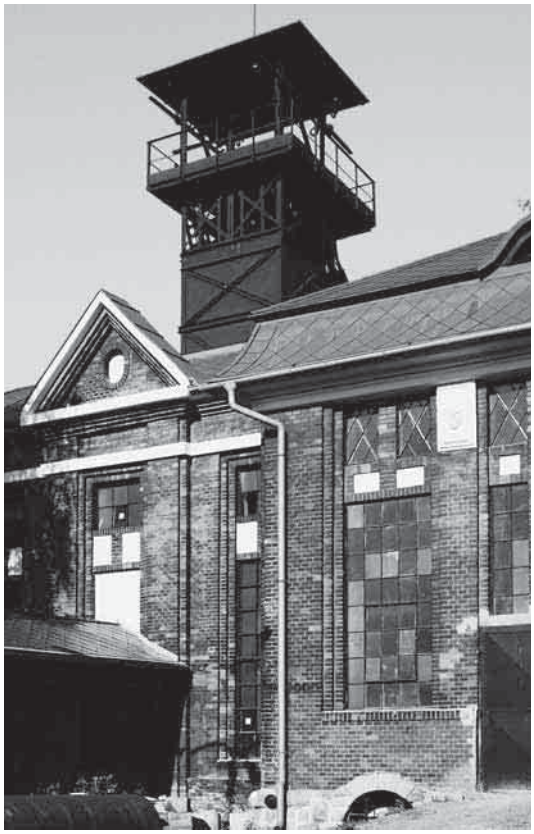

6

5 Národní kulturní památka od roku 1971 – Koněspřežní železnice České Budějovice–Linec (česká část), obnovený můstek ve Velešíně. / ***Czech section of the České Budějovice–Linz horse-drawn tramway and the restored bridge in Velešíň, national cultural monuments since 1971.***

6 Větrná jáma Vrbice, Ostrava-Hrušov, kulturní památkou od roku 1993, od roku 2001 na indikativním seznamu lokalit ČR pro nominace k zápisu na Seznam světového dědictví. / ***Ventilation shaft at Vrbice, Ostrava-Hrušov, a cultural monument since 1993. Since 2001 it has been on the indicative list of places nominated for registration on the World Heritage List.***

7 Papírna ve Velkých Losinách, národní kulturní památkou od roku 2001, od roku 2001 na indikativním seznamu lokalit ČR pro nominace k zápisu na Seznam světového dědictví. / ***Paper mill in Velké Losiny, a national cultural monument since 2001. Since 2001 it has been on the indicative list of places nominated for registration on the World Heritage List.***

8

9

10

8 Veřejná skladiště přístavu v Praze-Holešovicích, kulturní památkou od roku 2002. / *Public storehouse at the docks in Prague-Holešovice, a cultural monument since 2002.*

9 Plynojem Pražské obecní plynárny, Praha-Libeň, kulturní památkou od roku 2006. / ***Gasholder of the Prague Municipal Gasworks, Prague-Libeň, a cultural monument since 2006.***

10 Čistírna odpadních vod v Praze-Bubenči, kulturní památkou od roku 1991. / ***Sewage treatment plant in Prague--Bubeneč, a cultural monument since 1991.***

11

13

12

14

11 Společenské ledárny v Praze-Braníku, kulturní památkou od roku 1990. / ***Associated Icehouses in Prague-Braník, a cultural monument since 1990.***

12 Klamova huť u Blanska, kulturní památka. / ***Klam smelting plant near Blansko, a cultural monument.***

13 Rudný důl Ševčiny, Příbram-Březové Hory, kulturní památkou od roku 1958. / ***Ševčiny ore mine, Příbram-Březové Hory, a cultural monument since 1858.***

14 Čerpací stanice Vodárny města Vršovic v Praze-Braníku, kulturní památkou od roku 2002. / ***Pumping station of the Vršovice waterworks in Prague-Braník, a cultural monument since 2002.***

15

16

17

18

15 Přenesený řetězový most z Podolska do Stádlece, národní kulturní památkou od roku 1989. / ***Chain bridge relocated from Podolsko to Stádlec, a national cultural monument since 1989.***

16 Městská jatka v Ostravě, kulturní památka. / ***Town abattoir in Ostrava, a cultural monument.***

17 Městská jatka v Praze-Holešovicích, kulturní památkou od roku 1993. / ***Central Abattoir in Prague-Holešovice, a cultural monument since 1993.***

18 Železářská huť s vysokou dřevouhelnou pecí Barbora v Jincích, kulturní památkou od roku 1958. / ***Barbora pig-iron blast furnace and ironworks in Jince, a cultural monument since 1958.***

19

20

21

22

19 Vodní elektrárna v Třeštině-Háji u Mohelnice, kulturní památka, roku 2008 prohlášena národní kulturní památkou. / ***Hydraulic power plant in Třeština-Háje u Mohelnice, national cultural monuments since 2008.***

20 Železniční dílny v areálu stanice Praha-Bubny, kulturní památkou od roku 2004. / ***Railway workshop on the grounds of Prague-Bubny station, a cultural monument since 2004.***

21 Akciový pivovar v Praze-Nuslích, kulturní památkou od roku 2003. / ***Joint-Stock Brewery in Prague-Nusle, a cultural monument since 2003.***

22 Mlýn bratří Winternitzů v Pardubicích na Bílém předměstí, kulturní památka. / ***The Winternitz Bros. mill in Pardubice-Bílé předměstí, a cultural monument***

23

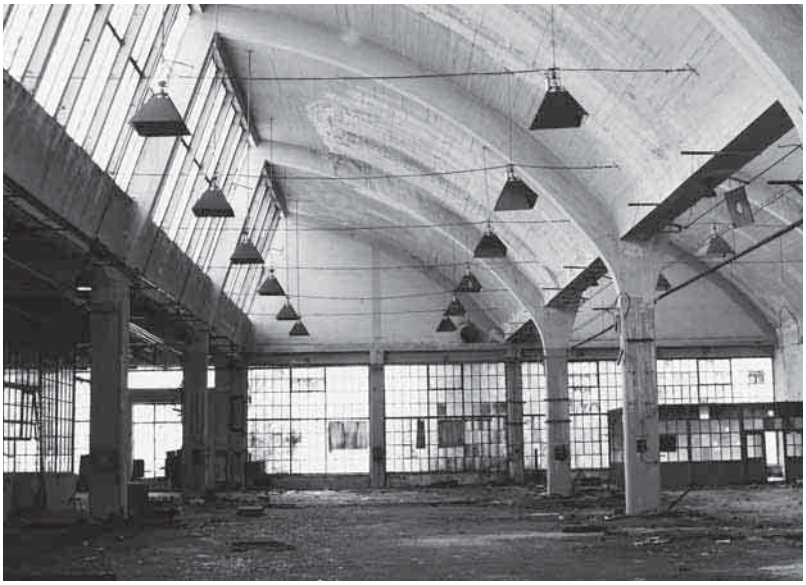

24

23 Barevna Feigl & Widrich v Chrastavě, kulturní památkou od roku 2002. / ***Feigl & Widrich dye plant in Chrastava, a cultural monument since 2002.***

24 Tzv. hala č. 19 v Praze-Vysočanech, kulturní památkou od roku 2005. / ***Hall No. 19 in Prague-Vysočany, a cultural monument since 2005.***

Poznámky

1 Sbírka zákonů Republiky československé, částka 8, vydána 3. května 1958, ročník 1958 jako zákon č. 22/ 1958 Sb., O kulturních památkách ze dne 17. dubna 1958.

2 Zákon č. 20/1987 Sb. České národní rady o státní památkové péči, ve znění pozdějších změn obsažených v zákonech č. 242/1992 Sb., č. 361/1999 Sb. a č. 61/2001 Sb., č. 122/2000 Sb., č. 132/2000 Sb., č. 146/2001 Sb., č. 320/2002 Sb., č. 18/2004 Sb., č. 186/2004 Sb., č. 1/2005 Sb., č. 3/2005 Sb., nálezu Ústavního soudu ČR č. 240/2005 Sb., zákona č. 186/2006 Sb., zákona č. 203/2006 Sb. a zákona č. 158/2007 Sb., podle právního stavu s účinností ke dni 2. července 2007.

3 Sekce ochrany průmyslového dědictví vznikla k 1. 1. 1986.

4 Programový projekt MK ČR „Výzkum industriálních a technických areálů a objektů" (1996–2001) PK96P050PP002, rukopis uložen v Národním památkovém ústavu v Praze.

5 Výzkumný záměr NPÚ č. IV – MK07503233304 „Odborné poznávání, vědecké hodnocení, dokumentování a evidence kulturního dědictví 19. a 20. století (2005–2011)" – Výzkumný úkol č. 401 – Územní, plošný a oborový výzkum industriálního dědictví.

6 Ústřední seznam kulturních památek, URL: http://monumnet.npu.cz/monumnet.php; http://monumnet.npu.cz/pamfond/hledani.php.

foto / photo Benjamin Fragner (1, 8, 12, 13, 17, 18, 20, 21), Karel Zeithammer (2, 6), Petr Vorlík (3), Eva Dvořáková (4), Eduard Šittler (5), archiv NPÚ (7), Lukáš Beran (8–11, 14, 16, 19, 23), Město Tábor (15), Zuzana Drahotušská (22), Helena Kvačková (24)

TOMÁŠ ŠENBERGER

České země, součást evropského industriálního prostoru

The Czech Lands as Part of the European Industrial Area

English text on p. 305

V turistických průvodcích a reklamních sloganech se často říká, že Praha je město v srdci Evropy. Podíváme-li se na aktuální mapu Evropy, musíme uznat, že alespoň geograficky na tom něco bude. Po rozdělení Československa v roce 1993 se Česká republika, díky svému centrálnímu tvaru, dostala do podobné situace jako Praha. V diskusi o kontextu českých zemí – Čech, Moravy a Slezska – a Evropy v souvislosti s průmyslovým dědictvím však není rozhodující současná situace, ale doba, kdy zde docházelo k industrializaci a průmyslové dědictví teprve vznikalo. Je to období od druhé čtvrtiny 19. století, kdy země Koruny české byly nejdříve součástí Rakouského císařství a později (od roku 1867) Rakousko-Uherska. V té době již byla industrializace v plném proudu a české země patřily k jedné z nejprůmyslovějších částí monarchie. V roce 1918 se staly základem (kromě části Slezska) českého dílu nově vzniklého Československa. V té době byl však již základní průmysl až na výjimky dobudován a v následujícím období byl dále rozvíjen a doplňován novými technologiemi nebo objekty městských služeb.

Období industrializace je na našem území doloženo neuvěřitelným množstvím průmyslových objektů – dolů, hutí, továren nejrůznějšího typu, množstvím skladových a dopravních staveb, ale i třeba dochovanými dělnickými koloniemi. Rozmístění objektů průmyslového dědictví na území České republiky není rovnoměrné; na jedné straně existují oblasti s velkou koncentrací bývalého průmyslu, na druhé pak oblasti s minimálními pozůstatky. Výjimku tvoří potravinářský průmysl a speciálně pivovarnictví, které pokrývalo překvapivě rovnoměrně celé území, jak ukazuje plán z roku 1912 – Rozmístění a organizace pivovarů na území Království českého. Historickou síť tehdy tvořilo přes tisíc pivovarských staveb. Jiná průmyslová odvětví jsou seskupovaná do lokalit se zdroji surovin nebo energií, popř. v návaznosti na pracovní síly, odbyt či dopravní cesty. Na plánu z 20. let 20. století jsou zachyceny lokality textilního průmyslu, který je soustředěn do podhorských oblastí podél severní hranice země až na severní Moravu a také v oblasti Českomoravské vrchoviny. Kromě energie a pracovní síly souviselo toto umístění i s mikroklimatem vhodným pro textilní výrobu.

Identifikace a mapování objektů průmyslového dědictví, jako základ jeho hodnocení a porovnávání na úrovni domácí i evropské, bylo zahájeno ještě v Československu na konci 80. let 20. století skupinou dobrovolníků, kteří se soustředili při Národním technickém muzeu (*podrobněji viz článek Evy Dvořákové Průmyslové dědictví a institucionální limity v České republice, str. 134 – pozn. red.*). Cílem bylo vzbudit u veřejnosti zájem o neznámé téma a informovat o nejzajímavějších příkladech. První zveřejněné informace se ve formě jednoduchých průvodců objevily na počátku 90. let – *Industriální skanzen Čechy a Morava.*[1] *Průvodce po technických památkách v Čechách na Moravě a ve Slezsku*,[2] se soupisem do té doby registrovaných technických památek. Významnou roli v popularizaci sehrál i seriál článků v *Technickém magazínu* Krok k záchraně technické památky.

V polovině 90. let byl díky programovému projektu Ministerstva kultury zahájen systematický výzkum průmyslových a technických objektů a areálů, který trval pět let. Výsledky programového projektu, doplněné o další lokální výzkumy – především Památkového ústavu v Ostravě v oblasti kamenouhelného hornictví a navazujících výrob – se staly základním materiálem pro vydání čtyřdílné encyklopedie *Technické památky v Čechách na Moravě a ve Slezsku.*[3]

V roce 2002 bylo při Českém vysokém učení technickém v Praze založeno Výzkumné centrum průmyslového dědictví, což znamenalo zásadní krok v soustřeďování informací o průmyslovém dědictví a pro jeho popularizaci. Centrum založilo a průběžně doplňuje, i ve spolupráci s dalšími organizacemi, databázi objektů průmyslového dědictví – tzv. Registr, jenž soustřeďuje všechny dostupné informace o industriálních objektech v České republice.[4] Tyto poznatky jsou následně předkládány odborné i laické veřejnosti nejrůznější formou, ať už jde o konference, výstavy, semináře či publikace. Většina objektů z databáze je propojena s lokalizací na mapě a údaji systému GPS, což rozšiřuje možnosti využít údaje také pro turistický ruch. Díky tomu lze např. vyhledávat vhodné objekty, ať už pro oživení nabídky tradičních cílů turistiky nebo k sestavení monotematických tras alternativní turistiky, jež v poslední době nabývají na popularitě. Výzkumné centrum průmyslového dědictví využívá podklady pro zpracování odborných průvodců, které – na rozdíl od předcházejících publikací zaměřených na technické památky – jsou již důsledně koncipovány ve vztahu k pojmu průmyslové dědictví. Vzhledem k metodě zpracování i k praktickému využití pro veřejnost, jsou výstupy orientovány téměř vždy na konkrétní, přesně vymezené lokality a stávají se tak zároveň i základem pro začlenění do evropské sítě průmyslových cest.

Za období od roku 2005 byla data z Registru využita pro vydání následujících publikací vhodných pro využití v turistickém ruchu: *Industriální cesty Českým středozápadem – Kladno, Kladensko, Slánsko, Berounsko a Rakovnicko*[5] – průvodce a mapy jedné z nejprůmyslovějších oblastí České republiky, *Pražský industriál*[6] – průvodce po industriálních objektech Prahy byl vydán dvakrát krátce po sobě, v roce 2007 v rozšířené podobě. Podobně je koncipovaná i zatím nejnovější publikace *Industriál Libereckého kraje.*[7]

Vedle zachycení průmyslového dědictví ve vybraných lokalitách byly zpracovány také publikace zaměřené typologicky, např. *Vodní dílo v krajině*,[8] sborník konference, jež proběhla roku 2006 na palubě lodi. Dalším příkladem je pod záštitou České komory autorizovaných inženýrů a techniků a dalších organizací vydávaná ročenka Stavební kniha, jejímž tématem v roce 2005 byla *Meziválečná průmyslová architektura*,[9] v roce 2007 pak byl ve Stavební knize *České a moravské pivovary*[10] představen výběr téměř padesáti staveb rozdělených do čtyř kapitol: budovy s dosud zachovanou výrobou, budovy s jinou vloženou funkcí, budovy opuštěné a chátrající a objekty, které již neexistují. Typologicky je zaměřena i reprezentativní publikace *Industriál_paměť_východiska*, vydaná ke 300. výročí založení Českého vysokého učení technického.[11] Je zde zachyceno více než sedmdesát objektů či areálů v podobě v rozmezí let 2003–2007.

Podobné aktivity, které směřují k popularizaci průmyslového dědictví, rozvíjejí kromě Výzkumného centra průmyslového dědictví i další instituce. Technické muzeum v Brně zpracovalo průvodce *Cesta železa Moravským krasem*;[12] projekty využití technických památek v turistickém ruchu jsou připravovány i v jiných krajích České republiky.

1

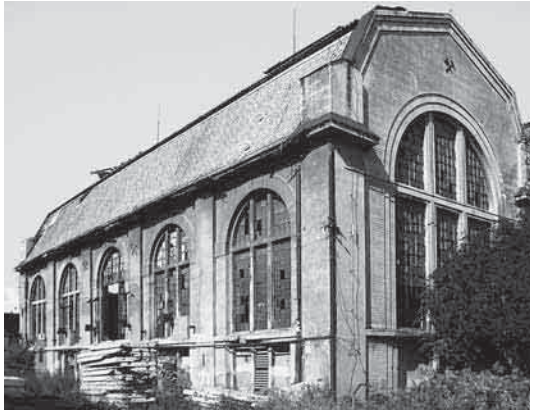

2

3

4

1 Pivovar hraběte Černína v obci Petrohrad, kulturní památka, v současnosti bez využití. / ***Count Černín brewery in Petrohrad village, cultural monument, currently not in use.***

2 Strojovna jámy Tragy, Kladno-Dubí, v havarijním stavu. / ***Machine hall of the Traga pit in Kladno-Dubí, poor condition.***

3 Mlýnice a moučnice Odkolkových mlýnů v Praze-Vysočanech, ohrožené demolicí. / ***Mill and meal floor of Odkolek Mills in Prague-Vysočany, at risk of demolition.***

4 Areál přádelny bavlny Franze Schmitta v Semilech stále slouží textilní výrobě. / ***Grounds of Franz Schmitt's cotton mill in Semily, still used in textile production.***

5

6

7

8

5 Zdymadlo a vodní elektrárna v Poděbradech, v provozu a přístupná veřejnosti. / ***Lock and hydro plant in Poděbrady, still functional and open to the public.***

6 Zdymadlo a vodní elektrárna v Miřejovicích, v provozu a přístupná veřejnosti. / ***Lock and hydro plant in Miřejovice, still functional and open to the public.***

7 Pivovar v Buštěhradě je ohrožen demolicí. / ***Brewery in Buštěhrad, at risk of demolition.***

8 Tkalcovna prýmků Franze Gablera v Krnově je stále v provozu. / ***Franz Gabler's weaving mill in Krnov, still in use.***

9 Detail konstrukce krovu polygonálního mlatu pivovaru v Kostelci nad Černými lesy, v jehož areálu postupně probíhá konverze na minipivovar, muzeum a informační centrum. / ***Detail of the truss structure over the polygonal thrashing floor of the brewery in Kostelec nad Černými lesy. The site is currently being adapted for re-use as a microbrewery and a museum and information centre.***

10

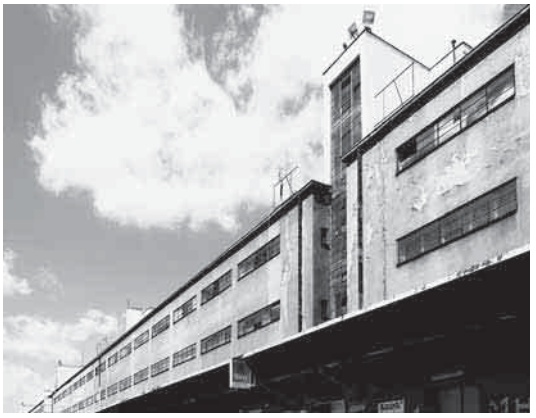

11

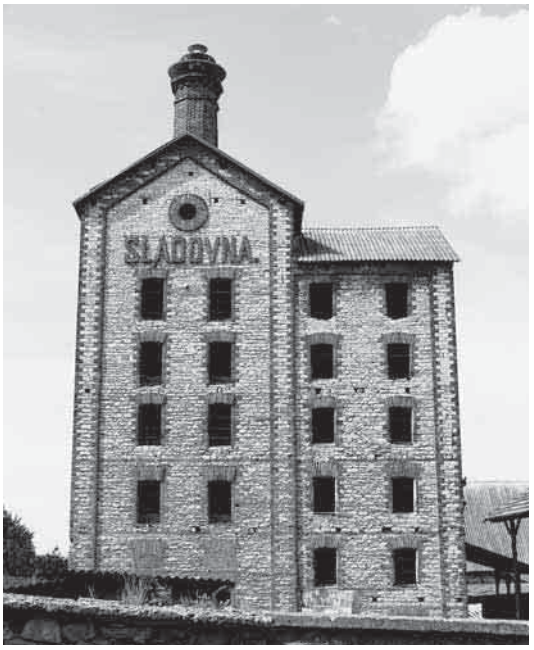

12

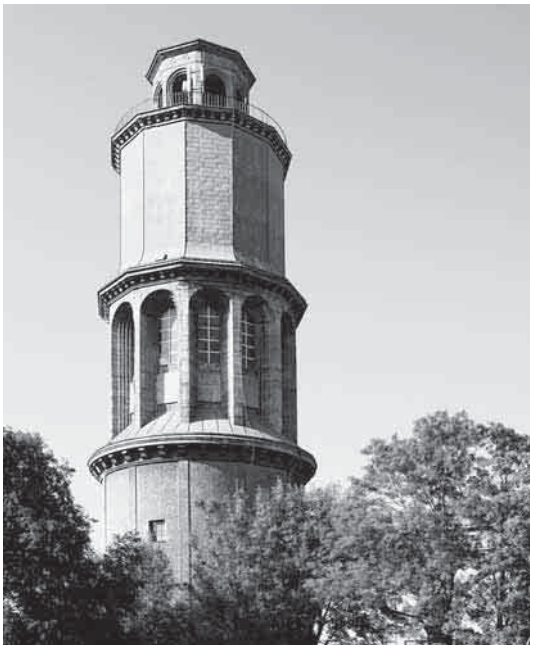

13

10 Přádelna mykané příze Alfréda Placzka v Alexovicích u Ivančic je stále v provozu. / ***Alfréd Placzek's teased wool-spinning mill in Alexovice near Ivančice, still functional.***

11 Skladištní budovy Nákladového nádraží Žižkov jsou ohroženy demolicí. / ***Storage buildings at the Žižkov freight station, at risk of demolition.***

12 Hvozd sladovny pivovaru Bedřicha Nolče v Tmani je bez využití a chátrá. / ***Malt kiln at Bedřich Nolč's brewery in Tmaň, unused and in poor condition.***

13 Zauhlovací věž ústřední elektrárny Gizkeyho továrny na koberce v Liberci-Vratislavicích má být zachována i po přestavbě areálu, vlastní elektrárna je však ohrožena demolicí. / ***Coal tower of the central power plant for Gizkey's carpet factory in Liberec-Vratislavice. The coal tower is to be preserved even after the site undergoes reconstruction, but the power plant is at risk of demolition.***

14

15

16

17

14 Pivovar v Rudníku patrně čeká přestavba na rekreační středisko. / ***Brewery in Rudník, awaiting conversion into a recreational centre.***

15 Budova opravny děl plzeňské strojírny Škoda stále slouží výrobě. / ***Repair shop of the Škoda plant in Plzeň, still in use.***

16 Tkalcovna Franz Haney v Rokytnici nad Jizerou je ohrožena demolicí. / ***Franz Haney's weaving mill in Rokynice nad Jizerou, at risk of demolition.***

17 Budovy sléváren mědi v Povrlech stále slouží hutní výrobě. / ***Copper foundry buildings in Povrly, still in use.***

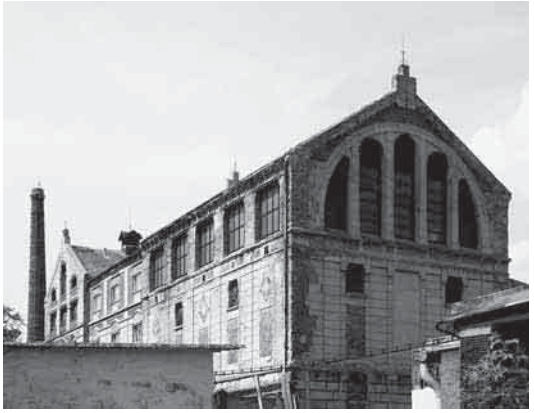

18

19

20

21

18 První Severočeský akcijní pivovar v Bohušovicích nad Ohří je jen částečně využíván a chátrá. / ***First Northern Bohemia Joint-Stock Brewery in Bohušovice nad Ohří, only partly functional, in poor condition.***

19 Tkalcovna Josefa Walzela v Meziměstí u Broumova zůstává bez využití. / ***Josef Walzel's weaving mill in Meziměstí near Broumov, not in use.***

20 Přádelna bavlny Kuffler & Reichel v Týnci nad Sázavou-Brodcích zůstává bez využití. / ***Kuffler & Reichel cotton mill in Týnec nad Sázavou-Brodce, not in use.***

21 Jedna ze zbývajících budov dolu Austria ve Zbůchu, není využívána. / ***One of the preserved buildings of the Austria mine in Zbůch, not in use.***

22 Ruiny vápenných pecí Vojtěšské huti v Kladně byly roku 2008 zapsány na Ústřední seznam kulturních památek. / ***Ruins of the limekilns that were part of the Vojtěch Ironworks in Kladno, cultural monument since 2008.***

V takto systematicky zmapovaných oblastech je možné již plánovat různé turistické trasy a připravovat jejich připojení k projektu Evropské cesty průmyslového dědictví. V Deklaraci, podepsané mezi národními reprezentanty TICCIH a organizátory při příležitostí konání 3. mezinárodního bienále Industriální stopy v Praze v roce 2005, byla vyjádřena podpora industriální turistiky jako nástroje napomáhajícího získání zájmu o průmyslové dědictví též u odborné i široké veřejnosti, včetně politické reprezentace. Ve zmíněné deklaraci se mimo jiné uvádí:

„*Cílené propojení Evropských cest průmyslového dědictví a industriální turistika má přispět k propagaci a interpretaci průmyslového dědictví a k uplatňování srovnatelných hodnotových kritérií a stvrzení kulturní identity v rámci celého evropského prostoru.*"

Poznámky

1 Eva Dvořáková – Benjamin Fragner – Miloš Matěj – Jiří Merta – Zdeněk Rasl – Tomáš Šenberger, Industriální skanzen Čechy a Morava / An Open-air Museum of Industry, *Technický magazín T92* XXXV (příloha), 1992.

2 *Průvodce po technických památkách v Čechách, na Moravě a ve Slez*sku, Praha 1993 (Rozpravy Národního technického muzea č. 129).

3 Hana Hlušičková (ed.), *Technické památky v Čechách, na Moravě a ve Slezsku*, díl I.–IV., Praha 2002–2004.

4 Registr se skládá ze tří vzájemně provázaných dílčích částí: databáze objektů, databáze autorů a databáze území. Obsahuje téměř 10 000 hesel, která jsou přístupná interně. V roce 2005 byla spuštěna na internetových stránkách VCPD (http://vcpd.cvut.cz) i samostatná veřejně přístupná prezentace, kde je možné zobrazit výpis všech záznamů, aktivních je v tuto chvíli asi 1 250. Ke zveřejnění se připravuje dalších 2 000 záznamů.

5 Eva Dvořáková – Tomáš Šenberger (eds.), *Industriální cesty Českým středozápadem / Industrial Trails through the Bohemian Mid-west*, Praha 2005. – Mapy + CD, Praha 2007.

6 Lukáš Beran – Vladislava Valchářová (eds.), *Pražský industriál – technické stavby a průmyslová architektura Prahy* (2., rozšířené vydání), Praha 2007.

7 Lukáš Beran – Vladislava Valchářová (eds.), *Industriál Libereckého kraje – technické stavby a průmyslová architektura*, Praha 2007.

8 Lukáš Beran – Vladislava Valchářová (eds.), *Vodní dílo v krajině*, Praha 2006. Sborník ze stejnojmenné konference, pořádané Výzkumným centrem průmyslového dědictví ČVUT 21. června 2006 na lodi Malše během plavby z Poděbrad do Hořína.

9 Kolektiv autorů, *Stavební kniha 2005. Meziválečná průmyslová architektura*, Brno 2005.

10 Kolektiv autorů, *Stavební kniha 2007. České a moravské pivovary. Stavební dědictví tradičního výrobního odvětví*, Brno 2007.

11 Eva Dvořáková – Benjamin Fragner – Tomáš Šenberger, *Industriál_paměť_východiska*, Praha 2007.

12 Věra Souchopová – Jiří Merta – Jiří Truhlář et. al., *Cesta železa Moravským krasem*, Blansko 2002.

foto / photo Tomáš Šenberger (1, 6, 12, 19), Milan Blažej (2), Lukáš Beran (3–5, 8, 11), Jan Pechánek (7), Benjamin Fragner (9, 21, 22), Martin Vonka (10, 20), Gabriel Fragner (13, 16), Šárka Jiroušková (14, 18), Pavel Domanický (15), Vladislava Valchářová (17)

JOSEF ŠTULC

Zápas o autentické hodnoty industriálního dědictví Prahy

Případ Masarykova nádraží

The Fight for the Real Value of Industrial Heritage in Prague

The Case of Masaryk Station

English text on p. 307

Památková péče, jako výraz zájmu společnosti uchovat podstatné hodnoty dědictví minulosti, se v čase vyvíjí a proměňuje. Praha má v tomto vývoji v českých zemích mimořádné postavení. České hnutí na ochranu památek tu má své počátky a v určitém smyslu i evropský primát.[1] Mám na mysli ochranu urbanistických celků, k níž vždy vybízela mimořádná krása a souznění přírodních i člověkem budovaných prvků, které tvoří pražskou městskou krajinu. Pražská kulturní veřejnost si začala hodnoty města uvědomovat neobyčejně brzy. Již v roce 1841 zabránila úplnému zboření Staroměstské radnice[2] a roku 1896, v době heroických bojů proti nekulturnímu způsobu provádění velké asanace historických čtvrtí, byl podán i první návrh na jejich ochranu zákonem (právník a historik Luboš Jeřábek).[3] V roce 1900 byl založen Klub za starou Prahu[4] a na jeho půdě se v teoriích a studiích tehdejších nejlepších českých architektů (Hofman, Janák, Hypšman, Kozák ad.) již v meziválečném období zrodila pozoruhodná, dodnes aktuální idea funkční reanimace památek a historických čtvrtí jako protiváha k opakovaným návrhům na jejich plošné boření.[5]

Nedoceněné dědictví

Industriálního dědictví se toto obdivuhodné úsilí netýkalo. Spíše naopak. V počátcích formování teorie i praxe památkové péče namnoze teprve vznikalo a pro svůj rozvojový dynamismus se často s tradičními stavebními a urbanistickými celky dostávalo do konfliktu. Není divu, že rodící se památková péče v něm viděla úhlavního nepřítele tradičně chápaných památek. Troufám si hovořit přímo o jakési nepřímé úměře: čím dříve a více u nás sílilo hnutí za ochranu památek, tím méně v něm měla naděje získat místo myšlenka, že i industriální stavby a jejich zařízení mohou být a jsou hrdými svědky historie člověka. Památkáři jim přiznávali právo na ochranu nanejvýš in fondo jako movitých položek v muzejní

1

2

3

4

1 Budova Denisova nádraží od Carla Schlimpa z let 1872–1875, krátce před demolicí v roce 1985. / ***Denis Station, the railway station designed by Carl Schlimp and built in 1872–1875, pictured here shortly before it was demolished in 1985.***

2 Ringhofferovy závody na Smíchově. Průčelí tovární haly z roku 1916, před zahájením demolice. / ***The Ringhoffer plant in Smíchov. The façade of the factory hall built in 1916, before the start of demolition work.***

3 Ringhofferovy závody, prostranství stržené tovární haly a okolní budovy v průběhu demolice. / ***The Ringhoffer plant—the open area of the demolished factory hall and the surrounding buildings in the course of demolition.***

4 Ringhofferovy závody, průčelí zbořené haly začleněné do nového obchodního komplexu. / ***The Ringhoffer plant—the façade of the demolished hall has been incorporated into a new shopping complex.***

5

6

5 Walterova továrna automobilů v Jinonicích – tovární budovy z let 1929–1937, administrativní z roku 1912. Stav krátce před částečnou demolicí. / ***The J. Walter Automobile Factory in Jinonice. The factory buildings were built in 1929–1937 and the administrative building in 1912. The factory is pictured here shortly before partial demolition.***

6 Vodárna a filtrační stanice v Podolí od Antonína Engela (architektura) Bedřicha Hacara a Františka Kloknera (železobetonové konstrukce) z let 1923–1928, rozšířena podle Engelova projektu 1954–1965. Vzorně udržovaná památka sloužící původnímu účelu. / ***The waterworks and filtration plant in Podolí, by Antonín Engel (architecture) and Bedřich Hacar and František Klokner (reinforced concrete structure), dating from 1923–1928, and with an extension designed by Engel dating from 1954–1965. The site, which is in an exemplary state of conservation, still serves its original function.***

péči. Tento lhostejný, nejednou přímo nevraživý postoj památkové péče k industriálnímu dědictví bylo a dodnes je nesmírně obtížné překonat. Pionýrskou roli v tom nesporně sehrála Anglie. Jako první si již záhy po 2. světové válce uvědomila, že industriální památky jsou vlastně pýchou národa, který dal světu průmyslovou revoluci. Britové jsou také dodnes na špici úsilí o nápaditou konverzi bývalých průmyslových areálů k alternativním soudobým účelům a funkcím. V tom je záhy následovali i Němci, Holanďané, Skandinávci. Složitější vývoj byl, pokud vím, ve Francii. Ještě na konci 60. let 20. století byly v Paříži nesmyslně zbořeny Baltardovy úžasné konstrukce centrální tržnice.[6] Čin, jehož Francouzi vzápětí litovali a tato lítost o málo později přispěla k záchraně a mimořádně zdařilé konverzi nádraží Gare d'Orsay na Muzeum moderního umění.[7]

S ničím podobným jsme se v té době v Praze nesetkali. Nedocenění, hraničící s diskriminující nepřízní doprovázelo industriální dědictví města po celou dobu komunistické éry. Jen ty industriální celky, které sloužily své původní funkci, byly udržovány a ostatní chátraly a zanikaly. O možnostech konverze, jaká v té době již s úspěchem probíhala v západní Evropě, nemůže být řeč. Naopak. Praha si nechala vzít a barbarsky odstřelit Nádraží Těšnov, nesporně jednu z architektonicky nejušlechtileji ztvárněných budov svého druhu v Evropě.[8] Navíc budovu stavebně zdravou, schopnou reutilizace pro širokou škálu soudobých funkcí.

Mám-li z tohoto hlediska charakterizovat sedmnáctileté období po listopadu 1989, vzbuzuje to ve mně smíšené pocity. Rád bych především vysoko ocenil nově zrozené nezměrné altruistické úsilí odborníků

i laických entuziastů směřující k průzkumu, poznání a propagaci našeho industriálního dědictví.[9] Jde u nás o zcela novou iniciativu, která v ledasčem připomíná ranou atmosféru Klubu za starou Prahu na počátku 20. století. Daleko spornější, než díky těmto iniciativám postupně stále vstřícnější postoj veřejnosti k průmyslovým památkám, je v Praze přístup městských orgánů. Nemohu podat úplný výčet citelných ztrát za toto období, který je jen zčásti zaviněný, a proto omluvitelný nezájmem a nastřádanou neúdržbou z totalitní éry.[10] Za všechny jmenuji mimořádně hodnotný průmyslový komplex smíchovských Ringhofferových závodů, které kdysi šířily slávu české a jmenovitě pražské industrie po celém světě. Ač by byl plně schopen smysluplné konverze, zbyl dnes z tohoto dobře dochovaného komplexu jen žalostný relikt, utopený v současném tuctovém obchodním centru. Stejný osud se nyní naplňuje i u neméně slavné jinonické Waltrovky. Pro industriální dědictví platí i dnes jakýsi darwinistický princip: přežívá jen industriální stavba či komplex, který si udržel funkci, kvůli níž byl v minulosti postaven. To je případ skvělého komplexu Engelovy vodárny v Podolí, která se po nedávné, kvalitně provedené obnově stala skutečnou památkovou a architektonickou perlou hlavního města. Takové štěstí bohužel většina ostatních technických a industriálních souborů nemá.

Masarykovo nádraží

Současnou situaci pražského industriálního dědictví snad nejlépe, co do možností rizik a náhlých zvratů, které doba přináší, charakterizuje dosud neukončený dramatický příběh Masarykova nádraží, jeho kolejiště i množství drážních provozních budov.

Komplex nádraží [11] vznikl v letech 1844–1845 zásluhou vynikajících inženýrů a techniků Antonína Jünglinga, Jana Pernera a Karla Schöna a téměř zázračně si do dnešní doby v plné funkční způsobilosti a životnosti uchoval všechny své podstatné složky. V ledaskterém ohledu je evropským unikátem. Není proto divu, že právě k tomuto nádraží se vztáhl od roku 1997 připravovaný mimořádně významný projekt Národního technického muzea vybudovat v areálu jeho funkčně již nadbytečných provozních budov bývalého depa a na části kolejiště, které rovněž není pro současný provoz nádraží nezbytné, Železniční muzeum. Praze se tak nabízí dar, který může toto na památky již tak mimořádně bohaté město obohatit o nový rozměr a nesmírně zvýšit jeho kulturní potenciál i návštěvnickou přitažlivost. O vpravdě evropsky významné sbírce více než 120 historických železničních vozidel ve svých přednáškách a statích informoval její spolutvůrce a hlavní iniciátor vzniku Železničního muzea Karel Zeithammer.[12] Roku 2000 bylo k záměru zřízení muzea vydáno usnesení vlády, v němž byly i odsouhlaseny potřebné nemalé finanční prostředky. Následovala smlouva o převodu příslušných pozemků uzavřená mezi NTM a Českými drahami v roce 2002. Na jaře 2004 byla na projekt Železničního muzea vypsána veřejná soutěž. Zdálo se, že realizaci záměru již nic nestojí v cestě. To bychom však nesměli být v Praze na počátku 21. století, v atmosféře kypivého investičního boomu. V jakémsi mrazivém závanu je náhle veřejná soutěž zrušena a Magistrát hl. m. Prahy vydává nařízení o stavební uzávěře pro Masarykovo nádraží. Počáteční statečný boj NTM o záchranu projektu pak v roce 2006 vystřídal náhlý, až neuvěřitelný obrat: jeho dnes již bývalý generální ředitel začal vyjednávat o absurdní výměně pozemků budoucího Železničního muzea za sice hodnotné, avšak svou geografickou polohou i významem s Masarykovým nádražím nesrovnatelné nádraží Děčín – východ. Hovoří se o silném tlaku města Prahy na zrušení respektive přesun Masarykova nádraží tak, aby jeho výhodně situované, nesmírně lukrativní pozemky mohly být převedeny na město a využity pro výstavbu nových komplexů obchodně administrativních budov. Velcí developeři, zdá se, si již začínali „porcovat medvěda". Jeden z kulturně a společensky nejvýznamnějších muzejních projektů současnosti měl být obětován byznysu, prvorozenství směněno za mísu čočovice.[13]

Život však přináší i pozitivní změny. České dráhy zatím neustoupily tlaku města a sice limitovanou, avšak v pražském i republikovém dopravním systému důležitou funkci Masarykovu nádraží chtějí ponechat. Roku 2007 byl generální ředitel NTM odvolán z funkce. Jeho energický nástupce si dobře uvědomuje jakou obrovskou možnost projekt Železničního muzea nejen NTM ale celé české kultuře přináší. V roce 2008 je jeho odborná příprava již opět v plném

7

8

7 Masarykovo nádraží, průčelí do Havlíčkovy ulice. / ***Masaryk Station, the façade facing onto Havlíčkova Street.***

8 Masarykovo nádraží, unikátně dochované původní drážní budovy. / ***Masaryk Train Station, the original station building in uniquely preserved condition.***

proudu a na stole je i pozoruhodný záměr jakéhosi prodloužení turisticky atraktivní „Královské cesty" až k Masarykovu nádraží a novému Železničnímu muzeu a dále přes Muzeum hl. m. Prahy, Památník na Vítkově až k historické budově Národního muzea. I když v pražských poměrech jsou v ochraně památek a konkurující investiční výstavbě možné ledajaké krkolomné změny učiněných rozhodnutí, rýsuje se, že rozjetý muzejní vlak se již mocným developerům nepodaří zastavit. Přejme mu, aby k prospěchu nás všech i našeho nádherného města šťastně dojel k cíli.

Poznámky

1 Viz k tomu souhrnně Josef Štulc, Significant Chapters of the Protection of Historic Prague, in: *Prague, a Hub of European Culture* (sborník ICOMOS), Praha 2000, s. 58–62.

2 Srovnej Jakub Pavel, Dějiny památkové péče v českých zemích, *Sborník archivních prací* XXV, 1975, s. 143–293, cit. s. 243 a n.

3 Ivo Hlobil, Sto let prvního pokusu o proklamaci zákonné ochrany historické Prahy, *Umění a řemesla* XXXVIII, 1996, č. 2, s. 4–5.

4 Kateřina Bečková, Sto let Klubu za starou Prahu v sedmi kapitolách, in: *Sto let Klubu za starou Prahu 1900–2000, Jubilejní sborník*, Praha 2000, s. 27–87, cit. s. 45 a n.

5 Viz k tomu Ivo Hlobil, *Teorie městských památkových rezervací*, Praha 1985.

6 Deset hal pařížské tržnice bylo zkonstruováno v letech 1854–1866, další dvě byly přidány roku 1936. Emille Zola je případně charakterizoval jako „břicho Paříže". Po postupné demontáži vzniklo v 70. letech 20. století na jejich místě obchodně a rekreačně živé Forum des Halles. Jedna z původních hal byla snesena a znovu vztyčena v Nogent sur Marne. Viz k tomu v údajích spolehlivý *Michelin Green Guide: Paris*, Paris 1990, s. 138.

7 Nádraží Gare d'Orsay navržené architektem Victorem Lalouxem bylo postaveno v letech 1898–1900 v neobarokním stylu. Jeho konverze na Muzeum moderního umění byla připravována od roku 1977, muzeum bylo otevřeno v roce 1986. Viz *Michelin*, (pozn. 6), s. 121–122.

8 Nádraží již dříve redukované výstavbou zhoubné severojižní magistrály bylo zbořeno roku 1985. Tento nekulturní čin silně přispěl k probuzení hnutí za záchranu industriálního dědictví u nás.

9 Nelze ani dostatečně docenit význam pravidelně konaných mezinárodních konferencí Industriální stopy … Výsledkem systematické badatelské práce celkem 33 autorů je skvělé kompendium *Pražský industriál – technické stavby a průmyslová architektura Prahy* (editoři Lukáš Beran, Vladislava Valchářová), Praha 2007. Dnes již nemůžeme říci, že industriální památky jsou likvidovány (viz níže) z neznalosti a neuvědomování si jejich hodnoty na straně rozhodujících orgánů.

10 Jen v letech 2002–2007 bylo v Praze zbořeno devět souborů industriálních staveb, často značné hodnoty i schopnosti revitalizace. Viz k tomu: Vladislava Valchářová, Pražský industriál – nekrology 2002–2007, in: *Věstník Klubu za starou Prahu* XXXVII (VII), Praha 2007, č. 2–3, s. 13–20.

11 K dějinám a významu Masarykova nádraží viz např. Mojmír Krejčiřík, *Po stopách našich železnic*, Praha 1990, s. 59–62, a s. 132–137. Dále též *Pražský industriál* (editoři Lukáš Beran, Vladislava Valchářová), Praha 2007, s. 40; Zdeněk Rasl, Litina v ulicích Prahy, *Stavební listy* X, 2004, č. 11–12, s. 42–43.

12 Karel Zeithammer, Historická železniční vozidla – základ železničních muzeí. Pohled na vytváření sbírek železničních vozidel, *Zprávy památkové péče* LXIV, 2004, č. 4, s. 322–325.

13 Za podrobné informace o projektu děkuji Karlu Zeithammerovi.

foto / photo Ladislav Bezděk (1), Eva Dvořáková (2–4, 6), Lukáš Beran (5), Radovan Chmel (7), Michal Zlámaný (8)

VLADISLAVA VALCHÁŘOVÁ

Průmysl v obrazech

Ikonografie průmyslové architektury a technických staveb v českých zemích

Industry in Pictures

The Iconography of Industrial Architecture and Technical Structures in the Czech Lands

English text on p. 308

Podle prof. Marilyn Palmer z univerzity v Leicesteru je podstatou práce oboru industriální archeologie porovnávání terénních poznatků s výsledky archivního bádání.[1] K tomu účelu jsou dokumenty z archivů a knihoven bohatým zdrojem obrazového materiálu, ať už jde o průmyslová alba, fotografie a pohlednice, odborné časopisy a firemní tisky, mapy, plány nebo výtvarná díla. Jejich prostřednictvím se industriální minulost stává srozumitelnější v hospodářském, sociálním i obecně kulturním kontextu. Nutný je však kritický přístup, záleží na tom, kdo zobrazení pořizoval a k jakému účelu.

Průmyslová alba, od poloviny 19. století sloužící především k propagačním účelům, odrážela hospodářský vývoj i národnostní poměry průmyslových oblastí. Pohraničí českých zemí patřilo k nejprůmyslovějším částem monarchie, Liberec se stal centrem textilního průmyslu a zároveň hlavním městem německy mluvícího obyvatelstva. *Album der Industrie des Reichenberger Handelskammer-Bezirks*, album průmyslu obvodu liberecké obchodní komory, který zahrnoval také Mladoboleslavsko, Jičínsko, Královéhradecko a Litoměřicko, z let 1858–1862, je zcela ojedinělým souborem vyobrazení továrních exteriérů, prvním svého druhu u nás.[2] Publikoval je sekretář obchodní komory Anton Anschiringer (1812–1873), blízký spolupracovník významného libereckého podnikatele Johanna Liebiega, jemuž mj. pomáhal organizovat společnost pro stavbu Jihoseveroněmecké spojovací dráhy. Album obsahuje 96 celostránkových vyobrazení a textových medailonů nejdůležitějších továren, zejména textilních. Stavby působí velkolepým dojmem, Anschiringer je v textu oslavuje jako „*průmyslové paláce*". Černobílé litografie s barevným podtiskem oživují v romantickém duchu doby páni a dámy s dětmi a psy, projíždějící vlaky. Strohé údaje o původu budov, strojním vybavení a provozu, výrobě a počtu zaměstnanců střídají topograficko-historické pasáže s popisem krajiny a přírody. O čtyřicet let později začala ve Vídni vycházet k oslavám výročí panování císaře Františka

1

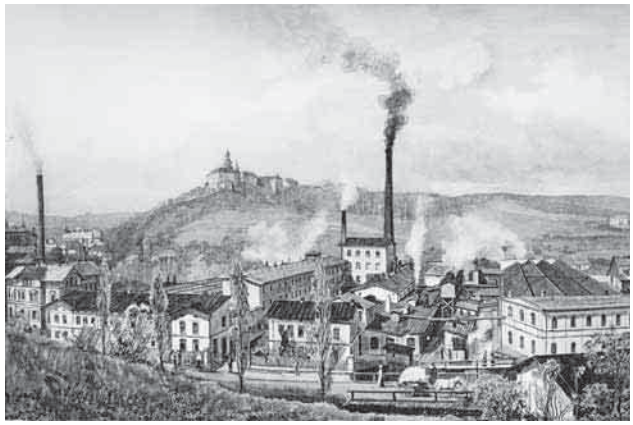

2

1 W. Kirschner, parní mlýn v Lovosicích, 1858 (*Anschiringer*). / ***W. Kirschner, steam mill in Lovosice, 1858 (Anschiringer).***

2 Hugo Charlemont, Mautnerova mechanická tkalcovna, barevna a apretura v Náchodě, 1898 (*Die Gross-Industrie Österreichs*). / ***Hugo Charlemont, Mautner's mechanical weaving mill, dye house, and finishing plant in Náchod, 1898 (Die Gross-Industrie Österreichs).***

3 W. Kirschner, textilka G. A. Fröhlich's Sohn ve Varnsdorfu, 1858 (Anschiringer). / ***W. Kirschner, G. A. Fröhlich's Sohn textile mills in Varnsdorf, 1858 (Anschiringer).***

Josefa I. reprezentativní alba *Die Gross-Industrie Österreichs*,[3] další v roce 1898 a pak v letech 1908–1910. Měla zůstat „*dokumentem doby a hlásat budoucím generacím proslulost rakouské práce*". Úvodní kapitoly k jednotlivým odvětvím popisovaly historii oboru, technické vynálezy, obchodní bilanci, popř. předpisy – následovaly medailony podniků oslavného charakteru, které kromě výčtu technologického vybavení továren zdůrazňovaly ocenění na průmyslových výstavách apod. Spektrum doplňujících ilustrací je širší tematicky i technikou: vedle pohledů na průmyslovou krajinu, exteriér i interiér továren jsou vyobrazeny stroje, technologické procesy i portréty průmyslníků a to litograficky, perokresbou, akvarelem, v menší míře fotografií. Objemné publikace vycházely v redakci vídeňského nakladatele a knihkupce Leopolda Weisse a malíře Erwina Pendla, na zhotovení tisků se podílely známé grafické závody, např. F. Hilscher – Reichenberg. Některá celostránková vyobrazení, zejména kvaše a akvarely Hugo Charlemonta nebo zmíněného Erwina Pendla,[4] mají vedle výtvarné úrovně také vysokou vypovídací hodnotu. Jiný typ propagačního zobrazení představují tři alba cukrovarů, která dala zhotovit Akciová společnost strojírny, dříve Breitfeld, Daněk a spol. pro Zemskou jubilejní výstavu v Praze roku 1891, prezentující vyspělost průmyslu v Čechách. Kolorované plány, dílo anonymních inženýrů a techniků, podávají informace o členění konkrétních staveb, strojovém zařízení a jeho rozmístění. Vlastenecký podtext měl také počin Jaroslava Preisse,[5] který shromáždil fotodokumentaci továrních interiérů a exteriérů a roku 1909 ji vydal pod názvem *Český průmysl textilní slovem i obrazem*. Záběry textilních závodů

z celých Čech i Moravy (v Náchodě, Humpolci, Ústí nad Orlicí, Prostějově a dalších), které pořídil z velké části ateliér Bruner-Dvořák, měly vedle reklamního účelu probouzet národní sebevědomí. Do vypuknutí 1. světové války podobných alb následovala celá řada, ať už oborových nebo firemních (*Album předních podniků českých*, *Album strojíren*, *Album stavebního průmyslu* atd.). Po vzniku nového státu pak trochu anachronicky působilo album *Velkoprůmysl Československé republiky*, vydané roku 1923 Průmyslovým vydavatelstvím Becher a spol. v Praze, které připravil Ernst Pfohl.[6] Vazbu česko-německo-francouzsko-anglické výpravné publikace zdobila mosazná plaketa Merkura od Jaroslava Horejce, adresář podniků s hospodářskými informacemi doplňovala kvalitní zobrazení továrních areálů z grafického závodu M. Schulze.

Fotografický dokument jako prostředek zachycující přeměny zemědělské krajiny v průmyslovou, zobrazení železničních tratí, dolů a továren, pracovních postupů a produktů, naposledy souhrnně představila výstava Tvář průmyslové doby.[7] Nejstarší snímky, dochované v Archivu dějin techniky a průmyslu Národního technického muzea, pocházejí ze 60. let 19. století. Krajinu severně od Plzně, kde se od poloviny 19. století rozvinul chemický, sklářský a těžební průmysl, fotografoval před rokem 1872 Otto Bielfeldt na zakázku chemického podniku Johanna Davida Starcka k prezentaci na Světové výstavě ve Vídni roku 1873. Stavbu prvních železničních tratí – mosty, tunely, zářezy a náspy – zachytily fotografické soubory vídeňského fotografa Josepha Löwyho v letech 1870–1871 (trať Rakouské severozápadní dráhy z Vídně přes Moravu do Trutnova), Ignáce Kranzfeldra (trať Plzeň–Železná Ruda) nebo Josefa Šechtla (první elektrická trať Tábor–Bechyně). K rutinním zakázkám místních fotografů patřily záběry průmyslových architektur (nádraží, pivovarů apod.) od položení základního kamene přes průběh stavby až po slavnostní otevření. Dobová fotoalba zachycující chronologický postup stavby elektrárny, mostu nebo vodního díla, pořizovaná stavební firmou jako dokumentace pro vlastní potřebu i pro zadavatele, dnes pomáhají určit nejen původní vzhled a dataci, ale jsou i dokladem tehdejší technologie stavění, hospodářské a společenské důležitosti podniku. Zvláštní skupinu tvořila fotodokumentace technologických postupů a výrobků, dokumentární záběry interiérů s lidmi při práci, sloužící k firemní propagaci. Pražský fotograf Jindřich Eckert takto zpracoval pro mostárnu bratří Prášilů snímky železných nýtovaných konstrukcí či pro zlíchovskou sklárnu Inwald pořídil sérii snímků sklářů vybavených ochrannými pomůckami.

Odborné časopisy nebo zvláštní tisky, především z oboru stavebního průmyslu, přinášely obrazové zprávy o nových konstrukcích a materiálech. Jedním z prvních takových časopisů byl od roku 1836 vídeňský *Allgemeine Bauzeitung*, přinášející např. informace o řetězových mostech, nejobdivovanějších technických výtvorech doby. *Zeitschrift des Österreichischen Ingenieur- und Architekten-Vereines*, zabývající se od poloviny 19. století také inženýrskou architekturou a užitkovými stavbami hlavně v souvislosti s rozvojem železných konstrukcí pro velké rozpony, kde klasické stavitelství selhávalo, měl od roku 1866 českou obdobu ve *Zprávách Spolku architektů a inženýrů v Království českém.* Když se na počátku 20. století začal prosazovat železobeton, publikoval návrhy a fotografie továren, mostů a dalších technických staveb převážně z německy mluvících oblastí měsíčník *Der Industriebau*,[8] vydávaný v Lipsku od roku 1909, nebo čtrnáctideník *Beton und Eisen*, založený betonářským odborníkem Fritzem Empergerem ve Vídni. Firmy specializované na projektování a stavbu průmyslových budov nabízely nové patenty a vynálezy, slibující zlepšení hygieny provozů, lepší světelné podmínky a protipožární ochranu v reklamních obrazových prospektech, „portfoliích" již dokončených staveb.[9] Dobová zobrazení pivovarů, cukrovarů apod., včetně plánů a fotografií technologických zařízení, nacházíme od konce 19. století v oborových časopisech, např. *Brauer-Zeitung Gambrinus (Kvas)*, *Listy cukrovarnické*, *Textilní obzor*, které vydávaly odpovídající spolky a sdružení. Po vzniku republiky se po odborné stránce technickými stavbami a průmyslovou architekturou nejvíce zabývaly *Zprávy veřejné služby technické* (vydávané Ministerstvem veřejných prací) a *Časopis československých inženýrů – Technický obzor*, okrajově *Stavba*, *Styl*, *Stavitel*, *Architekt SIA* a další. K čistě reklamním periodikům patřil *Úspěch – Magazín snaživých*, představující po roce 1928 prosperující podnikatele,

4

5

6

4 K. & R. Ježek, slévárna v Blansku, firemní dopisní papír, vytištěno kolem roku 1920. / ***K. & R. Ježek, foundry in Blansko, company letterhead, printed circa 1920.***

5 Pivovar Huga Salma v Rájci, firemní dopisní papír, tištěn po roce 1918. / ***Hugo Salm Brewery in Rájec, company letterhead printed after 1918.***

6 Textilka Jan Hernych a syn, firemní dopisní papír, tištěno po roce 1918. / ***Jan Hernych & Son Textile Mills, comapany letterhead printed after 1918.***

7 Neznámý autor, železárny v Třinci, parní buchar, 1911 (Archiv NTM). / ***Anonymous, Ironworks in Třinec, steam hammer, 1911 (NTM Archives).***

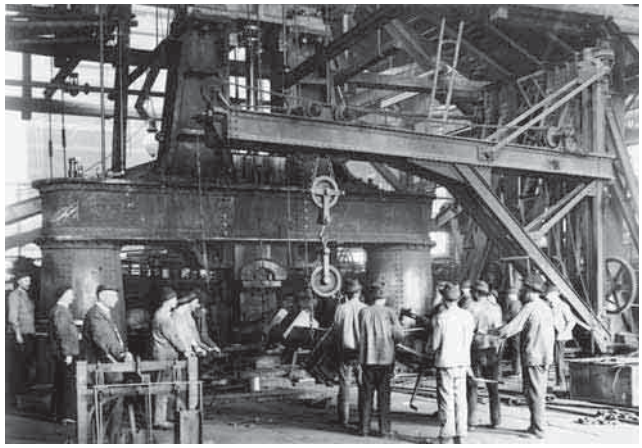

mj. prostřednictvím zobrazení jejich továren. Propagační charakter měly i jubilejní publikace, např. k výročí založení stavebních podnikatelství nebo k oslavám vzniku republiky.[10]

Firemní tiskopisy – záhlaví dopisních papírů, účty, ceníky, akcie, navštívenky, reklamní letáky – tzv. merkantily, pracovaly od poslední čtvrtiny 19. století s vyobrazením podniku formou veduty, topograficky pokud možno přesného záznamu situace. Nejužívanější technikou byla od počátku litografie; k nejstarším tohoto typu patří firemní tiskopisy použité roku 1862. Ačkoli se souběžně šířila fotografie, litografie umožňovala sdružovat obrazy v podniková tabla, doplnit kompozici reklamním textem, symboly odvětví, medailemi z průmyslových výstav a obchodními informacemi (značka, číslo účtu, adresa apod.). Zobrazení továrního areálu axonometrií nebo v ptačí perspektivě se neobešlo bez znaků prosperity – kouřících komínů, často s upozorněním na blízkost železnice. Snaha o zdůraznění významu podniku však někdy vedla grafika k neúměrnému zvětšení a zkreslení proporcí budov. Výrobě tiskopisů se věnovaly specializované litografické závody (např. Ed. Strache ve Varnsdorfu), od počátku 20. století litografii nahrazoval světlotisk, autotypie a později ofset. Záhlaví výtvarně odrážela dobový vkus secesními nebo art deco ornamenty, funkcionalistickou strohostí. Se zánikem podnikání v roce 1948 se na důležitý ikonografický pramen, zvláště pro obor industriální archeologie, pozapomnělo – současnou situaci v bádání na tomto poli shrnul prof. Ivo Hlobil.[11]

Technický výkres jako přesné zobrazení navržené skutečnosti, nezbytný k provedení stavby nebo zhotovení technologického zařízení, podává detailní informace potřebné nejen během archivních a terénních průzkumů ale také při rekonstrukcích a přestavbách. Užitkové stavby a inženýrské konstrukce 19. století i jejich zobrazení se staly součástí výtvarné kultury jako předobraz a inspirace funkcionalistické architektury. Vztah a spolupráci inženýrů s architekty a povýšení užitkových budov mezi „vysokou" architekturu považují historici umění i techniky za hlavní témata té doby.[12] S rozvojem železnice v 19. století úlohy architektů spočívaly především v navrhování nádražních budov (např. Anton Jüngling, Karl Schlimp, Antonín Barvitius, Ignác Ullmann) či spíše dopracování typových projektů nebo vodárenských objektů (Antonín Wiehl). Na dokonale přesné plány studentů polytechniky z počátku 19. století navazovaly ve stejném stylu prováděné projekty, určené k racionálnímu čtení, od precizních pohledů na fasády z 2. poloviny 19. století až po konstrukční detaily. Začátkem 20. století

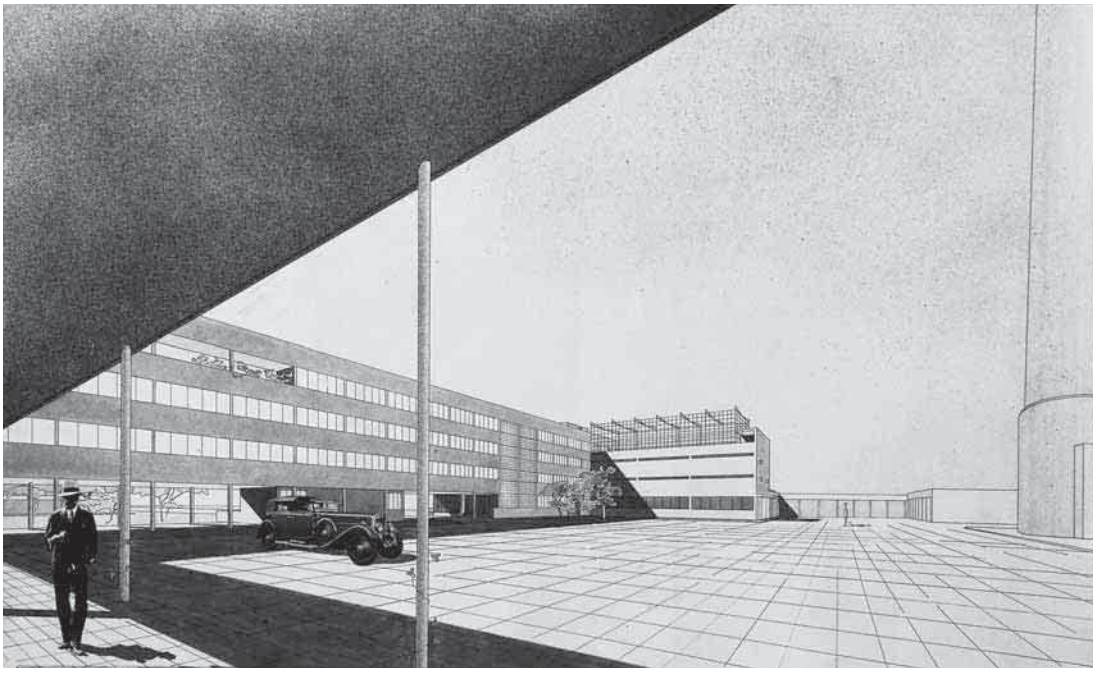

8 Jaroslav Fragner, perspektivní kresba elektrárny ESSO v Kolíně, 1929. / ***Jaroslav Fragner, perspective sketch of the ESSO power plant in Kolín, 1929.***

postupně zadání rozšiřovaly stavební úkoly spojené s regulací řek a využitím vodní energie (např. František Sander) nebo urbanistická zadání (prvním projektantem průmyslových zón u nás se stal Bohumil Hypšman, autor průmyslových závodů v Praze-Hostivaři, elektrárny Ervěnice, chemičky v Ostravě-Mariánských Horách); často šlo o trvalejší spolupráci, např. Jaroslava Fragnera s Elektrárenským svazem středolabských okresů. Úvodní kresby projektů, sloužící k prezentaci, měly přesvědčit klienta – zadavatele stavby – uvolněnou perspektivní kresbou kombinovanou ve 20. století s fotografií nebo koláží, které spíš vytvářely atmosféru či ilustrovaly koncept. Soupisy plánových pozůstalostí uznávaných architektů zahrnují mnoho položek spadajících typologicky pod průmyslové nebo inženýrské stavby a vyvracejí tak ojedinělé názory, že v případě utilitárních staveb nejde o architekturu.

Budoucnost starých průmyslových areálů záleží na tom, jak je bude přijímat veřejnost.[13] Jejich obrazy přijímá vstřícně, o čemž svědčí ohlasy nedávných výstav historických plánů nebo fotografií průmyslové architektury. *„Při pohledu na tato vyobrazení cítíme, že také industriální věk, tak často (a mnohdy právem) zatracovaný, přinesl své nemalé hodnoty v oblasti, kde bychom to neočekávali a kde jsme to celá desetiletí nebyli schopni nebo ochotni vidět. A že tato doba dala v šedi výrobních postupů a technologií vzniknout nové kráse…“*[14]

Poznámky

1 Marilyn Palmer – Peter Neaverson, *Industrial Archaeology. Principles and Practise*, London 2000. Cit. kapitola 5, Documentary research, s. 105.

2 Anton Anschiringer, *Album der Industrie des Reichenberger Handelskammer-Bezirks, Namhafteste Fabriks-Etablissements & Gewerbs-Unternehmungen der Kreise Bunzlau, Gitschin, Königgrätz und Leitmeritz in naturgetreuen Abbildungen mit statistisch-topographisch gewerblichem Texte*, Reichenberg 1858. Album vycházelo v libereckém nakladatelství Franze Jannasche v letech 1858–1862 (úvod z roku 1858), zprvu v sešitech, pak i jako dvoudílná publikace. Litografie zhotovili A. Mader, W. Kirschner a H. Hoffmann, jako tiskař je uveden Heinrich T. Stiepel z Liberce. V roce 1981 vydalo Národní technické muzeum reprint s doslovem Jaroslavy Hoffmannové.

3 *Die Gross-Industrie Österreichs: Festgabe zum glorreichen fünfzigjährigen Regierungs-Jubiläum seiner Majestät des Kaisers Franz Josef I. dargebracht von den Industriellen Österreichs*, Wien 1898, díl 1–6.

Die Gross-Industrie Österreichs : Festgabe zum glorreichen sechzigjährigen Regierungs-Jubiläum seiner Majestät des Kaisers Franz Josef I. dargebracht von den Industriellen Österreichs, Wien 1908–1910, díl 1–4.

4 Erwin Pendl (1875–1945), malíř vedut měst, spolu s krajinářem Hugo Darnautem vytvořil rozměrný obraz Vídně z ptačí perspektivy pro Světovou výstavu v Paříži roku 1900. Hugo Charlemont (1850–1939), žák Hanse Makarta, maloval krajiny, zátiší a portréty.

5 Právník Jaroslav Preiss (1870–1946) od roku 1907 zasedal v Říšské radě, později nevlivnější bankéř prvorepublikového Československa. Stál v pozadí tzv. nostrifikace, kdy kapitál podniků se sídlem v Rakousku byl převeden většinou do Živnobanky.

6 Prof. Ernst Pfohl (1897–1963), filolog a lexikograf, působil v letech 1897–1928 na liberecké obchodní akademii, autor četných hospodářských atlasů, např. *Wirtschafts-Atlas des tschechoslowakischen Staates* (Reichenberg 1920), *Rohstoff- und Kolonialatlas* (Berlin 1938) ad. Za informace děkuji Miloslavě Melanové a Robertu Filipovi.

7 Výstava *Tvář průmyslové doby – svědectví fotografie* se uskutečnila v rámci 4. bienále Industriální stopy 2007 v Sále architektů Staroměstské radnice v Praze, 19. 9.–4. 11. 2007. Texty katalogu k výstavě napsali Jan Hozák a Pavel Scheufler.

8 *Der Industriebau. Monatsschrift für die künstlerische und technische Förderung aller Gebiete industrieller Bauten einschliesslich aller Ingenierbauten, sowie der gesamten Fortschritte der Technik.*

9 Viz např. Heinrich Zieger, *Moderne Fabrikanlagen, Spezial-Büro für Industrie-Anlagen, Heinrich Zieger, Wien – Zittau*, Zittau nedat. (po 1911).

10 Viz např. jubilejní sborník *Hospodářské sdružení průmyslu papíru v Praze 1918–1928*, Praha 1928, nebo pamětní tisky firmy Kapsa & Müller *Železový beton ve službách průmyslu*, Plzeň 1926, a *Čtyřicet let inženýrské práce*, Praha 1930.

11 Ivo Hlobil, Litografické prospekty a veduty na záhlavích firemních tiskopisů, in: *Opomíjení a neoblíbení v české kultuře 19. století*, Praha 2007, s. 168–179. – Karel Waska (ed.), *Veduty plzeňských podniků. Ze starých firemních papírů* (1878–1940), Plzeň 1995. Systematicky sbírky hlavičkových papírů založily SOA v Plzni, MZA v Brně, ZA v Opavě, SOA v Litoměřicích, SOkA v Náchodě.

12 Viz např. Jindřich Vybíral, Ingenieurbau und Zweckarchitektur, in: Ferdinand Seibt (ed.) *Böhmen im 19. Jahrhundert. Vom Klassizismus zur Moderne*, München 1995, s. 251–272. – Jindřich Vybíral, *Mladí mistři*, Praha 2002, kapitoly XII. Inženýr versus architekt, s. 173–186 a XIII. Svatyně nové doby, s. 187–216.

13 Neil Cossons, New Directions in Industrial Archaeology, in: Eleanor Conlin Casella – James Symonds (eds.), *Industrial Archaeology. Future Directions*, New York 2005, s. ix-x.

14 Jan Hozák, Krása průmyslové architektury, in: *Industriální architektura – nevyužité dědictví*, (kat. výstavy), Národní technické muzeum v Praze 1990, s. 10–13.

LUKÁŠ BERAN

Stavby textilního průmyslu severních Čech a jejich tvůrci

Buildings and Architects of the Textile Industry in Northern Bohemia

English text on p. 312

Jedním z dosud spíše opomíjených zřetelů při vytváření celkového obrazu evropské průmyslové topografie je identifikace staveb z hlediska jejich autorství. Tento ve své podstatě tradiční pohled, vycházející z ústředního pojmu dějin umění, přitom odhaluje nové a nezbytné souvislosti, nabízí jeden ze způsobů, jak navázat a propojit nové cesty industriální turistiky přes hranice regionů a států. Na počátku zkoumání průmyslových staveb stojí poznání, že pro jejich třídění a hodnocení potřebujeme porozumět vývoji technologie. Dnes ale cítíme potřebu nacházet v těchto objektech ještě další hodnoty, než jen jejich postavení v dějinách techniky a průmyslu, identifikující je např. jako nejstarší, první či největší v rámci svého typologického druhu. Pochopení původního účelu staveb totiž nedostačuje k tomu, abychom pro ně prosazovali účel nový. Předmětem našeho zájmu jsou v převážné většině případů jen prázdné stavební schránky, které výrobní technologie vytvořila a opustila. Tyto fosilie svou praktickou hodnotu ztratily – podržely si však svou hodnotu stáří a v neposlední řadě hodnotu uměleckou. Stalo-li se jedním z témat architektury dané doby harmonizovat činnost techniky a umění, nelze její roli při zkoumání průmyslového dědictví podceňovat. Hlavní nástroj VCPD pro evidenci a popis objektů jeho zájmu, on-line Registr průmyslového dědictví, svou strukturou tento přístup umožňuje, neboť je od počátku schopen třídit objekty také podle osobností jejich původců – továrníků, dodavatelů strojního vybavení, stavebních firem i architektů.

Patrně nejlepším příkladem pro začlenění průmyslových staveb v našich zemích do evropského kontextu je činnost švýcarské projekční kanceláře Séquin & Knobel,[1] která na přelomu 19. století opanovala středoevropský trh. Civilní inženýr **Carl Arnold Séquin-Bronner** (1845–1899) se proslavil nejprve projektováním přízemních budov tkalcoven i přádelen se šedovými střechami, jejichž nový typ se sedlovými světlíky si roku 1885 dal mezinárodně patentovat.[2] Takový výrobní sál, postavený roku 1893, se dochoval Chrastavě u Liberce[3] (#1), časný příklad najdeme v Praze-Bubenči (#2) a Séquinovu řešení odpovídá např. také stavba tkalcovny v Hejnici u Frýdlantu (#3). Samostatnou kapitolu pak představují etážové budovy, jakou je přádelna bavlny postavená ve Varnsdorfu podle Séquinova

projektu z roku 1894 (#4). Kancelář Séquin & Knobel etážové budovy projektovala ještě po smrti zakladatele a tedy pod vedením architekta **Hillaria Knobela** (1854–1921), jenž byl podílníkem firmy a spoluautorem všech staveb od roku 1895. Vyznačují se mistrovským zvládnutím velkých ploch fasád pomocí vysokých pilastrů, segmentových záklenků oken se stylizovanými klenáky a charakteristických atikových prvků. S pomocí výsledků dosud nedokončeného výzkumu architekta Michaela Hanaka v curyšských archivech kanceláře můžeme zatím bezpečně identifikovat např. téměř intaktně dochovanou budovu v Benešově nad Ploučnicí[4] (#5) či obdobnou ve Velkém Březně (#6). Do této skupiny však patří také náročně řešená přádelna v Mostku u Turnova[5] (#7) nebo v Kvíčku u Slaného[6] (#8) a přestavbou znehodnocená budova v pražských Holešovicích (#9). Omezíme-li se na Liberecký kraj, kancelář Séquin & Knobel vyprojektovala do roku 1906 také „*Fabrikschloss*" pro a. s. Cosmanos v Hrádku nad Nisou-Loučné[7] (#10), jehož průzkum v současnosti nemůže být uskutečněn. Je třeba také si všimnout, že fasády všech zmiňovaných staveb na území dnešní České republiky byly, v porovnání s realizacemi této kanceláře v Německu a Švýcarsku, navrženy a provedeny jako omítané. Výjimku tvoří stavba chrastavská, postavená však pro firmu sídlící Lipsku. Mohou tak potvrzovat teoretický předpoklad, že omítané fasády jsou jednou z charakteristik středoevropské architektury obecně.[8]

V případě staveb švýcarské i anglických kanceláří šlo o budovy klasické technologie, zděné, jejichž stropy tvořily ploché cihelné klenby do ocelových nosníků, jen zvolna nahrazované železobetonovými stropními deskami. V Rakousku-Uhersku nastupuje první generace domácích specializovaných projektantů průmyslových staveb až v prvním desetiletí 20. století, tedy současně se skeletovými železobetonovými konstrukcemi. Jako vůdčí osobnost se zde jeví stavební inženýr **Bruno Bauer** (1880–1938),[9] projektant železobetonových staveb a zároveň autor teoretických úvah o průmyslové architektuře („*Stein und Eisen gewordenes Betriebsdiagramm*"), nepostrádajících široký rozhled a (vídeňský) smysl pro paradoxy historického vývoje. Jeho volání po opětovném spojení technických a uměleckých profesí předešlo roku 1916 svou dobu.[10] Podle projektů Bruno Bauera stavěly firmy Wayss & Freytag A. G.[11] (v severních Čechách) nebo Ing. Bohumír Hollmann a spol.[12] (v Hradci Králové) jedny z prvních etážových staveb skeletové konstrukce na našem území – přádelny bavlny v Litvínově (1907) (#11), Hradci Králové (1907) (#12), Plavech u Jablonce nad Nisou (1908) (#13) a v Kraslicích na Sokolovsku (1909) (#14) či známou továrnu na čokoládu ve středočeské Velimi (1908) (#15). Dlouhodobá byla Bauerova spolupráce s akciovou společností Tanvaldské přádelny bavlny, pro jejíž strojírenskou divizi postupně navrhl dvě navazující halové stavby podél umělého koryta řeky Kamenice (#16). Pro tutéž firmu vyprojektoval Bauer roku 1912 rovněž budovu vodní elektrárny s vyrovnávací věžovou nádrží, dosud pracující přibližně kilometr proti proudu řeky ve zcela původním stavu (#17). Bauerovy realizace z toho období najdeme ale také v slezském Krnově[13] (#18), v Českém Meziříčí[14] (#19) či v Praze-Vinohradech (#20) a lze předpokládat, že podrobné mapování průmyslového dědictví identifikuje ještě mnohé další. Jeho architektonický styl, oproštěný novoklasicismus, dobře přizpůsobený železobetonové konstrukci a dimenzím průmyslové stavby, je patrný například také na poslední z dochovaných budov slévárny Schelling a Stäubli v Žandově na Českolipsku (#21).

Podobný, novoklasicistní stylový názor si časem osvojil také další ze specializovaných projektantů, žitavský stavitel **Heinrich Zieger** (1873–1943),[15] jehož kancelář působila od roku 1909 také ve Vídni. Nejprve pokrývá své železobetonové stavby způsobem tradiční severoněmecké architektury zděným pláštěm, avšak již bez slohových prvků, pouze geometricky členěným plochými lizénami z různobarevných cihel – příkladem je tkalcovna na okraji Frýdlantu (#22) a především tkalcovna juty v nedaleké Višňové (#23) se šedovými sály tvořenými železobetonovou konstrukcí o rozponech 9×5 m, které Zieger uvádí jako svůj chráněný vzor. Později toto vnější architektonické členění převádí do barevné, žluto-šedé omítky, která následně jeho stavby identifikuje – etážová tkalcovna v Bílém Potoce u Frýdlantu (#24); elektrotechnická továrna v Liberci-Jeřábu (#25); tiskárna kartounu ve Varnsdorfu (#26); halová strojírna tamtéž (#27); etážová tkalcovna a barevna v Liberci-Rochlicích; (#28) přádelna ve Dvoře Králové (#29) a mnohé další.[16] Ziegerův

1 Séquin & Knobel, přádelna bavlny Mattausch & Sohn, realizace 1902, Benešov nad Ploučnicí. / ***Séquin & Knobel, the cotton-spinning mill of Mattausch & Sohn, built in 1902, Benešov nad Ploučnicí.***

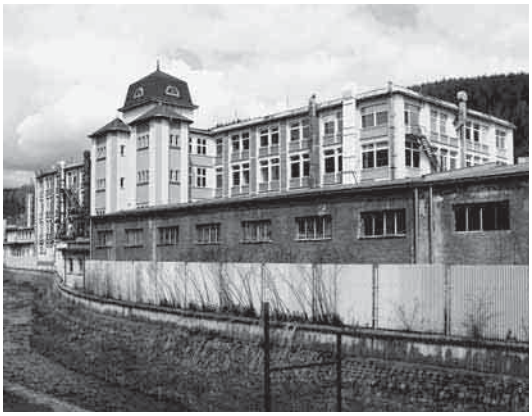

2

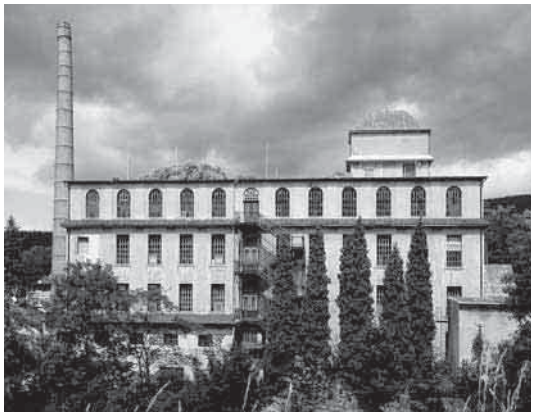

3

4

5

2 Bruno Bauer, Wayss & Freytag A. G., přádelna Hlawatsch & Isbary, realizace 1909, Kraslice. / ***Bruno Bauer, Wayss & Freytag A. G., the spinning mill Hlawatsch & Isbary, built 1909, Kraslice.***

3 Heinrich Zieger, odpadová přádelna Karla Bienerta, realizace 1913, Bílý Potok. / ***Heinrich Zieger, waste spinning mill of Karl Bienert, built in 1913, Bílý Potok.***

4 Lossow & Kühne, přádelna bavlny Johann Priebsch Erben, 1909–1912, Smržovka. / ***Lossow & Kühne, the cotton-spinning mill of Johann Priebsch Erben, 1909–1912, Smržovka.***

5 Gustav Sacher's Söhne, přádelna vlny Ignaz Klinger, realizace 1902, Chrastava. / ***Gustav Sacher's Söhne, the wool-spinning mill of Ignaz Klinger, built in 1902, Chrastava.***

6

7

8

9

6 Carl Arnold Séquin-Bronner, přádelna Brüder Perutz, proj. 1894, Varnsdorf. / ***Carl Arnold Séquin-Bronner, the spinning mill of Brüder Perutz, designed in 1894, Varnsdorf.***

7 Bruno Bauer, přádelna E. G. Pick & Co., real. 1907, Litvínov-Horní Litvínov. / ***Bruno Bauer, the spinning mill of E. G. Pick & Co., built in 1907, Litvínov-Horní Litvínov.***

8 Philipp Jakob Manz, tkalcovna Brüder Richter, 1907, Varnsdorf. / ***Philipp Jakob Manz, the weaving mill of Brüder Richter, 1907, Varnsdorf.***

9 Max Kühne, Heinrich Fanta, Ed. Ast & Co., tkalcovna Liebieg & Co., proj. 1908, Liberec IV-Perštýn. / ***Max Kühne, Heinrich Fanta, Ed. Ast & Co., the weaving mill of Liebieg & Co., designed in 1908, Liberec IV-Perštýn.***

nejznámější časopisecky publikovaný projekt pro Liberec nebyl nikdy realizován.[17]

Nejznámější specializovanou projekční kanceláří, která po první světové válce zaujala někdejší pozice anglických projektantů v Německu, byla stuttgartská kancelář **Philippa Jakoba Manze**, jejíž činnost recentně zpracovala monografie Kerstin Renz.[18] Archiválie potvrzují, že v pořadí druhou přádelnu pro a. s. Tanvaldská přádelna bavlny tato kancelář vyprojektovala roku 1907, provedla ji pražská stavební firma Pohl & Kutsche (#30). Jde o zděnou stavbu, jejíž nosnou strukturu tvoří skelet z ocelových nýtovaných profilů, další Manzovy budovy na našem území již tvoří železobetonové skelety – etážová tkalcovna ve Varnsdorfu (#31) a obdobná budova téhož účelu v Brně[19] (#32).

Těžiště tvorby drážďanské projekční kanceláře **Williama Lossowa** (1852–1914) a **Maxe Hanse Kühneho** (1874–1942) se nenacházelo v projektování průmyslových staveb – patřili k moderním tvůrcům, kteří dokázali aplikovat progresivní stavební postupy a dispoziční řešení i na stavby reprezentativního či dokonce sakrálního charakteru. Právě zadáním projektu tzv. Obnovené přádelny ve Smržovce kanceláři Lossow & Kühne se v letech 1909–1912 završuje stavební činnost textilní firmy Johanna Priebsche ve Smržovce, vedená jejím technickým ředitelem a jedním z dědiců Robertem Priebschem (#33).[20]

Tato budova patří k nejlepším ukázkám moderní saské architektury, avšak projevů tradičního stavitelství severoněmecké oblasti nacházíme na okraji někdejší rakousko-uherské monarchie přirozeně celou řadu – kultivované budovy s fasádami z ostře pálených cihel (*Backsteinbauten*) si od konce 70. let 19. století stavěly pobočky firem zapsaných v Prusku či Sasku. K takovým stavbám patří frýdlantský soubor budov apretury a kartounky firmy Rolff z porýnského Siegburgu (#34) nebo dvojice bareven firmy Budde & Müller z Wuppertalu-Barmen v Hrádku nad Nisou (#35) (#36). Téměř na zemské hranici si v Hrádku postavil pobočku své žitavské továrny také Georg Elster (#37). V Dětřichově u Frýdlantu byla postavena tkalcovna a kolonie obytných domů firmy C. A. Preibisch z Reichenau (#38). Přádelna v Hazlově na Chebsku společnosti C. B. Göldner se sídlem v saském Werdau pak představuje patrně nejnáročnější stavbu tohoto druhu na našem území (#39).

V porovnání s těmito architektonickými importy můžeme ale v libereckém a jabloneckém regionu postihnout i ty rysy průmyslové architektury, které se zde jeví jako specifické. Bohatě plastické štukové fasády, jimiž místní stavitelé a architekti pokrývali nejen obytné, ale i průmyslové budovy, byly již dány do souvislosti s přítomností rozvinuté sklářské a především bižuterní výroby,[21] s jejím neustále obměňovaným a kypícím formálním repertoárem, pružně reagujícím na dobové módy a styly, zejména v období secese. Stejně rychle však byli nuceni reagovat i výrobci textilu, zejména ti, kteří se zabývali finálním povrchovým zpracováním a potiskováním látek. Především některý z nástupců libereckého stavitele Gustava Sacherse, jehož osobnost se nám zatím skrývá pod hlavičkou kanceláře **Gustav Sachers Soehne**, dal svým průmyslovým stavbám vytříbený secesní půvab. Vrchol představují zejména továrny v Chrastavě ze samého počátku 20. století, jako je etážová přádelna firmy Klinger (#40) a asi nejznámější barevna Feigl & Widrich (#41). [22] Z kanceláře Sachersových dědiců patrně pochází také další, ne tak celistvě dochovaná etážová přádelna v horní části Chrastavy, postavená pro firmu J. H. Altschul's Soehne, jejíž prosklená průčelí mají již zcela potlačena parapetní pole (#42). Pozoruhodná svým dekorativním pojetím je budova přádelny v Košťálově (#43), jejíž fasády jsou důsledně pokryty plochým pozdně secesním vzorem, inspirovaným nejspíše vzory textilními, nebo monumentální etážová tkalcovna v Rokytnici nad Jizerou (#44), jejíž schodišťová a sprinklerová věž, umístěná ve středu stometrové fasády, je zakončena orientalizující helmicí – autoři obou těchto staveb však zatím zůstávají nerozpoznáni. Jestliže se u zmíněných příkladů racionální dispozice a konstrukce stavby harmonicky pojí s jejím dekorativním povrchem, u patrně nejznámější továrny tohoto okruhu se zdá, že snaha o reprezentativní vzhled překročila míru. V pořadí čtvrtá přádelna bavlny firmy Johanna Priebsche dědicové ve Smržovce, dokončená roku 1896,[23] má anglickými textilkami (*Lancashire Mill*) inspirovaný půdorys, dělený lanovištěm na dvě nestejné části přádelny a přípravny, na které navazuje sprinklerová a schodišťová věž[24] (#45). Jablonecký stavitel **Carl Daut** jí zároveň dal bohatství stylově až dekadentní štukové a kamenné výzdoby a malebnou siluetu, která

10

11

10 Carl Daut, přádelna bavlny Johann Priebsch Erben, 1895–1896, Smržovka. / ***Carl Daut, the cotton mill of Johann Priebsch Erben, 1895–1896, Smržovka.***

11 Neznámý autor, Ed. Ast & Co., přádelna bavlny Johann Liebieg & Co., 1905–1907, Velké Hamry-Bohdalovice. / ***Author unknown, Ed. Ast & Co., the cotton-spinning mill of Johann Liebieg & Co., 1905–1907, Velké Hamry-Bohdalovice.***

Seznam staveb v textu

Carl Arnold Séquin-Bronner
1 – Přádelna Cichorius & Co., proj. 1893, Chrastava / Kratzau čp. 371, Nádražní ulice.
2 – Přádelna Ernest Mautner, proj. 1888, Praha-Bubeneč / Prag-Bubenec čp. 113, Papírenská ulice.
3 – Tkalcovna F. Fritsch & Co., před r. 1898, Hejnice / Haindorf čp. 385, ulice Petra Bezruče.
4 – Přádelna Brüder Perutz, proj. 1894, Varnsdorf / Warnsdorf čp. 1321, Nymburská ulice.

Séquin & Knobel
5 – Přádelna Mattausch & Sohn, real. 1902, Benešov nad Ploučnicí / Bensen am Polzen čp. 705, Českolipská ulice.
6 – Přádlena Hugo Meinl, real. 1896, Velké Březno / Großpriesen čp. 123, Tovární ulice.
7 – Přádelna Adolf Mandl jun., real. 1903, Mostek / Mastig čp. 58.
8 – Přádelna Honoré de Liser, proj. 1902, Slaný-Klíček / Klein Kwitz bei Schlan čp. 36, ulice Karla Havlíčka Borovského.
9 – Přádelna Leopold Mahler, proj. 1903, Praha-Holešovice / Prag-Holeschowitz čp. 542, Jankovcova ulice.
10 – Textilní továrna Cosmanos A. G., real. kol. 1906, Hrádek nad Nisou-Loučná / Görsdorf bei Grottau čp. 25, 238, 235, 240–242, Lidická ulice.

Bruno Bauer
11 – Přádelna E. G. Pick & Co., real. 1907, Litvínov-Horní Litvínov / Oberleutensdorf čp. 528, Nádražní ulice.
12 – Přádelna Dr. Richard Anninger, 1907, Hradec Králové / Königgrätz čp. 432, Voňkova ulice. (Statutární město zde od roku 2006 připravuje projekt konverze na knihovnu.)
13 – Přádelna Bedřich Brůna, real. 1908, Plavy / Plaw čp. 100.
14 – Přádelna Hlawatsch & Isbary, real. 1909, Kraslice / Graslitz na č. kat 196/2, Dukelská ulice. (Stavba je známější pozdější výrobou hudebních nástrojů.)
15 – Továrna na čokoládu Velimer Chocoladenfabrik vorm. Adolf & Co., real. 1908, Velim, na č. kat 166/4, Palackého ulice.
16 – Strojírna a slévárna a. s. Tannwalder Baumwollspinnerei, 1912–1913, 1926–1927, Tanvald / Tannwald čp. 149, Krkonošská ulice.
17 – Vodní elektrárna a. s. Tannwalder Baumwollspinnerei, 1912–1913, Tanvald-Šumburk nad Desnou / Tannwald-Aschendorf čp. 447.
18 – Tkalcovna Franz Gabler, proj. 1912, Krnov / Jägerndorf čp. 188.
19 – Rafinerie cukru Oskar Bondy, real. 1915, České Meziříčí čp. 277.
20 – Papírna Ignaz Fuchs, 1909–1911, Praha-Vinohrady čp. 2405, Vinohradská ulice.
21 – Slévárna Schelling a Stäubli, Žandov / Sandau, na č. kat. 111/23.

Heinrich Zieger
22 – Tkalcovna Ignatz Eisenschimmel, 1909, Frýdlant / Friedland in Böhmen čp. 909, Žitavská ulice.
23 – Tkalcovna Weigsdorfer Textilwerke, 1910–1920, Višňová / Weigsdorf čp. 124.
24 –Odpadní přádelna Karl Bienert, proj. 1913, Bílý Potok / Weissbach čp. 295.
25 – Elektrotechnická továrna, Bruno Fritsch, proj. 1918, Liberec III-Jeřáb / Reichenberg čp. 263, Františkovská ulice.
26 – Tiskárna textilu Johann Liebisch, real. 1913, Varnsdorf / Warnsdorf na č. kat. 6516/2, Bratislavská ulice.
27 – Strojírna Arno Plauert, 1916–1917, Varnsdorf / Warnsdorf čp. 913, Žitavská ulice.
28 – Tkalcovna a barevna Kraus und Hoffmann, proj. 1927 a 1930, Liberec VI-Rochlice / Reichenberg- Röchlitz čp. 59 a 60, Vratislavická ulice.
29 – Přádelna, Gustav Deutsch, po r. 1920, Dvůr Králové nad Labem / Königinhof an der Elbe na č. kat. 802/4, ulice Spojených národů.

Philipp Jakob Manz
30 – Přádelna II, Tannwalder Bauwollspinnerei, 1907, Tanvald / Tannwald čp. 358, Krkonošská ulice.
31 – Etážová tkalcovna, Brüder Richter, 1907, Varnsdorf / Warnsdorf na č. kat. 513/2, Karlinská ulice.
32 – Etážová tkalcovna, Vereinigte Filzfabriken A. G., real. 1911, Brno-Zábrdovice / Brünn-Obrowitz čp. 35, Zábrdovická ulice.

Lossow & Kühne
33 – Přádelna Johann Priebsch Erben, 1909–1912, Smržovka / Morchernstern čp. 453, Hlavní ulice.

... další
34 – Tkalcovna a apretura, Rolffs & Co., 1882–1908, Frýdlant / Friedland in Böhmen čp. 669, Tovární ulice.
35 – Barevna a apretura, Budde & Müller, po r. 1887, Hrádek nad Nisou / Grottau-Dönis čp. 138, Donínská ulice.
36 – Barevna a apretura, Budde & Müller, po r. 1887, Hrádek nad Nisou / Grottau čp. 305, Tovární ulice. (Podílník firmy Herrmann Müller začal v Hrádku roku 1887 podnikat samostatně a později doplnil areál novou strojovnu s kotelnou, komínem a věžovým vodojemem.)
37 – Níťárna Georg Elster, 1889–1897, Hrádek nad Nisou / Grottau čp. 414 a 163, Lidická ulice.
38 – Tkalcovna C. A. Preibisch, 1889–1897, Dětřichov / Dittersbach čp. 58.
39 – Přádlena C. B. Göldner, real. 1901, Hazlov / Haslau čp. 241.
40 – Přádelna Ignaz Klinger, real. 1902, Chrastava / Kratzau čp. 114 a 115, ulice U Nisy.
41 – Barevna a úpravna, Feigl & Widrich, 1904–1907, Chrastava / Kratzau čp. 419, Andělohorská ulice.
42 – Přádelna J. H. Altschul's Soehne, 1905, Chrastava / Ober-Kratazu čp. 80, Frýdlanská ulice.
43 – Přádlena Hybler a Kučera, 1907–1908, Košťálov / Koschtialow čp. 145.
44 – Tkalcovna Franz Haney, 1907–1908, Rokytnice nad Jizerou / Ober Rochlitz čp. 487.
45 – Přádelna Johann Priebsch Erben, 1895–1896, Smržovka / Morchenstern čp. 871, Klášterní ulice.
46 – Přádelna Johann Priebsch Erben, 1889–1890, Smržovka / Morchenstern čp. 837, Hlavní ulice.
47 – Továrna na obuv Josef Hampel, proj. 1916, Frýdlant / Friedland in Böhmen čp. 4022, Hejnická ulice.
48 – Tkalcovna Liebieg & Co., proj. 1908, Liberec IV-Perštýn / Reichenberg-Birgstein na č. kat. 3621/2, ulice Na Bídě.
49 – Přádelna Liebieg & Co., 1905–1907, Velké Hamry-Bohdalovice / Großhammer čp. 416.

získala budově již po dokončení označení *Klášter*. Daut je však také autorem nedaleké, časově předcházející Priebschovy přádleny ve Smržovce, určené ke zpracování egyptské bavlny – maca. Mnohem uměřenější, ale také v dispozici formálnější budova byla dokončena podle druhé verze jeho plánů roku 1890 (#46).

V případě zmíněné barevny Feigel & Widrich tvoří secesní fasády slupku pokročilé železobetonové konstrukci, kterou provedla liberecká pobočka vídeňské stavební firmy Eduarda Asta (**Ed. Ast & Co., Ingenieure**), která od roku 1899 vlastnila licence Hennebiqueových průvlakových stropů a také Monierových kleneb, jež v chrastavské barevně užila pro zastřešení přízemních výrobních sálů.[25] Od roku 1907 plány za tuto pobočku podepisoval stavitel **Adolf Stroner**, jehož lze v případě některých staveb považovat i za autora architektonického řešení – např. novoklasicistní továrny na obuv Josefa Hampela ve Frýdlantu (#47) a také některých, nedávno již zaniklých budov pro textilní továrnu Liebeig & Co. v Liberci-Perštýně. Theodor von Liebieg jun. zaměstnával libereckou pobočku firmy Ast patrně nejčastěji. Z její spolupráce s dvojicí architektů, **Maxem Kühnem** (1877–1944) a **Heinrichem Fantou** (1877–1941), vzešly roku 1908 a 1911 dvě pětipodlažní tkalcovny vlny tvořené železobetonovými skelety – dnes stojí pouze mladší a menší z nich, jako poslední budova celého areálu[26] (#48). Theodor von Liebieg jun. byl také stavebníkem pozoruhodné přádelny ve Velkých Hamrech-Mezivodí, kterou firmě Ast zadal krátce po požáru nedaleké starší budovy roku 1905 (#59). Výborně dochovaná stavba typického rozvržení (se čtveřicí obslužných věží v rozích půdorysu, asymetricky děleného lanovištěm s navazující schodišťovou a sprinklerovou věží) má čtyři podlaží systému Considère, zděné obvodové stěny a architektonický výraz, který se zřetelně vymyká místní produkci, jeho autora se však zatím nepodařilo zjistit.[27]

Příklad Liebiegovy přádelny v Mezivodí ukazuje, že svrchu naznačený přístup, opírající se o určení autorství, vede při hodnocení konkrétních staveb skrze nebezpečné úskalí, dobře známé již z praxe památkové péče, úskalí určité uměleckohistorické deformace pohledu. Skutečnost, že autor stavby nemusí být často vůbec odhalen, anebo včas nerozpoznáme jeho význam, nesmí vést k našemu přehlížení její úrovně. Zároveň jde v Mezivodí o příklad stavby, za níž stojí známá a silná osobnost vzdělaného a náročného stavebníka, jehož *milieu* může být podkladem dalších komparací.

Rozpoznání specifických architektonických kvalit průmyslových staveb představuje důležité vodítko pro nutné stavební zásahy do jejich struktury, které umožní jejich zachování. Poznání metod projekčních a stavebních firem, které původní konstrukce provedly, pak může tyto zásahy v praxi usnadnit. Podaří-li se nám chápat tyto objekty nikoliv jako výsledky anonymního procesu industrializace, ale jako díla zcela konkrétních lidí, tedy zadavatelů a tvůrců, mnohem snáze je začleníme do společenských a geografických souvislostí, najdeme jejich místo v historické i konkrétní krajině dneška.

Podklady pro tento příspěvek byly shromážděny ve spolupráci s Vladislavou Valchářovou a Zuzanou Drahotušskou při přípravě publikace Industriál Libereckého kraje *(VCPD ČVUT, 2007). Zde je také možné najít podrobnější údaje o zmiňovaných stavbách.*

Poznámky

1 Arnold Lassotta, Eine Musterspinnerei für die Herren Huesker: Séquin & Knobel – die Konkurrenz aus der Schweiz, in: Hermann Josef Stenkamp (ed.), *Cotton Mills for the Continent. Sidney Stott und der englische Spinnereibau in Münsterland und Twente*, Essen 2005, s. 116–123.

2 A. H., Karl Arnold Séquin-Bronner, *Schweizerische Bauzeitung* XXXIV, 1899, č. 22, s. 214–215.

3 Cichorius & Co., Macospinnerei, *Die Gross-Industrie Österreichs*, Wien 1898, díl 4, s. 206–207.

4 Srov.: Lukáš Beran, Industriální stavby, 7. část. Přádelna bavlny firmy Fridrich Mattausch & Sohn v Benešově nad Ploučnicí, *Objekt* II, 2007, č. 3, s. 64.

5 Tom [Blanka Tomková], heslo Mostek, in: Hana Hlušičková (ed.), *Technické památky v Čechách, na Moravě a ve Slezsku*, díl II., Praha 2002, s. 455–456.

6 Zuzana Drahotušská, Přádelna bavlny ve Slaném, *Stavební listy* XIII, 2007, č. 3–4, s. 30–31.

7 Marek Řeháček, *Hrádecko, krajina na Nise*, Liberec 2001, s. 91–95.

8 Rostislav Švácha, Regionalismus v současné české architektuře, *ERA21* VI, 2006, s. 48–51. Švácha se zde odvolává na tvrzení Christiana Norberg-Schulze.

9 Inge Scheidl (ed.), heslo Bruno Bauer, in: *Architektenlexikon Wien 1880–1945*, http://www.azw.at/www.architekten-lexikon.at/de/20.htm.

10 Bruno Bauer, Das Problem des Industriebaues, *Zeitschrift des Österreichischen Ingenieur- und Architekten- Vereines* LXVIII, 1916, č. 15 s. 289–296, č. 16, s. 309–314. Je pozoruhodné, že se v závěru této stati Bauer odvolává na studii historika umění Paula Frankla *Die Entwicklungsphasen der neueren Baukunst*, vydanou v Lipsku roku 1914.

11 *Wayss & Freytag A. – G. & Meinong, Beton-Eisenbeton-u. Tiefbau Ges. m. b. H*, Wien, po r. 1910, s. 17–18.

12 *Album stavebního průmyslu*, Praha 1912, nestr.

13 Michaela Ryšková, Textilindustrie in Mähren und Schlesien, *Industrie-kultur* VIII, 2002, č. 2, s. 6–9.

14 Linda Mašková, *České cukrovary*, Výzkumný pasport, rukopis ve VCPD ČVUT, 2003, nestr.

15 Biografické údaje laskavě poskytnul Steffen Gärtner M. A. ze Zittauer Geschichts- und Museumsverein e. V.

16 Heinrich Zieger, Fabrik-Architekt und beratender Ingenieur V. B. I. Zittau I. SA., Sonderdruck – *Der Fabrik-Architekt und Bau-Ingenieur*, Berlin 1920. Za zprostředkování publikace vděčím prof. Michaelu Mendemu z Hochschule für Bildende Künste v Braunschweigu. Viz rovněž Heinrich Zieger, *Moderne Fabrikanlagen*, Zittau, nedat. (po 1911).

17 Projekt zu einer Vigognespinnerei für die Firma E. S. Reichenberg, *Der Industriebau* XI, 1920, s. 46–48. (Je patrně míněna firma Emil Simon.)

18 Kerstin Renz, *Industriearchitektur im frühen 20. Jahrhudert. Das Büro von Philipp Jakob Manz*, München 2005, s. 173.

19 Srov. Michaela Ryšková, *Přehled textilního průmyslu na Moravě, ve Slezsku a ve východních Čechách*, Účelově financovaný programový projekt výzkumu a vývoje v resortu kultury na úseku památkové péče č. 18/2000, Státní památkový ústav v Ostravě, 2002, nestránkováno.

20 Spinnerei-Anlage der Herren Johann Priebsch Erben, Untermorchenstern i. B., *Der Industriebau* II, 1911, č. 13, s. 2–3.

21 Dieter Klein, Architekt Robert Hemmrich, *Jizerská Kóta 0428*, červenec–srpen 1996, s. 35–39. Klein připisuje jabloneckému staviteli Hemmrichovi budovu Schowankovy dřevozpracující továrny, budované od roku 1908 do 40. let 20. století v Albrechticích-Jiřetíně pod Bukovou.

22 Mirjam Skoumalová, *Areál textilní továrny, Chrastava*. Výzkumný pasport, Praha 1997.

23 Emil Hlaváček, *Tkalcovna SEBA a. s. 07*, Výzkumný pasport, rukopis ve VCPD ČVUT, Praha 1997.

24 Andreas Oehlke upozornil na to, že svůj první projekt do kontinentální Evropy dodal Sidney Stott právě Priebschově firmě, a to roku 1893. Mělo jít o přádelnu bavlny o kapacitě 30 000 vřeten, tento projekt však patrně nebyl nikdy použit. Přádelnu o kapacitě 40 000 vřeten začal Priebschův podnik stavět až roku 1895, fragmentárně dochované dokumenty včetně statického výpočtu podepisoval stavitel Carl Daut, ale především – v konstrukci stropů zde připadá vždy jedno příčné klenební pole a jedna okenní osa na jeden příčný nosník a jeden sloup. Sidney Stott v té době již užíval širší konstrukční pole se dvěma klenbami na podélném nosníku (*double-arch system*), což zevně zdůrazňoval i podvojně sdruženými okny. Andreas Oehlke, Sidney Stott: Cotton Mills for the Continent. The Introduction of the Modern Fireproof Lancashire Cotton Spinning Mill in the District of Münsterland, *Patrimoine de l'industrie* VI, 2004, č. 12, s. 63–72.

25 Hugo Gröger, Moderne Fabrikbauten in armierten Beton, *Zeitschrift des Österreichischen Ingenieur- und Architekten- Vereines* LXI, 1909, č. 38, s. 608–609.

26 Projekt für eine Baumwollspinnerei in Reichenberg, *Der Architekt* XV, 1909, s. 47–48. Oba architekti byli žáky Maxe von Ferstela z vídeňské Techniky, užitkovým stavbám se nadále věnoval zejména Fanta, který tento obor přednášel na brněnské Deutsche technische Hochschule, jíž se stal ve 30. letech 20. století letech rektorem.

27 Viz (pozn. 25). Hugo Gröger uvádí tuto stavbu mezi příklady konstrukcí, provedených firmou Ast, v případě (nedochované) tkalcovny v Bielsku-Białej zmiňuje spolupráci s architektem Alexanderem Neumannem. Je však možné, že autorem stavby v Mezivodí je sám Gröger – bylo totiž pravidlem, že přispěvatelé referovali o vlastních stavbách, aniž by tuto skutečnost zdůrazňovali. Konečně i Eduard Ast v době, kdy svou firmu řídil, zároveň sám projektoval, a víme také, že udržoval úzké kontakty s architekty vídeňské secese, zejména s Josefem Hoffmannem.

foto / photo Lukáš Beran (1, 2, 4–11), Jana Stará (3)

PETRA RYDVALOVÁ, RADKA PITTNEROVÁ

Ekonomický potenciál průmyslového dědictví

The Economic Potential of Industrial Heritage

English text on p. 312

Má-li být průmyslové dědictví chápáno jako pozitivní přínos udržitelného rozvoje a nikoliv jako jeho zátěž, musíme na ně nahlížet i z hlediska jeho ekonomických možností. Ty jsou pak neoddělitelně spojeny s politickým, ekonomickým a sociálním vývojem společnosti. Naší snahou je poukázat na vztah mezi sociálním, kulturním a ekonomickým potenciálem průmyslového dědictví a rozvojem regionu.

Na danou problematiku lze nahlížet zaprvé z úhlu vzdělávání, provázaným s historickými zkušenostmi zavádění technických inovací. Takové vzdělávání se pak stává významným inspiračním zdrojem kreativity pro budoucí rozvoj společnosti. Průmyslové dědictví v sobě přitom spojuje nejen estetickou, ale také funkční složku.

Umění a věda mají společné to, že jde o nejkreativnější činnosti, obojí se však vlivem vývoje společnosti může stát bezcennou troskou; v případě průmyslového dědictví se změní v tzv. „brownfields". Na jejich znovuoživení je potřeba nemalých investic, přičemž je nutné si uvědomit, že společnost očekává z vloženého kapitálu ekonomické přínosy.

Druhým úhlem pohledu je otázka výzkumných aktivit v oblasti kulturního a tím i ekonomického potenciálu průmyslového dědictví. Jak změřit ekonomické přínosy průmyslového dědictví? Nalézt odpověď na tuto otázku je velice náročné, až nemožné, vzhledem k obtížné prognóze budoucí „historie" společnosti.

Začlenění průmyslového, kulturního či historického dědictví do života společnosti je nesporně známkou její vyspělosti. Při znovuoživení brownfields je však zapotřebí zvážit vztah mezi jeho společenským, ekonomickým i ekologickým potenciálem. Z hlediska rozvoje regionu je např. možné srovnání připraveného návrhu na konkrétní regeneraci s nulovou variantou, tj. s variantou kdy by k danému procesu obnovy nedošlo. V případě projektů, u kterých se předpokládá generování zisku, lze jeho přínos hodnotit pomocí finanční analýzy. U projektů veřejně prospěšného charakteru pak lze prostřednictvím ekonomické analýzy zvážit jeho socioekonomické efekty a přínosy.

Přístup k revitalizaci dokládáme dvěma příklady – využití oblasti Kateřinského údolí v Liberci jako místa budoucího rozvoje volnočasových

aktivit, a v širším měřítku pak zapojení pozůstatků a poznatků vývoje sklářství ke vzdělávání v rámci turistických aktivit na tzv. „Sklářské cestě" Libereckého kraje.

Kateřinské údolí v Liberci: možný cíl turistického ruchu

Na Technické univerzitě v Liberci byl v letech 2004–2006 řešen projekt „Regenerace deprimujících zón jako součást strategie regionálního rozvoje". Jedním z jeho cílů bylo vypracování projektových návrhů (včetně studie proveditelnosti) revitalizace vybraných lokalit typu brownfields v Libereckém kraji. Příkladem může být studie možnosti obnovy života v údolí Černé Nisy, městské části Liberce „Kateřinky".

Kateřinky byly původně malou obcí na břehu Černé Nisy při zemské cestě z Liberce do Frýdlantu. Obec byla založena roku 1609 Kateřinou z Redernu na úpatí Jizerských hor. Vzhled údolí výrazně změnila až tovární výroba v 19. století, kdy byla kolem říčky postavena řada menších textilních továren. Stav průtoku řeky, v návaznosti na vybudování náhonů, splavů, přehradních zdrží, malých elektráren a přemostění říčního koryta Černé Nisy, byl základní podmínkou pro výstavbu továren a dílen, nájemních domů a vil továrníků. Využití vodního toku tak dalo základ vzniku průmyslové lokality, jejíž produkce byla zaměřena hlavně na textilní průmysl. V této souvislosti lze vyslovit názor, že šlo o jednu z prvních průmyslových zón či okrsků Rakouska-Uherska. Liberecko bylo na konci 19. století označeno jako zelená oáza v poušti hospodářství monarchie. Ze soukenictví a plátenictví získávalo v té době na Liberecku obživu až 30 000 obyvatel.

Pozdější rozvoj parního pohonu znamenal i první krizi průmyslu v lokalitě, neboť výroba se přesouvala blíže k železničním tratím. Postupné změny ve využití objektů v průběhu 20. století přinesly do údolí výrobu klavírů, sklady textilních výrobků apod. Na začátku 21. století je pak celkový stav objektů v údolí velice tristní.

Oblast Kateřinského údolí lze charakterizovat jako industriální s částečně zachovalým průmyslem, a to převážně v dolní a horní části údolí, kde je potřeba provádět revitalizaci lokality velice citlivě, jak z pohledu bezpečnosti obyvatel, turistů, životního prostředí, tak i z hlediska zachování existujícího podnikání, které navazuje na tradiční charakter života v tomto údolí.

Podstatou vypracovaného projektového návrhu není proto přímá revitalizace jednotlivých objektů, které ztratily své využití, ale vytvoření podmínek pro rozvoj oblasti stimulací tržních sil, zvýšením přitažlivosti a zajímavosti údolí cykloturistickou stezkou doplněnou o naučnou stezku „Fenomén vody v podnikání 19. století".

Při novém využití dříve urbanizovaných objektů je třeba brát v úvahu, v případě špatně zvolené varianty řešení, i realitu ztracené příležitosti. Snahou společnosti by měla být volba vhodné varianty využití brownfields. Tím dojde k vyloučení jevu tzv. negativních externalit (činností, které záporně ovlivňují jiné subjekty bez následné možnosti odškodnění) a rovněž tak již zmíněných ztracených příležitostí. To s sebou přinese nejen očekávané přímé efekty, ale i tzv. pozitivní externality (efekty, na které nebylo nutné vynaložit v souvislosti s problémem brownfields žádné přímé finanční náklady).

Výsledkem aktivit v rámci „Revitalizace Kateřinského údolí formou cyklostezky" by měla být obnova „života" v tomto údolí. Snahou místních orgánů by tedy mělo být zachování současného průmyslu a zároveň využití některých starých objektů k podnikání, např. pro poskytování občerstvení, půjčovny a opravny kol, muzea, galerie a tím zvýšení cestovního ruchu v oblasti.

Sklářská cesta Libereckým krajem

Sklářský průmysl stejně jako textilní výroba doznává v současnosti velkých změn, i to je důvod ke snaze zachovat povědomí o tomto dědictví např. formou rozšíření nabídky cestovního ruchu. Sklářská výroba, zejména pak její ruční tvarování, je velmi přitažlivá i v místech, která se stala „pouhou" minulostí, avšak zůstávají neodmyslitelnou součástí historie českého skla Jizerské a Novoborské oblasti.

Putování po místech, která umožní člověku pohled do historického vývoje dané oblasti, je nejlepší formou poznání. V případě propojení turistických aktivit se znalostmi určitého odvětví získáváme nejen možnost nahlédnout do života našich předků, ale i přehled o způsobu života, který byl výrobou a rozvojem daného průmyslu ovlivněn. Příkladem takového poznání může být Sklářská či Skleněná cesta Libereckého kraje, již lze s ohledem na

1

2

3

1 Lokalita Kateřinského údolí v Liberci, Salomonova továrna. / ***Kateřinské Valley in Liberec, Salomon factory.***

2 Lokalita Kateřinského údolí v Liberci, reprezentační vila továrníka Salomona. / ***Kateřinské Valley in Liberec, villa of the factory owner Salomon.***

3 Lokalita Kateřinského údolí v Liberci, přádelna Ignaze Hübnera. / ***Kateřinské Valley in Liberec, Ignaz Hübner's spinning mill.***

4 Jablonec nad Nisou, Scheiblerova kompoziční huť. / ***Jablonec nad Nisou, Scheibler glass melt kiln.***

tradiční postavení sklářského odvětví v kraji nazvat „cestou znalostí". Byla zpracována v rámci projektu financovaného ze státního rozpočtu České republiky a evropských fondů a je napojena na Mezinárodní skleněnou cestu „Szklarska Poręba – Drebkau".[1]

Nejjižnější lokalitou sklářské cesty je město Turnov, které bylo od 16. století střediskem „kamenářství" – broušení zdejších i dovezených drahých kamenů. Začátkem 18. století sem byla přivezena skelná kompozice, jež nahrazuje drahé kameny, a způsobila nový rozmach sklářství i kamenářství.[2] Pozůstatkem slavné historie pálení skelné kompozice i zaniklé osady Sklenařice je Pacltova huť, která byla v provozu do roku 1864. Nachází se v čp. 411 nedaleko turnovského náměstí ve Skálově ulici.

Sklářská cesta dále pokračuje obcemi Frýdštejn, Malá Skála, Líšný, Splzov, Železný Brod až do Jablonce nad Nisou.

Jablonec nad Nisou se pak stává odrazovým můstkem pro návštěvu Jizerských hor, kde je jako turistická trasa značená cesta po stopách jizerskohorských sklářů a pozůstatcích horských skláren. Po stopách jizerskohorských sklářů se lze vydat např. z Bedřichova na Novou Louku (3 km) k Blatnému rybníku (3,7 km) do bývalé sklářské osady Kristiánov (5,9 km). Odtud trasa pokračuje přes Antonínov (12,1 km), Mariánskohorské boudy (15,3 km) k tzv. Protržené přehradě (16,5 km). Po silnici Souš – Smědava (18,5 km) na Jizerku (23,3 km) a rozcestí Pod Bukovcem (24 km) až do Desné (32,5 km). Na českém území je sklářská stezka zakončena u jedné z nejstarších dosud pracujících skláren v Čechách, již v současné době provozuje firma Novosad a syn (muzeum skla, exkurze, pivovar s restaurací) v Harrachově.

Sklářská cesta je připravena tak, aby se turisté mohli seznámit s historií sklářství v četných muzejních expozicích i přímo ve vybraných dosud fungujících sklářských provozech.

5

6

7

8

5 Jablonec nad Nisou, Muzeum skla a bižuterie, detail rekonstruované fasády. / ***Jablonec nad Nisou, Glass and Jewellery Museum, detail of the reconstructed façade.***

6 Mariánská sklářská huť v Josefově dole-Antonínově. / ***Marian glassworks in Josefův důl-Antonínov.***

7 Stará brusírna v Desné čp. 74, s unikátní mansardovou střechou, která se stala kulturní památkou. / ***Old glass-grinding mill at Desná St. No. 74, with a unique mansard roof, which is now a listed monument.***

8 Harrachov, sklárna Novosad a syn. / ***Harrachov, Novosad and Son Glassworks.***

Ekonomickou efektivnost revitalizace brownfields je vždy třeba zhodnotit z hlediska dopadů na regionální ekonomiku. Přičemž přínosem je i povědomí o historii, tradici a posílení zájmu o život v jednotlivých obcích – např. rozšířením cestovního ruchu a novými možnostmi volnočasových aktivit v daném regionu.

Poznámky

1 Historii sklářství v Libereckém kraji přiblíží publikace *Inovační stopy sklářského odvětví*, jež vyjde v 1. polovině roku 2008. Je zpracována v rámci projektu „Regionální centrum vzdělávání v oblasti znalostního a technologického transferu", http://www.transcen.cz.

2 Skelnou kompozici – olovnaté sklo v barvách drahých kamenů – objevují podle legendy bratři Fischerové ve starých sklárnách na ostrově Murano. Základem úspěchu turnovského kamenářství se pak stalo pálení skelné kompozice, mačkání žhavého skla a broušení skleněných kamenů – krása skla vynikla vybrušováním pravidelných plošek, tzv. fazet. Postupná, drobná zlepšení v technologii broušení umožnila, že napodobeniny kamenů byly dostupné i pro širší méně zámožné vrstvy obyvatelstva. Dochází rovněž k provázání vývoje odvětví kamenářů a sklářů. Turnovský způsob práce probíhal a zároveň se vzájemně ovlivňoval spolu s tradiční sklářskou výrobou v Jizerských horách. Počátkem 19. století se tavení kompozičního skla již nerozvíjí a pasíři, kteří se zabývají prací s kovem a zasazováním kamenů, odcházejí do oblasti Jablonecka. Tam jejich význam vzrůstá s výrobou takzvané kovové bižuterie.

Literatura

Heinrich Reschauer, *Die Reform der österreichischen Gewerbegesetzgebung*, Reichenberg 1882.

Petra Rydvalová – Miroslav Žižka, *Regenerace brownfields – studie proveditelnosti*, Liberec 2006.

Petra Rydvalová – Miroslav Žižka, Ekonomické souvislosti revitalizace brownfields, *Politická ekonomie* LIV, 2006, č. 5, s. 632–645.

Projekt *Regenerace neprůmyslových deprimujících zón jako součást strategie regionálního rozvoje* z programu Ministerstva pro místní rozvoj WB – Výzkum pro potřeby regionů (2004–2006). Identifikační kód 13-04.

Projekt *Regionální centrum vzdělávání v oblasti znalostního a technologického transferu – TRANSCEN* (registrační číslo CZ.04.1.03/3.2.15.2/0210) – financován z prostředků Evropského sociálního fondu a státního rozpočtu České republiky.

Projekt *Inovační přístup k řešení disparit na úrovni regionů* z programu Ministerstva pro místní rozvoj WD – Výzkum pro řešení regionálních disparit (2007–2011). Identifikační kód WD-30-07-1.

www.cesky-raj.info/cs/historie/tematicke-stezky/sklarska-cesta.html

foto / photo Benjamin Fragner (1, 6), Radka Pittnerová (2), Lukáš Beran (3, 5), Jana Stará (4), Zuzana Drahotušská (8)

MARIE HESKOVÁ, BLAŽENA GEHINOVÁ, VLADIMÍR DVOŘÁK

Industriální turistika jižních Čech

Industrial Tourism in Southern Bohemia

English text on p. 313

Území jižních Čech má charakter kulturně vyvážené krajiny, jež pro cestovní ruch tradičně nabízí mimořádná architektonická díla minulých generací i tematicky zaměřené cíle rekreace a turistiky. Jižní Čechy od jiných oblastí patrně nejvýrazněji odlišuje bezprostřední vazba místních hmotných dokladů vývoje techniky a zajímavostí na kultivovanou zemědělskou krajinu, historický kontext jejich vzniku a jistě i blízký kontakt s technicky rozvinutějšími německými a rakouskými příhraničními oblastmi.

Možnosti rozšíření nabídky produktů cestovního ruchu

Cestovní ruch se dnes považuje za jakýsi všelék pro řešení ekonomických problémů regionů, především menších měst a vesnic. Přesto z něho mají stále větší prospěch velká města, centra ekonomického a politického dění státu. Prahu například navštíví přes 40 % zahraničních návštěvníků České republiky.

Podíváme-li se podrobněji na statistiky, zjistíme, že turistický region jižních Čech a Šumavy patří v České republice spíše k těm zajímavějším (v roce 2007 obsadily jižní Čechy 4. místo za Prahou, Karlovarským a Jihomoravským krajem, pokud jde o počty zahraničních hostů v hromadných ubytovacích zařízeních). Také zde se však z analýz Jihočeského kraje dovíme, že ve skutečnosti je většina aktivit cestovního ruchu koncentrována do několika lokalit, resp. měst (Český Krumlov, České Budějovice, částečně Tábor, Třeboň, Jindřichův Hradec a Červená Lhota), popřípadě do několika rekreačních středisek v rámci Národního parku Šumava nebo v okolí vodní nádrže Lipno. A to i přesto, že disponuje podstatně pestřejší, lákavější a z hlediska současných směrů přitažlivější nabídkou cestovního ruchu.

Patří k ní pozoruhodná technická díla a budovy připomínající zaniklou výrobní činnost, typologicky výjimečné příklady staveb a technického zařízení či komplexů technologických zařízení, jedinečných nebo zajímavých konstrukcí, architekturou, vztahem k okolí, velikostí, historickým významem, ale i současným využitím. Většina z nich neslouží původní funkci, některé jsou pro svou výjimečnost vyhlášeny za kulturní památku. Jde o turistické cíle zdůrazňující kulturní a historické dědictví navštěvovaných míst. Stávají se součástí nově nabízených turistických produktů, které mají znaky tak zvané „šetrné turistiky“. Navazují na obecnější přístupy udržitelného rozvoje krajiny a osídlení jižních Čech.

Záchrana a využití objektů industriálních památek v cestovním ruchu

Odkrývání potenciálu industriálních a technických památek pro rozšíření nabídky cestovního ruchu jižních Čech se stalo předmětem zkoumání dvou výzkumů pro Ministerstvo pro místní rozvoj v souvislosti s rozvojem regionů České republiky. Projekt „Technické památky v produktech cestovního ruchu" (číslo projektu WB-07-04) terénním výzkumem prokázal, jak právě tyto památky mohou být přínosné pro větší zájem a rozšíření již existujících místních nabídek cestovního ruchu. Jsou přitažlivé a objevné pro domácího turistu i pro zahraniční návštěvníky.

V území Jihočeského kraje bylo zmapováno 410 objektů (včetně fotodokumentace); ty byly rozděleny do kategorií podle návaznosti na výrobní a odvětvovou strukturu, se zřetelem k jejich památkové ochraně, v návaznosti na městské a vesnické prostředí, popřípadě na volnou krajinu. Přehled doplňují identifikační formuláře, které soustřeďují informace o historickém významu, stavebním stavu objektu, technologii výroby, dopravní dostupnosti, současném způsobu využití, poskytovaných službách pro cestovní ruch v zázemí objektu.[1] Výsledky porovnávání informací a vyhodnocení v rámci projektu prokázaly, že pouze jednu třetinu z celkového počtu objektů bude vhodné či možné využít v cestovním ruchu. Všeobecně se ale dá shrnout, že každé výrobní odvětví zanechalo v daných oblastech specifické artefakty historického vývoje, které nabízejí přesvědčivý a objevný pohled na region. Potvrdilo se také, že předností produktů zaměřených na technické památky a průmyslové dědictví je možnost tvorby velmi diferencované nabídky turistických cílů a efektivní segmentace. Výzkumem se ověřilo, že dnes již existují početné skupiny návštěvníků, kteří vyhledávají neobvyklé zážitky, neobvyklá a unikátní místa.

Tento závěr byl inspirací k pokračování projektu se zaměřením na „Unikátní místní technické atraktivity" (číslo projektu WB-26-05), jenž navazoval na předchozí výsledky. Výběr těchto zcela jedinečných místních technických památek a zajímavostí byl posléze zařazen do koncepce obrazové publikace a pro přípravu turistických informačních prospektů „Unikátní technické atraktivity jižních Čech".

Příklady využití v industriální turistice jižních Čech

Následující řádky shrnují přehled cílů vybraných odvětví výroby v uvedeném území. Jejich pořadí vychází z počtu dochovaných objektů, je určeno také jejich významem a jedinečností, mimo jiné i významem pro rozvoj techniky, ojedinělostí či reprezentativností pro strukturu výroby na území jižních Čech i v kontextu území České republiky. Takto začleněné patří zpravidla i do skupiny kulturních památek, případně národních kulturních památek.

Vodohospodářství

Přírodní podmínky morfologických a půdních poměrů Jihočeské pánve měly za následek dostatek vodních zdrojů, který obyvatelé využívali při intenzivní zemědělské výrobě. Zásadní význam pro hospodaření s vodou měla stavba vodních nádrží, ve kterých se hromadila voda pro pitné účely nebo pro zachycení povodňových vod. Nádrže a rybníky se budovaly i jako vhodné prostředí pro chov ryb.[2]

Některé jedinečné vodohospodářské objekty dosud slouží svému původnímu účelu. Na území města České Budějovice jsou to například Jiráskův a Trilčův jez s vodními elektrárnami. Vodní tok Lužnice, Nežárky, Zlaté stoky, Nové řeky, ale hlavně vodní plochy rybníků vytvářejí kulisu vyvážené kulturní krajiny pro pěší i vodní turistiku, cykloturistiku, pro rekreační koupání a rybolov. K největším rybníkářským dílům této soustavy patří rybník Rožmberk a rybník Svět. Za unikátní nádrže lze uvést Jordán v Táboře, který je nejstarší údolní vodní nádrží ve střední Evropě. K nejstarším funkčním přehradám se řadí vodní přehrada s přečerpávací stanicí v Soběnově; byla postavena v roce 1925. Novodobou éru výstavby vodních děl na Vltavě představují Lipenská a Orlická přehradní nádrž s mnohými ojedinělými technickými parametry i významným rekreačním využitím.

Vysoce estetickým vzhledem doplňují městská centra kašny (Samsonova kašna v Českých Budějovicích, zámecké kašny, kašny v Českém Krumlově, v Hořicích na Šumavě, ve Vyšším Brodě, na Starém městě v Táboře), dále to jsou vodárenské věže v Českých Budějovicích a v Táboře, zámecká vodárna v Hluboké nad Vltavou, vodojemy v Něchově a v Nesměni, věžový vodojem v Třeboni a kamenný vodní rozdělovač v Želnavě. Původně vodní mlýny, později

1

2

3

4

1 Vodní mlýn zvaný U Vyhnalů v Sepekově. Je postupně rekonstruován, v poměrně dobrém stavu je zachováno celé původní technologické zařízení – uvažuje se tu o zřízení muzea či skanzenu. / ***A water mill called U Vyhnalů in Sepekov. It has been gradually reconstructed, and all the original technological equipment has been preserved in relatively good condition. Thought has been given to turning the site into a museum.***

2 Projekt Setkání s tradicí na Schwarzenberském plavebním kanálu – nevšední zážitky spojené s ukázkami plavení dříví se stávají pro návštěvníky Šumavy pojmem a cílem turistiky, který poskytuje zábavu i poučení. / ***A project called "Encountering Tradition on the Schwarzenberg Canal" – For visitors to the Šumava Mountains, the unique experience of watching demonstrations of timber floating on the canal has become an entertaining and educational part of their tour.***

3 Měšťanský pivovar v Táboře. / ***The brewery in Tábor.***

4 Muzeum osvětlování města – elektrárna královského města Písku. / ***The Museum of Urban Lighting – the electrical power plant in the town of Písek.***

přebudované na vodní elektrárny, slouží v současnosti jako muzea v Jindřichově Hradci a Písku, kde se ve vodní městské elektrárně nachází Muzeum osvětlení města Písek.

Příkladem využití technické zajímavosti ve volné krajině jsou „Setkávání s tradicí na Schwarzenberském plavebním kanálu" s obnovenými úseky plavení dřeva mezi Jeleními Vrchy a Želnavským smykem v délce téměř 11 km a úsek mezi potoky Světlá voda a Stožecký potok dlouhý necelé 2 km. Významný informační zdroj návštěvník nachází také v místním muzeu s expozicí Schwarzenberského plavebního kanálu ve Chvalšinách a v Nové Peci – muzeum „Kanál Expo" s mapou trasy „starého" i „nového" kanálu a informacemi o pralesích jižní Šumavy, staviteli Josefu Rosenauerovi, historii, ale i obnově plavebního kanálu a jeho dnešním využití.

Doprava

Výjimečnost dopravních objektů na území jižních Čech je dána především silničními a železničními mostními konstrukcemi, prvenstvím výstavby koněspřežní železnice a meziměstské elektrické dráhy. Po určité rekonstrukci a obnově jsou objekty ponechány původnímu účelu.

Památky vedle rekreačního využití plní i další funkce, například spojené s poznáváním života minulých generací, a dokumentují technický rozvoj na území jižních Čech. Příkladem je Muzeum koněspřežní dráhy – nákladové nádraží a strážní domek č. 1 v Českých Budějovicích spojený s Koněspřežní železnicí České Budějovice – Linec, v Holkově se nachází přepřažní stanice, úsek náspu drážního tělesa a kamenný mostek, v Bujanově přepřažní stanice, replika svršku tratě a Muzeum koněspřežní dráhy, muzeum Roubenka v obci Římov vystavuje modely vláčků „Římovské mašinky", zároveň připomíná projektanta železnice Františka Antonína Gerstnera.

Jiným příkladem je úzkokolejná železnice na trati Jindřichův Hradec – Nová Bystřice s pravidelným provozem od roku 1897 a první meziměstská elektrická dráha na trati Tábor – Bechyně podle projektu Františka Křižíka s nepřetržitým provozem od roku 1903. Kromě pravidelného celoročního jízdního řádu se na obou tratích uskutečňují speciální rekreační jízdy. Druhá nejstarší elektrifikovaná železnice v Čechách, pojmenovaná „Lipenka", jezdí na trati Rybník – Vyšší Brod – Lipno nad Vltavou. Vedle pravidelné dopravy rozšiřuje v letní sezóně převoz lodí pro vodáky.

K souboru technických památek v oblasti dopravy patří i jedinečné železniční mosty, za něž lze uvést mosty u Holubova a u Červené nad Vltavou, které dosud slouží původnímu účelu. Silniční mosty patří obdobím vzniku i technickými parametry k ojedinělým dopravním objektům v prostředí městských sídel. Je to například kamenný gotický most v Písku, mosty v Českém Krumlově, Dlouhý a Zlatý most v Českých Budějovicích, silniční příhradový most v Týně nad Vltavou, most ve Vyšším Brodě, silniční most v Putimi a sdružený silniční a železniční most v Bechyni („Duhový most"). V přírodním prostředí náležejí k mimořádným technickým objektům mosty silniční a inundační v Staré Hlíně, most silniční železobetonový v Podolsku, Žďákovský most v Orlíku nad Vltavou a Stádlecký řetězový most.

Zemědělství

Technické objekty pro zpracování zemědělské prvovýroby jsou spojené s územím Budějovické a Třeboňské pánve, které vždy poskytovaly vhodné přírodní podmínky pro zemědělskou výrobu. Z těchto důvodů jsou typickými stavbami objekty špýcharů a sýpek, pivovarů a vodních mlýnů. Objekty, kde obytná funkce navazovala na výrobní, jako jsou vodní mlýny a špýchary, získávaly s postupným zánikem výroby jinou funkci nebo byly přestavěny na domy trvale obytné či rekreační. V některých případech se ve vesnických obytných zónách majitelé vrátili přestavbou k jejich původnímu účelu. S ukázkami zachovalých zemědělských technických objektů se setkáváme na Českobudějovicku a Písecku. Starý mlýn ve Strýčicích, nazývaný také Bártův mlýn, má zachováno mlýnské zařízení a vodní dílo. Expozici „Selské dovednosti" si můžeme prohlédnout v budově základní školy v obci. Vodní mlýn u Vyhnalů v Sepekově má v poměrně dobrém stavu zachováno celé původní technologické zařízení používané k mlynářské výrobě, proto se uvažuje o muzeálním vyžitím, podobně jako je tomu u vodního mlýna v Hoslovicích, který je v současné době v rekonstrukci. Mezi muzea s touto tematikou patří Vesnické muzeum v Kojkovicích. Muzeum historických vozidel v Pořežanech pak nabízí návštěvníkům expozici staré zemědělské techniky a ukázku selské jizby.

5

6

7

8

5 Vodní pila Peníkov. Přístup k pile je na spojnici cest mezi obcemi Český Rudolec a Stálkov, v letní sezóně místní ekologická farma provozuje celodřevěnou vodní pilu podle zájmu veřejnosti. / ***Peníkov water mill. The mill is reached off the motorway between Český Rudolec and Stálkov. In the summer, a local ecological farm demonstrates for visitors how the all-wood water mill operates.***

6 Provaznické muzeum Karla Kliky v Deštné. / ***The Karel Klika Museum of Rope in Deštná.***

7 Věžový vodojem v Třeboni – dílo architekta Jana Kotěry z roku 1912. / ***Water tower in Třeboň. Designed by the architect Jan Kotěra in 1912.***

8 Rekonstrukce části trati koněspřežní železnice v Bujanově. / ***Reconstructed part of the track of České Budějovice–Linz horse-drawn railway in Bujanov.***

9 Podolský řetězový most u Stádlece. / ***The chain bridge from Podolsko, re-built in Stádlec.***

10 Most v Bechyni. / ***The bridge in Bechyně.***

Významné postavení, i z hlediska přitažlivosti pro cestovní ruch, mají pivovary. Tradice jihočeských pivovarů sahá až do středověku. Tyto technické objekty jsou otevřené turistům nejen poskytovanými ukázkami výrobního procesu, ale nacházejí se zde i výstavní, popřípadě stravovací zařízení s ochutnávkou piva. Příkladem je areál pivovaru Regent v Třeboni, který byl založen již v roce 1379, pivovar Eggenberg v Českém Krumlově nebo Panský pivovar v Protivíně.

Hutnická výroba a kovovýroba

Z objektů po hutnické výrobě a kovovýrobě se do současnosti zachovaly jenom hamry a kovárny, které sloužily zemědělské prvovýrobě. Hamr nářaďový, zvaný Buškův hamr, u Trhových Svinů patří na Doudlebsku svou původní dispozicí i technickým zařízením k unikátním technickým památkám z konce 18. století. Vodní hamr je po rekonstrukci v letech 1992–1995 v provozu a je zpřístupněn návštěvníkům. Kovárna v Nových Hradech je přístupná veřejnosti nejen expozicí kovářského řemesla, ale i příležitostními ukázkami tradiční řemeslné práce. Blatská kovárna v Záluží slouží jako muzeum.

K technicky nejzajímavějším objektům hamrů v prostředí vesnických sídel se řadí nářaďový, tak zvaný Pešlův hamr a mlýn v Sedle, který patří k nejstarším vodou poháněným a zachovaným kovárnám na Doudlebsku. Hamr je dosud obydlen a není přístupný veřejnosti. Hamr v Malenicích na Strakonicku slouží jako mechanická kovárna se zachovanou tradiční hamernickou technologií, je součástí soukromého objektu a majitel nemá prostředky na jeho rekonstrukci. Podobný osud mají i další objekty kováren v Opatovicích, v Plástovicích, v Mahouši. Zpřístupnění uvedených technických objektů veřejnosti je možné právě vytvořením uceleného produktu cestovního ruchu na území jižních Čech.

Zpracování dřeva

Dostatek dřevní hmoty především v horských masivech Šumavy a v podhůří byl základem pro průmyslové obory na zpracování dřeva. Příkladem je papírna ve Větřní s nejstarší nepřetržitou výrobou papíru v Čechách. Zvláštní kapitolu při zpracování dřeva představovala doprava dřeva po kanálech a řekách. Plavba zůstala nejvýhodnějším druhem dopravy na Vltavě a jejím přítoku Malši pro delší vzdálenosti až do konce 19. století. Dochovaným příkladem technického objektu pro zpracování dřeva je vodní pila s náhonem v Peníkově u Českého

Rudolce. Úplnost vybavení a původnost stavby je u nás zcela ojedinělá a z celoevropského hlediska výjimečná. Obnova dřevěné technologie byla provedena v roce 2003 a pila je přístupná veřejnosti.

Další stavební objekty s technicky ojedinělým zařízením

V jižních Čechách k technickým objektům tohoto charakteru patří fortifikační stavby, zvonice, pranýře, hraniční a vyměřovací body, státní i soukromá muzea. Zachovalé části systému městského opevnění slouží většinou jako oddychová zóna s městskými parkovými plochami. Příklady nacházíme v Českých Budějovicích, Táboře, Písku, Prachaticích. Skupina zahrnuje dále hradební opevnění v Českém Krumlově a Strakonicích. Zpřístupněný pevnostní areál u Slavonic patří k expozicím lehkého příhraničního opevnění v České republice.

Mezi stavební objekty s technicky ojedinělým zařízením náleží zvonice se svými unikátními zvony. Některé z nich jsou veřejnosti přístupné, například zvonice Černá věž v Českých Budějovicích. Další zvonice nejsou přístupné a můžeme je obdivovat jenom jako stavebně zajímavé objekty, třeba zděné zvonice v Bílé Hůrce, Miroticích, Dobrši nebo Blatné.

Pranýře nyní představují unikátní památky, ale v jihočeském prostředí menších měst a vesnic jsou vedle kašen častým doplňkem náměstí, například v Borovanech, Ledenicích, Hořicích na Šumavě, Přídolí. Ojedinělý svého druhu je i památník Zrušení roboty v Popelíně.

Určitě nepřehlédnutelné jsou objekty vyznačující průběh 15. poledníku v Jindřichově Hradci, kamenný obelisk v Albeři připomínající založení nejstarší měřické sítě v českých zemích, katastrální zeměměřický sloup v České Olešné, který stojí v místě jednoho z bodů katastrálního vyměřování z dob tereziánského mapování. Základní nivelační bod v Lišově je jediným z původních devíti bodů výškového měření pro území českých zemí, zemský mezník v Horním Meziříčsku vyznačuje historickou zemskou hranici Čech a Moravy.

Muzea s technickou tematikou patří k objektově menším, ale svým ojedinělým zaměřením představují potenciál, který zatím není dostatečně v produktech cestovního ruchu využit. Naprosto jedinečná svým zaměřením jsou: Muzeum cukrovarnictví a první výroba kostkového cukru na světě v Dačicích, Provaznické muzeum v Deštné, Muzeum tkalcovská dílna ve Strmilově, Prácheňské muzeum s expozicí „Zlato v Pootaví" v Písku, Poštovní muzeum ve Vyšším Brodě, Muzea s expozicemi o Zlaté stezce ve Volarech a na hradě Kašperk. Příkladem zajímavých soukromých sběratelských muzeí je Muzeum historických hracích strojů v Lišově, Místní muzeum v Hořicích s expozicí rádií, televizorů a hudebních skříní, Jihočeské motocyklové muzeum v budově Solnice v Českých Budějovicích nebo Seidlův fotoateliér v Českém Krumlově. Na dnes již zaniklé výrobní tradice navazuje Hornické muzeum v Rudolfově, expozice šumavského skla ve Sklářském muzeu v Lenoře, Muzeum skla ve Vimperku a Muzeum Šumavy v Kašperských Horách a expozice výroby fezů, motocyklů a zbraní ČZ v Muzeu středního Pootaví ve Strakonicích.

Závěry z práce na projektech „Technické památky v produktech cestovního ruchu" a „Unikátní místní technické atraktivity" vedly ke zjištění, že využití technických a průmyslových objektů, budov i technologických zařízení v aktivitách cestovního ruchu je dosud stále spíš ojedinělé a představuje jen málo využívaný potenciál v nabízených produktech cestovního ruchu. Příklady potvrzují, že přitažlivým cílem návštěvy se nestává jen vybraný technický objekt, ale i jeho zázemí, okolí s kulturní krajinou. Posuzování technických zajímavostí v širší územní návaznosti má význam z důvodu možné synergie, neboť může docházet k propojení či nasměrování na další kulturní památky a zajímavé objekty, především ve venkovském prostoru.

Většina informací a nabídek pro turisty je dosud spíš monotematická, jen ojediněle se setkáme s údaji o přítomnosti technických památek, o technickém významu určitého objektu.

V jižních Čechách nebyly budovány velké výrobní areály. Nalezneme zde spíš menší, územně rozptýlené objekty typické pro zemědělsky využívanou krajinu, například hamry a mlýny, které jsou spojeny více s předindustriálním obdobím. Také se setkáme s objekty, jež mají spíše charakter technické zajímavosti, která připomíná významné historické předěly spojené s prací člověka a technickým rozvojem, jako pranýře, katastrální zeměměřický sloup, vyznačení průběhu 15. poledníku, památník zrušení

roboty a jiné. Pro cestovní ruch by samostatně stojící památky byly málo přitažlivé.

Často rovněž chybí jejich základní identifikace, bývá obtížné je najít. Také proto je důležité upozorňovat na v kraji rozptýlené technické objekty jako turistické cíle v rámci ucelených produktů cestovního ruchu, zahrnujících prostředí městských a vesnických sídel či jejich propojení na volnou krajinu.

Příkladem nové nabídky technických objektů v cestovním ruchu jsou cyklotrasa a turistické cesty podél Schwarzenberského kanálu, s pravidelnými akcemi „Setkání s tradicí", spojenými s ukázkami plavení dříví. Důležité je také propojení na muzejní expozice. Stejně poutavé by mohlo být využití technických děl koněspřežní železnice, naprosto ojedinělé technické stavby nejen v jižních Čechách, ale na území České republiky. Tam se to zatím nedaří, možná i proto, že jednotlivé technické objekty na sebe nenavazují a jejich zpřístupnění neprovázejí obdobné pravidelné akce. Právě tam lze určitě zvýšit zájem například spoluprací s rakouskou stranou, kde tato technická památka už své místo v turistickém ruchu našla.

Poznámky

1 Objekt zařazený do segmentu technické a industriální památky a atraktivity by měl splňovat alespoň dvě ze tří uvedených hodnot: → historický význam technické památky, popřípadě její ohodnocení za národní kulturní památku nebo kulturní památku; → dobrý technický stav objektu, nebo jeho vhodnost pro ekonomicky výhodnou rekonstrukci a zachování aspoň částečné technologie výroby nebo provozu; → místní možnosti využití a návaznost na ostatní kulturní památky, turisticky nebo rekreačně využívané zázemí, popřípadě kumulace většího množství památek ve vhodné dostupnosti. Dalšími podpůrnými ukazateli stanovení priorit technické památky je i vhodnost využití v cestovním ruchu jako: muzea nebo tematické expozice technických památek či ubytovacího a stravovacího zařízení.

2 První rybníky u nás byly založeny v 11. století, větší intenzity a proslulosti dosáhla jejich výstavba v průběhu 14.–16. století. Vývoj pokračoval od stavby jednotlivých vodních děl až k jejich propojování pomocí kanálů do vodohospodářských soustav. Největší v českých zemích je Jihočeská rybniční soustava a v jejím rámci Třeboňská rybniční soustava, vybudovaná známým stavitelem Štěpánkem Netolickým. Velkolepé dílo, na tu dobu v Evropě jedinečné, dovršil v roce 1518 stavbou Zlaté stoky – 45 km dlouhým kanálem, který napájel Třeboňskou pánev vodou z Lužnice a propojil rybniční síť v ucelenou soustavu. Pokračovatelem v díle Štěpánka Netolického byl Jakub Krčín z Jelčan a Sedlčan. Úpravy vodních toků a stavby vodních přehrad mají své prvenství také na území jižních Čech, přehrada Dvořiště při Třeboni byla postavena v roce 1367, Jordán v Táboře v roce 1492.

Literatura

Hana Hlušičková (ed.) *Technické památky v Čechách, na Moravě a ve Slezsku*, I.–IV. díl, Praha 2002–2004.

Marie Hesková et. al., *Unikátní technické atraktivity jižních Čech*, Praha 2006.

Vladimír Kupka et. al., *Pevnosti a opevnění v Čechách, na Moravě a ve Slezsku*, Praha 2001.

Karel Kuča, *České, moravské a slezské zvonice*, Praha 2001.

Dušan Josef, *Encyklopedie mostů v Čechách, na Moravě a ve Slezsku*, Praha 2002.

Jaroslav Jásek et. al., *Vodárenství v Čechách, na Moravě a ve Slezsku*, Praha 2002.

Karel Kuča, *Města a městečka v Čechách, na Moravě a ve Slezsku*, I.–IV. díl, Praha 1996–2004.

Josef Klempera, *Vodní mlýny v Čechách*, V. díl, Praha 2001.

Vladimír Vlček et. al., *Zeměpisný lexikon ČSR, Vodní toky a nádrže*, Praha 1984.

foto / photo Kamil Pícha (1, 2, 5, 6), Libor Doležal (3), Milan Blažej (4), Šárka Jiroušková (7), Eduard Šitter (8–10)

JIŘÍ MERTA

Evropská cesta železa Moravským krasem

The European Iron Trail through the Moravian Karst

English text on p. 313

Mezinárodní projekt Evropská cesta železa chrání a zpřístupňuje důležité památky hutnictví a zpracování železa evropského významu. Projekt vznikl před více než dvaceti lety z iniciativy rakouských železářů, archeologů a metalurgů, jejichž záměrem bylo vytvoření sítě důležitých železářských lokalit, jakýchsi milníků reprezentujících vývoj evropské metalurgie železa.[1] K projektu se postupně připojily další země s tradičními oblastmi železářské činnosti – tak vznikla síť naučných stezek procházející Evropou. Po realizaci programu Cesta železa Moravským krasem bylo proto jedním z cílů připojit se do tohoto celoevropského kulturního projektu.

Historie železářství

Metalurgická oblast Moravského krasu byla průmyslově využívána již od pravěku (halštatská kovárna v Býčí skále, popř. stopy keltského železářství a germánských hutí při okrajových oblastech Krasu – Blanensko, Boskovická brázda), neboť prvního vrcholu produkce dosáhlo místní železářství v předvelkomoravském a velkomoravském období (8. a 9. stol.) a po stoletém přerušení tradiční výroby pak po dvě další století. Zalesněné území Krasu umožnilo unikátní uchování celé řady slovanských hutí, které tak mohly být archeologicky zkoumány (nejprve Okresní muzeum v Blansku – Věra Souchopová, později Technické muzeum v Brně – opět Věra Souchopová a Jiří Merta s týmem spolupracovníků).[2] Výzkumy posunuly hranici poznání raně středověkých technologií, s jejichž výsledky je veřejnost seznámena jak v muzejních expozicích (muzeum Blansko), Stará huť u Adamova (expozice železářství a areál slovanského železářství), expozice „K počátkům hutnictví železa" (Technické muzeum v Brně), tak prostřednictvím sítě naučných stezek přímo v terénu, popř. při experimentálních a ukázkových tavbách v replikách kusových železářských pecí.[3]

Středověkou železářskou činnost dokládá existence hamru v poloze Althamr při Křtinském potoce v Josefském údolí, zmiňovaném jako poškozený ve dvou listinách datovaných k roku 1506.

Od počátku 17. století dochází ve střední části Moravského krasu k dalšímu rozvoji železářství, tentokrát při využití technologie vysokých dřevouhelných pecí, jejichž počet dosáhl postupně desítky. Provoz těchto hutí trval do konce 19. století. Některé z hutí,

3

2

1

1 Schéma Evropské cesty železa s vyznačením jednotlivých stanic. / ***Drawing of the European Iron Trail with markings indicating the stations along the route.***

2 Jedna z ukázkových taveb v areálu Staré huti u Adamova. / ***A demonstration of smelting in Stará huť near Adamov.***

3 Vysoká dřevouhelná pec, dominanta Staré huti u Adamova. / ***Charcoal blast furnace by Stará huť, the old ironworks near Adamov.***

nebo části jejich objektů se dochovaly (Klamova huť u Blanska, Stará huť u Adamova), jiné zcela zanikly (Hugonova huť u Jedovnic, blanenské huti, huť v Adamově – nejstarší huť v oblasti Krasu vybavená vysokou dřevouhelnou pecí).[4]

Cesta železa

Projektu Cesta železa Moravským krasem se kromě Technického muzea v Brně a Správy chráněné krajinné oblasti Moravského krasu a dalších subjektů účastní i sedm obcí ležících ve střední části Krasu, na jejichž katastrech se památky starého železářství nacházejí. Právě díky nim byl získán grant Ministerstva pro místní rozvoj ČR (230 000 Kč) z nějž byly zřízeny naučné stezky s informačními tabulemi a vydány informační materiály historicko-přírodovědného charakteru. Naučnou stezku tvoří pět okruhů spojujících nejdůležitější železářské lokality regionu. Významné lokality jsou popsány a obrazově dokumentovány na informačních panelech. Jde o historii dosud existujících hutí, polohy hutí zaniklých, milířišť, kutišť rud, hamru a případně zaniklou středověkou osadu. Publikace *Cesta železa Moravským krasem*, dílo pětice autorů, redigovaná Ivanem Balákem (Správa CHKO Moravský kras) byla vydána konskripcí uvedených účastníků projektu již ve dvou vydáních.

Projekt Cesta železa Moravským krasem byl oceněn třetím místem v soutěži o cenu Gloria musaealis 2003 v kategorii Muzejní počin roku.[5] Snahou účastníků projektu bylo zařazení „moravské stanice" do celoevropského kulturního programu, který v podobě Evropské cesty železa (EIT) funguje již řadu let v evropských zemích s železářskou tradicí. Technické muzeum v Brně, jako jeden z účastníků, přihlásilo Cestu železa Moravským krasem do mezinárodního programu EIT při zasedání jeho zástupců na podzim roku 2006 v Košicích. Na jaře roku 2007 navštívili oblast Moravského krasu a některé vybrané technické památky zástupci EIT, prof. Gerhard Sperl, prezident EIT Montanisches Verein Österreich („otec" rakouské části Cesty železa) a zástupce maďarských metalurgů Tibor Laar z Budapešti. V rámci EIT se stala Středoevropská cesta železa prostřednictvím Evropského kulturního výboru ve Štrasburku (Direction de la Culture et Patrimonie Culturel et Naturel) 6. října 2007 při jednání v Lucemburku součástí Evropských kulturních tras. Rudonosná oblast Střední části Moravského krasu tak byla zařazena do existující Evropské kulturní trasy jako sedmá stanice východní trasy evropské cesty vedoucí od norského Trondheimu přes polské lokality v okolí Kielců (Góry Swiętokrzyskie) a nově východní Slovensko, Moravský kras do Maďarska a odtud dále přes Štýrsko do Itálie.

Experimenty a ukázkové tavby

Součástí aktivit je pořádání experimentálních a ukázkových taveb v replikách kusových železářských pecí, konaných každoročně jak v areálu kulturní památky Stará huť u Adamova, tak při větrném mlýně v Rudici. Repliky jsou zhotovovány podle autentických pecí odkrytých archeologickými výzkumy. Konstrukčními materiály pecí jsou místní ohnivzdorné jíly užívané raně středověkými hutníky, palivem je dřevěné uhlí. Problémem zůstává výběr vhodných železných rud, neboť místní limonity jsou vytěženy a materiál získaný při archeologických výzkumech se ukázal jako nepoužitelný, odložený již starými hutníky pro svůj nízký obsah železa. Náhradou jsou užívány rudy zpracovávané v současných hutích a slévárnách, případně rudy z jiných archeologických lokalit. K dmýchání vzduchu jak do replik pecí, tak do kovářské výhně je užíváno ručně obsluhovaných měchů. V průběhu několika akcí z posledních let jsou tavby doprovázeny zpracováním železné houby získané z předchozí tavby kováním, případně dalšími ukázkami kovářských technik. Při každoročně pořádané akci „Setkání kovářů damascenské oceli" v kovárně v Těšanech, spravované Technickým muzeem v Brně, vznikl v jednom případě z homogenizované železné lupy nůž.

Experimentální tavby v replikách slovanských šachtových pecí za účasti veřejnosti probíhají již od 60. let 20. století, kdy bylo při výzkumech železářských lokalit Věrou Souchopovou, tehdy pracovnicí Okresního muzea v Blansku, realizováno na 20 taveb. Dvě desítky let probíhají experimenty a ukázkové tavby pod patronací Technického muzea v Brně v kulturní památce Stará huť u Adamova – bývalé lichtenštejnské železářské huti (1746–1877), kde bylo realizováno na 30 taveb. Akcí se kromě široké veřejnosti zúčastňují odborníci z řad muzejních archeologů, vysokoškolských studentů a pedagogů, památkových ústavů a dalších odborných institucí.[6]

Po třikráte hostovala při experimentech skupina francouzských paleometalurgů z Bretaně realizujících tavby v replice galořímské pece typu Les Martys. Na tyto mezinárodní aktivity sloužící ke vzdělávání veřejnosti a přispívající k turistickému zatraktivnění oblasti naváže Technické muzeum v Brně společně s dalšími partnery z řad odborných ústavů v budoucnosti pořádáním workshopů s mezinárodní účastí.[7]

Většina experimentů, doplněných ukázkami další řemeslné výroby (kování, odlévání, tkaní, pečení chleba apod.), probíhá každoročně u příležitosti Mezinárodního dne muzeí a Evropského dne parků za účasti Správy CHKO Moravský kras, Školního lesního závodu Masarykův les Mendelovy zemědělské a lesnické univerzity v Brně, Národního památkového ústavu a okolních obcí. Akce je již tradičně doplněna zpřístupněním blízké jeskyně Býčí skála, v níž je v posledních sezonách instalována doprovodná akce, např. rekonstrukce nálezového stavu tzv. halštatského knížecího pohřbu, jak byl odkryt Jindřichem Wanklem v 60. létech 19. století. Podobně bývá zpřístupněna i jeskyně Výpustek v blízkosti Křtin – nyní již v pravidelném návštěvnickém provozu. Ze strany Školního lesního závodu se počítá s úpravami okolní krajiny a dalšími aktivitami vedoucími ke zvýšení turistického ruchu. Podobné snahy projevují samozřejmě i obce, na jejichž katastrech se v jedinečném přírodním prostředí doklady starého železářství a původních výrobních železářských technik nacházejí.

Poznámky

1 Gerhard Sperl, *Steirische Eisenstraße*, Leoben 1984. *European Iron Trail. Trail of the European Industrial Heritage*. Mezinárodní konference a pracovní zasedání, Košice 27. 9. – 29. 9. 2006.

2 Věra Souchopová, *Hutnictví železa v 8.–11. století na západní Moravě*, Praha 1986. – Věra Souchopová, *Počátky západoslovanského hutnictví železa ve světle pramenů z Moravy*, Brno 1995. – David Merta – Jiří Merta, Archeologický výzkum raněstředověké železářské huti v Habrůvecké bučině, in: *Archeologia technica* XI, Technické muzeum v Brně 2000. – Věra Souchopová – Jiří Merta, *Počátky metalurgie železa v Moravském krasu* (grant MK ČR PK96PO0PP003, rukopis přístupný v Technickém muzeu v Brně), Brno 1996.

3 Věra Souchopová – Jiří Merta – Jiří Truhlář et. al., *Cesta železa Moravským krasem*, Blansko 2002.

4 Miloš Kreps – Jiří Merta, *Stará huť u Adamova*, Brno 1973.

5 *II. ročník Národní soutěže muzeí Gloria musaealis 2003 – výroční zpráva* (Asociace muzeí a galerií České republiky), Praha 2004.

6 Více informací o aktivitách Technického muzea v Brně, Cestě železa Moravským krasem, experimentálních a ukázkových tavbách, historii a současnosti Staré huti u Adamova na internetových adresách: www.technicalmuseum.cz a www.starahut.com.

7 Věra Souchopová – Jiří Merta – Martin Barák, Experimentální tavby v Technickém muzeu v Brně, in: *Rekonstrukce a experiment v archeologii* IV, Hradec Králové 2003, s. 89-96.

foto / photo Jiří Merta (2), Benjamin Fragner (3)

JAN SVĚTLÍK

Kotevní místo průmyslového dědictví i rozvoje

Minulost, současnost a budoucnost Dolní oblasti Vítkovic

The Anchor Point of Industrial Heritage and Development

The Past, Present and Future of Lower Vítkovice

English text on p. 314

Minulost

Vítkovice, kdysi malá vesnička poblíž Moravské Ostravy, se staly jednou z nejprůmyslovějších lokalit Rakouska-Uherska. V roce 1828, kdy měly Vítkovice asi 160 obyvatel a město Ostrava necelých 1 800 obyvatel, byly v části Vítkovic, dnes označované jako Dolní oblast, založeny železárny se záměrem využívat černé ostravské uhlí. Současně s tímto projektem byla postavena železnice z Vídně do Krakova.

Zakládací listina železáren byla vydána dne 9. 12. 1828, pudlovna nazvaná podle majitele Rudolfova huť měla plánovanou produkci 2 000 tun železa za rok. V roce 1829 se staví vodní válcovna a válcovna a roku 1836 byla zapálena první koksová vysoká pec v Rakousku-Uhersku.

V roce 1843 kupuje Rudolfovu huť baron Salomon Mayer von Rothschild a začíná budovat jeden z nejmodernějších železářských podniků v tehdejší Evropě. Pro představu: Vítkovická huť vyráběla roku 1840 pouze 7,6 % produkce železa na Moravě a rakouském Slezsku, o osm let později to bylo již 28 % a v roce 1880 dokonce 57 %.

To vše se přirozeně odrazilo i v životě obyvatel Vítkovic, průmyslový rozvoj měl rozhodující podíl a vliv na přírůstek obyvatelstva v obci i v okolí. Jestliže v železárnách v roce 1833 pracovalo 45 dělníků, tak v 70. letech 19. století to byly již 4 000.

Roku 1873, v době ekonomické krize, došlo ke spojení železáren s důlními podnikateli bratry Guttmannovými a vzniklo Vítkovické horní a hutní těžířstvo. Do stagnujících železáren přichází mladý ambiciózní metalurg Paul Kupelwieser, absolvent báňské akademie v Leobenu se zkušenostmi z hutí ve Štýrsku a Cáchách. Ve Vítkovicích působil od roku 1876 celkem 17 let a bez nadsázky jej můžeme označit za tvůrce moderních Vítkovic. Plně si uvědomoval, že obnova prosperity podniku je, mimo jiné, podmíněna i zásadní změnou v přístupu k zaměstnancům. Prosadil záměr vybudovat moderní sídliště navazující sice na průmyslový závod, ale

poskytující po stránce architektonické i hlediska občanské vybavenosti vysoký standard komfortu, jenž předběhl svou dobu.

Pod Kupelwieserovým vedením došlo k technologickému rozvoji železáren – poprvé se tu projevil vliv vývoje a výzkumu a podnik se dostává na vedoucí evropskou pozici ve výrobě surového železa. Po stránce investiční se Vítkovice stávají největší obcí Rakouska-Uherska. Stavební aktivity byly přeneseny zcela mimo areál původní zemědělské obce do prostoru nazývaného Nové Vítkovice. Výstavba probíhala v několika fázích a byla završena v meziválečném období. Byly postaveny kostel, radnice, byty, školy, lázně a další objekty. Po roce 1900 lze zaznamenat rozvojové investice v rámci celých Vítkovic, Mariánských hor a Moravské Ostravy.

Konec 20. století znamená zásadní obrat – ani technologický rozvoj a rozsáhlá modernizace nestačily zabránit politickému rozhodnutí představitelů města Ostravy a vlády České republiky zastavit provoz vysokých pecí v Dolní oblasti. Poslední tavba tu proběhla 27. září 1998.[1]

Ještě před ukončením provozu, na přelomu let 1994/1995, bylo pro areál vyhlášeno rozsáhlé ochranné památkové pásmo. V roce 2000 prohlásilo Ministerstvo kultury ČR areál Důl Hlubina a vysoké pece a koksovna Vítkovických železáren za kulturní památku.[2] Následně roku 2002 byl areál prohlášen za národní kulturní památku (NKP)[3] s tím, že částí areálu povede prohlídková trasa a zbytek bude mít charakter kontrolované ruiny. V roce 2004 zamítá již privatizovaná akciová společnost VÍTKOVICE scénář redukce rozsahu areálu do podoby kontrolované průmyslové ruiny. O rok později došlo, na popud společnosti, nařízením vlády[4] ke zmenšení rozsahu areálu národní kulturní památky o pozemky, na kterých nejsou žádné stavby památkového charakteru.

Současnost

Diskuse o budoucnosti areálu v Dolní oblasti se vedou od roku 1998. Veřejnosti jsou předkládány dva zcela protichůdné názory a myslím si, že oba jsou zcela špatné. Jedním je úplná likvidace vlastního zařízení. Z dlouhodobého pohledu to je, pokud nepadne rozhodnutí o využití kulturní památky, nejpravděpodobnější varianta, která byla popsána již v roce 2002 ve studii *Strategie pro území technické památky*, zpracované státní agenturou CzechInvest.[5] Druhou variantou je zachování areálu po vysokopecní výrobě v Dolní oblasti metodou posledního dne, jako je tomu v Ostravě na Dolu Michal. Zde však jde o zcela jiný areál a toto řešení si za deset let nezískalo vůbec žádnou ekonomickou a politickou podporu. Nefunkční technologie vlivem klimatických podmínek zatím postupně chátrá a v podstatě ji nelze dlouhodobě udržet v bezpečném stavu. Situace tak paradoxně nahrává spíše variantě první.

Akciovou společnost VÍTKOVICE koupila v roce 2003 soukromá společnost Lahvárna Ostrava a diskuse o těchto dvou diametrálně rozdílných názorech na kulturní památku začala zase od začátku. Lahvárna Ostrava již v privatizačním projektu připravila jiné řešení NKP a po převzetí společnosti začala s diskusí o jiném využití areálu. V počátku jsme narazili na neuvěřitelnou strnulost odborné veřejnosti, ale při mnoha odborných diskusích jsme pro návrh proměny národní kulturní památky získali nejen zastupitele města Ostravy a Moravskoslezského kraje, ale i představitele ministerstva kultury, Národního památkového ústavu a ministerstva pro místní rozvoj.

Po prezentaci studie možného využití kulturní památky v Dolní oblasti se předpokládalo, že se státní instituce formou sdružení ujmou iniciativy. To se nestalo a vedení společnosti VÍTKOVICE definitivně pochopilo, že aktivitu musí převzít do svých rukou, jinak bude chátrání objektů rychlejší než možnosti jejich budoucího využití. Od druhé poloviny roku 2006 se proto začala rychle rozvíjet aktivita na využití celé Dolní oblasti Vítkovic, což je klíčový problém, na který první etapa studií z roku 2005, zpracovaných týmem německých odborníků z ateliéru Agiplan Integrale Bauplannug a týmem profesorky Zemánkové z VUT Brno, moc neodpověděla. Následně profesorka Zemánková zpracovala další studii *Koncepce zpřístupnění a využití areálu Národní kulturní památky* a projekt *Vítkovický industriální park Ostrava*. Architektonická kancelář OSA zpracovala projekt *Analýza limitů rozvoje Dolní oblasti*, o rok později pak Studio Ranný Vítkovice předložilo *Koordinační studii Dolní oblasti*.

Výsledkem současné etapy je nezvratné přesvědčení společnosti VÍTKOVICE o nutnosti zcela

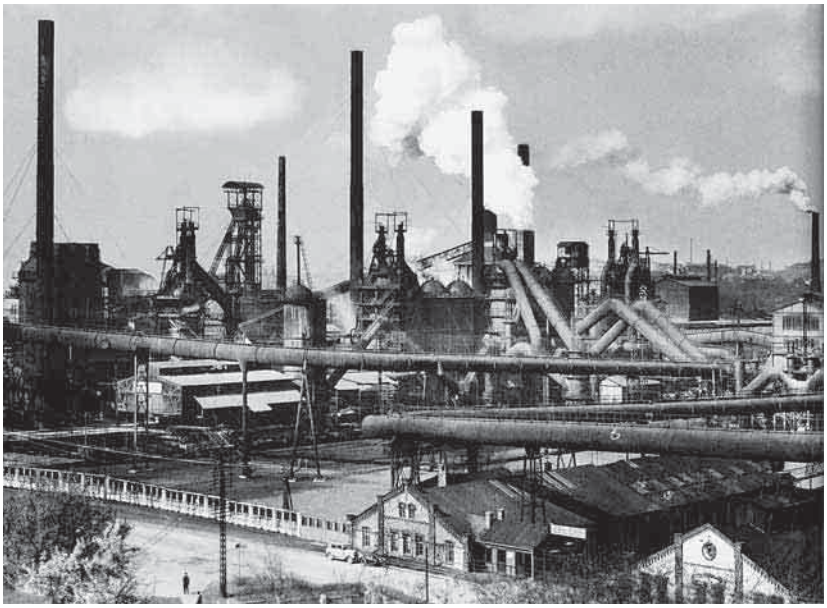

1

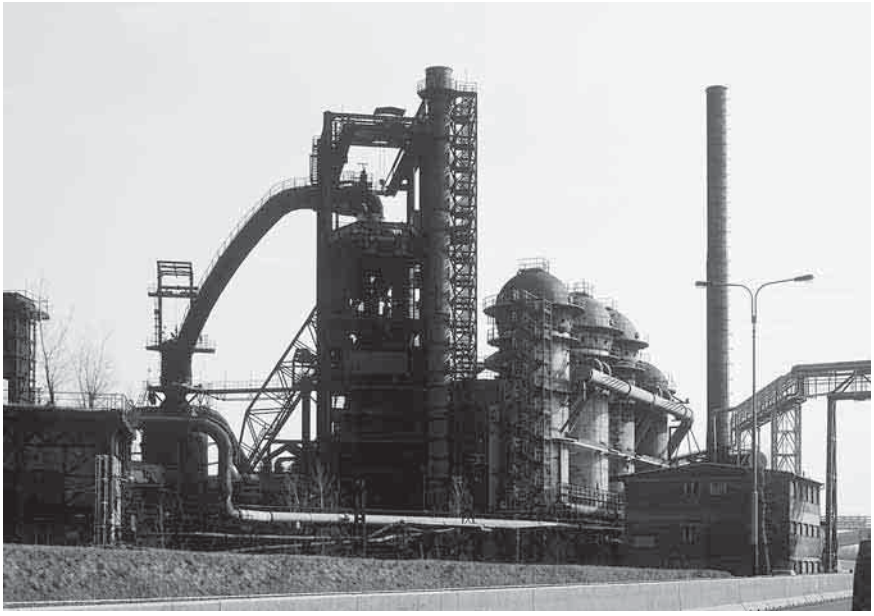

2

1 Dolní oblast Vítkovic ve dvacátých letech 20. století. / ***The Lower Region of Vítkovice in the 1920s.***

2 Vysoké pece Vítkovických železáren. / ***Blast furnaces of the Vítkovice Ironworks.***

3 Vizualizace projektu nového využití Dolní oblasti Vítkovic, 2006. / ***Visualisation of the plan for the adaptive re-use of the Lower Region of Vítkovice, 2006.***

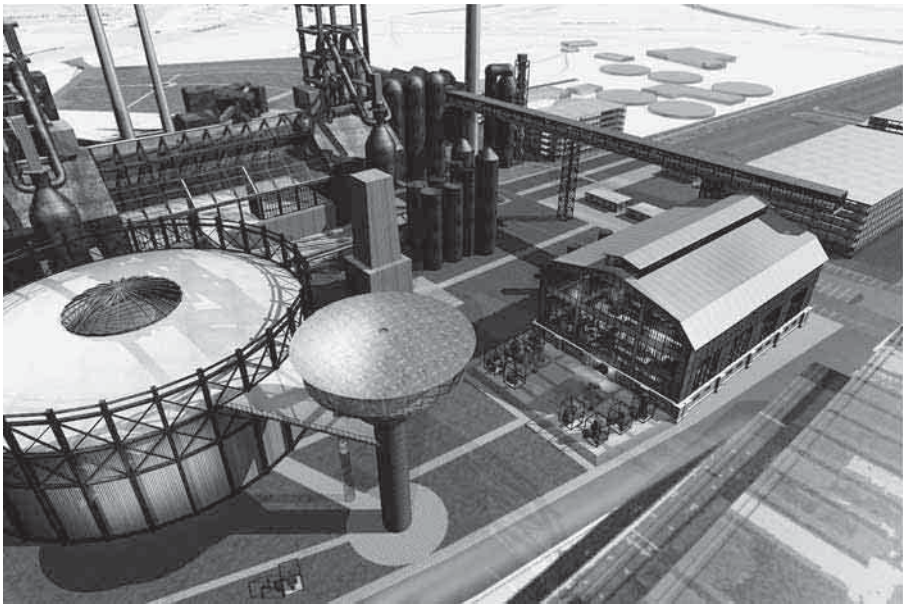

3

nového řešení celé Dolní oblasti. Koncem roku 2007 byl dokončen *Projekt oživení Dolní oblasti*, na kterém spolupracovaly odbor strategie společnosti VÍTKOVICE, Studio Ranný Vítkovice, tým profesorky Zemánkové a pracovníci Národního památkového ústavu a ministerstva kultury. Projekt bude v následujících třech letech aktualizován.

Budoucnost

Vizí společnosti VÍTKOVICE je vrátit život do Dolní oblasti, části centra Ostravy. Při řešení tohoto úkolu jsme narazili na další významný problém, a tím je velikost areálu. Lokalita celé Dolní oblasti Vítkovic včetně průmyslové zóny má 160 ha a s přilehlými částmi, jako tzv. Štěrková kolej,[6] halda Hrabůvka,[7] halda Hrabová[8] s oblastí kolem ulice Ruské, čítá téměř 500 ha. Tato rozlehlost si žádá velmi úzkou spolupráci nejen s Magistrátem města Ostravy a Moravskoslezským krajem, ale i provázanost s dalšími připravovanými projekty na území města Ostravy.

Při řešení těchto souvislostí přišlo Studio Ranný Vítkovice s dalším podnětným řešením, a to dopravně propojit ulici Ruskou s novou komunikací na Karolíně.[9] Toto řešení je zásadní ze dvou důvodů: za prvé připojuje Dolní oblast Vítkovic k samotnému centru města Ostravy a zároveň zcela odděluje průmyslovou část za budoucí frekventovanou silnici (stejným „omylem" se stalo řešení ulice Českobratrské a mostem na Slezskou Ostravu, tato komunikace zcela oddělila Novou radnici od centra Ostravy). Druhým důvodem je to, že nová komunikace propojuje dvě tzv. slepé oblasti, které měly příjezd a výjezd pouze z jedné strany. Zásadním způsobem se tak mění dopravní obslužnost území a v podstatě dojde ke splynutí těchto dvou dnes zcela rozdílných oblastí, které byly ještě před sto lety součástí jednoho podniku.

Nová strategie Dolní oblasti Vítkovic

Při zvážení všech uvedených argumentů jsem navrhl klíčovou strategii pro využití severní části Dolní oblasti, kde je umístěna národní kulturní památka. Mezi památkově chráněné objekty, které zůstanou zachované, bude vestavěn výzkumný a univerzitní kampus, jenž bude využívat renovované objekty VI. ústředny, plynojemu, vodojemu a část industriálního mostu. V kampusu budou umístěny obě

ostravské univerzity, které budou spolupracovat s akciovou společností VÍTKOVICE a jejich subdodavatelským řetězcem na aplikovaném strojírenském výzkumu. Nepůjde pouze o technické obory, ale také o architekturu a průmyslový design. Touto kombinací a propojením technického i humanitního vzdělávání a praktické činnosti výzkumných úkolů dojde k propojení vědy, výzkumu a inovačních procesů v přilehlých průmyslových firmách.

Průmyslová zóna ve střední a jižní části Dolní oblasti bude upravena pro strojírenské firmy s vysokou přidanou hodnotou. Tyto firmy budou vyrábět či doplňovat dodavatelský řetězec, který společnost VÍTKOVICE potřebuje pro další strategii svého rozvoje.

Rozšíření Dolní oblasti Vítkovic o další projekty

Dolní oblast Vítkovice by měla sloužit také bydlení a trávení volného času. To byl důvod, proč jsme rozšířili projekt o ulici Ruská a dále o oblast Štěrková kolej a halda Hrabůvka. Na ulici Ruská jsou dvě klíčové výrobní kapacity společnosti VÍTKOVICE, a to teplá část výroby s obrobnou (ocelárna, slévárna, kovárna) a studená část výroby (mostárna, kotlárna zinkovna, smaltovna). Přesně jsme definovali rozvoj průmyslových aktivit a zároveň jsme uvolnili a přemístili oblasti pro rozvoj a bydlení v části bývalého průmyslového areálu zvané DIZ.[10] Současně byla vytipována nová území pro rozvoj sportovních aktivit a trávení volného času – halda Hrabůvka se ve spojení s řekou Ostravicí jeví jako ideální místo přímo v centru města.

Dolní oblast Vítkovic je obrovským fenoménem města Ostravy – celá její minulost a současnost. Teď záleží jenom na nás, jak tato oblast ovlivní budoucnost Ostravy. Zachování industriální památky a její přeměna v živou součást města je velkou výzvou pro nás pro všechny.

Poznámky

1 Dokumenty, které předcházely zastavení provozu vysokých pecí VÍTKOVICE, a. s.: rozhodnutí zastupitelstva města Ostravy ze dne 29. 9. 1993 o změně územního plánu (změna průmyslu na občanskou vybavenost) s cílem snížit znečišťování okolí emisemi z výroby koksu a surového železa; usnesení vlády ČR ze dne 18. 9. 1996, č. 485 o rozhodnutí o privatizaci, majetkové účasti státu v akciových společnostech NOVÁ HUŤ a VÍTKOVICE.

2 Rozhodnutí Ministerstva kultury ČR č. j. 4736/1997, kterým byla v roce 2000 část technicko-urbanistického celku Vítkovice – Hlubina v rozsahu „areál koksovny a vysokých pecí VÍTKOVICE, a. s." a „areál dolu Hlubina" prohlášena za kulturní památku.

3 Nařízení vlády č. 337/2002 ze dne 19. 6. 2002, kterým byla uvedená kulturní památka prohlášena za národní kulturní památku (NKP)

4 Nařízení vlády č. 422/2005, kterým byla provedena změna nařízení vlády č. 337/2002, a na základě kterého byly z národní kulturní památky vyňaty pozemky, na nichž se nenachází žádná kulturní památka.

5 CzechInvest – agentura pro podporu investic, jejím zřizovatelem je Ministerstvo průmyslu a obchodu ČR.

6 Štěrková kolej – místní název území o rozloze asi 28 ha, situované v jižní části Dolní oblasti.

7 Halda Hrabůvka – území, kde se ukládala hlušina z dolu Louis (Jeremenko) a následně vysokopecní odpady z Vítkovických železáren. Území bude rekultivováno.

8 Halda Hrabová – území mimo Dolní oblast, kde se rovněž ukládaly vysokopecní odpady z Vítkovických železáren. Odpady byly odtěženy a území je připraveno pro nové využití.

9 Karolína – sanované území po bývalé koksovně, na němž společnost Multi Development Czech Republic realizuje výstavbu nového centra Ostravy.

10 DIZ – bývalý dodavatelsko inženýrský závod společnosti Vítkovice.

foto / photo archiv Vítkovice a. s., Jiří Podrazil (2)

05

MILOŠ VOJTĚCHOVSKÝ
LOUISE N. BOUCHER
TOMÁŠ ŽIŽKA
DAGMAR ŠUBRTOVÁ, RADOSLAVA SCHMELZOVÁ
DAN SENN

MILOŠ VOJTĚCHOVSKÝ

Současné umění a průmyslové dědictví

Contemporary Art and Industrial Heritage

English text on p. 315

„Z tvora lze udělat buď nástroj, nebo člověka. Obojí není možné. Lidé nebyli stvořeni k tomu, aby pracovali s přesností strojů, aby ve všem, co dělají, byli bezchybní a dokonalí. K tomu, abyste je k takové přesnosti přiměli a donutili jejich prsty měřit úhly jako ozubená kola a jejich paže vytyčovat křivky jako kružidla, museli byste je odlidštit."

John Ruskin, *The Stones of Venice*, 1853

Zrušená elektrárna nad Temží jako katedrála pro současné umění

Scény z filmu *The Last of England* z roku 1987 Dereka Jarmana se odehrávají v pochmurné, goticky setmělé krajině postindustriálního a postimperiálního Londýna. V metropoli, připomínající spíš divadelní kulisy jakési punkové opery než pohled na jedno z pyšných center západního racionalismu a pokroku, vládne temná apokalyptická atmosféra. Odkazuje patrně k režisérově dobovému naladění i k odporu vůči tehdejší britské společnosti a kultuře, formované po dlouhou dobu politickou a ekonomickou doktrínou volného trhu a „přírodního výběru" Margareth Thatcherové. Obrazy z *The Last of England* vyzařují deziluzi části umělecké generace z období společenské a ekonomické krize, do které se propadala Velká Británie během 80. let 20. století. K tomuto existenciálnímu vizuálnímu stylu přispělo jistě i osobní mementum režiséra, který věděl, že je HIV pozitivní a že mu zbývá jen několik let života. Avšak filmová scénografie nebyla příliš vzdálena od tehdejší reality některých anglických měst a filmová krajina se podobala i čtvrtím v různých částech Evropy. Proces odumírání těžkého průmyslu v severozápadní části Evropy postihl celé čtvrti Manchesteru, Sheffieldu, Liverpoolu, Antverp, Amsterdamu, Essenu, Oberhausenu, Dortmundu, Lyonu, Hamburku nebo Lince a dal jim vzezření apokalyptických ruin, rozsáhlých, chemicky kontaminovaných industriálních pustin, beze smyslu, energetických zdrojů, pitné vody a budoucnosti pro jejich obyvatelstvo. Plošná revitalizace a sanace by byla příliš nákladná a mnohé z továrních budov a čtvrtí rychle začaly mizet. Naplňovaly se teze o proměně společnosti z industriální na postindustriální, nebo-li informační, tak jak je nastínil Daniel Bell v knize *The Coming of Post Industrial Society*, vydané v roce 1973.

1 Doris Salcedo, *Shibboleth*, site-specific instalace v Turbínové hale londýnské Tate Modern, 2007–2008. / ***Doris Salcedo, Shibboleth, site-specific installation for the Turbine Hall at the Tate Modern, London, 2007–2008.***

Podobný proces rozpadu historických průmyslových měst, založených na klasickém typu manufaktury, postihl současně nejen města v Severní Americe, ale později, v průběhu restaurace kapitalismu a „volného trhu" po roce 1989 i východní Evropu. Obrazy známé ze severních krajů Evropy se vracejí během cest postprůmyslovými oblastmi Polska, České republiky, Slovenska, bývalé NDR, Ukrajiny, nebo Rumunska i dnes. Rozpad továrních komplexů, pocházejících z období dynastie páry a uhlí, stejně jako celé průmyslové infrastruktury postkomunistických zemí probíhá živelněji než v západní Evropě a sociální a ekologický dopad je možná vzhledem k deficitu občanské společnosti tragičtější.

Malá část továrních budov nebo komplexů měla štěstí a byl jim přidělen nový smysl. V mnoha případech se o to zasloužily iniciativy většinou nefigurující na seznamu developerů a městských plánovačů. V prázdných průmyslových zónách vznikaly v 80. letech 20. století umělecké kolonie, legální i ilegální, přicházely skupinky pronikající do prázdných budov násilím nebo po dohodě s majiteli. V současnosti se zdá, že v západní Evropě je resuscitace významných staveb průmyslového dědictví samozřejmá a korektní investice managementu a kulturní politiky státu nebo radnice města. Velká Británie jako jedno z ohnisek evropské industrializace jde v tomto procesu příkladem – vždyť i idea záchrany průmyslového dědictví vzešla z této kultury.

Tate Modern otevřela své brány v roce 2000 v prázdné budově elektrárny na londýnské Bankside. Je počítána za jednu z ikon současného londýnského společenského kulturního života. O víkendu jsou sály monumentální strohé stavby plné návštěvníků stejně jako terasy s restauracemi, jež poskytují zdarma pohled na londýnské panorama. V jistém smyslu Tate Modern přispěla k obnově pošramocené imperiální pověsti centra Velké Británie, kdysi působící jako místo, kde byl formován vkus kontinentální smetánky. Tate Liverpool, otevřená v roce 1998 v bývalých Albert Doks, je v menším měřítku obdobný případ jako bývalá londýnská elektrická stanice. Baltic Center for Contemporary Arts, otevřené v roce 2002 v severoanglickém Gatesheadu je dokonce prohlašováno za největší výstavní prostor pro současné umění na světě. Vzhledem k tomu, že Gateshead je poměrně malé průmyslové město na řece Tyne naproti Newcastelu, vtírá se otázka, nakolik může být taková instituce pro současné umění reálně využita.

Berlínská galerie KW – Kunst-Werke, v roce 1999 zrekonstruovaná bývalá továrna na margarín, jež se nachází nedaleko centra ve východní části města, byla obsazena už v roce 1990. V současnosti patří, vedle muzea Hamburger Bahnhof, proměněného z trosek rozbombardovaného železničního nádraží, k nejznámějším výstavním prostorám vizuálního umění metropole sjednoceného Německa. Některé projekty v Berlíně mají i delší historii, například UFA Fabrik ve čtvrti Schöneberg, kde sídlí mezinárodní centrum pro kulturu a ekologii již od 70. let 20. století. Úspěšné konverze industriální architektury na kulturní funkci nejsou naštěstí výlučné jen v bohatších zemích, tedy většinou v západní a severní Evropě. V Itálii slouží například mnoho bývalých továren jako tak zvané *artfabriky*. Nejznámější je patrně „Univerzita ideí" – Cittadellarte v piemontském městě Biella, mezinárodní filantropický program rezidenčních pobytů umístěný v komplexu bývalé textilky, založený umělcem Michelangelem Pistolettem. Budova a infrastruktura je přístupna umělcům, studentům a absolventům různých univerzitních fakult ze všech zemí světa a nabízí zkušenost v různých disciplínách, jako je umění, komunikace, ekologie, ekonomika, vzdělání, práce, výživa, politika, produkce, věda, spiritualita.

Ve slovinské Lublani se kulturní centrum usídlilo nikoliv do prostoru prázdné fabriky, ale do opuštěných kasáren Metelkovo Město. Celý komplex je dodnes využíván pestrým konglomerátem nejrůznějších skupin uměleckého a politického alternativního ražení a čas od času se ozve hlas v mezinárodní kampani, ve které obyvatelé kulturního města mladých volají o projev solidarity a vyhlašují stav nouze a ohrožení, neboť radnice a stát se společnými silami snaží prosadit vyklizení prostoru pro výnosnější využití.

Opakuje se zde situace příznačná od 60. let 20. století pro mnohá města západní Evropy. Tehdy došlo k poměrně radikálním změnám a posunům v městské ekonomické a demografické topografii a během období, kdy se střídají poločasy rozpadu

2 Bienále Industriální stopy, představení Jiřího Adámka *Latimérie*, Stará čistírna odpadních vod, Praha-Bubeneč, 2003. / ***International Biennial 'Vestiges of Industry', Jiří Adámek's performance of 'Latimeria', Old Sewage Treatment Plant, Prague-Bubeneč, 2003.***

3, 4 Meet Factory, výstava monogramisty Q *Wake Up*, Praha-Smíchov, 2008. / ***Meet Factory, exhibition of the monogramist Q 'Wake Up', Prague-Smíchov, 2008.***

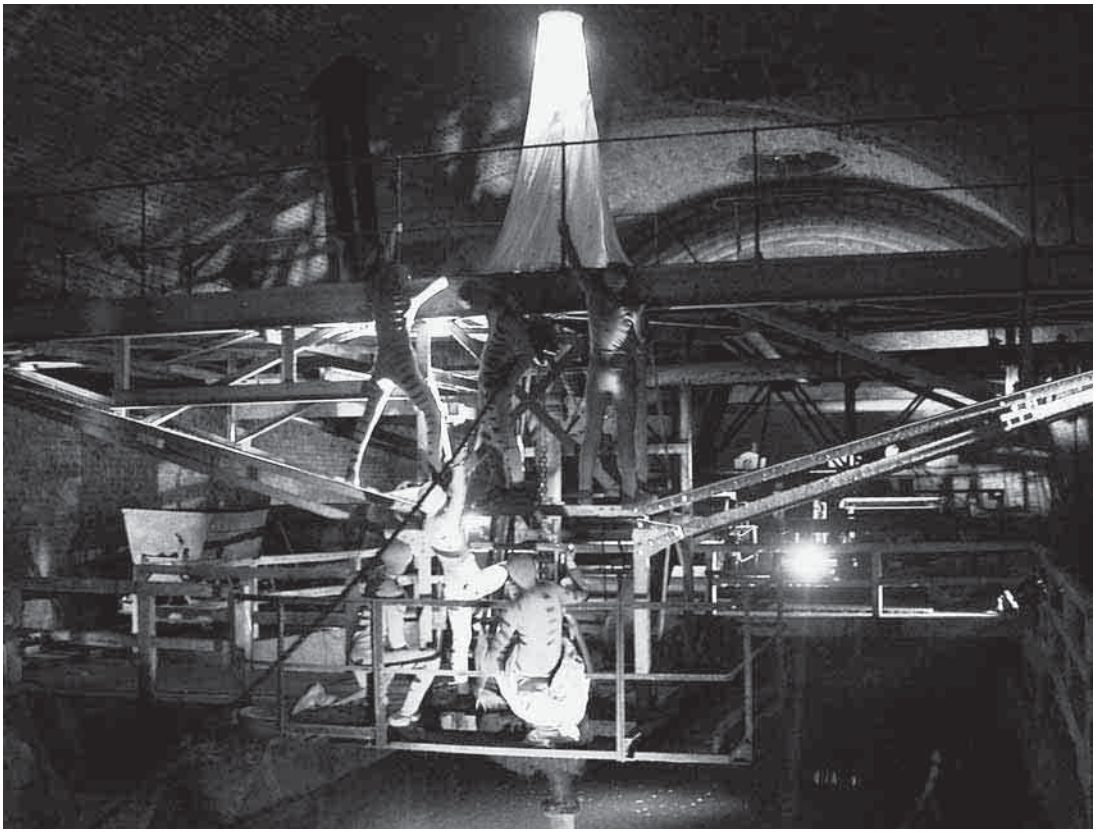

2

3

4

5

6

5, 6 Výstava Čestmíra Sušky *Rezavé květy*, hala ČKD Praha-Karlín, 2007. / ***'Rusty Flowers', an exhibition of work by Čestmír Suška in the ČKD Hall, Prague-Karlín, 2007.***

a obnovy, si obvykle bohatí a chudí měšťané na čas vyměňují místo k životu a obydlí. Opuštěné budovy zrušených nemocnic, části bývalých průmyslových zón postupně ztratily původní ekonomickou hodnotu a stávaly se přechodně nebo nastálo útočištěm komunit hledajících nový životní a pracovní prostor. V období místního relativního bezvládí, kdy původní funkce staveb ještě nebyla nahrazena novou, se uplatňují práva skupinek ekonomicky a sociálně marginalizovaných občanů: umělců, nomádů, krakerů a squatterů. Objevovaly se různé variace dočasného společenství, kterému někdy říkají kulturní sociologové „autonomní zóny", nebo „svobodný kulturní prostor". Většinou jde o dočasný projekt; později autority donutí aktivisty k odchodu, budova je buď zbourána, nebo přestavěna na kanceláře, luxusní obchodní či obytný komplex. V určitých podmínkách se podařilo proklamátorům svobodného a levného bydlení svůj stav legalizovat. Bývalé továrny, opuštěná divadla, kina, nemocnice, přístavní budovy pak načas ožívají a slouží jako ostrůvky alternativní a komunitní kultury v kontextu trhu, kontroly a výroby.

Amsterdamští Provo a Bílí trpaslíci

Uvádím zde několik příkladů z města, které má vedle Kodaně v porovnání s jinými výhodu relativně dlouhých a nepřerušovaných dějin aktivit ve smyslu činné spoluúčasti občana na proměně tvářnosti komunity a životního prostoru. Jde o jednu z menších severoevropských metropolí, o Amsterdam, kde se v 60. letech 20. století prosadila dvě zajímavá hnutí, formující myšlenky nového demokratického a kulturního města: Bílí trpaslíci a Provo. Zakladatelé hnutí Provo se inspirovali paralelně vznikajícími teoriemi a manifesty pařížských situacionalistů, tepajících principy směřující k odcizení člověka a absurditu západní společnosti spektáklu. Anarchističtí Provos a později neodadaističtí Bílí trpaslíci zdůrazňovali nenásilnou, ale důraznou konfrontaci se státním establishmentem stejně jako potřebu spoluvytváření charakteru městského prostoru každým občanem. Město mělo být v první řadě místem pro svobodný, tvořivý a plnohodnotný pohyb ve smyslu mentálním, ekonomickém i fyzickém, pokud možno očištěný od sílícího automobilismu a konzumerismu. Bydlení a komunitní život měly být podle představ mnoha tehdejších architektů a urbanistických funkcionářů pokud možno přesunuty do satelitních sídlištních strojů na bydlení, aby se střed města mohl stát mašinistickým modelem profitu, kadlubem obchodu a práce.

Občanským aktivistům, čerpajícím z odkazu Provo, se na konci 70. let 20. století podařilo zvrátit rozhodnutí radnice zbourat z důvodu výstavby metra historickou čtvrť kolem náměstí Waterlooplein a větší část bývalé židovské čtvrti. Výsledkem pouličních střetů byl pak nový územní plán Nieuwe Marktu. V 90. letech zde tak mohlo vzniknout turisticky přitažlivé historické centrum a přepychové bydlení pro střední vrstvu. Pravidelné manifestace organizované pod hlavičkou festivalu Anti-City Circus stovkami mladých lidí, vedených vírou v ideu svobodného města a života, zajistily záchranu historické zástavby a poskytly v následujících desetiletích precedens pro další obsazování budov po celém Amsterdamu. Části bývalého východního přístavu, jehož ekonomický význam se vlivem konkurence v Antverpách a Hamburku během několika let výrazně zmenšil, se proměnily nepozorovaně na velké improvizované tábořiště travelerů a nomádů, podobné kodaňské Christianii v nejlepších letech. Zbytky anarchistických komunit zde existují dosud, části budov slouží jako galerie, části poskytují pracovní prostory řemeslníkům, obchodníkům a umělcům jako studia, ateliéry a byty.

Současný stav vzájemného relativního respektu mezi zastupiteli města a zastánci a provozovateli volného obývání a udržování prázdných budov, hledání modu vivendi, nebyl samozřejmě zadarmo. Začátkem 80. let bylo krakerské hnutí nejsilnější, protože je poháněly programy radikálního anarchismu, punku, ekonomická recese, hojný přísun drog, bezvýchodná sociální politika státu i managementu města. Tehdy vznikla většina pirátských rádií pro vzájemnou koordinaci skupinek krakerů žijících ve vzdálených čtvrtích. Celé bloky a ulice obývali mladí lidé bez naděje v zaměstnání, bez důvěry ve společnost, stát a budoucnost a radikální krakeři postupně zformovali polomilitantní oddíly. Taktiku boje s policejním sbory a společenská polarizace přinesla do ulic Amsterdamu atmosféru agresivity, připomínající obrazy z Jarmanových vizí o totalitním Londýně budoucnosti, a starosta i policejní prezident pochopili, že násilí problém neřeší.

Krakeři zakládali občanská sdružení, kde pracovali najatí nebo dobrovolní advokáti, vyjednávající o možnostech legalizace obsazených staveb.

Benátky severu po nedávné modernizaci a revitalizaci mnoha omšelých a zanedbaných městských čtvrtí a průmyslových oblastí pozbyly vzhled autonomní a alternativní kultury, ale ta se neztratila z mapy zcela. Spíš ustoupila ze své proklamované radikální pozice a její taktiky se někdy ukazují z odstupu jako celkem mírumilovné a životní styl poněkud měšťácký.

Jedním z nejživějších a nejznámějších míst, které si zachovalo atmosféru postindustriální kultury z minulých desetiletí, je ADM. Terén bývalých amsterdamských doků ležící mimo centrum byl obsazen v 80. letech a znovu zabrán v roce 1997. Vlastník se pokusil komplex obývaný asi stovkou nájemníků na vlastní pěst zbourat, ale nakonec musely buldozery ustoupit pod tlakem kritiky, tisku a veřejného mínění. V ADM žijí a pracují místní i zahraniční výtvarní umělci, divadelníci, řemeslníci a výrobci ekologických produktů. Komunita provozuje vlastní ilegální rádio a těší se mezinárodnímu jménu díky každoročnímu festivalu robotického umění ROBODOCK.

Budova bývalé Filmové akademie nedaleko centra byla obsazena v roce 1999 a postupně napůl legalizována. Dnes slouží jako kulturní autonomní centrum s vegetariánskou restaurací, promítacím sálem, místem pro koncerty, ateliéry a byty pro hostující umělce. Nedaleká rozsáhlá budova bývalé slévárny štočků, pojmenovaná podle jejího zakladatele Nicolase Tetterode, byla obsazena v roce 1981 a po pěti letech bylo její užití pro nové nájemníky legalizováno. Několikapatrová stavba poskytuje ubytování pro 50 lidí nebo rodin, zázemí pro 25 malých firem, 30 ateliérů, divadlo a výstavní sál. Wilhelmina Gasthuis – WG terrein je rozsáhlý komplex městské nemocnice na kraji městského kruhu kanálů s parkem a jednotlivými pavilony. Po zrušení nemocnice mezi lety 1971 a 1983 se podařilo větší část zachránit díky obyvatelům místní čtvrti. Založili v roce 1984 občanské sdružení a po jednání s radnicí vzali správu a provoz do vlastních rukou. Díky finanční podpoře prošel nemocniční komplex v 90. letech rozsáhlou rekonstrukcí a dnes poskytuje 80 bytových jednotek, 35 kanceláří a pracovních prostorů s levným, městem subvencovaným nájemným.

Bývalé přístavní skladiště Het Veem u řeky Ij bylo obsazeno v roce 1981 společně s další velkou stavbou, nedaleko stojící budovou sila. Na rozdíl od sila, které bylo nakonec přestavěno na přepychové byty a kanceláře, se podařilo budovy Veem uchovat pro kulturní využití. Citlivě přestavěná industriální budova ze začátku 20. století poskytuje přístřeší desítkám ateliérů umělců, galerijnímu prostoru a divadelnímu sálu. Sdružení, které ji dnes provozuje, vzniklo z okruhu bývalých krakerů. Wilhelmina Pakhuis leží na rozsáhlém území Východního přístavu, které bylo v 80. letech melancholickým a rozpadajícím se znečištěným terénem, sloužícím jako útočiště pro nomády a bezdomovce.

Z původních přístavních budov části kdysi nejmocnějšího evropského přístavu dnes nezbylo skoro nic. Na Oostelijke Handelskade vyrostla moderní obchodní a obytná čtvrť. Budovu Wilhelminy, jejíž správa byla po jednání s úřady legalizována, používá dnes 94 uměleckých a obchodních iniciativ, je zde restaurant a od roku 2004 kulturní agentura Het Gamelanhuis, zajišťující programy v mnoha městských kulturních projektech. Zaal 100 v bývalé školní budově je alternativním kulturním centrem od začátku 80. let, kdy byla prázdná škola obsazena. Zaal je již léta sídlem ilegálního Radio 100, pořádají se zde koncerty, literární večery, divadelní představení, kurzy, počítačové centrum ASCII, k dispozici jsou levné zkušebny pro hudebníky.

Doky NDSM na severním břehu řeky Ij mají ambice se stát novým kulturním centrem podle vzoru londýnských nebo liverpoolských Docklands. Velkolepá a nákladná iniciativa však nevznikla z občanského kulturního hnutí, ale rozhodnutím a s pořádnou finanční injekcí městské kulturní rady. Území o velikosti deseti fotbalových hřišť hostí řadu festivalů, koncertů, divadelních představení, na které je zajištěn dobrý přístup přívozem od Hlavního nádraží. Mimo centrum Amsterdamu směrem k pobřeží leží jedna z nejstarších uměleckých komunit v Holandsku, přežívající dodnes v malé vesničce Ruigoord. V roce 1973 úřady rozhodly o vystěhování a srovnání se zemí, aby zde vznikl prostor pro nereálný plán rozšíření amsterdamských přístavních komplexů. Skupina hippies obsadila prázdný kostel a začala zde pořádat koncerty a happeningy. Postupně se sem začaly stěhovat další děti květin z celého světa, podobně jako tomu bylo v kodaňské

7

8

7 Trafačka open, Praha-Vysočany 2006, vernisáž výstavy u příležitosti otevření prostoru „Trafačka" v někdejší transformační stanici. / ***Gala opening of the space Trafačka, a former transformer station, 2006.***

8 Karlin Studios, Praha-Karlín, 2005. / ***Karlin Studios, Prague-Karlín, 2005.***

Christianii. Umělecké sdružení Amsterdamského balonového spolku zde víc než třicet let pořádá každoročně festival alternativního umění Landjuveel. Dalším alternativním uměleckým projektem mimo centrum je bývalý vojenský prostor Nieuwe Meer nedaleko letiště Schiphol. V několika správních budovách je v současnosti místo vojáků zázemí pro stovku umělců, řemeslníků, soukromníků, kteří se podílejí jak na údržbě celého objektu tak i na nákladech.

Jde jen o zlomek budov, které našly své nové využití a přežily intenzitu zájmu stavebních firem a developerů. Většina původních opuštěných industriálních staveb nedaleko starého centra ustoupila modernizaci, městskému plánování a tiše se vytratila z mapy. Některé kupodivu přežily a dosud jsou v držení lidí, kteří tam jednou vstoupili se šperhákem v ruce a zadním vchodem. Na otázku, jak se podařilo samosprávným skupinkám občanských komunit bez zastoupení v městské radě stát se rovnocenným partnerem ve vyjednávání s úřady, prosadit filosofii recyklace levného bydlení a pracovních prostorů, neexistuje jednoznačná odpověď. Co může trochu věc objasnit, je vysoké procento obyvatelů Amsterdamu, kteří jsou ochotni dát najevo svůj názor prastarým a jednoduchým principem otevřené demokracie: Vyjdou společně do ulic a hlasitě vyjádří svůj souhlas nebo nesouhlas s nějakým jevem, s problematickým rozhodnutím politiků.

Praha

Srovnání Amsterdamu s Prahou nebo Brnem není v tomto smyslu nijak povzbuzující. Ani co se týká občanské aktivity, ani v přehledu nedávné historie pokusů o iniciaci míst pro aktuální kulturní scény v budovách, které by byly vhodné architektonicky i topograficky. Nicméně v roce 2007 vznikly dvě instituce a organizace, které mají naději na úspěch. Meetfactory se původně pokoušela o přežití v továrně na maso v Holešovicích. V poslední době našla (díky porozumění magistrátu a sponzorů) novou budovu v nádražním prostoru na Zlíchově. La Fabrica, otevřená po několika letech náročné rekonstrukce v nové obchodní zóně Holešovic, vítá hlavně divadelní projekty a výtvarné umění. Nedaleko La Fabriky vzniká patrně nejambicióznější pražský projekt: mezinárodní centrum DOX. Komplex bývalé továrny má po otevření sloužit jako výstavní prostory, koncertní sály, knihkupectví, sochařská venkovní expozice a restaurace. Program DOXu má údajně propojit Prahu do sítě podobných institucí střední a západní Evropy. Centrum DOX by mělo vytvořit nový uzel, který v hlavním městě skutečně téměř po dvaceti letech od pádu totalitního státu citelně schází.

Otázkou zůstává: Jsou zrušené a opuštěné průmyslové budovy pozitivním a přátelským prostorem pro současnou postindustriální kulturu, pro nové, zcela rozdílné využití, pro tvůrčí prožití volného času, pro volnou komunikaci mezi lidmi a uměleckým dílem? Architektura industriální epochy byla většinou navržena ke zcela jinému účelu, tj. byla prostorem pro co nejefektivnější míru produkce zboží. Lidé v pracovním procesu byli hlavně redukováni na svoji užitnou hodnotu při obsluhování strojů a popřípadě v minimálním poměru pro řízení provozu. Topologie a teleologie průmyslové architektury byla tak přirozeně nastavena na řízený optimalizovaný provoz a dimenzována na snadnou distribuci materiálů, transport zaměstnanců, na plynulé fungování a údržbu strojů a zboží spíš než na svobodný volný pohyb diváků a prožívání času v kreativním prostředí.

Příklady, kterými jsem se pokusil osvětlit nedávnou historii možného sblížení aktuální kultury a průmyslového dědictví, naznačují, že taková symbióza možná je. Počet nejrůznějších faktorů, které je nutné vzít při podobné konverzi v potaz, vyžaduje, aby průběh přestavby nevycházel z projektu neseného zájmem jednoho investora, jedné zájmové skupiny, ale aby jej formulovala a na něj dohlížela mezioborová skupina odborníků a uživatelů: architekt, historik umění, sociolog, psycholog, odborník na životní prostředí, urbanista, umělec. Potom architektura jako relikt industriální minulosti může úspěšně metamorfovat v současný tvar, kde se vyjímá dobře nejen vystavený artefakt, uchovávaný v interiérech jako v depozitáři musea, ale kde se cítí dobře i pracující a odpočívající člověk. V tomto smyslu nemůže konvertovaná industriální budova zdárně existovat jako izolovaný objekt v okolí formovaném podle úplně jiných zřetelů a zájmů. V tomto myšlenkovém kontextu nemůže být proměna průmyslového artefaktu v kulturní, organicky působící

tvar otázkou pouze technologickou, nebo ekonomickou, ale v první řadě sociální, environmentální a politickou otázkou.

Text je přepracovaným a rozšířeným článkem, publikovaným v katalogu Kladno+–Záporno v roce 2006.

Literatura

Daniel Bell, *The Coming of Post-Industrial Society*, New York 1973.
Genesis P-Orridge, Behavioral Cut-Ups and Magick, in: *Rapid Eye*, London 1992, č. 2.
The Social Framework of the Information Society, in: M. L. Dertoozos – J. Moses (eds.), *The Computer Age: A 20 Year View*, Cambridge 1979.
Jacques Attali, *Noise: The Political Economy of Music*, Minneapolis 1985.
Alan Touraine, *The Post-Industrial Society*, New York 1971.
Edward Osborne Wilson, Editorial on Sustainability, *e-Journal. Sustainability: Science, Practice, & Policy*, http://ejournal.nbii.org/archives/, published online 31 March, 2005.
Trans Europe Halles http://www.teh.net. (evropská síťová organizace, poskytující informační zázemí pro alternativní kulturní iniciativy využívající většinou objekty industriální architektury)
Res Artist: http://www.resartis.org

foto / photo Benjamin Fragner (1, 2), Hynek Alt (3, 4), archív Čestmíra Sušky / Čestmír Suška archives (5, 6), Barbora Pivoňková (7), Lukáš Beran (8)

LOUISE N. BOUCHER

Chaudière Falls: Zkoumání výtvarných děl jako cesta k pochopení průmyslových areálů

Chaudière Falls: Exploring Visual Arts as an Avenue for Interpreting Industrial Sites

English text on p. 319

„Musíme usilovat o estetickou citlivost, která povede k udržitelné péči."

M. M. Eaton[1]

Dva kilometry od kanadského parlamentu se nachází průmyslový areál Chaudière Falls, který zahrnuje opuštěné průmyslové budovy, jakož i donedávna fungující papírny. Na tomto místě vznikly úplně první stavby dvou měst: Gatineau (dříve nazývaného Hull) a Ottawy, hlavního města země. Frankofonní a anglofonní obyvatelé těchto měst mají společnou historii, která se váže k lesnímu průmyslu, neboť hlavními ekonomickými aktivitami byly těžba dřeva, zpracování stavebního dříví a papírenský průmysl. Před příchodem Evropanů si původní obyvatelstvo žijící v této oblasti zachovalo kulturně udržitelný způsob života po 7 000 let.

Pokud jde o pozůstatky kulturního dědictví, první budovy postavené Evropany sice vznikly v roce 1802, následné požáry však mnohé stavby zničily.[2] Jen některé z mnoha průmyslových budov 19. století ještě stojí, nicméně se zachovalo několik uměleckých děl znázorňujících Chaudière. Krajina, která inspirovala umělce, se výrazně změnila; jejich umělecká díla jsou naštěstí stále zde, aby připomínala krajinu jejich doby.

Kulturní geografové (Cosgrove, Daniels, Duncan, Frigon, Parent a další) pozorovali krajiny představené prostřednictvím výtvarných děl a zpracovali teoretické přístupy vysvětlující, že krajiny takto ikonograficky znázorněné odhalují významy a ideologie svého času a prostoru. Krajiny těchto uměleckých děl je možno číst tak, jakoby to byly texty – s použitím hermeneutických metod, jako je například identifikace symbolů a přiřazování příslušných významů.

Humanističtí geografové ukázali, že umění odhaluje ještě další úroveň zkušeností: *„Umění vytváří pocitové obrazy, takže o pocitu je možné rozjímat*

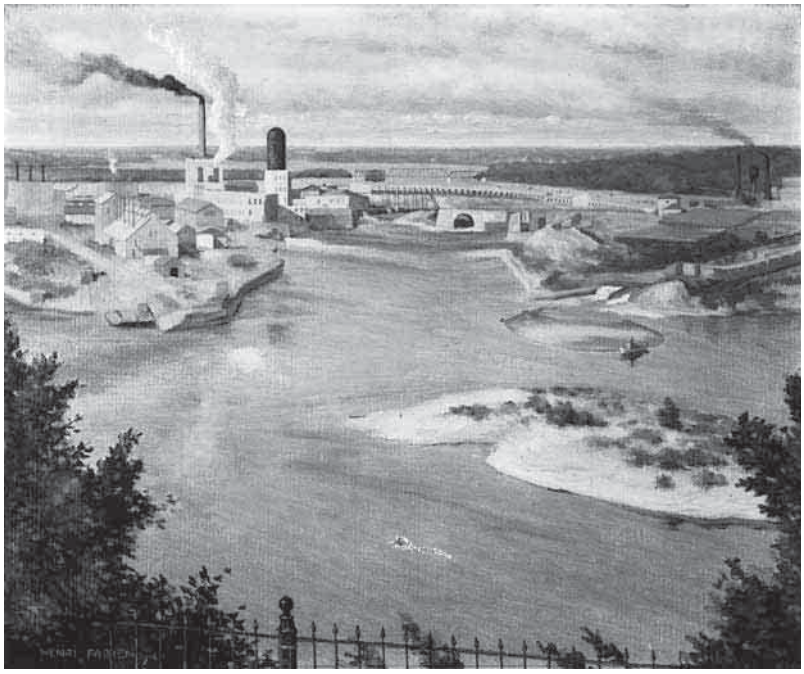

1 Henri Fabien, Vodopády Chaudière a most, 1914, Library and Archives Canada, sign. 1994-344-1. / ***Henri Fabien, Les chutes Chaudière et le pont. Chaudière Falls and Bridge, 1914, Library and Archives Canada, Acc. No. 1994-344-1.***

a přemýšlet".[3] Dnes mohou umělecká díla minulosti doplňovat skutečné pozůstatky in situ (přehrady, mosty, průmyslové budovy ...) a odhalit více o nehmotném než hmotném dědictví, neboť vyjadřují morální hodnoty a pocity.

Tento text obsahuje návrh stručné analýzy uměleckých děl znázorňujících krajinu v okolí vodopádů Chaudière v souladu s těmito postupy, abychom pochopili, jak svědčí o vztahu k přírodnímu prostředí své doby. Závěrem se zamyslíme nad tím, jak umělecká díla, jež se vážou k průmyslovým areálům, využít k zdůraznění důležitosti udržitelného rozvoje a případně, jak by mohla přispět k nahrazení praktik extrémního využívání přírodních zdrojů za postoje, které jsou příznivé k udržitelnému rozvoji.

Ikonografický výklad

Průmyslový areál Chaudière Falls se nachází na území, které sloužilo jako obřadní místo Algonquinů. Během lovu a obchodování s dalšími osadami se museli Algonquinové přesouvat k vodopádům, kde konali náboženské obřady, při kterých nabízeli tabák duchu vodopádů, jemuž říkali Asticou. Na akvarelu znázorňujícím vodopády Chaudière od Thomase Daviese z roku 1791 je vidět skupina původních obyvatel u vodopádů (obr. 2). Na kolorovaném tisku pořízeném George Heriotem ze stejného úhlu, avšak o šestnáct let později, již původní obyvatelé na pravé straně vodopádů vidět nejsou (obr. 3).

Tato dvě umělecká díla ukazují přítomnost a zmizení společenství domorodých obyvatel v bezprostřední blízkosti vodopádů. Když je přiložíme k sobě, vypovídají o historické skutečnosti, že původní lidé a jejich náboženské zvyklosti byli z krajiny vodopádů „vyřazeni". Naznačují, že většina Evropanů, kteří tuto oblast kolonizovali, si nevážila ani původního obyvatelstva, ani jeho kultury. Pečlivý pozorovatel si rovněž na obou obrazech všimne na pozadí slabě viditelné řady *Portageurs* (nosičů), které velmi často tvořili francouzští *coureurs des bois*

2 Thomas Davies, Pohled na Velké vodopády na řece Ottawě, Dolní Kanada, 1791, Musée des beaux-arts du Canada, č. 6287. / ***Thomas Davies, View of the Great Falls on the Ottawa River, Lower Canada, 1791, Musée des beaux-arts du Canada, no 6287.***

a domorodci, dvě skupiny zabývající se obchodem s kožešinou. S největší pravděpodobností jsou na obrazech znázorněni domorodci, avšak sotva viditelným způsobem, naznačujícím, že právě oni mají být téměř neviditelní a nerozeznatelní. Díla Daviese a Heriota, i když zkreslená (původní obyvatelé jsou na Daviesově obraze oděni v řecko-římském stylu ...), nám připomínají, že původní obyvatelé, kteří jako první vytyčili přepravní trasu, se podělili se svými odvěkými znalostmi s Evropany. Bohužel se ukázalo, že poptávka Evropanů po bobří kožešině a tomu odpovídající lovení těchto zvířat bylo neudržitelné, neboť bobři téměř vyhynuli a musely být vydány speciální předpisy na jejich ochranu.

Rytina z roku 1859 od Stenta a Lavera ukazuje pohled na Chaudière Falls z ptačí perspektivy (obr. 4). Vodopády jsou znázorněny uprostřed, v blízkosti budoucího parlamentu (ten ještě postaven nebyl, ale ilustrátoři ho ukazují v souladu s navrženými plány). V té době bylo obyvatelstvo Ottawy asi z poloviny frankofonní a z poloviny anglofonní.[4] Hull (Gatineau) na levém břehu zůstal do 70. let 19. století menší a převážně anglický.[5] Je zřejmé, že se již nejedná o zemi původních obyvatel, ani o oblast získávání kožešin. Je zde odlesněné území spravované britskou korunou, které do značné míry závisí na podnikání se stavebním dříví v okolí vodopádů.

Unikátní most spojující Hull s Ottawou vede přes průmyslové území, kde můžeme spatřit dřevěné vory, hráze, skluzy na dřevo a pily. Vztahy mezi oběma městy byly propletené díky velmi čilému dřevařskému průmyslu: „*Závody Harris a Bronson*

3 George Heriot, Vodopád Grande Chaudière na řece Outaouais (Ottawa), 1807, Library and Archives Canada, sign. 1989-479-17:B. / ***George Heriot, Fall of the Grande Chaudière on the Outaouais River, 1807, Library and Archives Canada, Acc. No. 1989-479-17:B.***

měly kapacitu 100 000 kusů kulatiny ročně /.../ Blasdell, Currier and Co. postavily další pilu na zpracování 40 000 kusů kulatiny a /.../ Philip Thompson měl pilu s kapacitou 40 000 kusů kulatiny /.../".[6] To byl příklad jen několika „dřevařských baronů" v oblasti. Dopad této masivní těžby na přilehlé lesy a původní obyvatelstvo byl značný. Cenil se průmyslový, ne udržitelný rozvoj – pojem, který tehdy ještě zdaleka nebyl znám.

Rytina od Manlyho z roku 1903 znázorňuje vor, který míří k budovám kanadského parlamentu (obr. 5). Mezi skluzem a parlamentem stojí několik hromad řeziva. Symbolická autorita a moc parlamentu je spojena s hromadami dřeva, které se nacházejí mezi skluzem na dřevo a parlamentem. A skutečně, John Rodolphus Booth, nejproduktivnější průmyslník v oblasti těžby dřeva v Chaudière, získal v roce 1859 zakázku na zajištění dřeva na vnitřní nosné konstrukce budov parlamentu. Dřevařský průmysl a rozsáhlé kácení lesů byly přímo spojeny s parlamentem, mocným národním symbolem. Anglofonní podnikatelé a frankofonní dělníci pracovali pro zemi a dřevo z lesů i celé přírodní prostředí sloužily národu. Po dřevě byla vysoká poptávka, neboť šlo o to vybudovat nově se rodící zemi: domy, farmy, ploty, mosty, chodníky, železnice, telefonní sloupy … Pokácet strom z těchto důvodů bylo vždy považováno za dobré gesto a dřevorubci byli hrdinové. Lesy mizely a národ vzkvétal. Na počátku 20. století silně upadalo vorařství. Vor převážející dřevo na obrázku symbolizuje téměř úplné vymizení borovice vejmutovky, splývající s ukončením produkce hranolů a začátkem výroby papíru, na kterou bylo zapotřebí

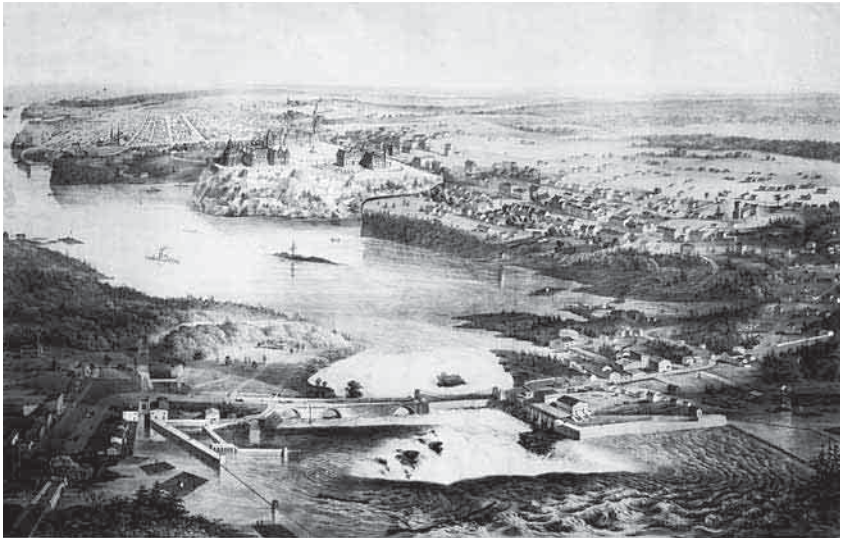

4

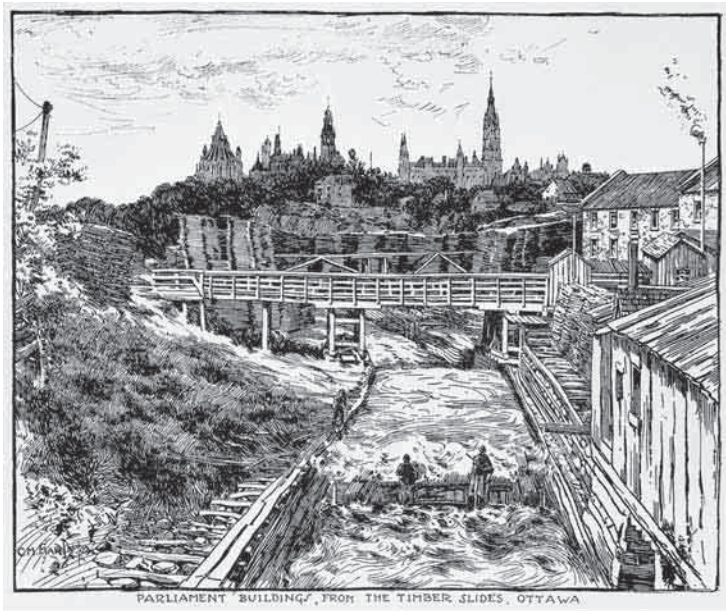

5

4 Stent a Laver, Město Otawa, Západní Kanada, 1859, Library and Archives Canada, C-002812. / ***Stent and Laver, City of Ottawa, Canada West, 1859, Library and Archives Canada, C-002812.***

5 C. M. Manly, Parlamentní budovy a skluz dříví na Ottawě, Toronto Arts League Calendar, Musson Books Co. Ltd, 1903, Library and Archives Canada C-046583. / ***C. M. Manly, Parliament buidings in the timber slides, Ottawa, Toronto Arts League Calendar, Musson Books Co. Ltd, 1903, Library and Archives Canada C-046583.***

7

6

7 Philip Bainbrigge, Rozsedlina vodopádů Chaudière, 1836–1842, Library and Archives Canada, sign. 1983-47-59. / ***Philip Bainbrigge, The Cleft of the Chaudière Falls, 1836-1842, Library and Archives Canada, Acc. No. 1983-47-59.***

6 Vodopády Chaudière s vodní elektrárnou. / ***Chaudière Falls and Hydroelectric Dam.***

jiného druhu dřeva v daleko větším množství, ale s mnohem menším obvodem kmene. Na obrázku optické spojení hromad řeziva a skluzu na dřevo s parlamentem podporuje správnost intenzivního využívání lesů a pravděpodobně téměř potlačuje jakékoli námitky.

Abychom krátce rekapitulovali předchozí analýzu – umělecká díla znázorňující krajinu oblasti Chaudière podporují argument, že industrializace v této oblasti odsunula Algonquiny i jejich udržitelný způsob života do pozadí. Tato umělecká díla zdůrazňují hlavní úlohu těžby a zpracování dřeva při rozvoji kanadského hlavního města. Spojují průmysl a politickou moc parlamentu. Navíc následující dva obrázky (obr. 6, 7) ukazují, do jaké míry přehrada s vodní elektrárnou (postavená především k výrobě elektřiny pro místní průmysl) změnila původní přes osm metrů vysoké vodopády.

Na obraze Henriho Fabiena (obr. 1) nás kouřící komíny na obou stranách přehrady s vodní elektrárnou vedou k zamyšlení nad dopadem industrializace na životní prostředí a důležitostí zachování okolní zvláštně modré vody.

Umění a nové podněty

Jak mohou taková umělecká díla, vztahující se k průmyslovým územím, přispět ke změně od extrémního využívání přírodních zdrojů k postojům přátelským udržitelnému rozvoji? Abychom si mohli osvojit chování přátelské k životnímu prostředí, musíme věnovat pozornost pracím, které se zabývají zhodnocením škod na životním prostředí a které navrhují lepší způsoby využívání přírodních zdrojů. Získat pozornost uživatelů zdrojů je nejdůležitější. Většina návštěvníků zavítá do areálů průmyslového dědictví ve svém volném čase a očekává nové podněty. Umění má schopnost takové podněty poskytnout: „*Historicky danou úlohou umění je pozvedat život z nečinnosti. Pod jeho vedením a na základě uměleckých podnětů získávají věci a události bez náboje novou vůni a jiskru.*“[7] Při pozorování uměleckých děl týkajících se Chaudière, si všimneme velmi vzrušující dimenze, která ale chybí současnému areálu postrádajícímu „*vůni a jiskru*“. Umění umožňuje věnovat pozornost vážným, dokonce složitým sdělením. Umění rovněž hovoří výstižně: „*…má výhodu, že čtenáři okamžitě dá vědět, kde je úvod, směr i rozuzlení*“.[8] Umění hovoří nepřímo bez vynášení úsudků. Umožňuje divákům, aby přemýšleli sami. Dotýká se jejich srdce. Hovoří k jejich duši. Výše uvedená umělecká díla jsou důležitá nejen kvůli významům, které nesou, ale díky svému potenciálu vytvářet příznivé pocity vůči životnímu prostředí. Vyjadřují pochopení minulosti a sdělují dojem z minulosti; krajina, kterou reprezentují, je právě tak „*zdrojem informací, jako zdrojem pocitů*“.[9] V tomto smyslu mají schopnost zvýšit citlivost publika k zátěži, kterou průmyslová éra zavalila životní prostředí a k nutnosti přeorientovat se z produktivity na udržitelnost:

„*Úkolem nás všech je přicházet na způsoby rozvíjení radosti, kterou lidské bytosti zažívají únikem do představivosti, spojit je s pevným rozumovým chápáním toho, co přispívá k udržitelnému životnímu prostředí, a tak vytvářet takové postoje a preference, které budou mít za následek žádoucí péči.*“[10]

Přemýšlíme-li o podstatě sdělení zprostředkovaných uměleckými díly, měli bychom je vidět in situ, aby svým pocitem přispěla k příběhu v jeho celkových souvislostech.

Příběh o tom, jak si osadníci oblasti Chaudière (domorodci, frankofonní i anglofonní přistěhovalci) vytvářeli vztahy s životním prostředím i vztahy mezi sebou, nevyprávíme proto, abychom je soudili, ale jako zdroj motivace ke zvýšení povědomí o využívání ubývajících zdrojů a uvědomění si výhod udržitelného rozvoje. Je-li motivace, je snazší podstoupit vhodné kroky týkající se životního prostředí. A motivace vytváří spoustu energie, aniž by vytvářela CO_2.

Poznámky

1 Marcia Muelder Eaton, Fact and Fiction in the Aesthetic Appreciation of Nature, in: Allen Carlson – Arnold Berleant (eds.), *The aesthetics of natural environments*, Toronto 2004, cit. s. 170.

2 Michelle Guitard, The site of the Founding of Hull, *Outaouais*, 2000, č. 7, s. 21–22.

3 Yi-Fu Tuan, *Escapism*, Baltimore – London 1998, s. 148.

4 John. H. Taylor, *Ottawa: an Illustrated History*, Toronto 1986, s. 63.

5 Jim Burant, A short history of the fine arts in Hull, *Outaouais*, 2000, č. 7, s. 104.

6 John. H. Taylor, *Ottawa: an illustrated history*, Toronto 1986, s. 54.

7 Yi-Fu Tuan, *Escapism*, Baltimore – London 1998, s. 194.

8 Paul Gauguin, poznámky k malbě, 1889–1890, in: Charles Harrison (ed.) *Art in Theory 1815–1900*, London 1998, cit. s. 1022.

9 Roger Brunet, Analyse des paysages et sémiologie, in: Alain Roger (ed.), *La théorie du paysage en Franc*e, Paris 1995, s. 19.

10 Marcia Muelder Eaton, Fact and Fiction in the Aesthetic Appreciation of Nature, in: Allen Carlson – Arnold Berleant (eds.), *The Aesthetics of Natural Environments*, Toronto 2004, cit. s. 180.

TOMÁŠ ŽIŽKA

Site specific projekty

Site-Specific Projects

English text on p. 322

Site specific ...
jsou hybridem architektury a události, ve kterém místo a to, co se v něm odehrává, se prostoupí v sebe a vytvoří jiný pořádek existence – něco jako „place-event" (místo–událost, událost v místě)

Clifford McLucas

Východiska

Snahy popsat a alespoň částečně přiblížit nový fenomén site specific, tedy akce a projekty související s prostorem, se stále poměrně konzervativní a konvenční české společnosti nedaří, i když zde proběhla řada velmi zdařilých uměleckých počinů.

Tyto projevy se tradují z období před revolucí a objevovaly se jako součást alternativních uměleckých a společenských aktů, jež vypovídaly o stavu společnosti v socialistickém systému. Český kulturní underground rozvíjel svou vlastní verzi toho, co dnes nazýváme alternativní kultura, potažmo site specific, již od 70. let 20. století. Tehdy však nešlo o programové vyhledávání alternativních prostor pro uměleckou tvorbu a prezentaci vedené inovativní ideou, ale o z nouze ctnost, aby bylo vůbec kde se scházet za neoficiálním uměním. Ani sama umělecká komunita nepřipisovala těmto akcím takovou důležitost jako možná StB.

Díváme-li se s odstupem, tak toto hrdinství mělo svůj politický, ale i společensko-kulturní dopad, a je proto možné, že se ostych, ukrytý v napětí osobní i občanské angažovanosti, přenesl i do současnosti. Samozřejmě (stále ještě nahlížejíc ze stanoviska česko-slovenského kontextu) tyto tzv. „alternativní umělecké formy" se nyní mohou prosazovat mnohem jednodušeji a důrazněji, jejich důvody mohou být otevřeně iniciativní. Pohled na ně je stále velmi lakonický a z odborného hlediska umělecké praxe, teorie či kritiky nevyjasněný.

Po sametové revoluci reagují alternativní programy na kulturu zavedenou a zpolitizovanou, vytvářejí novou reakční platformu pro občanskou společnost a doplňují komplexní kulturní spektrum. Řada projektů vzniká spontánně a je detektorem kulturně-společenského klimatu se všemi klady i zápory. Projekty site specific jsou proto jinou průzkumnou a referenční možností v časech společenských, kulturních a politických změn a transformací. Jejich hodnotou je přímý nebyrokratický a nekomerční důvod pro originální umělecký čin.

Site specific projekty vtahují obyvatele měst či vesnic do míst, kde se umění neočekává, odkrývají a upozorňují na zapomenutá místa. Umělcovým

1

2

1, 2 Akce *3WW3*, Stará čistírna odpadních vod v Praze-Bubenči, 1998. / ***'3WW3', Old Sewage Treatment Plant in Prague-Bubeneč, 1998.***

3

4

3 *Demolice – prostorově prostřená proměna*, hala ČKD v Karlíně, 1999. / ***Demolition—a spatial transformation, the ČKD Hall in Prague-Karlín, 1999.***

4 *Ašský Sloterhaus*, Jatka Aš, 2003. / ***Aš Abattoir, 2003.***

hlavním tématem je práce s prostorem. Inspirace místem, hledání genia loci, hledání příběhu, který je v daném prostoru čitelný. Místo přináší mnoho podnětů a východisek pro nejrůznější umělecká a společenská vyjádření, ale „prostor" i pro antropologické zkoumání. Pro své sociální vazby je site specific důležitou součástí kultury, výběrem prostoru a působením v něm je možné se vyjádřit k aktuálním společenským otázkám.

Infrastruktura center měst byla po revoluci proměněna ve skanzeny a je zajímavá pouze pro turistický ruch a měšťáckou klientelu. Udržitelnost alternativy také v centru se stala nedílnou součástí strategie každé větší kulturní metropole, nejen z důvodů rozmanitosti kulturní nabídky, ale také kvůli pochopení města (i centra) jako živého organismu pro místní obyvatele. Ztráta tohoto teritoria pro vlastní obyvatele může mít za následek některé nežádoucí jevy. Právě proto jsou site specific projekty schopny se umělecky vyslovit nebo přispět k otevřené diskusi o problémech určité lokality a uvolňovat společenské napětí v současné dynamické době.

Všude tam, kde občané cítí potřebu veřejných kulturně-společenských reakcí, projevů a procesů, je prostředí pro umělecký čin. Tato aktivizace a iniciace se neomezuje pouze na předem určená a lokalizovaná („bezpečná") místa. Vzniká z nutnosti a potřeby jednotlivců či minoritních názorových a kulturně odlišných skupin občanů vyjádřit své postoje.

Fenomén site specific se začal formovat v 70. a 80. letech 20. století v Anglii, Holandsku a Belgii, kde byl nejen nedostatek prostoru, divadel a ateliérů pro nejrůznější umělecké aktivity, ale také nová sociální situace spojená s kolapsem výrobních řetězců a s konverzemi industriálních areálů. Podobně se po roce 1989 formuje v bývalém Československu umělecky živé prostředí a vznikají skupiny, komunity lidí, které si nacházejí prázdné objekty, různé tovární haly, elektrárny, nádraží, trafostanice, skladiště a přetvářejí je dočasně ve své ateliéry, projektová místa, kluby a sídla. Prázdné prostory nabízejí nejen volnou plochu, ale i nový příběh a nový styl tvorby. Kromě toho, že umělci tato místa objevují, upravují a uklízejí, nastává i etapa průzkumu a sondáží. Při takovém úklidu, průzkumu se dá najít spousta skrytých věcí a souvislostí a také člověk v sobě může objevit rezervy ve vztahu k nalezenému, pochopenému – s prostředím, prostorem a okolnostmi je spojena spousta osobních a společenských vztahů.

Aktivity těchto tvůrčích skupin i jednotlivců přitahují pozornost obyvatel žijících v sousedství. Ti si často myslí, že opuštěné průmyslové haly obsadili anarchisti, kteří je chtějí pouze využít a rozbořit. Vznikají však i projekty, v nichž se spontánně spojí s umělci lidé, kteří k místu mají nebo měli vazby, a nacházejí zde své projevové a komunitní centrum. Umělecká seskupení a jejich tvorba jsou tak vtaženy do autentické situace s komunitním obsahem, kdy už nejde o pouhé zaujetí netradičním prostorem, ale o aktivní spolupráci s divákem, který nemůže nebo nechce navštívit umělecké svatostánky (divadla a galerie).

Příkladová studie: projekt Kladno+–Záporno

Divák, dříve než se stane divákem, je obyvatelem, usedlíkem, zaměstnancem atd. Nemusí se nutně spolupodílet na veřejném životě ani se zajímat o historické a společenské souvislosti místa, kde bydlí, pracuje a odpočívá, a o němž něco ví jen velmi okrajově. K divákovi by se mělo tedy přistupovat ohleduplně a s porozuměním. Typickým příkladem takového osobního a citlivého přístupu byl projekt Kladno+–Záporno 2005, situovaný do areálu bývalé kladenské Vojtěšské huti, známé také jako Koněv.[1]

Akce s podtitulem „Industriální safari" byla koncipována jako cesta mezi osvětlenými a ozvučenými objekty mizející industriální zóny za účasti českých a zahraničních performerů a architektů.[2] Zabývala se proměnou celého areálu, tedy budoucností zcela zdevastovaného místa. Akci inspirovaly zpovědi a vyprávění starousedlíků a bývalých zaměstnanců Poldi Kladno. Divák-vypravěč (narátor) tu byl samotným tvůrcem projektu, jeho osobní pohled na minulost a současnost místa určoval pojetí akce, výběr cesty areálem, výběr samotných objektů, k nimž se vázaly nejvýraznější vzpomínky (kantýna, slévárna atd.). Věnovali jsme značnou péči a pozornost citlivým a bolestivým tématům, jež vyvolávají různé emoce, a následně jsme formovali celý dramatický tvar. Každý konec většinou

5

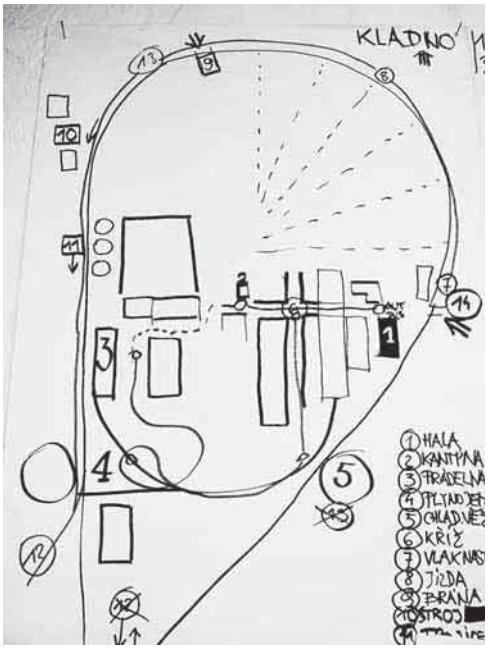

6

5 *Kladno+–Záporno*, areál Vojtěšské huti – Koněv, Kladno 2005 – světelná instalace. / ***'Kladno+–Záporno', Vojtěch Ironworks—Koněv, Kladno, 2005—light installation.***

6 *Kladno+–Záporno*, areál Vojtěšské huti – Koněv, Kladno 2005 – z přípravy akce. / ***'Kladno+–Záporno', Vojtěch Ironworks—Koněv, Kladno, 2005—event preparations.***

7

8

7, 8 *Kladno+–Záporno*, areál Vojtěšské huti – Koněv, Kladno 2005. / ***'Kladno+–Záporno', Vojtěch Ironworks—Koněv, Kladno, 2005.***

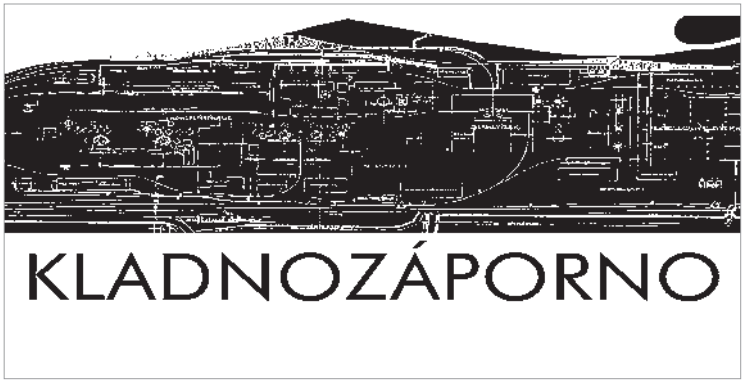

9 Přebal publikace *Kladno+–Záporno* (ed. Radka Schmelzová, design Jarka Janíčková), vydalo o. s. mamapapa, 2005. / ***Cover of the publication Kladno+–Záporno (ed. Radka Schmelzová, design Jarka Janíčková), published by mamapapa, o. s., 2005.***

bolí a bývá spojen se spoustou sentimentu, je však třeba se s tím vyrovnat. Právě kultura může vnést určitý jiný pohled, který usnadní emoční vydechnutí a smíření se ztrátou zaměstnání, komunity, možná i tradice. Akce Kladno+–Záporno podnítila místní aktivisty, aby věnovali pozornost paměti místa i po skončení projektu vydáváním kulturní revue *Kladno+–Záporno*. Konflikt osobních a občanských zodpovědností je výchozí energií, se kterou jednotlivec nebo skupina přichází a právě na ni je nutno nahlížet jako na signál o stavu společnosti.

Projekty site specific vlastně vznikají v mezidobí, v okamžicích, kdy něco už dožilo a něco teprve vzniká, ale nikdo ještě neví, co to bude. Je zde tedy napětí časové i obsahové: site specific jsou projekty krátkodobé a jako takové mají mít schopnost udělat si vlastní režim, akcelerovat a projevit svou živelnost podle toho, kde je určité napětí mezi přechodem od jedné instance k druhé nebo od jednoho stavu ke druhému. Dočasnosti uměleckých projektů site specific bývají vytěsněny podnikatelskými tendencemi developerských skupin, a tak jde o to, aby akt site specific nejen inicioval nějakou možnou myšlenku, která by mohla být impulzem pro změnu, ale současně aby byl tento progresivní směr více akcentován.

Nový směr kulturní reformy je však v porevolučních letech komercionalizován a zbavován politického a společenského významu v kleštích kriminalizace a nezájmu samospráv.

INICIAČNÍ SLOVNÍK PRO PROJEKT

Kladno+–Záporno 2005
Najít základní formuli řešení a najít ji šťastně – to je celá věc. Jak jednoduché! Ale jak bolestně, leckdy těžko se dojde k této jednoduchosti.

Metalurgie čili proměna Materie i Ducha hmoty od nepaměti fascinovala člověka – „kováře" v naději úspěšného procesu slévání kovu. Alchymie, kde už sama myšlenka je přetavena v čin a tím ke žhavení výsledku, pro který ingredience vizí jsou cestou ke kameni moudrosti. Nejvroucnější touhou a cílem je překročit hranice formálních úkolů a dopracovat se obsahu. Vše se opírá o tekuté světlo – světlo v proměně – vizionářská představivost zachycující proudění energií a vibrací vytváří slitek světla i zvuku ve hmotné i nehmotné kompozici.

Železná doba, jak je mnohdy nazývána doba industriální éry, ztrácí pro svou jednostrannou orientaci na produkt schopnost intuitivních i duchovních přirozeností a je v kontrastu s autenticitou a intuicí. Autenticita se též spojuje s projevem moderní kultury, zejména pak se soudobým uměním. Nelze ji zakonzervovat nebo ponechat pouze zvykům a tradicím, je možné ji otevřít tvůrčím procesům, jež genius loci podporují. Zvyk je železná košile nejevící své východisko, ale i problém, jak na autenticitu místa nahlížet. Znovu přetavený přístup k místu profánnímu i sakrálnímu vytváří vztah s hmotnou

i duchovní autenticitou – pravostí a původností místa. Lze říci, že procítění a pochopení mohou udržet autenticitu krajinného rázu (též postindustriální krajinu) a rozvinout koncepce pro posilování a rozvoj regionů.

Šifry v prostoru nám umožňují procítit zanechanou partituru pro orchestrální projev. Navázání zpřetržené nitě dává člověku možnost procítit svůj život a tvorbu jako Opus, kontinuální stav bytí skrze činnost. Opus a Labor, latinské pojmy označující práci člověka, nejsou totožné, ale dobře postihují oba póly ve vztahu a přístupu k práci, kdy jeden je trvalým, kontinuálním vztahem k vědomé činnosti, opájen druhou prací objevnou – riskantní, jež obě navzájem stvořily člověka myslícího. Člověk při svém putování zanechává stopy. Kdo své stopy nenajde, musí začít nanovo. Navázání na historii a objevení genia loci, nás vede k posvátným i klatým místům. Čím více se poznáme v minulosti, tím rychleji pokračujeme v přítomnosti.

Do relativní nehybnosti sléváren proniká chuť kinetického děje skrze paprsky, zvuky a tóny, jež lze obsáhnout ve spektrální různosti frekvenčního audiovizuálního umění.

Kinetismus či kinetické umění je umění, které používá také skutečné světlo, skutečný pohyb a skutečný zvuk. Právě pro zamlklou a strnulou krajinu kladenského areálu se jeví možný přístup a tvůrčí proces kinetického tvaru jako energetický iniciační čin. S kinetickým umělým prostředím je těsně spjatá světelná architektura, jež se neomezuje pouze na osvětlování objektů. Stavby jsou samy zdrojem světla a zvuku nebo cestou k nim. Světelně zvukový environment je součástí mentální proměny hmoty v myšlenku situace.

Kinetický obsah je nemyslitelný bez nové symboliky, a tak je toto polarizační mikroklima Kladna+–Záporna ve své proporci impulzivním prostředím pro tvořivé kolektivy architektů, skladatelů, světelných a zvukových designérů. Tvůrčí Labor se přetaví v symfonickou báseň Opus, v němž je v sugestivní syntéze prostoru, světla a zvuku divák choreograficky začleněn do děje.

Poznámky

1 Projekt Kladno+–Záporno připravila nezávislá nezisková iniciativa *mamapapa*, která pracuje na vytváření konkrétních příležitostí pro komunikaci a vzdělávání v oblasti live a performing arts v České republice. Od roku 1997 realizovala přes 70 samostatných projektů doma i v zahraničí za účasti více než 400 umělců. Patří mezi ně např. projekt *3WW3*, Stará čistírna odpadních vod v Bubenči, 1998; sympozium *Demolice – prostorově prostřená proměna*, hala ČKD v Karlíně, 1999; projekty *Kvas*, areál Měšťanského pivovaru v Holešovicích, 2000; *Tělo jako Kotel*, bývalá kotelna Fišlovka v Karlíně, 2000; *Hemžící se zastávka*, nádraží Plzeň-Jižní předměstí, 2000; *Ašský Sloterhaus*, Jatka Aš, 2003; *Ostrá Tráva*, Ostrava, 2001; *Město – krajina*, Jičín, 2002; *H_2O-Danubiana-H_2O*, polostrov uprostřed vodního díla Gabčíkovo, 2002; *Srdce Pražského Quadriennale*, Výstaviště Holešovice, 2003; *Chemické safari*, továrna Vertex v Hradci Králové, 2007; *Pohyb pod Blavou*, Bratislava, podchod pod Trnavským mýtom, 2008, ad. Podrobnější informace na www.mamapapa.cz.

2 Umělecká spolupráce na projektu: Rolf Dennemann (Německo), Michael Helmerhorst (Holandsko), Giep Hagoort (Holandsko), Ici-Même (Francie), Radka Schmelzová, Tomáš Žižka, Martin Janíček, Dagmar Šubrtová, divadlo V.A.D., Miloš Vojtěchovský, Benjamin Tuček, Jan Dufek, Phil Nibblock (USA), Tibor Szemzo, Madla Prousková, Dragan Stojčevski, Vladimír Burian, Žan Loose, Daniel Tesař, Arno Peter (Holandsko), Rozálie Kohoutová, Dan Senn (USA), Ateliér Libušín, Sofia Bustorff, Jaromír Ozzy Landsman ad.

foto / photo Kamil Varga (1–3), Tomáš Žižka (4), Lukáš Krinke (5), Gabriel Fragner (7), Petr Vorlík (8)

DAGMAR ŠUBRTOVÁ, RADOSLAVA SCHMELZOVÁ

Galerie Důl Mayrau

Mayrau Mine Gallery

English text on p. 323

Bývalý důl Mayrau, dnes hornický skanzen, se v posledních letech stává během měsíce září hlavním kulturním centrem Kladenska. Spojení syrového technického prostředí opuštěného dolu na černé uhlí s výtvarným uměním, hudbou nebo divadelním představením probouzí v návštěvnících vnímavost k industriálním památkám a umění současně nalézá vhodný náhradní prostor pro svou prezentaci. Postupně se ukotvuje nový sociální život již nefunkčního díla, jež je součástí průmyslové minulosti a paměti místa. Lidé z Kladna – a nejen oni – se začínají více zajímat o své okolí. Začínají si vážit podobných míst, svědků minulosti, kterou ještě nedávno považovali za přítěž. Nyní se tyto objekty stávají zajímavými, krásnými. Jsou opět částí jejich historie.

Kladno, město spojené s ocelí a rudou září, bylo světem dělníků a horníků. Kdysi majestátní prostory oceláren dnes z větší části chátrají, rudá záře pohasla a doly jsou zasypané. Kladno, jemuž se díky havířské tradici přezdívalo „černé", bylo na jedné straně výkladní skříní socialistických úspěchů dělnické práce. Na straně druhé však nikdy neztratilo punc ušmudlaného a nekultivovaného města, kam byli v 50. letech 20. století za trest vykazováni nepohodlní a nekonformní intelektuálové a umělci. V tomto surovém, nevlídném a zdevastovaném prostředí nacházela inspiraci řada výtvarníků, včetně sester Válových.

Důl Mayrau neboli Majrovka, jenž je znám z lyrické hornické písně *Cestičkou k Majrovce*, navštěvují pravidelně od roku 2002 umělci, kteří se tu dávají inspirovat a vytvářejí svá umělecká díla přímo pro tento prostor. Umělecké projekty zkoumají vztah mezi architekturou a pamětí, která je ukryta uvnitř měnící se komunity horníků. Středem zájmu se stávají konkrétní industriální prostory. Umělce i teoretiky zajímá vztah mezi muzeem a výsledkem umělcova působení v alternativním místě a hledají optimální způsob, jak tento proces podpořit.

Objekty dolu Mayrau z roku 1874 jsou udržovány ve stavu, jako kdyby je před chvílí opustila poslední směna havířů – tzv. model posledního pracovního dne – žádné úpravy či zkrášlování, čas se tu zastavil. A přece lze mluvit o kráse zachovalé technické památky. Ta je sama o sobě nalezeným objektem z dob českých inženýrů, Julesa Vernea i Antonína Zápotockého. Od většiny podobných průmyslových areálů se liší tím, že atmosféra „Eifelovy věže"

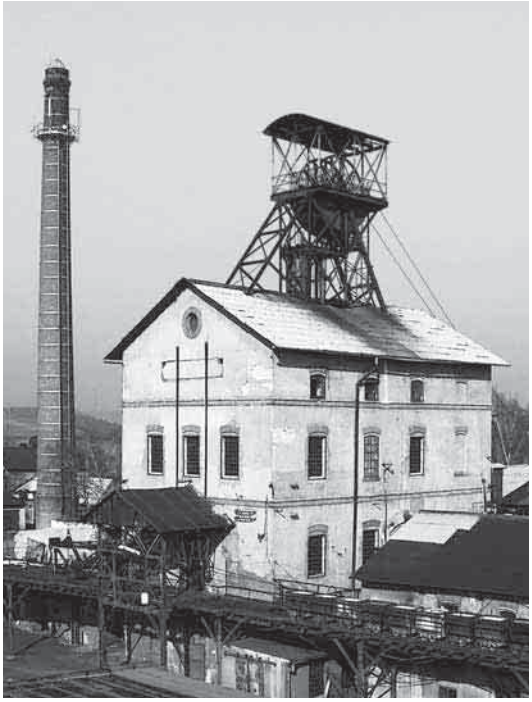

1

2

3

1 Hornický skanzen Mayrau, pohled na těžní věž, 2006. / ***Mayrau Open-air Mining Museum, view of the head frame, 2006.***

2 Kurt Gebauer, *Kvádrohlava*, 2002, pískovec, v. 480 cm, stálá expozice. / ***Kurt Gebauer, Head of Stone Blocks, 2002, sandstone, 480 cm in height, permanent installation.***

3 Lenka Klodová, *Šatna*, polyester, 2002, stálá expozice. / ***Lenka Klodová, Locker, polyester, 2002, permanent installation.***

se mísí s volnou krajinou a haldami, jež zarostly mladými borovicemi a březovým hájem plným hub. Je to místo, které umělci dává volnost, protože není svázáno s žádným jednoduše pojmenovatelným uměleckým směrem a přitom je nasáklé energií země a lidí, kteří tu s ní žili „na život a na smrt". Paměť místa uchovává pohnutou osobní historii několika generací havířů, jež pracovaly v děsivých podmínkách i „velkou" historii průmyslové revoluce v Čechách.

V roce 2002 vznikla v Hornickém skanzenu dolu Mayrau galerie současného umění. Původním impulzem se stala snaha zachránit kamennou výztuž z krásných kvádrů z dolu Humboldt v Jemníkách u Slaného. Kamenů bylo hodně a tak se vynořil nápad uspořádat na Majrovce sochařské sympozium. Výsledkem byly monumentální sochy Kurta Gebauera, Davida Kračka, Tomáše Kůse, Lenky Klodové a Dagmar Šubrtové.[1] Následovaly další akce. Některé byly zaměřeny na mizející historii Kladenska a zánik hornických komunit,[2] sociální nebo i genderová témata,[3] jiné se týkaly využití industriálních památek. Podstatné jsou však dvě skutečnosti. Ta první je, že vysloužilí havíři nejen pracují jako průvodci návštěvníků hornického skanzenu, ale teď

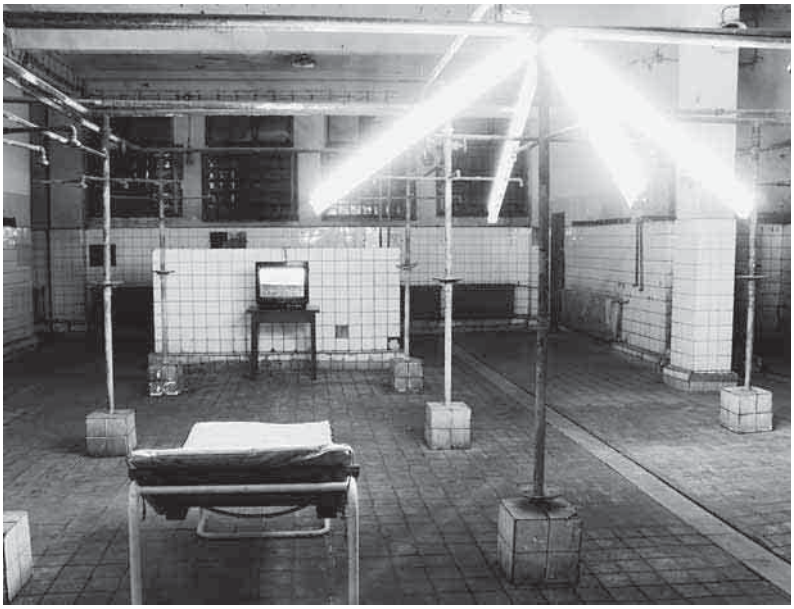

4

5

4 Daniel Hanzlík, *On the Beach*, instalace, 2007. / ***Daniel Hanzlík, On the Beach, installation, 2007.***

5 Divadlo Našlose, *Havran*, 2006, projekt Umění na černo. / ***Našlose theatre, The Raven, 2006, Black Art Project.***

si dokonce se sympatiemi i pochybnostmi zvykají na moderní umění.[4] Dochází ke zvláštnímu, skoro surrealistickému, ale přitom velmi laskavému nárazu dvou světů.

Druhá podstatná záležitost se týká výběru akcí a umělců. Není náhodná, je výsledkem pečlivého a náročného konceptu: Kurt Gebauer zde vystavuje *Housenku raného kapitalismu*. Jitka Válová tu vystavuje a někdy mluví o svém životě. Lenka Klodová uzavřela do hornické šatny plastikovou krásku. Tomáš Kůs svařil z železného šrotu sv. Barboru, patronku horníků pronásledovanou třemi Vlkoni. Martin Zet, Redas Diržys (Litva), Cyril Lepetit (Velká Británie) tady prováděli své performance. Další z řady umělců, kteří na Mayrau pracovali, jsou třeba Veronika Bromová, Miloš Vojtěchovský, Pavel Mrkus, Daniel Hanzlík, Jan Stolín, Jan Hísek, Jonáš Czesaný, Osamu Okamura, Petra Valentová, Dan Senn (USA), Arno Peeters a Iris Honderdos (Holandsko), Tarek Zaki (Egypt).[5]

Během času tak v místě s drsným charakterem intenzivního těžebního provozu, se znaky stáří a míjejícího času vznikla výrazná umělecká sbírka. Není nutné zmnožovat počet artefaktů, proto se v posledních letech mění strategie – středem zájmu se stává umění méně materiální, umění časové: divadlo, performance, koncerty a jejich propojení s výtvarnou tvorbou a památkářskou osvětou. A znovu se mísí svět dobrého současného umění se životem starých „Kladeňáků", někdy soudruhů z šachty, jindy tvrdě pracujících dělníků. Oba světy se snaží si porozumět, protože umělci jsou vděčni za toto prostředí a horníci vidí, jak skanzen přechází z ruky jednoho majitele do rukou druhého a bojí se, aby je „Housenka reálného kapitalismu" nesežrala. A tak umělci i horníci, oba outsideři tohoto světa, „bratři z donucení", k sobě nalézají nečekané cesty. Vzniká tak asambláž budov, osudů a objektů, která existuje právě jenom teď, nikdy před tím a nikdy potom, a která je nečekaně dojemná a krásná.

Poznámky

1 Velkoformátová díla, která vznikla na sympoziu *Sochaři na Mayrau*, prvním uměleckém projektu galerie, se stala součástí stálé expozice a prohlídkového okruhu: Kurt Gebauer – *Kvádrohlava*, Lenka Klodová – Šatna, David Kraček – *Hornický učeň a jeho kobyla*, Tomáš Kůs – *Barbora plus dva*, Dagmar Šubrtová – *Kamenné obrazy*.

2 V roce 2003 proběhl workshop s názvem *Horníci na Kladně*, jenž zaznamenal mizející budovy bývalých kladenských dolů, jejich interiéry a exteriéry. Několik dolů, např. Důl Jaroslav Nosek v Tuchlovicích, již neexistuje. Fotografie se staly součástí archivu Hornického skanzenu Mayrau.

3 Workshop *Výjimečný stav / ženy mezi horníky* byl zařazen do programu 3. bienále *Industriální stopy* 2005. Role žen v neobvyklém prostředí se stala námětem výstavy, odborných přednášek a diskusí. Během tvůrčích pobytů umělců vznikly fotodokumenty a záznamy rozhovorů s ženami, jež na Mayrau v minulosti pracovaly. Byl vydán stejnojmenný katalog.

4 Na žádost průvodců Hornického skanzenu Mayrau se stalo součástí stálé expozice dílo Pavla Mrkuse *Tributes to Miners* (Hold horníkům), prezentované v rámci mezinárodní akce *Dole tma, nahoře světlo*, jež byla zařazena do programu 4. bienále *Industriální stopy* 2007. Během večerních prohlídek tu probíhaly světelné a zvukové instalace Daniela Hanzlíka, Jana Stolína, již zmíněného Pavla Mrkuse, Dana Senna (USA) a Huberta Hubera (Německo).

5 Tarek Zaki z Egypta byl jedním z dvaceti českých a zahraničních umělců, kteří v roce 2004 přijali pozvání Galerie Mayrau, aby svými objekty, fotografiemi a obrazy podpořili galerii ve výstavbě. Mezi dalšími účastníky byli např. Dragan Dragin, Ibra Ibrahimovič, Věra Boudníková-Špánová. Některá díla se stala součástí prohlídkové trasy.

6 V roce 2006 se umělecký projekt rozšířil o prezentace akčního umění, divadla, autorských čtení a performancí – *Umění na černo*. Byl vydán DVD dokument.

foto / photo Dagmar Šubrtová

DAN SENN

Estetická užitečnost drsného alternativního prostoru

The Aesthetic Usefulness of Rough Alternative Space (RAS)

English text on p. 324

Snažil jsem se najít na internetu informace týkající se využití průmyslových areálů, jak je předmětem této konference, ale brzy mi bylo jasné, že není možné usilovat o nějakou odbornou znalost, pokud jde o toto téma. Přestože bych podpořil pocity mnoha řečníků na této konferenci, to, co já vím o tomto tématu, se odvíjí od pohledu umělce, který produkoval mnoho akcí v různých alternativních a průmyslových prostorách v severozápadní pacifické oblasti, přesněji v Tacomě ve státě Washington. Od raných 90. let 20. století jde o oblast Spojených států, kde je vidět hluboké jizvy, které tu zanechala industrializace 19. a 20. století. Můj zájem o tyto průmyslové lokality však nikdy nepřesáhl až do složitých problémů zachování dědictví, i když některé z mých snah byly k tomuto účelu využity jinými lidmi. Upřímně řečeno mě nikdy nezajímalo, jak se provádí nějaká taková transformace, protože jsem v první řadě umělec, a pak také váhavý producent, jenž hledá příležitosti k růstu. Obtížné místo je takovou příležitostí.

Při pročítání literatury týkající se amerických zchátralých oblastí, brownfields, což byl tehdy pro mne nový pojem, jsem se začal zajímat o kulturní rozdíly v přístupu mezi Spojenými státy a východní Evropou. Předpokládám, že ve Spojených státech stejně jako v Evropě stojí v čele hnutí za zachování dědictví levicoví liberálové se zájmy, jež jsou těsněji spjaty s ekologickým hnutím, a kteří, alespoň podle mé zkušenosti, ne nezbytně sympatizují s kulturní avantgardou, a sotva se přiklánějí k využívání znečištěných a nebezpečných průmyslových prostor jen kvůli prosazení nějakého nového umění. Zde je pár místních příkladů, které rozdíl zdůrazňují.

Před dvěma roky jsem se účastnil festivalu *Kladno +–Záporno* v bývalém areálu oceláren Poldi – ve Vojtěšské huti v Kladně, pořádaného organizací mamapapa, kde došlo k mnoha ostrým uměleckým zásahům v areálu i v budovách, ze kterých by američtí ochránci a environmentalisté museli dostat záchvat. Jeden soubor z francouzského Grenoblu, Ici-même, zacpal uši a zavázal oči stovkám návštěvníků, které pak jednoho po druhém prováděl tím neuvěřitelným bludištěm sutin, silně zapáchajících vyhozených oděvů poházených po podlaze

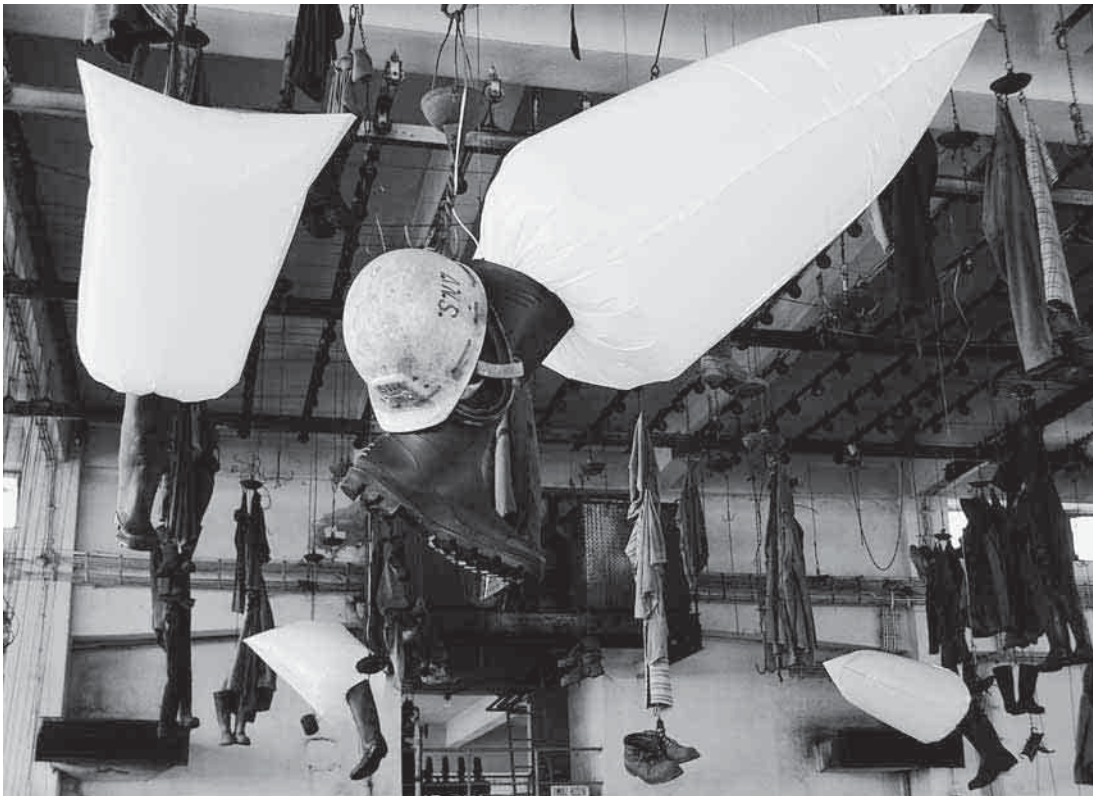

1

2

1 Dan Senn, Huffa Puffa, kinetická zvuková instalace, 2007, Galerie Mayrau. / ***Kinetic sound installation, 2007, Mayrau Gallery.***

2 Vojtěšská huť v Kladně. / ***Vojtěch Ironworks in Kladno.***

3

4

3 Městské doky v Tacomě byly proměněny v obrovský akustický strunný nástroj pro skladatele Paula Panhuysena. / ***The Tacoma Municipal Dock was transformed into a giant string instrument for the composer Paul Panhuysen.***

4 Dřevo ze vnitřku budovy dobrovolníci recyklovali a vyrobili z něho požadované bezpečnostní prvky. / ***Wood from interior of building was recycled, using volunteer help, to bring up to city codes.***

5 Městské doky v Tacomě, budova kdysi měřila téměř 2 km. / ***Tacoma Municipal Dock, the building once extended for 2 kilometres.***

páchnoucí starým olejem, močí a bůhvíčím ještě. Mně, který jsem se toho také účastnil, tím umožnil jeden z nejbohatších estetických zážitků, jakoby z jiného světa. Tisíce lidí z Kladna, známého spíš svými horníky než intelektuály, navštívily festival současného umění *Industriální stopy* a setkaly se s uměním, které by jinak nikdy neviděly. Možnost pořádat takovou akci v podobném prostředí v USA je dnes skutečně nepravděpodobná.

To platí také o festivalu *4+4+4 dny v pohybu*, pořádaném v centru Prahy roku 2006, v léta opuštěné, neužívané budově. Množství lidí navštívilo ten dům v Jungmannově ulici v Praze, kde zasáhli mladí i staří umělci, aby z takového velice obtížného místa udělali něco užitečného. (Záznam festivalu na: www.newsense-intermedium.com/AUDIOVIDEO/VIDEOS/DOC/AHOJ/AHOJ.html)

Chci říct, že kvůli obavám o životní prostředí, bezpečnost a pojištění jsou podobné akce pořádané v zemích, jako je Česká republika, téměř vyloučené v USA. Americké kulturní prostředí jako by nevnímalo tu velkou nevýhodu, když neposkytuje umělcům a občanům volný přístup k tomu, co nazývám „drsnými alternativními prostorami" (*Rough Alternative Space – RAS*). Uvádím zde vzácnou výjimku.

V polovině 80. let 20. století jsem coby umělecký vedoucí organizace Newsense Intermedium produkoval umělecký festival v budovách městských doků v centru Tacomy ve státě Washington. Doky sloužily flotile nákladních lodí až do 40. let, kdy byly uzavřeny, a od té doby je užívala především početná kolonie divokých koček. Umělecky a akusticky to však bylo zcela výjimečné prostředí a stálo za to bojovat s pojišťovnou a odbory hygieniků a požárníků. Museli jsme vybudovat zvláštní rampy a nové únikové schody se speciálně ohýbanými madly. Museli jsme zajistit šest přenosných toalet spolu s obrovskou zásobou pitné vody. Počet účastníků byl omezen, a když se objevily tisíce lidí, hlídači neměli na vybranou a museli se zapojit do představení. (O akci více na www.newsense-intermedium.com/NI/munidock93/panhuysen93.html)

Růst prostřednictvím nepohodlí

Můj zájem o RAS je tudíž vzdělávací a estetický a pramení z ideálu zakořeněného v americkém transcendentalistmu 19. století (Thoreau, Emerson …), totiž že pokud máme k tvůrčímu výrazu

Peeping Tom
Dan Senn

Jako dítě / jsem byl unešen / průhlednými zrcadly.

Ne proto / že jsem voyeur. / I když jsem asi byl. / Ale kvůli té / myšlence.

Věděl jsem, / že světlo / se od zrcadla odráží.

Tak / se zdálo možné / zachytit světlo / uvnitř koule / z tohohle / průhledného zrcadla.

Levný zdroj světla! / Ta koule / by hromadila světlo, / až by vybouchla, / nebo / se nějaké pustilo ven.

Jeden můj přítel / má podobný mozek. / A aby mu ten mozek / nevybouchl, / on se vyjadřuje.

Píše hudbu. / A / dělá to tak, / že / přepisuje / zvuky, co slyší / ve své hlavě.

Tak to zvládá.

A když / poslouchám jeho hudbu, / připadám si / zas jako voyeur.

© Dan Senn 1986

usnadněnou cestu, máme sklon vyjádřit co známe, a to má jen malou hodnotu pro nás i pro společnost, v níž žijeme. John Cage, jehož názory jsou v tomto hnutí pevně zakořeněny, jednou prohlásil „*Nemám co říct, ale říkám to.*" Je to poznámka hravá, ironická a zároveň hluboká. Cage vlastně říkal něco jako: „V mém vědomí – hněvu, zášti, obavách či vášních, není nic, co by mělo pro mě nebo pro vás nějakou uměleckou hodnotu. ALE mám nějaké zajímavé věci, které bych vám chtěl předvést." Tento pohled, který staví proces, dění nad metaforu a význam, podtrhuje také užitečnost RAS jakožto exploratoria veřejné laboratoře uměleckého a kulturního růstu, které svými vlastnostmi přesahuje bílé čtverhranné galerie, na něž jsme zvyklí.

Zde je básnička, která vyjadřuje tyto pocity, a v jistém smyslu si ze sebe dělá legraci.

Můj zájem o RAS pramení z přesvědčení, že umění je tu jako činitel změny, nejdřív osobní a pak společenské, že tu není proto, aby bavilo, i když často baví, a že jako umělec nemám nic, co by mělo nějakou politickou či emocionální hodnotu, o kterou bych se s vámi mohl podělit, i když má hlava je obojího plná k prasknutí. K kvůli tomuto pohledu mě nejvíc zajímá odezva mé práce, která je u každého, kdo ji vnímá jedinečná a jiná. (Také pro mne, jestliže se přenesu do role diváka, jakmile proces tvorby skončí.) Nemám zájem kontrolovat její interpretaci, i proto – alespoň většinou – že umění vyjádřené minimálními prostředky má potenciál vyslovit nejvíce. RAS, staré průmyslové prostory, projekty odehrávající se na brownfields, jsou v tomto ohledu pro mě zvlášť užitečné kvůli neodmyslitelné jakési nepříhodnosti nebo tomu, čemu já říkám jejich „neprůzračnosti", tedy té užitečné kvality, která jakoby zabraňuje, omezuje, ale dokonce umělce ochrání před zjednodušenou komunikací.

foto / photo Dan Senn

/...

Odborná konference poselstvím veřejnosti

Více rovin mezinárodních konferencí v rámci bienále Industriální stopy zachytilo kvalitativní posun a zároveň vyústění jakési prvotní etapy osvěty, soustředění se na základní parametry zkoumání a uvedení industriálního dědictví do povědomí široké odborné, laické, ale také politické veřejnosti. Mnohotvárné téma, spojované především se zrodem industriální archeologie, která se vázala na potřebu záchrany a obnovy zanikajících továren a technologických zařízení, vykrystalizovalo v potřebu vidět v industrii nejen negativní stránky (většinou šlo o těžkou manuální práci), ale také neopominutelný základ naší prosperující civilizace, jenž je hoden stejné ochrany jako kterákoli jiná kulturní hodnota. Uvedení názvu čtvrté konference v sérii čtyř bienále Industriální stopy – Průmyslové dědictví kulturním potenciálem – nebylo tedy nikterak náhodné.

Z mezinárodních konferencí v rámci bienále Industriální stopy je zřejmé, jak se hodnotová kritéria proměňují. To, co bylo ještě před deseti lety na periferii – nejen doslovně vzato – našich sídel, ale i našeho pozitivního myšlení, je náhle v samotném středu. Pustá exploatace, tento svým způsobem nejvýraznější trend plýtvavých 60. let 20. století, tato apokalypsa dokumentovaná i architektonickými přeludy typu kráčejících měst navrhovaných skupinou Archigram, ustoupila v této době (tedy vlastně souběžně) zcela logicky jiným pohledům, jiným představám, jež souvisejí s naléhavým tématem udržitelného rozvoje. Také z příspěvků

Conference and a Message to the Public

At various levels the international conferences organised as part of the International Biennial 'Vestiges of Industry' managed to reveal that a qualitative shift has occurred and at the same time something like a culmination of the educative first stages concentrating on the basic parameters of research and creating a greater awareness of industrial heritage among the professional community and the public and in political circles. This multifaceted theme connected to the rise of industrial archaeology, which was committed to the necessity of conserving and renewing factories and technological facilities in decline, crystallised in the need to see more in industry than just its negative side (it usually involved hard manual labour), and recognise it as the undeniable foundation of our prospering civilisation and worthy of the same protection as any other cultural value. The choice of title for the fourth in the series of Biennial conferences – Industrial Heritage and Sustainable Development – was therefore in no way an arbitrary choice.

The international conferences at the Biennial showed how value criteria are changing. What fifty years ago was at the periphery – not just literally – of our settlements and our thoughts is suddenly at the centre. Devastating exploitation, in its own way the most pronounced trend of the wasteful 1960s, an apocalypse documented even in various architectural pipe dreams, such as the walking cities designed by the group Archigram, altogether logically gave way to other perspectives, other ideas, relating to the pressing theme of sustainable development. The papers presented in the Old Sewage Treatment Plant also show us that even the destruction of the image of the landscape at the very peak of the rising crisis necessarily had to abate. Society is learning to understand what thus far it regarded as a heritage of no value, even though it had long been aware and taken full advantage of the achievements of the world of technology – advances comparable even to artistic values and great philosophers such as Martin Heidegger[1].

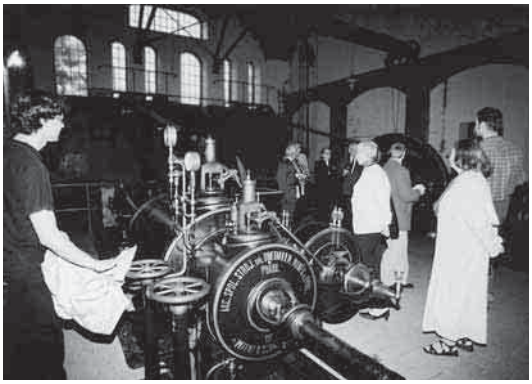

Praha 2001

Praha 2001

Praha 2001

Praha 2003

Praha 2003

Praha 2005

Praha 2005

Praha 2005

Praha 2005

Praha 2005

přednesených ve staré kanalizační čistírně vidíme, že i ničení obrazu krajiny v samotném vrcholu nastupující krize muselo zákonitě ustoupit. Společnost se učí porozumět tomu, co do této chvíle považovala za dědictví s nulovou hodnotou, přestože znala a plně využívala výdobytků světa techniky již dávno – techniky srovnávané s uměleckými hodnotami i velkými filosofy, např. Martinem Heideggerem.[1]
Naléhavé vtažení do problému přednáškou Sira Neila Cossonse na čtvrté konferenci či anglosaské příklady z kolébky průmyslové revoluce, prezentované Keithem Falconerem, jsou inspirativní a obecně platné.

Během konferencí a nyní i na stránkách publikace si všímáme především průmyslové architektury, jež je vlastně nejhmatatelnějším dědictvím industriální minulosti – neboť technologie uvnitř většinou zcela vymizela. Byť prázdné (či vyprázdněné) schránky, obaly plné vzpomínek na celé generace, mají dodnes své poetické kouzlo, svou vlastní a převzatou ikonografickou hodnotu, znakovost jednotlivých průmyslových typologií, novátorské obrazové výrazy vnitřních technologických procesů. Jakási novodobá dekorace průmyslového věku (Föhl) hraje jistě také významnou roli při prosazování ochrany a novém využití těchto hodnot v soudobých podmínkách.
Takto pojímané průmyslové dědictví by mělo být zároveň více než kulturní technická památka. Tím, že má hlubší rozměr a zachycuje globální příběh historie lidí i sociologický diskurz o vlastní identitě (Ebert), je pro budoucnost potřebné i pro zdůvodnění vlastní legitimity. Budoucnost je postavena na historickém dědictví, využívaném nejrůznějším způsobem i pro turistiku a trávení volného času (Rydvalová, Gehinová, Hesková, Šenberger, Merta …).
Obecnější pohledy na industriální dědictví, které jsou doplněny širším rozkladem jejich urbanistických souvislostí s primárními možnostmi revitalizace (Mende, Németh, Sharnholz …), jež vyústí do strategické

Sir Neil Cossons' opening plunge into the issue and Keith Falconer's examples drawn from the cradle of the Industrial Revolution were inspirational and universally applicable.

During the conference, and now, on the pages of this publication, what we note most in this heritage is industrial architecture, which in effect is the most tangible legacy of the industrial past, as the technology inside has essentially vanished. Though they are now empty (or vacated) shells, wrappings filled with the memories of entire generations, they have retained to date their poetic charm, their intrinsic and their adopted iconographic value, the semiotic properties of individual industrial typologies, and the innovative visual expressions of their inner technological processes. The modern-era embellishment of the industrial age (Föhl) also plays an important role in promoting the conservation and adaptive new use of these values in current conditions.
This conception of industrial heritage means that it should be regarded as more than just a cultural monument. The fact that there is a deeper dimension to industrial heritage and that it reflects the global tale of the history of humanity and the sociological discourse of identity (Ebert) is essential for its future and even for substantiating its legitimacy. The future is built on this historical legacy, used here in various ways, even for tourism and recreation (Rydvalová, Gehinová, Hesková, Šenberger, Merta).
The general perspectives presented on industrial heritage, accompanied by an analysis of how it relates in an urbanistic sense to the primary options of revitalisation (Mende, Németh, Sharnholz) that lead to a strategic stage, wherein the emphasis is placed on the success of realisations, cannot ignore the problems involved therein. These derive from the risks of contaminating revitalised areas, hidden treasures, and the possible dangers associated with uncovering and disposing of noxious materials. However, even this can be solved (Tempel), without it being necessary to demolish and destroy a site.

Kladno 2005

The arguments expressed here form a message for future generations: Besides the generally recognised criteria for conserving representatives of industrial heritage, criteria that, given their historical significance as permanent monuments, emphasise their value as museums of a sort (Dvořáková, Kráľová, Štulc), there are also more and more commercial uses for industrial heritage (Jodar, Světlík, Karatosun). This can be expressed in simple terms: the former (but also current) role of industry lay (lies) fully in production for the emerging (existing) consumer society.

It must not be overlooked that an important part of 'at the very least' European cultural heritage relates to our land – even through industry. The international conference therefore mediated an encounter between views from abroad and domestic themes; including the ambivalent relationship to industrial heritage inside the Czech Republic, largely affected by the recurring interruptions in the continuity of historical development and in ownership relations and the distortion of value preferences (Fragner). The problematic period we are in oscillates between perceiving of industrial heritage as a kind of open-air museum and being beset by confusion over the methods and sustainable strategies with which to approach industrial heritage.
In reference to the Industrial Heritage Register, the database of industrial sites and structures set up and continuously updated by the Research Centre for Industrial Heritage, the ever urgent art-historical argument was raised about the need to determine the authorship of industrial architecture (here against the background of the situation, in its own way supranational, of the Liberec region and its industrial objects created by large building firms – Valchářová, Beran), which sets the existing industrial stock on the same level as other public structures, and subjects it to the same level of art-historical evaluative criteria. If in conclusion we recall and evaluate the current state of knowledge and the relationship of contemporary society (in reference to which I hesitate to use the word post-industrial) to industrial

fáze zdůrazňující potřebu úspěšnosti realizace, nemohou pominout problémy. Vyplývají z rizika kontaminace revitalizovaných území, skrytých pokladů, možného nebezpečí spojeného s odhalováním i odstraňováním škodlivých látek. Avšak, i na to lze najít řešení (Tempel), aniž by bylo nutné objekt zbořit či areál rozvalit.
Vyslovované argumenty jsou poselstvím pro další generace: vedle obecně uznávaných kritérií pro zachování reprezentantů průmyslového dědictví s důrazem na jejich muzeální rozměr (Dvořáková, Kráľová, Štulc ...), pojímaných vzhledem k jejich historickému významu především jako instalované památky, přibývá i jejich praktické a komerční využití (Jodar, Světlík, Karatosun ...). Lze to vyjádřit jednoduše – dřívější (ale i dnešní) role průmyslu stála (stojí) plně na produkci pro vznikající (existující) konzumní společnost.

Nelze pominout, že důležitá součást přinejmenším evropského kulturního dědictví se vztahuje k našemu území – i ve spojitosti s průmyslem. Moderování mezinárodní konference proto zprostředkovávalo setkání pohledů ze zahraničí a domácích témat. Včetně onoho rozpolceného vztahu k průmyslovému dědictví na území současné České republiky, poznamenaného do značné míry i mnohokrát narušenou kontinuitou historického vývoje a vlastnických vztahů, s deformovanými hodnotovými preferencemi (Fragner). Problematická současnost na jedné straně osciluje mezi vnímáním průmyslového dědictví jako industriálního skanzenu, na druhé pak krystalizuje v neujasněnost postupů a udržitelné strategie, jak s ním naložit.
V souvislosti s Registrem, databází průmyslových objektů založenou a doplňovanou Výzkumným centrem průmyslového dědictví ČVUT v Praze, zazněl stále naléhavěji připomínaný uměleckohistorický argument

Chrastava u Liberce 2005/2006

Praha 2007

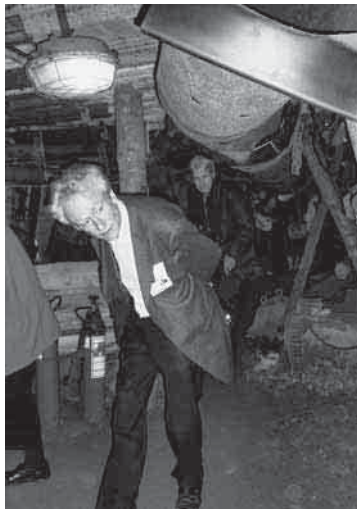

Kladno 2007

Praha 2007

Ostrava 2007

Železný Brod 2007

potřeby zjišťovat autorství průmyslové architektury (zde na pozadí situace svým způsobem nadnárodního Liberecka a jeho průmyslových staveb, realizovaných velkými stavebními firmami – Valchářová, Beran), což staví existující průmyslový fond na roveň s ostatními veřejnými stavbami i s jejich uměleckohistorickými kritérii hodnocení.
Chceme-li znovu na závěr připomenout a zhodnotit současný stav poznání a zároveň vztah současné společnosti (zdráhám se zde užít slova postindustriální) k průmyslovému dědictví, vidíme, že je na čem stavět, bezesporu i na inspiraci uměním (Vojtěchovský, Boucher, Šubrtová, Senn).
V mnoha zemích již existuje pevný institucionální rámec státního (vládního) charakteru – English Heritage, ministerstva kultury …, vedle nich nevládní organizace – mezinárodní TICCIH – The International Committee for the Conservation of the Industrial Heritage, národní reprezentanti, např.: britská AIA – Association for Industrial Archaeology, francouzský CILAC – Comité d'information et de liaison pour l'archéologie, l'étude et la mise en valeur du patrimoine industriel či severoamerická SIA – Society for Industrial Archaeology. Pak je to akademická půda, dnes už dokonce s výukovými programy, jež jsou zaměřeny na tuto problematiku – univerzita v Padově, pařížská Sorbonne, Royal Institute of Technology ve Stockholmu, Ironbridge Institute při universitě v Birminghamu, Department of Museum Studies při univerzitě v Leicesteru ad. Tyto důležité póly jsou základem udržitelnosti řešení.
Co však potvrdila bienále Industriální stopy – a to je asi zásadní: nemůže chybět entuziasmus, altruismus jednotlivců a sdružení, naprosto podstatný a nezbytný pro zahájení a rozvoj takového úsilí zejména tam, kde se teprve k tomuto poznání dospívá. Poznání pak vede k nutnosti opravdu účinně začít. To platí i v místech, kde pevný rámec již funguje.

---

heritage, we can see that there is something to build on, at the very least on inspiration through art (Vojtěchovský, Boucher, Šubrtová, Senn).

In many countries there already exists a firm government-level institutional framework – e.g. English Heritage, ministries of culture – relating to industrial heritage, and alongside it there are non-governmental organisations, international organisations like TICCIH (The International Committee for the Conservation of the Industrial Heritage), and national bodies, such as the British AIA (Association for Industrial Archaeology), the French CILAC (Comité d'information et de liaison pour l'archéologie, l'étude et la mise en valeur du patrimoine industriel), or the North American SIA (Society for Industrial Archaeology). Then there is the academic sphere, which today even offers study programmes focusing on this topic: Padoa University, the Sorbonne in Paris, the Royal Institute of Technology in Stockholm, the Ironbridge Institute at the University of Birmingham, the Department of Museum Studies at the University of Leicester, etc. These important posts are the foundation for sustainable solutions.
However, the Biennial 'Vestiges of Industry' confirmed one fundamental thing: An important component is the enthusiasm and altruism of individuals and groups, which is absolutely fundamental and essential for initiating and advancing efforts at times when an understanding of the problem is still being developed. That understanding then forms the urgent impetus for effectively beginning to act. This applies even in places where the solid framework is already in place.
Broader awareness is first penetrated by the principles of how to understand this specific form of heritage. From there ensue ideas and proposals about how to proceed, and then informed reflections on the degree of conservation. This is followed by accepting their revitalisation and finding common ground for agreeing possible conversions, which are probably the most effective tool for conserving this heritage for future generations.[2]

Do širšího povědomí se v první řadě dostávají principy, *jak porozumět* tomuto specifickému dědictví. A pak odvíjet představy a návrhy co dál, zvažovat poučenou míru jejich ochrany. Nebránit se jejich znovuoživení, nacházet společnou řeč pro možné konverze, jež jsou pravděpodobně nejúčinnějším nástrojem zachování tohoto dědictví budoucím generacím.[2]
Doufejme, že i tato setkání přispěla svým kamínkem do názorové mozaiky a zároveň k osvětě, které je nám stále třeba. Záměrně užívám tohoto slova, jakoby ještě z 19. století, jež ale stále nedosahuje svého plného významu ani v tom jedenadvacátém.

Poznámky

1 Martin Heidegger, *Věda, technika a zamyšlení*, Praha 2004. – Martin Heidegger, Zdroj uměleckého díla, *Orientace* III, 1968, č. 5, s. 53–62, č. 6, s. 75–83, *Orientace* IV, 1969, č. 1, s. 84–94.

2 Paul Smith a Bernard André v časopise *L'Archéologie industrielle*, č. 49, 2006, uvádějí tři důležité aspekty v souvislosti s industriálním dědictvím na prahu 21. století. Tím prvním je metodické úsilí (zpřesňování) znalostí o průmyslovém dědictví, prohlubování a především jejich sdílení s širší veřejnou sférou – jakési obecně důležité zanesení těchto znalostí do povědomí široké veřejnosti. S tím je spojeno zdůraznění potřeby výuky, vytvoření nové „kohorty" vědců, badatelů a znalců. Druhým je smysluplná a rozumná záchrana a ochrana tohoto dědictví se zvláštním zřetelem na 20. století, které na rozdíl od dob předchozích, není ještě zdaleka tak oceňováno. Třetím pak je nové využití (tedy konverze), které ale nezruší jejich historii, nezničí nebo respektive nepřekryje jejich hodnoty vyplývající ze svědectví doby, ve které vznikaly.

Let us hope that these meetings have made their own contributions to the mosaic of discussions, and at the same time to the enlightenment that we still need. My use of this 19th-century word is deliberate, as it has yet to achieve its full meaning even in the 21st century.

Notes

1 Martin Heidegger, Věda, technika a zamyšlení, Prague 2004. – Martin Heidegger, Zdroj uměleckého díla, Orientace III, 1968, no. 5, p. 53–62, no. 6, p. 75–83, 1969, Orientace IV, 1969, no. 1, p. 84–94.

2 Paul Smith and Bernard André in l'Archéologie industrielle, no. 49, 2006, cite three important aspects relating to industrial heritage at the turn of the millennium: The first is the methodical effort (refinement) for knowledge of industrial heritage, deepening the knowledge and above all sharing it with the wider public – generally making the wider public aware of this knowledge. Related to this is an emphasis on the need for education and the creation of new 'cohorts' of scientists, researchers and experts. The second is meaningful and sensible conservation and protection of this heritage, with a special view to the 20th century, which, unlike earlier periods, is not nearly as valued. The third is adaptive new use (conversion), but which does not interfere with their history, does not destroy or conceal the value the stems from an object as a witness to the age in which it emerged.

TEXTY V ANGLIČTINĚ / *TEXTS IN ENGLISH*

VÝBĚR Z LITERATURY / *SELECTED PUBLICATIONS*

AUTOŘI / AUTHORS

Yesterday's Industry, Tomorrow's Legacy?

NEIL COSSONS

Illustration on pp. 17, 18, 19, 22, 25, 27

Throughout most of Europe the great age of industry has come and gone. It has left us a powerful legacy, not least in its impact—past and present—on society and on the landscape. Very shortly that inheritance, in terms of history and archaeology, will be all that we shall have left; that and the complex web of social attitudes that have shaped so fundamentally the society in which we live today. These, inevitably, will evaporate over time, taking with them first-hand knowledge and direct experience of industry and all it represented. What remains will be the province of historians and archaeologists. Our responsibility is to capture something of the spirit of that age by securing the future of its material remains.

Already we can see the age of industry as a defining epoch in our history, not only in terms of its origins and consequences—over which there has been some two centuries of debate—but now for the first time in the context of its demise. Industrialisation is not only a distinctive and distinguishing historical phenomenon in our own past; it is the single most influential social and economic force affecting global societies today. It represented a step change in society, the landscape and the economy, unprecedented in its impact, unique in its consequences.

But, of course, this is a Eurocentric view. Industrial decline is a geographically relative term. In other parts of the world—in India or China or Brazil, for example—industrialisation in its contemporary manifestation is being actively advanced as the path from rural poverty to some new form of prosperity. This reinforces the case for recognising the importance of the origins and subsequent evolution of industrialisation. And, as in the first industrial revolutions of a century or two centuries ago, population growth, urbanisation and volatile social and political consequences are the inevitable accompaniments. Similarly, some of these effects are of unprecedented scale, resulting in new mega-cities and huge urban agglomerations that demonstrate, in a twenty-first-century setting, the intractabilities of resources, health, wealth and poverty that would have been familiar to a social commentator in Manchester, or Lille or Essen in the mid-nineteenth-century.

Living as we do in a so-called post-industrial society with all around us the relict landscapes of the industrial past, I believe, places special responsibilities upon us.

In this paper I wish to explore the complexity of our view of industrialisation in the sense that this offers some insight into our attitudes towards its archaeology, and, in particular, to examine how we can secure sufficient of the material evidence of the industrial age to ensure that our successors a generation and more hence will be able to see, appreciate, understand and gain some insight into its extraordinary impact. This needs to be achieved in a manner that is sustainable. It is, I believe, the real challenge for industrial archaeology.

Why is it critical that we should respond to that challenge now? First, there is the virtual extinction of industrial activity in the traditional sense in many parts of Europe. That is not to say that in today's Europe industry does not have a significant part to play, on the contrary, but in its methodologies, employment patterns, buildings, plant, economic and social impact and geographical distribution this bears little resemblance to what has gone before. As a proportion of gross domestic product the manufacturing industry contributes in most European countries between 15 and 19 per cent, less than in Mauritius, and significantly less than in China, now at 37 per cent and growing.

Second, the demise of industry has occurred over just the last two generations, arriving at a speed unimaginable thirty years ago. Within a further generation there will be few who have any memory of or experience in industry as it came to be defined in the nineteenth century and continued as a significant part of the economy – and an influential ingredient in the culture – of Europe's traditional industrial nations, up to as recently as the late 1970s. The virtual disappearance of industry has been almost complete in many sectors; textiles and manufactured metal goods are two examples. Approaching a thousand empty textile mills in Greater Manchester, many of them large, were identified in the late 1980s. The elimination of the coal-, iron- and steam-based industrial economy, and factory-based manufacturing, a steady decline spread over half a century or more, culminated in a closing chapter of extraordinary and unanticipated brevity. The rapidity of this decline was to have important consequences for preservation and conservation.

The obvious and symbolically most significant metaphor is the virtual extinction of deep-pit coal mining in a period of some fifteen years. Let me take

the United Kingdom as an example. There, coal had been an essential asset on which much of the nation's fortunes rested for some four centuries. Britain's was the world's first coal-fuel economy. By the end of the seventeenth century annual production stood at some 2.5 million tons, the first commodity in human history to be measured in millions of tons. No other nation was to exceed that figure for 120 years. By 1800 output had reached about 10 million tons a year, equivalent to a ton per head of the population. This astonishing statistic reflects a long period in which numerous industrial processes, ranging from glass-making to non-ferrous metal smelting and brewing, had been adapted to take advantage of coal, only partly in response to falling timber supplies. And of course all this was before the advent of the railway—itself a great consumer of coal—and when factory steam power and coke-smelting of iron were in their infancy.

Today, Britain's coal output is just 20 million tons, less than half what it was fifteen years ago. And from some 3,100 mines in 1913, when production peaked at 287 million tons, there were 130 deep pits by the early 1980s and today just six, with 25 opencast sites. Today, 5,600 people are employed in the United Kingdom's coal industry, compared with 1,118,000 in 1913.

Many of us in this room can remember the landscapes of coal mining; they impinged overwhelmingly on our consciousness as perhaps no other. Most of us can remember too the circumstances of the industry's elimination, unexpected, immediate and almost terminal in little over a decade. The significance of those events was not only real in terms of what had long been seen as a crucial part of the economy but was symbolic of a wider shift in economic fortunes, employment patterns and political power. This was not of course unique to Britain. In France, Germany and Belgium, for example—and of course in the Czech Republic—comparable cataclysmic changes have taken place, with the virtual extinction of the shaft mining of coal and the other industrial and manufacturing activities that went with it. And each of these countries has in its own way confronted the social, economic and landscape issues presented by that extinction.

But the most potent measure of de-industrialisation is the reduction in the number of people employed in manufacturing and the wider industrial sector. This decline has been steeper than even simple economic indicators might signal. As a result, it will be the demise of the knowledge and experience of industrial work in the population at large—already well advanced—that will produce the most profound cultural change in our understanding of the industrial past. No longer can we assume that the importance of industry in our past will be taken for granted as it has been until recently.

My third reason for addressing the issue of how we handle the remains of the Industrial Revolution is in part a function of the first two, and it is to observe that a profound re-ordering of traditional industrial landscapes is taking place, the result of the new course most post-industrial societies have set themselves, *en route* to becoming largely service-based economies. The recent prolonged period of economic prosperity and incremental growth in net disposable income, new retail patterns, the need to build more houses, with consequential pressures on so-called brownfield sites and land on the urban periphery, expanded car ownership, stresses on transport infrastructure: all these and more are driving landscape change at a pace not seen for forty years and at a scale that has never before occurred. The growth of exurbia, that hinterland between town and country that owes nothing to either, the exit-ramp landscapes around urban motorways, are alien but increasingly familiar features in many parts of Europe. As we embrace a new form of global economy, North American in concept, texture and style, we need to consider what it is we are prepared to sacrifice in the process.

This of course is an issue that affects the historic environment in general, but much of what is disappearing is the creation of the last two centuries, distinctive industrial buildings and landscapes, often misunderstood, undervalued and disregarded, subject to creeping degradation or wholesale clearance but, here and there, ripe for reinvigoration. Within these landscapes of change the remains of industrial activity are peculiarly vulnerable.

So, we need to devise a new approach suited to the requirements of roughly the next half century, adaptable to the social and economic circumstances of the day, reflecting our changing view of what is important and in need of protection, and the opportunities to engage owners and the public in constructive conservation. In particular, we need to secure the future of the historically and archaeologically significant, often fragile, usually humble, and easily degraded urban landscapes typical of the industrial years. These landscapes were highly distinctive and individualistic in character; their cultural value has still to be fully understood and appreciated.

Let me summarise. The reason for taking stock now is because the great age of industry is over. Its final demise has taken place at an unprecedented speed, with the result that within a generation first-hand knowledge and experience of industry will have gone. The demise

of industry is having effects on society at least as revolutionary as the growth of industrialisation had on the rural societies it first touched. Its disappearance from the public consciousness means that no longer can widespread assumptions about the significance of industrialisation be taken for granted. While continued research will clearly help inform the views of a few, I believe that the propagation of a wider public perspective is crucial, hence the need to secure sufficient in the landscape to be readable and to interpret that evidence in a manner that is authoritative.

There is another dimension too. As contemporary industrialisation sweeps the developing world and disappears from the older industrial nations, so earlier phases of industrial activity remain marooned, perpetuated by the unequal pace of change and development; Bessemer and open-hearth steel making, long extinct other than in the Urals, textile manufacture in and around Mumbai, or jute weaving in Bangladesh, that would have been familiar in much of industrial Europe half a century or more ago, to name just three. Here we have relict industrial processes perpetuated by social, economic and political circumstance in locations far away from their place of origin. These too need to be taken into account when considering a strategy for conservation.

Why the Industrial Revolution?

Why is the Industrial Revolution so special? In Britain industrialisation as a distinguishing and recognisable phenomenon has been with us for some two hundred and fifty years and has been described and defined by the term 'Industrial Revolution' for rather more than half that time. In its proto-industrial origins there is a growing recognition that the roots lie deep, in a long evolutionary period of change with significant regional variation. The paradox of this perspective is that it reinforces rather than erodes the argument that the industrial Britain of the mid-nineteenth century was a vastly different place from the Britain of a century and a half before.

But any understanding of the age of industry has been clouded, and to an extent still is, by an ambivalence born of misunderstanding. This was especially the case in Britain, where the overwhelming effects of industrialisation provoked a powerful counter-reaction. For example, Ruskin's nightmare of the twentieth century, published in *Two Paths* in 1859, presented a view to which the new establishment of the bourgeoisie—themselves of course the product of the very wealth that industry, trade and commerce had brought to the nation—was to subscribe in increasing numbers:

'The whole of the island … set as thick with chimneys as the masts stand in the docks of Liverpool; that there shall be no meadows in it, no trees; only a little corn grown upon the house tops, reaped and thrashed by steam; that you do not even have room for roads, but travel either over the roofs of your mills, on viaducts; or under their floors, in tunnels; that, the smoke having rendered the light of the sun unserviceable, you work always by the light of your own gas; that no acre of English ground shall be without its shaft and its engine …' [1]

Thirty years later, in *News from Nowhere*, William Morris presented his anti-industrial sentiments as part of his communist dream of a new elysian England,[2] while Robert Blatchford's *Merrie England*, '*the most effective piece of socialist propaganda ever written*', and which sold a million copies soon after its publication in 1894, condemned factories and all things industrial as part of the motive power of greed.[3] These rich seams of anti-industrialism were to be mined again in the 1980s by Martin Wiener in his polemic on the decline of the industrial spirit.[4]

So much for the myth. What of our view today? It is no less contentious. We live in a more socially conscious and relativistic world. There is a growing recognition—albeit by a small but noisy cultural minority—that the great age of industry was indeed great, that it spawned unprecedented change, that extraordinary benefits to mankind accrued from that change and that the evidence of that change deserves our attention.

There is also a slowly emerging recognition that the social dimension of industrialisation has yet to receive the scholarly attention it deserves. This presents some difficulties, for throughout the industrial age its study has been the subject of heavy political overburden. In Britain, Eric Hobsbawm argued from a Marxist perspective that the standard of living of ordinary people had markedly deteriorated during the period from 1780 to 1850, while E. P. Thomson lamented the slums and pollution and the degradation and proletarianisation which had blighted the working classes.[5] Their persuasive rhetoric and that of their many acolytes colours our view today of an age of great and increasingly widespread wealth and in which the prosperity of much of today's Europe has its origins.

The advent of industrial archaeology

All this set the scene for the arrival of industrial archaeology in the 1950s. It brought with it the shock of the name, in the challenging juxtaposition of 'industrial' and 'archaeology', instant appeal and the clarity of meaning that for most people went with it, an enthusiastic following—largely but not entirely from

outside the field of established archaeology—and an astonishingly rapid acceptance by the public at large with whom it struck an immediate chord. Television programmes proliferated through the 1960s and 1970s and in effect defined industrial archaeology in the minds of the wider public. This is a fundamentally important point because without the public as a primary point of reference such progress as can be made in propagating the conservation of the industrial heritage will be doomed to marginalisation. I shall refer to this again, for it is perhaps the most crucial omission in the debate about industrial archaeology, its meaning and relevance.

What is most striking however is the astonishing speed with which industrial archaeology came into being as a recognisable and distinctive area of interest and study. In 1973, Ironbridge initiated the First International Congress on the Conservation of Industrial Monuments. This in 1978 became The International Committee for the Conservation of the Industrial Heritage (TICCIH). It continues to meet regularly and in 2003 launched the *Nizhny Tagil Charter for Industrial Heritage*. The straightforward roots of industrial archaeology are well documented. Less well understood is the context. For this was not an isolated phenomenon but part of a universal welling up of interest in archaeology and the past, and the arrival of heritage, that characterised the 1970s right across Europe.

It was reflected in the feeling of threat to what was seen as an important part of the history of all of us, in the recognition of the aesthetic and iconographic lineage that has characterised our view of the industrial age, in today's reawakening of an interest in ruins and decay, a wider understanding of the industrial culture in terms of class and politics, skills and language, the opportunities to re-use industrial buildings as a means of securing their future, and the often inspiring threads that derive from spinning all of these themes together. For, the industrial landscape in all its complexity and diversity offers us an opportunity to open a window not just on a rapidly disappearing past but on one that is already alien to the culture of most Europeans.

In considering our view of technology, the newly emerging 'archaeology of engineering', in which the essentially forensic techniques of archaeology are applied to the analysis of the machines themselves, although still in its infancy, promises hitherto inconceivable insights. Bailey and Glithero's investigation of the Stephensons' *Rocket* locomotive of 1829 is, I believe, one of the most significant contributions to industrial archaeology since its origins half a century ago, the more striking because as a study it is almost unique and because it pulls us away from the evidence of buildings.[6] The wealth of the unexplored technological site evidence as well as the content of museum collections affords extraordinary potential, limited only by the availability of skills and knowledge—which are not currently taught anywhere—in order to release it. Propagating this aspect of industrial archaeology affords benefits beyond the advancement of knowledge by providing practitioners in general—but museums in particular—with a new benchmark of understanding of the collections in their care. It also offers a robust justification for the value of the material evidence in our wider understanding of the past.

Technological replication and experimental archaeology have credentials of longer standing and are now beginning to afford new insights into the design, construction and performance of industrial and related machines. A number of early locomotives have been built, as replicas or objects of scholarly conjecture, and subjected to design analysis and performance testing,[7] while in the nineteenth century history of computing the contribution of Jacquard loom programming[8] and the exemplary construction of Charles Babbages's second difference engine by the Science Museum in London, and the debate it has engendered, offer new insights into the meaning of machines as a material record and concepts of originality and authenticity, hitherto almost wholly unexplored.[9] These innovative perspectives promise to animate a neglected aspect of material culture, deserving the attention of historians of technology at least as much as archaeologists.

Industrial ruins and the antiquarian aesthetic

Industrial ruins and their meanings present other still to be addressed challenges, especially in the crowded landscapes of Europe, subject as these are to such intense pressures of change. The 'pleasing decay' that has long fired architectural and aesthetic imagination and from which many of our antiquarian tendencies sprang in the eighteenth and nineteenth centuries, was part of the driving force behind the desire to keep something of the past. It is now becoming a rarity.

Ruins of the recent past occupy the brief interval in time between closure and clearance. On occasion the detritus of life may still cling in the petrified evidence of the last shift. It is a wasteland '*neither fixed nor static, it has a life of its own where dereliction and decay are driving forces*'.[10] This transience means that such ruins as we have already taken into captivity, largely reflecting antiquarian predilections of a century and more ago, may be the only ones we shall carry forward into the future. They symbolise our history, signify the continuity of human endeavour, and their value and

meaning is well understood by the public at large. The language of ruins, defined as much by the manner in which they are preserved and presented as by their archaeological value, exerts a powerful hold on us. By contrast, ruins of industry more often reflect the frailty of human achievement. In them we see not only nature taking its revenge but the ultimate affront to such beliefs as we may harbour that material progress is linear and irreversible. But there are the beginnings of a popular appreciation of their aesthetic qualities, stimulated by their rarity, fragility, and vulnerability to the forces of change.[11] Edmund Vale in 1941 observed that in preserving a ruin we '*lose something that is irreplaceable, and that is the vivid presentment of the ravage of Time*'.[12]

Sanitisation can be even more destructive in its effects on places of work and industry. Contemporary appreciation of decay took root in the Second World War. In 1942 Richards and Summerson highlighted in *The Bombed Buildings of Britain* not just the tragedy of what had been lost but the visual qualities peculiar to destruction by blitz of '*the scarified surface of blasted walls, the chalky substance of calcined masonry, the surprising sagging contours of once rigid girders and the clear sienna colouring of burnt-out brick buildings*'.[13] They argued that a few bomb-wrecked buildings should be preserved for their harrowing beauty.

The power of the image

Industrial buildings too were beginning to evoke similar sentiments, some stemming from interest in the functionalism of industrial architecture, some from fascination with its destruction such that today, the images of industrialisation, spanning process, structures, architecture, and the decay of all three, form a singular filament uniting form, function and design with the contemporary aesthetic of ruins. In this new antiquarianism people are rarely present. Indeed, they are notably absent, if only to emphasise the purposelessness of places of work stranded by abandonment. Photographers Bernt and Hille Becher in the 1960s,[14] and later Lowe at the Historic American Engineering Record,[15] captured industry suspended in time at the brief moment its useful life expired. Meanwhile, Cossons and Sowden, in *Ironbridge: Landscape of Industry* (1977), sought to seize something of the picturesque sensibilities of the Gorge after the ravages of time and before the cleansing of restoration.[16]

This tradition is still alive and evolving, in Dvořáková, Fragner and Šenberger's powerfully textured view of industry in the Czech Republic (2007),[17] and in the emerging Japanese cult of the modern ruin—*haikyo*—expounded in the photographs of Yugi Saiga and others.[18] Here the relationship between past and present encapsulated in the intense *actualité* of the photographic image is provoking debate on the preservation of those industrial sites so large that they are beyond the capacity, political, financial or technical, of today's conservation agencies. Thus the mining island of Gunkanjima off the south west coast of Kyushu, might survive in continuous unmanaged decay, as haikyo, reconciling the ruin as cultural entity with affordability and manageability, if not access in the conventional sense of the term.[19] This issue of scale and the practicalities, in terms of conservation technologies, management and access, is a field as yet hardly addressed but which becomes critical when considering major industrial sites. The longer-term future of the great integrated iron and steel works at Völklingen in the Saar, inscribed on the World Heritage List in 1995, is a case in point.[20]

Issues of conservation

Before moving on, let me summarise the issues confronting us when we consider the preservation and conservation of the industrial heritage and examine where some of our ambitions for the future might lie. If the roots of industrial archaeology as such lie in the burgeoning 1950s, the roots of systematic attempts to preserve the relics of industrialisation can be found a century earlier in the immediate aftermath of the Great Exhibition in London of 1851—the world's first 'expo'—and in the succession of similar events that punctuated the rest of the nineteenth century. This was a time of economic optimism and when antiquarianism and archaeology were also enjoying new-found popularity. These early attempts at capturing the stuff of industrialisation were, consciously or unconsciously, driven by myth and the need to create and perpetuate a myth—of the engineer as hero and of the might of industrial power. That they took place at all is extraordinary and serendipitous. Out of these efforts arose the great science and industry museums of Europe, the Science Museum in London, the Deutsches Museum in Munich, and others in Vienna and, of course, Prague.

There was a political dimension to these initiatives. Any modern industrial nation needed to demonstrate its credentials and through them its position on the world stage. A museum of industrial achievements offered this. So, if London had a Science Museum, Germany needed one too. The Deutsches Museum was opened by the Kaiser in 1903. Had the stock market crash of 1929 not intervened, Washington would most probably have had its museum of engineering and industry too, bigger and better than either.[21]

Industry in context

When we consider the preservation and conservation of industrial archaeological sites, structures, processes and landscapes *in situ* the widespread movement is more recent and runs parallel to but largely independent of the growth of interest in archaeology and historic buildings conservation and heritage that peaked in the 1970s. It is difficult to draw general conclusions about the preservation of the industrial heritage as a conscious desire to capture a reflection of a singular cultural phenomenon. Each nation has its own legislative means of capturing its archaeology, and each views its industrial heritage through different eyes and in its own context.

What is broadly apparent, however, is that state conservation agencies have not been major contributors to securing a future for the industrial heritage of Europe by taking sites and monuments into their own care. But it would be wrong to see this as a specifically anti-industrial attitude. Rather, it reflects the pragmatic fact that national agencies, many of which have been building up their portfolios of historic properties for a century or more, simply cannot afford to take on additional responsibilities—and especially when these represent industrial sites with their high costs of conservation and maintenance. Their portfolios of properties generally reflect pre-industrial antiquarian values. An exception has been the willingness of national governments to put forward important industrial sites and landscapes for inscription on the World Heritage List. In Britain, the Ironbridge Gorge was inscribed in 1986, followed in 1999 by the inclusion of eleven industrial sites among the twenty-five on the United Kingdom Government's Tentative List of sites for inscription.[22] Of these, most have now been inscribed, including the Blaenafon industrial landscape of iron and coal in South Wales, the dramatic landscapes of the Cornish metal mining industry, the Derwent Valley mills in Derbyshire associated with the pioneering work of Richard Arkwright, the heart of Liverpool as a supreme example of a commercial port, the model industrial complex of New Lanark in Scotland, and Titus Salt's great integrated textile mill and associated housing and public buildings in Saltaire, Yorkshire. These are the exceptions that prove the rule.

However, at a local level, where sentiments run strong and the relevance of the industrial heritage is often a more immediate issue, initiatives by innumerable voluntary bodies and preservation groups have taken several hundred industrial sites and buildings into their care. This has been a movement which the United Kingdom government encouraged, in part because it had not the capacity itself to meet the challenge, in part out of recognition that locally-based initiatives stood a greater chance of success in the longer term.

Before drawing some conclusions it is important to recognise that there is another strand in the industrial archaeological conservation conundrum. It concerns the re-use of redundant industrial buildings for new purposes. Adaptive re-use is not new, nor is it novel to the extent that it has formed part of the natural rhythm of building cycles throughout time. What is both new and novel, however, is the direct consequence of the rapid and widespread decline of factory-based manufacturing in the old industrial nations of Europe and North America. Here, large buildings became available suddenly and in abundance, presenting both challenge and opportunity to those charged with planning new futures for communities, for architects and developers, and not least for conservation agencies. By the nature of their original function these buildings came to be associated with economic decline. They had in many cases been the workplaces for hundreds and on occasion thousands of people. And, for that reason, they had been at the centre of the communities that had grown up around them. Their closure often represented economic and social catastrophe for those to whom the factory or mill had been the only available source of livelihood. Despite this, social pressure for demolition has been rare.

In the last thirty years recycling of buildings has become an astonishing phenomenon. Its origins are well documented.[23] Many of the first initiatives were in the United States in the early 1960s, with celebrated examples of re-use in economically buoyant areas like San Francisco and Boston.[24] But the conversion of the huge mills complex in the more unprepossessing environment of Lowell, Massachusetts, in the 1970s, involving an inventive mix of National Park, museum, industrial and office uses, provided a more relevant exemplar of the wider possibilities. It offered inspiration to others.[25] Progressively, developers and urban regeneration agencies, local authorities, architects and civic societies in Britain have seen the advantages too.[26] Rarely have the motives been simple but today there is scarcely a once-industrial community that has not been touched by and in some cases transformed through the re-use of its redundant industrial buildings. All illustrate a thirty-year convergence of interest on the part of developers and urban placemakers in which disused industrial buildings have ceased to be seen as liabilities and become sought-after assets.

Warehouse style is now a worldwide fashion—almost a cliché—as visible in London's Docklands or Hull, in Minneapolis or Lille. New enthusiasm for downtown life,

reflecting the reversal of the diaspora that for a century has seen people move from city centres to suburbs, has driven the economic engine for much of this recycling. Waterfronts especially have provided conservation and redevelopment opportunities in areas previously regarded as irredeemable. An outlook over wholesome water, whether across docks or inland waterways, affords viability to buildings that in other circumstances would be seen as worthless.

Adaptive re-use of industrial buildings raises a number of issues. Maintaining historical and archaeological integrity is the most critical, and conservation agencies have found it difficult to respond to the need for guidance in the face of such a rapidly expanding movement. Consequently, the quality of conversions has been variable. But as developers and architects gain experience they are increasingly interested in the retention of historical structure, fabric and detail, recognising that these are qualities that reinforce distinctiveness and both differentiate and validate recycled historic buildings. But they need authoritative advice. Clark provides some defining principles in *Informed Conservation*, [27] but more specific and detailed guidance is needed to take these forward into useable protocols and methodologies. Many industrial buildings have innovative structural characteristics that merit retention. Similarly complex industrial landscapes can be difficult to decipher. And, as conversion frequently involves radical intervention in order to make otherwise intractable buildings useable and financially viable, the need for clarity about historical value is essential. Levels of understanding are often low and available skills to assess and set out conservation principles and plans are in short supply. The need for training is paramount, to bring together knowledge and understanding of the qualities of these buildings with practical approaches to their conservation. Graham Tilly's monumental work on the conservation of bridges is a pointer to the level of philosophical and practical guidance that is needed for the informed adaptation of these often complex industrial buildings and structures.[28]

Striking examples of successful adaptation are setting new benchmarks. The great textile mill complex of Ancoats—the area that defined Manchester as the world's first industrial city in the early years of the nineteenth century—is one, where the Ancoats Building Preservation Trust, working with English Heritage, developers and contractors has enabled a crucially important early industrial landscape to hold its own in the rapidly changing environment of the city.[29] Even more significant, in terms of attention to historical, architectural and engineering detail, has been the conversion of St Pancras Station into a twenty-first-century reprise of its original function as majestic terminus and grand hotel. An enlightened client, London & Continental, again working closely with English Heritage, has effected a transformation based on a combination of elemental re-ordering of the internal spaces and meticulous restoration of original detail and colour schemes.[30] This is constructive conservation at its best: early engagement between the parties and clear understanding of objectives, mutual commitment to quality and determination to ensure that it will be through creative partnership that the values of the past will be reconciled with the needs of tomorrow. It demonstrates too that the buildings and structures of the first railway age are not only adaptable for the second but are of such engineering and architectural eminence that they offer an unrepeatable opportunity to animate the experience of rail travel with a quality impossible to achieve—or afford—through total renewal.

Despite these spectacular examples of successful recycling there are, however, innumerable industrial buildings for which a viable future remains in doubt. In Britain, the most significant of these is the flax mill at Ditherington, Shrewsbury. Built in 1796–1797 for John Marshall and the Benyon brothers, Thomas and Benjamin, to the designs of Charles Bage, it is the world's first iron-framed building.[31] As such it represents the culmination of the earlier attempts in Derbyshire to achieve effective fire-proofing and is the prototype for the widespread use of cast-iron in mills and warehouses epitomised forty years later in Jesse Hartley's monumental Albert Dock. In use for flax spinning until the 1880s the Ditherington mill then became a maltings. It has stood empty for some twenty years. A victim of neglect, and a number of unsuccessful attempts at finding new uses, it is now in the hands of English Heritage. Conservation of the fabric is under way as a first step towards finding a partner to develop the site and re-use the mill and adjacent buildings. In other circumstances Ditherington would be an archaeological site in the care of the nation, but great spatial volumes—even those as important as this—are generally still perceived to be there as assets for re-use rather than places primarily for understanding history. Time will change this view. As our perspective on the great age of industry matures so too will our realisation that there are buildings and places of supreme importance that need to be retained specifically for the messages they will convey to future generations.

Adaptive re-use, as a widespread phenomenon, has a peculiar relevance to industrial archaeology. Most mediaeval churches are still in use as places of worship, most mediaeval abbeys and monasteries that survive are preserved, often by the state, as ruins for

their archaeology and for public understanding. Most dwellings, of any period, are lived in. But most mills and factories—the buildings that more than any others came to epitomise in the minds of champions as well as detractors the great age of industry—are either gone or have been colonised for new uses entirely alien to their original functions. Here a new species of buildings has spawned a novel genre of conservation. They serve a new economic and social role. As relics, they are only shells, empty husks, the machines that determined precisely their morphology and defined their function, long gone. But, they will be the most visible reminder—possibly the only easily readable reminder—of industry in the landscape. Their archaeology is important and as such it is imperative that archaeology and history both set the standard and form the armature for their re-use.

Where to now?

What of the future? It is apparent that the scene was set by the new thinking of the 1950s and 1960s and the energy and enthusiasm that flowed from it. It was a popular movement and as such gained widespread support. In terms of transforming attitudes huge progress was made in the 1970s and 1980s. This represents an outstanding testament to the effective moulding of public and political opinion. It is a lesson we should not forget. So, the first priority is to keep the importance and relevance of the industrial heritage in the public eye. This is by far the toughest of the challenges facing industrial conservation, not least because it is the easiest to neglect, to put aside in the face of other apparently more pressing needs. Second, it is crucial to ensure that such sites as have already been recognised and taken into care are sustained into the future. Again this needs well-conceived strategic policies promoted with energy and determination. Third, there is the issue of connections across the fields of academic, educational and training activity. To date, industrial archaeological conservation has prospered independently of progress, such as it is, in the academic field. That divide needs to be closed. Conservation needs first class scholarship to support its emerging methodologies, and industrial archaeology will benefit hugely from re-engaging with reality. That means building the knowledge base, skills training and re-fashioning the curricula of such training courses as there are around useful and relevant outcomes. Behind this lies the critical need to widen the discourse across a broader academy, define and refine an understanding of the evidential value of the material evidence of industrialisation and, crucially, re-engage with public opinion and popular audiences.

Europe's industrial heritage is a precious asset. Its future will be secured by a wide variety of interlinked initiatives involving governmental and non-governmental and municipal agencies, voluntary preservation bodies, developers, architects, engineers and archaeologists. But without the widespread understanding and support of the public this asset will whither and die, through destruction as the result of renewal and redevelopment or through neglect and the degradation that goes with it. The opportunities, however, are great, not least because many industrial structures lend themselves to re-use. This demands an understanding of their historical and archaeological qualities and the acceptance that these are distinctive attributes worth protecting as part of the re-use agenda.

A society that understands, cares for and nurtures its past as part of its present success and vitality can enjoy perspectives and values otherwise denied it. To share a dynamic and evolving historic environment that reinforces a sense of place, of belonging and of well-being is to lay sound the foundations for a future. The legacy of industry is both an important part of that past and a crucial element in the future.

REFERENCES

1 John Ruskin, *The Two Paths: Being Lectures on Art, and Its Application to Decoration and Manufacture, Delivered in 1858–9*, London 1859, pp. 120–121.
2 Krishan Kumar (ed.), *News from Nowhere or an Epoch of Rest Being Some Chapters from a Utopian Romance by William Morris*, Cambridge 1999.
3 Robert Blatchford, *Merrie England*, London 1894, quoted in George Douglas Howard Cole, *A History of Socialist Thought*, London 1956, 3, part 1, pp. 166.
4 See Martin Joel Wiener, *English Culture and the Decline of the Industrial Spirit, 1850–1980*, Cambridge 1981.
5 See Eric John Hobsbawm, *Labouring Men: Studies in the History of Labour*, London 1964, pp. p. 64–125.
– Edward Palmer Thompson, *The Making of the English Working Class*, London 1965, pp. 314–349.
6 See Michael R. Bailey – John P. Glithero, 'Learning through Industrial Archaeology: the *Rocket* Locomotive Project', in: Neil Cossons (ed.), *Perspectives on Industrial Archaeology*, London 2000, pp. 163–173.
7 See in particular John Mosse, 'The Firefly Locomotive of 1839', *Transactions of the Newcomen Society*, 1991, no. 62, pp. 97–112. – Michael R. Bailey, 'Learning through Replication: the *Planet* Locomotive Project', *Transactions of the Newcomen Society*, 1997, no. 68, pp. 109–136.
8 James Essinger, *Jacquard's Web*, Oxford 2004.
9 See Doron Swade, *The Cogwheel Brain*, London 2000.
10 See Sylvia Caveney, in her Foreword (no page number) to Dan Dubowitz, *Wastelands, the Presence of Absence*, Glasgow 2003.

11 A potentially fruitful area of study, as yet unexplored, would be into comparative public attitudes towards the ruins of industrialisation and those of the Second World War and the Cold War. See, for example, Wayne D. Cocroft – Roger J. C. Thomas, *Cold War: Building for Nuclear Confrontation 1946–1989*, Swindon 2003.
12 Edmund Vale, *Ancient England: a Review of Monuments and Remains in Public Care and Ownership*, London 1941, pp. 3.
13 See James M. Richards – John Summerson, *The Bombed Buildings of Britain*, London 1942, pp. 3. – Christopher Woodward, *In Ruins*, London 2001, especially pp. 205–226.
14 Bernd Becher (1931–2007) and Hilla Becher (b. 1934) specialise in the photography of industrial structures. Their works are in the collections of galleries throughout the world. See Hilla Becher, 'Documenting Industrial History by Photography', *Industrial Archaeology* V, 1968, no. 4, pp. 373–377.
15 Jet Lowe, *Industrial Eye*, Washington DC, 1986.
16 Neil Cossons – Harry Sowden, *Ironbridge: Landscape of Industry*, London 1977.
17 Eva Dvořáková – Benjamin Fragner – Tomáš Šenberger, *Industriál_paměť_východiska* [Industry, Memory, Perception], Prague 2007.
18 *Haikyo*, reflecting the visual power of decay of the – usually recent – ruin, has formed both subject material for photographers and become an art form. It is also being seen as a potential mechanism for preservation.
19 Gunkanjima, 'battleship island', off the coast of Kyushu was developed in the 1870s for undersea coal mining. It is 6.3 hectares in extent and at its peak of production was home to 5,300 people. It closed in 1974 and has been derelict and inaccessible since. Its progressive decay has captivated photographers, most notably Yuji Saiga, and proposals are currently in debate about preservation as a place of unmanaged decay.
20 See Rolf Höhmann, 'Conservation and Preservation of Large Twentieth- century Blast Furnaces in Germany', in: G. Magnusson, *The Importance of Ironmaking: Technical Innovation and Social Change*, Stockholm 1995, 1, pp. 299–302. – Neil Cossons, 'Ironmaking Sites: Conservation and Interpretation', in: G. Magnusson, *The Importance of Ironmaking: Technical Innovation and Social Change*, Stockholm 1996, 2, pp. 213–233.
21 See Arthur P. Molella, 'The Museum That Might Have Been: the Smithsonian's National Museum of Engineering and Industry', in: *Technology and Culture* XXXII, 1991, no. 2, pp. 237–263.
22 Department of Culture, Media and Sport, *World Heritage Sites: The Tentative List of the United Kingdom of Great Britain and Northern Ireland*, London 1999.
23 See especially Walter C. Kidney, *Working Places: The Adaptive Use of Industrial Buildings*, Pittsburgh 1976. – Barbaralee Diamonstein, *Buildings Reborn: New Uses, Old Places*, New York 1978.
24 The conversion between 1964 and 1968 of the Ghiradelli chocolate factory in San Francisco into shops, restaurants, galleries, cinemas and offices at a cost of some $12 million, followed by the nearby ice houses into offices and showrooms, is widely credited with setting the trend for the rehabilitation of redundant industrial buildings. Conversion of both by architects Wurster, Bernardi and Emmons, with extensive grit-blasting of brickwork and timber and bold modern interventions to maximise the useable space set a style that has evolved along similar lines worldwide. See Diamonstein 1978.
25 The achievements in Lowell strongly influenced those involved in setting up the Chatham Historic Dockyard Trust in Britain in the 1980s.
26 See Michael Stratton (ed.), *Industrial Buildings: Conservation and Regeneration*, London 2000.
27 Kate Clark, *Informed Conservation: Understanding Historic Buildings and Their Landscapes for Conservation*, London 2001.
28 Graham Tilly, *Conservation of Bridges*, London 2002.
29 Ian Miller – Chris Wild, *A & G Murray and the Cotton Mills of Ancoats*, Lancaster 2007.
30 The frames of three linked gasholders, which stood in the path of the Channel Tunnel rail link into St Pancras Station, were dismantled and stored on site for re-erection nearby.
31 Barrie Stuart Trinder, *The Industrial Archaeology of Shropshire, Chichester*, Chichester 1996, pp. 140–149.

Saving the Industrial Past—The German Experience

AXEL FÖHL

Illustration on pp. 34, 36, 37, 39, 40

Caring for historic technical objects and buildings had an early start in Germany. In 1910 a publication appeared comparing the good quality of ancient industrial buildings with reform architecture-oriented modern structures. The Werkbund took an interest in this. Also in 1910, Karl Ernst Osthaus commissioned Walter Gropius to compile a photographic collection of exemplary factory buildings, which travelled as an educational exhibition throughout Germany until 1914. Historic buildings served as models for a functional approach to buildings for industry.

A second wave of interest arose when, at the end of the 1920s, it became clear that many production processes were no longer efficient, and rapid modernisation began to destroy or endanger much historic technical architecture. Individual machines of great formal value were singled out for preservation; for example, in 1936 a Schwarzenberg blowing engine dating from 1837 was removed and placed in the oldest European school of mining at Freiberg in Saxony. A number of German publications sought to create an interest in industrial monuments in the Rhineland, Westphalia, Saxony and Silesia. In the Netherlands around the same time (1934) the beautiful Cruquius Woolf-steam-engine and its housing were declared a national monument.

It was only after the Second World War, in the late 1950s, that a new interest in preserving industrial relics for posterity emerged. It made some sense that this happened in the country that had also given birth to the Industrial Revolution in the first place: Great Britain. The demolition of one of London's most significant railway stations, Philip Hardwicke's 1837 Euston Arch in 1962, served as a kind of wake-up call for industrial archaeology. In Germany in 1968, one of the most attractive mining buildings in the Ruhrgebiet, the Art Nouveau machine hall of the Zollern 2/4 coal mine in Dortmund, was threatened with destruction.

University people, journalists and artists formed a civic initiative aimed at fostering new attitudes towards the industrial past of the highly industrialised nation that Germany had become since the late 19th century. That impulse was quickly taken up by the state government of North Rhine-Westphalia, which in its five-year political programme 'NWP 1975' declared the preservation of important parts of the industrial heritage to be an important point in their cultural agenda.

In 1973–1974 the first specialised experts (one of them being the author of this paper) were engaged in the state agencies for the preservation of historic monuments. In 1973, a book was published in East Germany titled *Technical Monuments in the DDR*, but it was published not by the state system for historic monuments but by the *Kulturbund*. Also in 1973, both Germanys sent delegates to the first International Conference for the Conservation of the Industrial Heritage (TICCIH) in Ironbridge, England.

During the 1980s, other German federal states appointed specialists in the industrial heritage to their historic monuments organisations. Today, there are specialists in this field organised in eleven of sixteen federal states. The all-German working group of industrial archaeology in state offices is made up of thirty-three members drawn from state monument offices, universities, museums and other expert groups. Twice a year they meet to discusses individual aspects of the industrial heritage, and they serve as a kind of pressure group, giving interviews and writing expertises and recommendations.

In the 1980s industrial monuments increasingly became a part of urban modernisation processes, mainly in West Germany. Water towers, textile mills, railway stations and factories were re-used in the course of rejuvenating areas where old industries were reaching the end of their life span. In North Rhine-Westphalia in the late 1970s, a series of objects were preserved to create industrial museums in industrial monuments. So industrial branches like textile production, coal mining, glass or brick making as well as traffic monuments like the boat lift at Henrichenburg became museums in an unusual setting, integrating the qualities of the authentic place of historic work into the didactical approach of a museum of the industrial period.

In 1989, an 'International Building Exhibition', ten years in duration, started in the Ruhrgebiet. There, urban renewal programmes expressly included the preservation of large-scale industrial monuments. For the first time since the preservation of the Völklingen ironworks in the Saar region near France, strategies for preserving and using entire coal mines and ironworks, coke plants and whole parts of mining landscapes could be developed and tested. Large sums of money were available during the years of a thriving German

economy. Between 1989 and 1994 careful planning and implementation processes were launched with the aim of integrating large-scale industrial monuments in the changing landscape of a part of Germany formerly devoted to heavy industry. This was very important not only in a cultural and historic sense but also because for the first time it added a new point of view to the self-esteem of the more than five million inhabitants of the Ruhrgebiet. Up until then this part of the country had been generally regarded as 'dirty', 'raw' and unrefined. Now it was possible to present the unique heavy industry history of the region as something special and interesting and as something that people other than the inhabitants themselves might be willing to value and even visit as tourists. Today, the 'Route Industriekultur' enables visitors to tour many core sites of industrial heritage interest and obtain well-prepared information.

In the second half of the ten-year building exhibition the emphasis changed markedly in favour of 'importing' internationally renowned architects like Norman Foster, Rem Koolhaas or Herzog & de Meuron, who in relatively subtle ways left marked 'interventions' of their own on the historic industrial complexes they were commissioned to develop. The background to this was the political fear that the huge sums of money that had to be invested into the preservation of large-scale industrial monuments would not pay off in the sense of lucrative utility. Karl Ganser, the director of 'IBA', in 1989 declared a concept of 'an agreement between generations'.

This meant that, as a first step, only so much money should be spent for the preservation of important coal mines or ironworks, enough for the survival of the structures for the next twenty-five to thirty years. It would then be up to the next generation to decide if society was willing to spend more money for another period of time. As clever as this concept was, nobody seemed to be willing to wait that long. The motto was 'profit now from the industrial heritage'.

One enterprise in this context was the post-IBA creation of a cultural festival called 'Ruhr-Triennale', the first round of which took place in 2002–2004. One very problematic example of what happened here—at least in the eyes of the custodians of historic monuments—was the way in which the structures were altered to fit the new and ambitious aims of having international stars perform works of art in buildings not much suited to such purposes. One drastic example is the recently named Century Hall in Bochum, which is a 1902 steel structure that was erected for an industrial exhibition in Düsseldorf and later brought to the steelworks of Bochumer Verein für Bergbau und Gußstahlfabrikation. After industrial activities were terminated in 1988 it was used temporarily as a concert hall (in the summer only).

With the ambitious programme for the 'Triennale', a titan-zinc new foyer-wing was added along the entire length of the industrial steel structure. On the other side, a modern three-storey annex today houses other 'high culture' performances of operas, drama and so on. Although the interior of the steel structure was left comparatively intact, the context in which this industrial building once stood was altered dramatically. This creates a problem only in so far as one insists that the entire structure still has to serve as an authentic witness to the industrial past. If it merely constitutes a reasonable and resource-sparing re-use of an existing building, nothing can be said against it. But when regarded as part of the strategy to inform future generations about the heavy-industry history of the Ruhrgebiet, it does not seem such a good strategy.

The same, regrettably, must be said of the coal-washing plant at the World Heritage Site 'Zollverein XII' in Essen. It is being gravely modified at the moment to house a new museum, a Design Fair of rather undefined character and a 'plug-in centre' for tourist visits to the Ruhrgebiet. From the angle of trying to protect the most important historic industrial buildings for posterity, it is perhaps not such a good idea to considerably empty out a building filled with machines to create a space for new purposes. The Zollverein coal mine and coke plant, dating from 1932, is not only an eminent example of the functional rationalistic architecture of the 1920s but also the embodiment of a high-performance technical system, reflecting the economic and technological developments of the interbellum period, a fact that was clearly stated in the UNESCO text for its protection as a World Heritage Site.

Perhaps one can distinguish between the idea of re-using an historic building and using it up. Re-use can possibly be illustrated by what happened at the Duisburg-Meiderich ironworks from 1902. Closed down in 1985, it survived long enough for the International Building Exhibition to make it one of its industrial-archaeological focal points from 1989 on. All three blast furnaces that, as steel-only structures of a highly specific, solely industrial use, were repaired and left unchanged, because there are not many ways to re-use a blast furnace. But it is possible to climb up the fifty-six-metre furnace no. 5 and obtain information on the way up from the structure itself, along with additional information from information boards, and ultimately enjoy the spectacle of regarding the entire works from an altitude of fifty-six metres, which makes sense, since the complex occupies a space of several acres.

There is also the gasholder on the premises of the Meiderich ironworks, originally used to store furnace gas. This was cleaned and filled with water. Diving clubs now use it for training and instruction, without having in the least altered the original structure. Likewise, the massive reinforced-concrete bunkers for iron ore and other raw materials now serve as climbing walls for alpinists, a function that has not changed them at all but provides many people with recreational opportunities and a place to train and spend their free time.

This philosophy for largely 'untouched' use of historic structures is the basic method of the Stiftung Industriedenkmalpflege und Geschichtskultur (Foundation for the Preservation of Industrial Monuments and Historic Culture), set up in 1995 with active help from the IBA Building Exhibition. Together with Ruhrkohle, a powerful operator of German coal-mining activities, the Foundation owns fourteen valuable industrial monuments and has the task of maintaining them for posterity. In many cases this takes the form of merely repairing them and maintaining the structures to make use of them in a protective and sensitive manner.

One very good example is one of the two coke plants in the possession of the Foundation: the Hansa coking plant in Dortmund. Here a visitors' walkway has been built, which allows people to move about the entire plant and at selected points even to get inside the otherwise unused structure. What visitors get to see is the 'real thing', that is, the impressive, large-scale unit that used to produce coke for the steel industry. There are guided tours to provide visitors with information and written materials are available to take home. In the recently renovated central compressor hall from 1930 there is a breathtaking range of gas engines, making clear in a single glance the sheer scale of power employed in the entire process. Other cultural activities can be held here without diminishing the impact of these cyclopean witnesses to the heavy industry of the inter-war period. One can see again and again here how deeply impressed people are by their first contact with a forbidden world that they were never allowed access to. Large-scale industries were 'closed shops', and part of the attraction is that people are suddenly able to enter this sphere. For example, for a long time more than 60,000 visitors a year took part in guided tours through the Zollverein XII area, including the now reduced interior of the coal-washing plant, looking at nothing more than the bare historic structure, and this shows that there is sufficient interest in the thing itself without additional 'attractions'.

One last positive example is the 350,000 cubic metre gasholder of the former 'Gutehoffnungshütte' in Oberhausen. This high-rise structure today serves a dual purpose: Once or twice a year large exhibitions are held in the gigantic, drum-like interior. However, at any time of year it is possible, via lifts on both the inside and outside of the gasholder, for visitors to reach the roof, which serves as an observation platform at a height of 106 metres, offering a breathtaking view of all the elements that make up the heavy-industry region of the Ruhrgebiet: coal mines, iron and steel works, slag heaps, power stations, water towers, and all the intricate networks of water, rail and street traffic. The gasholder had to be cleaned and new lifts installed, but that was all done in the way of alterations necessary to create an enormously attractive hub in the spacious network of the 'Route Industriekultur' of the Ruhrgebiet.

Of course, it cannot be denied that structures of this scale demand steady and continuous care to survive. Large steel objects age more quickly than brick or concrete buildings. In most of them, process-related heat has gone forever, heat that protected the structures from rusting away. One the other hand, a lot of load has disappeared as well. No protected historic blast furnace has to take loads of coke, iron ore, lime, water or abrupt changes in temperature any more, so the conditions for survival are more promising once the processes are gone, as can be shown by the considerable number of preserved blast furnaces all over Europe.

Still, the sheer size and vulnerability of the historic industrial sites make for constant decay. The experiences of the last twenty-five years have shown that destructive processes take longer than originally feared, but nevertheless they do happen. Similar to a large mediaeval cathedral or a baroque chateau, the large-scale remains of the industrial period are like a kind of ongoing building site.

Society simply has to make up its mind about the decision to put industrial remains on the same historic and cultural level as older artefacts. Since 1970, Europe and other parts of the world have made the decision that their history for a good part is an *industrial* history and that some significant witnesses of that fact shall survive.

It would be a lie—some might say a white lie—to assume that the money needed for the upkeep of these structures can be completely earned by making clever economic use of these structures. They can contribute to their survival up to a certain point (roughly one-third in some very favourable cases, like the Meiderich Blast Furnace Works), but they will never earn their keep entirely. In my opinion it is a matter of honesty to be quite open about this with the public, even if the necessary consequence is that there may be fewer large-scale survivors. As I said above, the guiding line

must always be how authentically to re-use historicly significant industrial structures. After nearly thirty-five years of research most of the possibilities are known and can clearly be identified.

The issue cannot be one of just using them up, thus transforming them into some kind of bastardised avatar of their former self. Buildings do not talk. But if we want to tell the story of life since the Industrial Revolution, we have to use authentic illustrative material to honestly deliver an impression of what it might have been like to be a steelworker in Vítkovice, Essen, Le Creuzot or Birmingham, Alabama around 1900 or even 1950.

Caring for the industrial monuments of the last two centuries has developed surprisingly quickly into a form of large-scale enterprise. It began in a period when most European countries were prospering. Times have changed, so it may be necessary again to take stock of what is indispensable and what is really essential. Efforts should then concentrate on the buildings, objects, and sites that in the future can serve as documents of the past. That means that they have to recognisably pass on authentic information about the past. As for many other modes of use, one could say that it always makes sense to re-use existing structures, if 'only' for the purpose of saving materials, energy and effort. But let us not refer to those objects as 'monuments', let us call them re-used old buildings.

It is the other kind that we are concerned with here—authentic historic monuments of an industrial past. There is an enjoyable lot of them, even if some of them will drop out of the dance. The task in the near future will be to achieve a homogeneous level of documenting and preserving the industrial history of the developed countries in Europe and the rest of the world. This will hopefully be done in the spirit of open cooperation and exchange of experience that, starting in Great Britain in the 1950s, has spread all over the industrialised world and may well serve as a realistic and economic approach to the struggle that lies ahead.

Sustainable Re-use of Historic Industrial Sites in Britain

KEITH FALCONER

Illustration on pp. 45, 46, 49, 50, 51, 52, 53

Sustainable re-use of industrial sites is nothing new—industrial sites have a very long record of being re-used for purposes entirely different from that for which they were built. Though there are such examples dating from medieval times this phenomenon has become very much more evident with regard to industrial buildings of the last two centuries. For example, in England, much of the heritage of the textile industry in western England has survived because the buildings were re-used for other purposes when industry contracted a century ago. Across the country, warehouses, maltings and mills have been re-used rather than demolished purely because they offered cheap easily utilised space. For reasons of economy often there was minimal intervention, but seldom was there any respect for the character or integrity of the building. Only in the last fifty years, coincident with the development of industrial archaeology, has there been much regard for a sympathetic treatment of historic industrial buildings. It is with that evolving appreciation that this paper is concerned.

The considered re-use of industrial buildings in Britain became explicit more than thirty years ago with Sherban Cantacuzino's seminal book *New Uses for Old Buildings*, published in 1975. Industrial sites account for nearly half of all the examples cited in the book, and the author pays homage to the work of James Richard and Eric de Mare in establishing the interest in '*functional buildings*'.[1] It was a sign of the times that these buildings were perceived to '*offer* (the architect) *considerably more freedom*' than the conversion of other types of historic buildings.

Twenty-five years later, in the year 2000, the second seminal book on this topic, *Industrial Buildings – Conservation and Regeneration*, was published posthumously and dedicated to Michael Stratton, its editor, who was known to many in the international industrial heritage community. This collection of essays illustrates the huge advances made in the philosophy of conserving and converting industrial buildings in Britain and indeed throughout Europe. With the introductory essay by HRH The Prince of Wales, the book demonstrated how the appreciation and profile of these buildings has risen tremendously. This book can be enthusiastically recommended to anyone engaged in the re-use of an historic industrial site or the regeneration of an historic industrial district.

Michael Stratton assembled an impressive list of contributors for his book—embracing conservationists, international design consultants, academics, architects and entrepreneurs—and his overview essay sets the scene and illustrates how much more perceptive the field has become since Cantacuzino's pioneer survey. His brief review of the decline of traditional industries, the changing attitude towards obsolete industrial sites and the attempts to attain recognition for more significant individual sites and landscapes is masterfully summarised. After a respectful glance at the pioneer American initiatives of the 1960s and 1970s, Stratton discusses the early British attempts at the re-use and redevelopment of the decayed dockland areas of our main ports, the redevelopment of the naval dockyards, airfields and barracks of the military estate and the re-use of textile mills across the country.

In Britain in the 1980s the involvement of twelve Urban Development Corporations at a cost of around 4.2 billion euros of public money had a huge impact on urban landscapes but, with a few honourable exceptions such as Albert Dock, did not produce many exemplary developments. Much more satisfying from a heritage perspective was the 357 Conservation Areas Partnerships championed by English Heritage. Levering in funds from a wide variety of sources, including the Heritage Lottery Fund, the European Union and the UK government's Single Regeneration Budget, since 1994 these schemes have saw the transformation of old port and warehouse districts in towns such as Whitehaven and Hull.

The 1990s witnessed another development in the regeneration armoury—the concept of genuine sustainability. Encapsulating a philosophy of low level intervention, integration of work, leisure and urban living and due regard for existing build environment assets, sustainable planning seeks a balance between conservation and lasting worthwhile progress. Championed by bodies such as SAVE Britain's Heritage and epitomised by community-led developments, such as that focused on the art deco Oxo Tower, South Bank, London, sustainable regeneration became the watchword for the development of obsolete historic industrial sites.

By the end of the 20th century, English Partnerships, the National Regeneration Agency established in 1994, had emerged as the largest player involved in the regeneration of industrial sites. It had its own investment fund and could act as its own developer, and its impact was immediately impressive. Within four years, no less than 2,700 projects were underway with a programme budget of 350 million euros and estimated to attract a further 900 million euros of private investment and create a million square metres of commercial and industrial floor-space. The success of the Grainger Town programme, for example, in linking the heart of Newcastle to the River Tyne has been spectacular. The Newcastle waterfront, with its mix of old warehouses, Victorian commercial buildings and modern offices and apartments has been transformed and its effects have rippled across the river to Gateshead, where the Baltic Centre for Contemporary Art is housed in the striking silo building of the former Baltic Flour Mills.

In the new century the work of English Partnerships continues across the whole regeneration spectrum. In 2004–2005 alone English Partnerships invested some 650 million euros in regeneration projects and levered in an equivalent amount of private sector investment. As well as developing their own portfolio of strategic projects they act as the government's special advisor on brownfield sites, they ensure that surplus public sector land is used to support wider government initiatives and they are a key player in the Urban Renaissance Programme. Admittedly, much of this work is dealing with cleared sites and is targeted at providing new housing rather than re-use of existing buildings. However, a consequence of the huge scale of many projects is that they encompass some existing industrial buildings of note. The regeneration of decayed dockland areas features strongly in the work of English Partnerships, with projects at Kings Waterfront in Liverpool, Millbay Docks in Plymouth, the North Shore, Stockon-on-Tees and Humber Quays in Hull. Though much of this is new build, the projects also preserve many historic buildings and dock structures.

As part of its National Brownfield programme, English Partnerships in conjunction with government departments operates the National Land Use Database, which is a key tool in identifying and classifying brownfield land. The single biggest component of brownfield regeneration is the National Coalfields Programme, which has a ring-fenced budget of 540 million euros. Since its beginning in December 1996, this programme has brought back into use some 1,300 hectares of coalfield land, created over 400,000 square metres of commercial floor space and created over 12,000 jobs. It has also ensured the survival of historic pithead buildings, such as at Chatterley Whitfield Colliery, which is the finest surviving example of an early 20th-century coal mine and is scheduled as an Ancient Monument. English Heritage has already spent 1.3 million pounds on essential repairs to some of the historic pithead structures and English Partnerships have just announced a 14 million pound package to regenerate the site.

A second player to emerge in the 1990s was Regeneration Through Heritage (RTH), very much the initiative of HRH The Prince of Wales and initially linked to Business in the Community, the organisation supported by Britain's largest companies to promote private sector involvement in social and economic regeneration. One of the wide-ranging activities of the RTH team was the creation of a database, comprising a gazetteer of industrial buildings, some restored some awaiting conversion. The database was intended primarily as a resource for specialists, community groups and local partnerships seeking new uses for industrial buildings. It contained details of over two hundred projects, some of which had direct input from RTH or its sister body the Prince of Wales Phoenix Trust. Though the database is no longer maintained by Business in the Community, at the time it provided a much-valued information resource, a pool of valuable experience and a source of inspiration.

Regeneration Through Heritage and the Phoenix Trust are now initiatives within The Prince's Foundation for the Built Environment and RTH is co-funded by English Heritage. It continues to promote the re-use of heritage industrial buildings at risk. Its small team, supported by voluntary experts, can travel anywhere in the UK and assist community partnerships to develop project proposals for particular buildings on the basis that the regeneration will have a catalytic effect on the wider area and benefit the local community. Projects made possible by RTH can claim to have rescued seven major historic industrial buildings, attracted inward investment of 45 million euros, re-used 50,000 square metres of floor space and created 1,100 jobs for an outlay of only 800,000 euros of public funds to cover its core operating costs. To date some of RTH's successful projects have included: the conversion of the derelict Harvey's Foundry at Hayle into offices, craft workshops, community facilities, heritage centre and a backpackers hostel; the conversion of Sowerby Bridge canal warehouses into workshops, offices and a café and heritage information centre; the ambitious redevelopment of the huge complex of Quayside Maltings at Mistley as apartments, a restaurant, a pub, offices, workshops and managed performance and meeting space; the re-use of Houldsworth Mills, a vast cotton mill in Stockport, to provide offices, managed workspace, college campus, health club, nursery, community space and shared ownership apartments; and in association with the Prince's Phoenix Trust, the conversion of Stanley Mills in Scotland into luxury apartments and a heritage centre for Historic Scotland.

English Partnerships and Regeneration Through heritage now work closely with the new Regional Development Agencies (RDAs) and these agencies are having an equally dramatic effect. For example, English Heritage's acquisition of the Ditherington Flax Mills in Shrewsbury, the first iron-framed fire-proof textile mill in the world, was facilitated by funds from Advantage West Midlands, which is the local RDA. English Heritage can act as a sympathetic developer, aiming at sustainable re-use that respects the character and physical integrity of Grade I buildings. The role of RDAs across the country is becoming ever more prominent, providing financial backing for the re-use and regeneration of many industrial sites, some of which are sites of prime historical industrial interest; for example, Lister's Mills, Manningham, Fort Dunlop and the workshops in the Birmingham Jewellery Quarter.

During the latter part of the 20th century the debate about the role of statutory designation in managing change was in a stage of infancy. The battle-lines remained drawn between purist conservationists and radical developers, with English Heritage, the government advisor on the built heritage, caught in the middle. But English Heritage has now shed its perceived image as the 'conservation police' and has fully embraced the concept of sympathetic management of change. The firm of establishment of this enlightened regeneration context in the planning agenda holds promising implications for heritage industrial buildings.

Even a superficial overview shows that there is scarcely a building type that has not been subject to conversion, though with varying degrees of success and intervention. For example, textile mill complexes, with their mix of building types, have witnessed a wide spectrum of intervention and re-use. At Saltaire, which is a World Heritage Site, there has been relatively slight intervention. The open floors of the huge main mills are successfully used as a retail, exhibition and catering space, while the top-lit weaving sheds are appropriately used for assembling electronic components. Even unpromising subjects such as steelworks have been subject to regeneration schemes of varying intensity, ranging from the National Historic Landmark's treatment of the Sloss Furnaces in Birmingham, Alabama, to the 'public venue' landscaping of the Volklingen and Emscher Park steelworks in Germany, to the Magna 'discovery centre' conversion of the Templeborough steel plant at Rotherham.

The need for new uses to be financially sustainable in the long term is paramount and indeed was demonstrated as early as the 1980s in published analyses by Eley and Worthington[2] and by URBED.[3] Regrettably, this practical advice has been too often ignored. As founding director of URBED, Nicholas Falk, for example, can draw on

more than twenty-five years of practical experience in projects for the re-use of redundant industrial buildings. URBED's research on the subject has embraced over 600 examples, involving every imaginable kind of building and use, and this suggests that the physical problems can be resolved in most contexts.[4] Therefore, when Falk and Worthington argue, from different standpoints, for the virtues of incremental development as opposed to 'big bang' solutions the advice is worth heeding. Huge regeneration schemes, such as that undertaken by DEGW in the town centre of Jena in former East Germany, may be achievable with the will and financial backing of the German federal government, but they do not work as well in less extreme situations.[5]

Indeed, the virtues of flexibility, realistic financial aspirations, close budget control and, occasionally, rank opportunism are convincingly extolled by the entrepreneur Bennie Gray of the SPACE Organisation.[6] SPACE does not just develop and design but actually runs numerous projects re-using industrial buildings. These include the much-lauded Custard Factory at Digbeth in Birmingham, Canalot, Danceworks and Alfie's Antique Market in London, and the Big Peg in Birmingham's Jewellery Quarter, which has attracted a vibrant mix of design studios and jewellery workshops. Though largely required to find backing from financial institutions and the occasional small grant from public funds, SPACE has provided workspace for about 1,000 small start-up companies at a fraction of the cost of many government-backed schemes. Gray's *ad hoc* and personal approach is in the same vein as Ernest Hall and Jonathan Silver's early development of Dean Clough Mills and is a salutary counter to some of the more ponderous and bureaucratic initiatives elsewhere.

The final part of this paper will look in more detail at some notable examples of conversion to illustrate the circumstances, evolution, detail and success of different types of regeneration.

The Albert Dock, Liverpool, is an obvious starting point, as its regeneration, which has spanned quarter of a century, encapsulates so many of the factors affecting sustainable re-use. Jesse Hartley's Albert Dock and Warehouses were constructed in 1846–1848; they are the finest expression of the closed wet dock systems pioneered in Liverpool and comprise the largest group of Grade I listed industrial buildings in the country. When Liverpool's South Docks were closed to shipping in 1972 Albert Dock and its neighbouring docks were allowed to silt up and the future for the abandoned warehouses was bleak. In the 1970s the fortunes of the City of Liverpool were at low ebb, and economic unrest culminated in 1981 in the Toxteth riots. These riots focused government attention on Liverpool's waterfront and the Merseyside Development Corporation was created to stimulate regeneration.

One of the Corporation's first initiatives was to back a detailed survey of the South Docks so that this resource was fully understood. This led to the publication of the book *Liverpool's Historic Waterfront*, which firmly established the dock system as a place of supreme international interest.[7] Albert Dock had already been the object of several drastic and unsympathetic redevelopment proposals, but with the help of central government funds it was possible to adopt a measured approach. The master plan, devised by Holford Associates for the MDC with the developers Arrowcroft, recognised that complete restoration and re-use of all the enormous warehouse stacks would take many years, but that confidence could be generated by rehabilitation of the structural envelopes and prestigious re-use of some elements. Thus, part of one warehouse stack was converted by Sir James Stirling into the Tate Gallery of the North while another block was conserved as a maritime museum. The Dock Office attracted a TV studio and some bars and restaurants opened at the quayside level. This pump priming and cultural adventure has been spectacularly successful. Two decades on the stacks are fully occupied by apartments, offices, two hotels, tourist attractions and numerous restaurants and bars, and neighbouring warehouses, such as those at Wapping Dock, have been converted into apartments and a marina has developed in docks to the south.

The regeneration of **Swindon Railway Works**, another key historic industrial site, followed a very different path—speculative, piecemeal and opportunist—but with similarly positive results. Begun by Isambard Kingdom Brunel in 1842, the Great Western Railway's Locomotive and Carriage Works at Swindon were, by the early 20th century, one of the largest such works in the world and were the *raison d'être* of the modern town of Swindon. However, in the post-war years the Works declined under the nationalised railway system and were eventually closed in 1986. The site was bought by Tarmac, a commercial developer, and most of the unlisted buildings were demolished. Those workshops and offices that were listed were left abandoned. Most of the cleared areas of the site were contaminated and required extensive remedial work, and by the time an ambitious scheme for redevelopment had been devised the property crash at the end of the 1980s rendered it uneconomic. The furthermost cleared areas were then sold off for supermarket and residential development, but the historic core site, apart from an office occupied by the developers themselves, remained unused.

The catalyst for regeneration was the interest shown in the Grade II listed GWR General Offices by the Royal Commission on the Historical Monuments of England, which was seeking accommodation to centralise its activities in southern England close to a main line station. As part of a huge, derelict works site, the GWR office building also had the necessary space for building a huge archive store. The offices, when they were rehabilitated in 1994, with a state-of-the-art archive store designed by D. Y. Davies, became the RCHME's headquarters, and together with the adjoining 1842 works building they are now English Heritage's Swindon Office, housing the National Monuments Record and much of English Heritage's commercial and research staff.

The huge Grade II* sheds of the locomotive works, built by Joseph Armstrong in the 1870s, remained empty until Joe Kaempfer, Chief Executive of the American firm McArthurGlen, had the vision to convert them into an outlet shopping mall. The Great Western Designer Outlet Village, which opened in 1997, contains over 100 units, attracts some 4 million shoppers a year and has revitalised this part of central Swindon. The quality of its conversion, insisted upon by English Heritage and the local authority, and guided by *Swindon: the Legacy of a Railway Town*, has resulted in it being regarded as an exemplar, and its success has encouraged other developments on the site.[8] The Pattern Store has been converted into a bar and restaurant STEAM, the museum of the Great Western Railway occupies another historic workshop and the National Trust has built its headquarters alongside it.[9]

At the same time as these large area regeneration schemes were being undertaken by public agencies and developer firms, individual entrepreneurs and specialist firms were engaged in equally influential single-site conversions. Mention has already been made the successful initiatives of Ernest Hall and Jonathan Silver at Dean Clough, of Jonathan Silver at Saltaire, and of Bennie Gray at various sites in London and Birmingham. These laudable conversions were largely achieved with slight input from public funds, but even here, in the private sector, the regeneration climate is changing. Spectacular conversion projects have been undertaken by Urban Splash, a specialist firm that emerged in the late 1990s and has become synonymous with adventurous mixed uses and apartment developments.

Urban Splash was set up in 1993 by Tom Bloxham and Jonathan Falkingham and they made their name initially with the innovative projects they did in Manchester and Liverpool. In Manchester their early work at Smithfield Buildings led to the conversion of Box Works and Albert Mill in Castlefield, and Ducie House and Waulk Mill at Ancoats. In Liverpool the success of their Concert Square project in 1993 led to much-praised conversions of The Matchworks in the run-down Speke district, and The Tea Factory, The Vanilla Factory and the Liverpool Palace in the Ropewalks area of the city. Their practice has now blossomed in other parts of the country.

In Yorkshire, in the words of Bradford City Council, **Lister's Manningham Mills** '*had become a symbol of decline and of the perception that we could not deal with regeneration*'.... '*Urban Splash has provided hope which will unlock the potential*'. The striking mill complex, with its Italianate chimney and associated park and gallery, crowns a hill above Bradford and was once the largest silk mill in the world, employing 11,000 workers. Derelict and decaying, for over twenty years it was one of English Heritage's most problematical Grade II* 'Buildings at Risk', and English Heritage contributed 420,000 euros to its restoration. Yorkshire Forward, the Yorkshire RDA, contributed 5.6 million euros and Bradford City Council 2.8 million euros to cover the costs of essential repairs. The new uses include commercial offices, studios, community space, leisure activities and apartments. The first phase of the 130 luxury apartments were reserved within days of coming on the market. The site adds vibrancy to an area much in need of regeneration.

Fort Dunlop is situated along the motorway on the main approach to Birmingham, and as the local paper noted, '*First impressions of England's second city are about to change—thanks to Fort Dunlop, Birmingham's latest landmark*'. The 70-million-euro revamping of the huge derelict storehouse will be completed next year and entails its conversion into offices, retail spaces and a hotel. It was realised by Urban Splash acting as developers for the Regional Development Agency Advantage West Midlands.

The Royal William Victualling Yard in Plymouth was built by Sir John Rennie in the early 1830s and was one of the largest Grade I listed sites in the country. The ten huge buildings occupy a total space of over 48,000 square metres, and it is a grand but problematic site, surrounding on three sides by water. The site was acquired in 1999 by the South West Regional Development Agency for development in partnership with Urban Splash. English Partnerships contributed 4.25 million pounds for repairs on the Mills and Bakery buildings. Urban Splash's project involved transforming the ground floor of the brewery into a restaurant, wine bar and arts centre. The luxury apartments part of the first phase of the project—The Brewery and Clarence Range—were reserved within days of coming onto the

market. The marketing of all these new schemes and the company itself is impressively slick. Urban Splash has produced a range of publicity material for these last three projects, each accompanied by a CD-ROM outlining the company's past achievements and extolling the attractions of adventurous conversions.

These examples show that the options for re-use are legion. Apartment conversions are the most common and often the most interventionist projects, followed by office conversions, but in the hands of high quality designers these too can be sympathetic and certainly exiting. However, it is increasingly being recognised that a mixture of uses is the most appropriate solution for large industrial complexes, while an incremental rather than a 'big bang' approach is now seen as more effective.

The British experience is therefore really quite heartening. Historic industrial sites really can enjoy a life after death, and their conversion can contribute greatly to the sympathetic regeneration of our cities in the post-industrial era.

REFERENCES

1 Sherban Cantacuzino, *New Uses for Old Buildings*, London 1975.
2 Peter Eley – John Worthington, *Industrial Rehabilitation: The Use of Redundant Buildings for Small Enterprises*, London 1984.
3 URBED (ed.), *Reusing Redundant Buildings: Good practice in Urban Regeneration*, London 1987.
4 Michael Stratton (ed.), *Industrial Buildings: Conservation and Regeneration*, London 2000, pp. 95 referring to Appendix, in: URBED (ed.), *Reusing…* (ref. 3)
5 See Michael Stratton (ref. 4), Chapter Nine, Philip Tidd, DEGW, 'Regeneration in the Neue Bundeslander'.
6 See Michael Stratton (ref. 4), Chapter Six.
7 Nancy Richie-Noakes, *Liverpool's Historic Waterfront*, London 1985.
8 John Cattell – Keith Falconer, *Swindon: the Legacy of a Railway Town*, London 1995.
9 A full account of the circumstances of this redevelopment is contained in: Keith Falconer, Swindon's Head of Steam, the regeneration of the GWR's Works, in: *Patrimoine de L'industrie*, *TICCIH*, Le Creusot, Montceau-Les-Mines 2000, no. 3, pp. 21–28.

Conversions of State Tobacco Manufactories in France

PAUL SMITH

Illustration on pp. 59, 60, 63

In France, since the end of the 1970s, the conversion of abandoned industrial buildings to new uses has become common practice. Old factories have been turned into housing, offices, educational institutions and cultural facilities of all descriptions, from 'ephemeral' studios for artists fresh off the streets to prestigious art galleries, theatres and municipal or national museums.[1] Several French architects (Philippe Robert & Bernard Reichen, Eric Castaldi, Patrick Bouchain) have earned themselves international reputations in the re-employment of the built spaces of the industrial past. Few 'star' French architects do not have at least one re-use project in their press-books, and a host of less well-known firms are active in the field, now an important sector of the building market as a whole. Although HEQ (high environmental quality) is becoming a key acronym for new building in sustainable-development-conscious France, long-term environmental arguments—keeping old buildings in good repair and finding appropriate new uses for them when necessary makes sense in terms of the expenditure of energy resources, past and present—are not often to be heard where these factory conversions are concerned. Such operations, however, are almost always accompanied by an explicit cultural discourse on how adaptive re-use, 'mutation' or 'transcription' as it is now coming to be called, represents a real contribution to the conservation of the industrial heritage, to safeguarding the memory of work and of working people, or even, on occasion, to preserving the memory of the industrial heritage! The study of this heritage, industrial archaeology, is now more than thirty years old in France[2] and its practitioners, when not attending conferences, can sometimes find themselves cast in the role of heritage police or nostalgic old fogies, bemoaning missed opportunities and lost rivets, specialists for whom the only acceptable conversion is the instant industrial museum, keeping everything, preferably in running order, and earning its keep with sustained streams of industrial tourists.

During this same period, inspired by new understanding of significance often provided by these same industrial archaeologists, whole urban communities have

gradually learned to appreciate their legacy of derelict industrial buildings as a positive cultural asset rather than an obstacle to development, an added attraction in the image. The former textile city of Roubaix, in the north of France near Lille, France's partner city in the European 'Working Heritage' project,[3] is a striking example of this change in attitudes, a change which is to be understood within more general social evolutions: the acceptance, with the passing of time, that industry is now over, disillusionment with the practices and physical results of the urban renovation of the 1960s and 1970s, new cultural trends, new shopping habits, etc.

The heritage of the French state tobacco monopoly

In this paper, however, rather than concentrating on a particular industrial city or the achievements of a particular architectural team, I intend to look at a specific group of industrial buildings, the warehouses and factories built for the exploitation of France's state monopoly on the production and sale of tobacco. This corpus of sites offers, I hope, a slightly different and broader perspective on conversion practices in France over the past quarter of a century. A large proportion of these factories and warehouses have survived, nearly all of them dating from the second half of the 19th century. They are generally well-situated, originally in the suburbs, but suburbs which subsequent urban expansion has now brought close to the city centre. They were built to last, and their spatial organisation and their morphology, more or less identical from one city to another, have lent themselves to a broad variety of re-use projects. Eight state tobacco manufactories have been converted to new uses since the early 1980s and projects are presently underway for two more, all these projects undertaken for different clients, most of them public, by different architectural teams.

By trade, I am not an architect but a historian, so I shall start with a brief account of how this heritage came into existence and a look at some of the special characteristics of the buildings.[4] One of their essential characteristics has already been alluded to, the fact that these are state-owned and state-run factories, designed, in part at least, as manifestations of the state's fiscal authority and permanence, whatever the regime: empire, monarchy or republic. They constitute the industrial part of a national organisation encompassing the purchase of tobacco leaf on the international market or from growers in France, the transformation and packaging of this organic raw material into tobacco products (twists of chewing tobacco, snuff, pipe tobacco, cigars and cigarettes) and the sale of these products by licensed retailers, one, at least, in each of France's 36,000 communes. For all the importance of its commercial and industrial activities, this organisation has always been primarily geared towards the raising of indirect taxes on tobacco, representing, at times, as much as 7% of the state's tax revenues.

From the late 17th century, the monopoly system was seen by the French monarchy as the surest way of collecting the tobacco tax and limiting the contraband that indirect taxation tends to encourage. In 1791, the Constituent Assembly put an end to this monopoly and a multitude of small workshops sprang up, as many as 1,300 according to an enquiry carried out in 1804. But the combination of import duties and various licences for these private manufacturers came nowhere near the fiscal yields of the *Ancien Régime* and in 1810 Napoleon re-established the state monopoly, henceforth run directly by a central administration attached to the Ministry of Finance. This 'Napoleonic' monopoly remained in existence up to 1995 when its last avatar, the SEITA (Société nationale d'Exploitation industrielle des Tabacs et des Allumettes), the national tobacco and match company, was finally privatised. Now allied with the former Spanish tobacco monopoly under the group name of Altadis, this firm is probably best known for its *Gauloises* and *Gitanes* cigarettes, brand names first used in 1910. In January 2008, Altadis was taken over by the British group, Imperial Tobacco.

In 1811, at the beginning of the monopoly, the administration estimated that ten large manufactories would suffice to meet the demands of the country's snuffers and pipe-smokers, and purchased large buildings in ten cities: a former Benedictine monastery at Toulouse, a post house at Bordeaux, some hospital buildings at Lille, the buildings of an abbey at Strasbourg, an abandoned calico works at Lyons... former uses which remind us, in passing, that the history of recycled architecture is almost as old as the history of architecture itself. These buildings offered spaces easily and economically appropriate to the tobacco industry's relatively rudimentary technical and administrative requirements: large, well-protected storage surfaces for the maturing tobacco leaf and for the finished products; large, preferably well-lit and well-ventilated production spaces for the assembled workers, hundreds of them, men, women and children, at their tables ten hours a day, six days a week; a suitable residence for the factory's manager and his household; and finally, some office-type accommodation for numerous scribes, recording quantities to the gram and money to the centime, and in two copies please, one for the local service and one for the central administration in Paris.

The mechanisation of these state factories did not intervene until the late 1820s, steam power being used to drive guillotine-type chopping machines for

cut tobacco and batteries of grinding mills for snuff production, snuff then representing about half the total quantities of tobacco consumed in France. An 1860 engraving shows the importance of these snuff mills at the administration's Paris factory, but also suggests the growing importance of another of product, the cigar, over which mechanisation had absolutely no hold until the 1930s. But ordinary, hand-rolled cigars became increasingly popular during the 19th century, their sales increasing twelvefold between the 1830s and the 1870s and taking the total number of women cigar workers employed in the state factories from 1,200 to 15,000.

This dramatic increase explains the administration's decision to start building new manufactories, the first at Strasbourg in 1848, designed by a local architect, A. Weyer, in collaboration with the Eugène Rolland (1812–1885), an engineer trained at the École Polytechnique who had joined the tobacco administration in 1834 and, in 1844, set up a central construction service. At the end of the 1850s, two new manufactories were built in Nantes and at Châteauroux (Indre), designed once again by Eugène Rolland, working with local architects. Now sited close to a railway line to facilitate the supply of tobacco leaf and the despatch of finished products, these establishments differed slightly from the Strasbourg model. The individual buildings were isolated from each other by five-metre wide passages, spanned by metallic service bridges, a measure designed to the prevent the spread of fire and also to bring more light to the workshops situated at the corners of the courtyards. The mechanised processes were concentrated in the central building, close to the driving power of the steam engine in the upper courtyard. The ground floors were used for storage, whilst the floors above were given over to cigar production: long, rectangular workshops with thirty or so tables placed at right angles to the windows, each table seating ten or twelve cigar rollers, all of them women, their fingers reputedly more nimble than men's, and their salaries considerably lower. During the 1870s and 1880s, a manufactory such as the one at Châteauroux employed as many as 1,500 women. Fronting the establishment, the central building housed the manager's apartments on the first floor, with his servants under the eaves and clerical staff in ground-floor offices.

Once established at Nantes and Châteauroux, this model was subsequently repeated, more or less identically each time the administration decided to open a new establishment. Architects, and their fees, were henceforth dispensed with, the new building work being carried out under the sole direction of the administration's central construction service. From the middle of the 19th century up to the First World War, this service designed and built a series of new tobacco manufactories in Metz, Nancy, Marseilles, Tonneins, Riom, Dijon, Limoges, Le Mans, Orléans, Toulouse, Lyons, and Pantin and Issy-les-Moulineaux, the latter two both suburbs of Paris. During the same period, in the departments where the growing of tobacco was authorised, it also built some thirty new tobacco warehouses, similar to the factories in their austere architectural appearance, but without any mechanical appliances and small numbers of seasonal workers only at the time of the tobacco harvest, when the growers of the locality delivered their precious leaves into the hands of the administration.

Towards the end of the 19th century, patterns of tobacco consumption changed in France. Per capita consumption, at about one kilogram a year, had tripled since the beginning of the monopoly, but with a marked decline in snuff-taking, the decline too of cigar smoking and the development of cigarette smoking. From the 1880s, cigarettes began to be made by machine, following a technique patented by the American James Bonsack. The factories accommodated these new machines in the workshops originally designed around the hand production of cigars, but not without difficulty. The three- or four-storey buildings gradually became obstacles to production rather than an adapted tool. It was not until the 1960s, however, that the Seita launched the construction of four new cigarette factories, located on industrial estates close to rail and motorway links, at Lille, Nantes, Dijon and Riom. These were vast, rectangular, single-storey sheds sheltering ranks of combined cigarette and packaging machines, each producing several thousand cigarettes a minute.

Along with the decline in the consumption of traditional dark-tobacco cigarettes, a consequence of the opening up of the French market to foreign, and particularly American competition after the treaty of Rome in 1957, this was the context for the progressive closure of the old manufactories throughout France, although, already, two establishments destroyed during the Second World War, at Dieppe and Le Havre, had not been rebuilt. These factory closures have continued up to the present day. Only two of the 19th-century sites remain in production today (one at Strasbourg for cigars and another at Metz for pipe tobacco). Two of the four modern factories built in the 1960s and 1970s have also been closed recently, and the traditional *Gauloise* cigarette is now manufactured in Spain.

Conversions

Issy-les-Moulineaux

The common fate of the tobacco factories closed down during the 1970s was demolition: Dijon and Reuilly in 1976, Nice in 1980, Limoges in 1982. In 1981 an

application for demolition was also submitted for the establishment at Issy-les-Moulineaux, built between 1901 and 1904 in the suburbs of Paris, and specialised, up to its closure in 1978, in luxury cigarettes for the fashion-conscious Paris market. In 1984, however, following a report by the architects Robert and Reichen, the Minister of Culture, Jack Lang, decided to give the factory statutory protection, opening the way for a re-use operation, carried out for a private developer. The planning brief—260 small flats, 450 parking spaces, 12,000 square metres of office accommodation and 1,000 square metres for commercial premises—was exactly the same as the one defined in view of new building after demolition. It entailed the complete gutting of the historic buildings and the replacement of the two or three original floors by four or six new ones. Office space was provided in a new block to the rear of the site, with the commercial premises (including an up-market restaurant baptised '*La Manufacture*') on the street front. The treatment of the 45-metre chimney stack, cut down to size, was symptomatic of an ambivalent architectural approach largely concerned with de-industrialising the appearance of the buildings, cutting high archways through them and opening up little balconies at the upper floors. All the original workshop volumes were partitioned horizontally and vertically, none of the machinery was kept and not the slightest effort made to interpret the history of the buildings for their new occupants.

Nantes

At about the same time, in Nantes, the 1850s manufactory was undergoing similar treatment but in more favourable circumstances. After providing the Seita with a 14-hectare site for its new plant in a peripheral industrial estate at Carquefou, the old manufactory in town, near the station, became the property of the socialist municipality which commissioned eight different architectural teams for the realisation, once again, of a mixed programme of uses: low-cost housing (82 units), a foyer for old-age pensioners, a centre for local associations, offices for the local authorities, a centre for audio-visual resources, a youth hostel and a neighbourhood library, installed in the boiler-house.[5] The high walls surrounding the site, designed to protect the precious tobacco against theft, were demolished, opening the manufacture up and making it in effect the heart of a new neighbourhood. Once again, apart from a 20th-century boiler retained inside the library, no tobacco machinery was kept, but reminders of the place's industrial past were scattered throughout the rehabilitated buildings in the form of large black and white photographic portraits of individual workers or groups of workers taken during the 1920s. The façades of the buildings were given thorough face-lifts and the newly built additions, in glass and red metallic structures, were designed to contrast with the 19th-century stone. Twenty-five years on, these contemporary elements do not seem to have aged as well as the buildings of the 1850s.

Toulouse and Lyons

In the mid-1990s, two other abandoned tobacco manufactories, at Toulouse and at Lyons, were converted into universities; the former, advantageously situated by the river Garonne, was saved from demolition only after a concerted local campaign resulting in a measure of statutory protection. Interestingly, the first Toulouse manufactory, installed in 1811 in a former Benedictine monastery, and replaced by this 'modern' manufactory of the 1880s, was handed over to the city in 1892, and transformed into a municipal art school, a precocious example of conversion to a cultural use. A pompous new stone façade was added in front of the buildings, but behind, the late 18th-century courtyard survived, the former workshops still serving admirably as studios for art students. The second Toulouse manufactory of the 1880s is now a university of social sciences, its façades radically modernised. Inside, university accommodation seems to make better use of the existing spaces. Lecture halls and library facilities, for example, can conserve and magnify the former workshops, keeping their characteristic cast-iron columns; as at Lyons, something of a dinosaur-manufacture, designed around 1900, completed only in 1932, closed in 1987 and now the Université Jean Moulin, Lyon III.

Marseilles

The manufactory at Marseilles was closed in 1990, its re-employment coming, so to speak, from the margins rather than from above. From 1991, theatrical groups, musicians and artists of all (in)disciplines began to squat the empty buildings, their creative and festive occupations giving the French expression for a derelict industrial site (a '*friche industrielle*': literally an industrial wasteland) a new and highly fashionable connotation. For this movement of '*art-factories*', industrial buildings are valued for their spatial potential and perhaps too for their ruinous post-industrial atmosphere. The preservation of the industrial heritage is hardly a priority, however. But the site is kept alive until longer-term institutional solutions are worked out. At Marseilles, the 1860s part of the manufactory, acquired by the local authorities, has been converted into a heritage 'pole', comprising the municipal archives (opened in 2001) and storage spaces for the reserve collections of the city's museums. Another part of the factory, dating from the 1950s, is being equipped as an audio-visual and multimedia centre, whilst yet another part is to be kept as a place of spectacle, with theatrical

groups, web-cafés, alternative radio stations, artists in residence and hopefully, the creative effervescence that is now part of the place's identity. With a major inaugural exhibition and an attractive publication in 2003,[6] the municipal archives have assumed responsibility for interpreting the industrial memory of the site.

Riom

Many other conversions could be mentioned here,[7] but, before concluding, I would like to look at the two projects under way at present, the first at Riom, in the Auvergne, near Clermont-Ferrand. This 'classic' manufacture, built from 1878 to 1883, and closed in 1975, has remained empty and unused since that date.[8] It was finally purchased by the local authorities in 2003 and protected as a historic monument in 2004. The re-use project combines business accommodation in a reinforced concrete building added in 1936, and apartments (142 units) in the older historic buildings. On-going negotiations between the private developer and the regional historic monuments administration have helped ensure that a complete workshop space will be preserved intact for the permanent historical interpretation of the site, and that characteristic details such as the surrounding wall, rooftop ventilation chimneys and the latrine buildings in the courtyards, exceptional for their mere survival, will not be sacrificed.

Morlaix

Built from 1736 to 1740 in the port of Morlaix on the north coast of Brittany, this is the only manufacture to have survived from the monopoly of the *Ancien Régime*.[9] Cigar production ceased there only in September 2004 and the site is now considered as one of the ten major historic monuments of Brittany, not only for its surviving 18th-century plan and buildings, but also for the constructions and installations that modernised it throughout the 19th and 20th centuries. It boasts in particular a remarkable set of snuff mills dating from 1870, which were given the highest level of historic monuments protection (*classement*) in 2002. Before production ceased, the whole site was acquired by the local Chamber of Commerce, which elaborated a progressive conversion programme around three major entities: a cultural entity, a centre of economic activities and an educational entity. The last of these has already been accomplished, with the opening of a university technological institute in January 2004 in a workshop building added to the ensemble in 1929. Twelve flats have been created in the front building which formerly housed the apartments of the director. Some economic activities, a Breton publishing house for example, have already set up in other workshop buildings and the Chamber of Commerce is busy prospecting for other occupants. The cultural component will comprise the town's former fine art museum, associated with an industrial site museum centred on the showcase snuff mills. At Morlaix, the walls surrounding the manufacture are to be removed and new pedestrian passages to be opened; the main courtyard will become a public square. This exceptional 18th- 19th- and 20th-century manufacture shows every sign of becoming an interesting, lively and agreeable new quarter in the town.

Conclusion

Expensive state manufactories, most of them converted into prestigious places of culture or higher learning, often using the taxpayer's money: I recognise that the examples I have presented are representative neither of France's industrial heritage as a whole nor of the variety of conversion philosophies to be found. I recognise too that the yardstick by which I have been judging these operations, their more or less sensitive and intelligent consideration of the historic fabric, is a short one. Although we cannot do without it, history is not all we want in our lives. A mini-museum, a pole of interpretation or a handful of enlarged old photographs on the walls will hardly compensate for badly-designed spaces, resulting, for example, from an inappropriate planning brief which ignores the specific qualities of the volumes to be re-used. But at the end of this short history of manufactory conversions in France, and from this limited point of view which is mine, as a historian, industrial archaeologist and citizen, there is little doubt as to the progress that has been made in terms of integrating the history factor, understanding what makes a place different and special, keeping this meaning and sharing it, paying attention to details and to the stories they tell.

Taking visitors through the 1980s rehabilitation of the manufactory at Issy-les-Moulineaux on European Heritage Day is always a slightly disappointing experience. There is not an authentic space to be seen inside the buildings, no old photos, no machines, not even a historic packet of cigarettes; I can always think of a better name for the restaurant.[10] Visiting Morlaix on the other hand, talking with the team at the Chamber of Commerce responsible for the regeneration project as a whole, or with the architects involved (Atelier Novembre), is a far more encouraging experience. Seeing the 1870s snuff mills being restored to running order by an association of retired workers and seeing young students from the new technical college joining forces with this association to produce an on-site exhibition about the history of the place was positively heart-warming.

REFERENCES

1 For a recent overview of this question in France, along with a bibliography and several case studies, see *L'Archéologie industrielle en France*, no. 49, December 2006.
2 Held at Le Creusot in September 2004, a national conference, organised by the CILAC (Comité d'Information et de Liaison pour l'Archéologie, l'Etude et la Mise en Valeur du Patrimoine industriel) and the Ecomusée de la Communauté urbaine Le Creusot-Monceau, officially celebrated thirty years of industrial archaeology in France. The proceedings of this conference (*L'Archéologie industrielle en France*, no. 45, December 2004) include the account of an interesting rehabilitation debate in the presence of some of the leading French architects in this field.
3 http://workingheritage.european-heritage.net/
4 On the history of the tobacco monopoly under the *Ancien Régime*, see Jacob M. Price, *France and the Chesapeake: a History of the French Tobacco Monopoly, 1674–1791, and its Relationship to the British and American Tobacco Trades*, Ann Arbor, University of Michigan press, 1973, 2 vols. For an introduction to the study of the tobacco monopoly during the 19th and 20th centuries, see Muriel Eveno – Paul Smith, *Guide du chercheur, Histoire des monopoles du tabac et des allumettes en France, XIXe–XXe siècles*, Paris, Altadis/Editions Jacques Marseille, 2003. A closer look at the architecture of four establishments in the west of France is to be found in Laurent Fièvre, *Les Manufactures de tabacs et d'allumettes, Morlaix, Nantes, Le Mans et Trélazé (XVIIIe–XXe siècles)*, Rennes, Presses universitaires de Rennes, 2004. This author also has a personal web site presenting the French tobacco manufactories: http://monsite.wanadoo.fr/manufactures.tabacs.
5 On this operation at Nantes, see Pascale Werner, 'Nantes, une manufacture, huit équipes', *Architecture intérieure, créé*, no. 182, April-May 1981.
6 Isabelle Langlade, *10, rue Bleue, histoire et reconversion d'une manufacture des tabacs*, Marseille 2003.
7 Social housing created in the mid-19th-century tobacco warehouse at Montreuil-sur-Mer; a theatre opened in the 1862 tobacco warehouses at Colmar in 1990; the warehouses at Dunkirk, now part of that city's port museum; the 1860s manufacture at Nancy, with its national drama centre, music conservatory, university premises and mediathèque; the factory at Châteauroux, now office space and an Ibis hotel; the 1890s manufacture at Orléans, housing the offices and documentation centre of the region's cultural services: the built heritage of France's state tobacco monopoly is well-preserved.
8 Paul Smith, La manufacture des tabacs de Riom, histoire et architecture, *Recherches en Histoire de l'Art*, no. 3, 2004.
9 On the history of Morlaix, see the publication by Laurent Fièvre (note 2). A presentation of the advancement of the conversion project is to be found in: *L'Archéologie industrielle en France*, no. 46, June 2005.
10 The restaurant is called '*La Manufacture*'. Some of the names of the special cigarettes manufactured at Issy-les-Moulineaux during the 1920s and 1930s could have provided a less generic name: *Elegantes, Roulées, Parisiennes, Celtiques, Boyards, Madrilènes, Grenades, Sultanes, Amazones-Vizir, Natacha, Annouchka, Naja, Congo, Balto, Myrto, Arc-en-Ciel, Topaze, Fashion, High-Life, Week-End*…

BIBLIOGRAPHY

On conversion practices in France:
Bâtiments anciens… Usages nouveaux, Images du possible, Centre national d'art et de culture Georges Pompidou, Centre de Création industrielle, Paris 1979.
Isabelle Maheu-Viennot – Philippe Robert, *Créer dans le créé, l'architecture contemporaine dans les bâtiments anciens* (ICOMOS-France), Paris 1986.
Philippe Robert, *Reconversions/Adaptations, New Uses for Old Buildings* (Éditions du Moniteur), Paris 1989.
Kenneth Powell, *L'architecture transformée: réhabilitation, rénovation, réutilisation*, Paris 1999.
Bernard Reichen – Philippe Robert, *Reichen & Robert*, Paris 2002.
Philippe Robert – Christine Desmoulins, *Transcriptions d'architectures, architecture et patrimoine: quels enjeux pour demain?* (ADPF, ministère des Affaires étrangères), Paris 2005.
Mariarosaria Tagliaferri, *Usines reconverties*, Barcelona 2006.
L'Archéologie industrielle en France, no. 49, December 2006, special issue on factory conversions.
On the buildings of the French tobacco industry:
Jean-Hugues Piettre – Paul Smith, *Architecture de Manufactures, Tabac et Allumettes, 1726–1939* (exhibition catalogue), Musée-Galérie du Seita, Paris 1980.
Laurent Fièvre, *Les Manufactures de tabacs et d'allumettes, Morlaix, Nantes, Le Mans et Trélazé (XVIIIe–XXe siècles)*, Rennes 2004.
Muriel Eveno – Paul Smith, *Guide du chercheur, Histoire des monopoles du tabac et des allumettes en France, XIXe–XXe siècles*, Paris 2003.

ERIH – European Route of Industrial Heritage

A Quality Tourism Brand for the Whole of Europe

WOLFGANG EBERT

Illustration on pp. 68, 71, 72

What is ERIH?
What has an ore mine in Sweden to do with an iron works in the Saar? How did Sheffield and Solingen become rivals? What were the main features of the textile industry in the Maas/Rhine Euroregion? ERIH tells the true story of one of the most exciting parts of our common European history, that is, the history of European industry, which shaped this continent dramatically and unforgettably.

Pounding steam engines, deafening factories, the fate of working people and everyday working life: the Industrial Revolution is still alive. It is being staged in industrial monuments and museums all over Europe, and, these sites are of increasing importance for tourism.

ERIH makes connections
ERIH has packaged our industrial heritage into a magnificent presentation of European culture. The result is an exciting and varied range of visitor attractions, many of them in former industrial areas, but all with a common seal of quality. ERIH stands for the very best in European industrial heritage and it offers a special kind of sustainable tourism to visitors. ERIH helps the visitor by identifying places to visit and assuring them of a high quality experience when they get there.

ERIH is a great deal more: It is also a network for communication between sites. They share examples of best practice in interpretation, education, marketing and sustainable development. These sites can learn about the European perspective of the industrial revolution.

ERIH in addition can deliver benefits to local communities. Former derelict industrial sites are developed into centres of new economic activity, enabling these former industrial areas to once again become a source of local pride. ERIH wants to help these communities to develop a 'sustainable identity' based on their local history, and contribute to the long-term development and regeneration of former industrial regions, that is, 'Regeneration through Heritage'. Such activity would greatly assist many European areas which still suffer from the decline of their industry.

ERIH is a tool of network marketing
The backbone of the system is made up of the so-called 'Anchor Points', the most important and attractive tourist sites of European industrial history. ERIH wants to help the Anchor Points to link transnational and European aspects of industrial history more strongly into their presentations.

The Anchor Points also serve as a link to regional industrial history. They are the gateway for the ERIH Regional Routes, which incorporate many smaller sites that together interpret the history of these former industrial landscapes. ERIH wants to strengthen people's awareness of regional industrial history and to use the Regional Routes to establish tourism 'offers', which can then be developed into tourist products.

The ERIH International Theme Routes tell those people with a particular interest in industrial heritage about thousands more industrial sites throughout Europe. Here one can learn about the history of mining or the iron and steel industry—and much more.

Each individual industrial monument and site is an important part of the overall ERIH network. The closer the linkages and connections within that network, and the stronger the contribution of individual sites to the network, the more likely that the expectations of visitors and tourists will be fulfilled. In practice, this means that the extent to which individual sites promote ERIH has a direct bearing on the success of the whole project. Network marketing is a tool which can help with direct customer contacts: the potential size of the market is more than 100 million visitors a year to industrial heritage sites throughout Europe. ERIH wants to open up this market for the benefit of all of its member sites. In summary, the aim is to increase visitor numbers at all of the member sites.

ERIH seeks to lobby for the preservation of industrial heritage
The history of the Industrial Revolution must not be forgotten, since this was a period of great significance to the development and evolution of modern Europe. Therefore, one of the aims of ERIH is to help develop methods and techniques for the sustainable maintenance and preservation of our industrial heritage, which also takes into account both environmental and economic considerations. ERIH will also seek to strengthen the position of industrial monuments within the tourist market. Therefore, ERIH will engage in

lobbying for the preservation of our common industrial heritage.

ERIH seeks to tell the human stories associated with a common European Heritage
History is always made by people, and for that reason, tourists are interested in the stories of people. This applies particularly to the period of the Industrial Revolution because it affected us all, it shaped our lives more than any other age in history, our memories of the period are still fresh and the stories exciting and authentic. Furthermore, since Europe was the cradle of the Industrial Revolution, this is a story of Europe-wide significance. It demonstrates the extent to which industrial history is such an important part of our wider European history.

ERIH seeks to develop sustainable tourism
The ERIH partners want to help the project to develop a sustainable economic base for their businesses. This is why the members of ERIH are sharing marketing activities and looking for new ideas for managing sites, etc. Sustainability, from an environmental perspective, is a very important issue for ERIH. Climate change, for example, is a challenge faced by all. Therefore, the ERIH network is being developed as an offer for regional and national tourism to provide an alternative to long-distance travelling. In addition, most ERIH sites are located in former industrial sites, often derelict and now also deprived areas, and their successful development helps to protect this special European landscape. Furthermore, the re-use of buildings contributes to the saving of energy and resources.

The development of ERIH 1999–2007
Industrial heritage tourism has developed since the 1970s in several European areas and its economic importance has grown significantly since the 1990s. A good example is the 'Route Industriekultur' at the Ruhr area in Germany (www.route-industriekultur.de), which opened up in 1999 and served as a model for the development of ERIH.

There are more than 7,000 existing industrial heritage sites in Europe which together attract more than 150 million visitors per year. This is more than a niche market; it is a very significant part of the growing market for cultural tourism. Furthermore, it can be also be shown that in nearly every former industrial area of Europe interest in industrial heritage is growing faster than in any other cultural sector.

The ERIH project was established in 1999, initially as an INTERREG IIC initiative in the NWE-region, the former heart of the Industrial Revolution. Partners from Great Britain, the Netherlands, Belgium and Germany developed a Master Plan for the project concept and in 2001 in a subsequent INTERREG IIIB project, work commenced on translating the concept into reality through a programme of actions. In September 2005 ERIH was officially launched at a conference in Ironbridge, the birthplace of the Industrial Revolution.

The main project components
Selection criteria for Anchor Points were drawn up and followed by the signing of partnership agreements with the selected Anchor Points. Models of the Regional Routes were developed, and ten Routes were commenced in the three countries. Ten Theme Routes are currently being developed involving hundreds (and potentially thousands) of sites across Europe.

In order to tell the human stories associated with the Industrial Revolution numerous short biographies have been produced of Europeans whose contribution to the Industrial Revolution was of Europe-wide significance. These have been published on the ERIH website.

A system of signage has been produced to identify Anchor Points and to explain the ERIH network to visitors. Marketing tools include: the international brochure and, most significantly, the ERIH web site (www.erih.net); a network of public relations and press work with some significant successes; a newsletter for the information of partners, member sites, media and customers; and a series of marketing actions involving partners from the tourism industry and the communities.

A series of meetings and conferences for member sites and partners focuses on best practice and development. Communication between the sites is also encouraged in order to share best practice and exchange experience. There are also handbooks for the use and benefit of the member sites, for example, in marketing, seal of quality and corporate design.

What have we achieved?
As a result of the above actions, it is evident that interest in ERIH is growing quickly: the 'Route Industriekultur' in the Ruhr in Germany, which acts as a model for other Regional Routes, demonstrates the positive impact that network marketing can have in increasing visitor numbers to a region. The web site has become a key information tool for all interested in the field of industrial heritage tourism. The public is taking increasing interest as evidenced by the interest of press articles, etc. Public authorities are also taking an interest in ERIH. The number of significant industrial heritage sites showing interest in becoming members of ERIH is growing daily. The number of Anchor Points

will continue to increase beyond the current level of sixty outstanding international industrial sites in six countries. There is also increasing interest being shown in developing Regional Routes or becoming a site on a Theme Route. Partners in the tourism industry are becoming increasingly aware of the business potential of tourism products developed around ERIH sites. Last but not least, there are a number of cases where support from the ERIH network has helped individual sites to develop or obtain financial assistance.

These achievements demonstrate the real progress made in implementing the original ERIH concept and the potential that now exists to build on this in order to establish a pan-European network of high quality, industrial heritage attractions.

It should also not be forgotten that ERIH is already the largest cultural network in Europe. No other European network links more sites or people than ERIH.

The development of ERIH 2008–2013
ERIH is poised for growth—right to the outer limits of Europe. A very good start has been made, now the promise contained within the ERIH name has to be fulfilled.

The aims of ERIH are still valid and relevant and there is no reason to change the successful original concept and the list of actions that have been pursued. Even within the Action Plan of the still ongoing INTERREG IIIB project, the foundation has been laid for extending ERIH beyond the current North-West Europe area.

Actions
As stated above, the aim of the ERIH partners is to extend the existing structure and action programmes to the rest of Europe in collaboration with new partners.

Therefore the following actions are proposed:

1. To define, connect and sign new Anchor Points
The selection of Anchor Points is undertaken in accordance with the 'seal of quality' guidelines drawn up by the ERIH board. Also, Anchor Point signage is produced to an approved design set out in the ERIH Corporate Design Guide.

The selection of new Anchor Points is essential for the growth and future of the ERIH network. Here an important consideration must be that of the quality standards of potential sites in the new EU member countries. These countries must and will be an indispensable part of ERIH. However, it will be necessary to accept a relatively long period of transition and development of Anchor Points in these countries. This means that a timeframe for development at an individual site will need to be agreed when the decision is made that the site is appropriate to be an Anchor Point.

2. Cooperation with current networks and Regional Routes
An important aim of ERIH is to promote and strengthen the presence of all European industrial heritage sites in the public consciousness and especially on the tourist market.

To this end ERIH will establish equal and mutually beneficial partnerships with existing networks like Europamines, the European Textile Network, TICCIH and many others.

The same applies to existing Regional Routes dealing with industrial heritage history. We want to integrate them as Regional Routes of ERIH.

It is believed that collaboration between existing sites, networks and routes can help to strengthen industrial heritage tourism. It is also important to retain the identity of existing sites and networks. ERIH can help achieve both these objectives. By offering an 'umbrella' brand, this can help establish a strong identity for industrial heritage in the tourism market whilst at the same time enabling sites, networks and routes to retain their own identity and brand.

It is also useful to highlight that cooperation and cross marketing between networks currently receiving EU support can often be cited as a beneficial outcome of receiving funding.

3. New Regional Routes in the whole of Europe
Regional Routes have a particular importance for ERIH, as they raise the profile of the network and make more people aware of its existence.

The predicted direct and indirect beneficial economic effects of ERIH are particularly evident here. Therefore, particular reference to the regional economic impact and also the potential environmental benefits to local tourist areas should be included in any application.

Other actions relating to Regional Routes should be developed for any future applications, including public-private partnerships. For example, the involvement of a hotel group could strengthen funding applications and form the basis of a long term partnership for ERIH.

Sustainability is also an important theme for all aspects of an application since particular attention is paid to this by funding organisations.

This core of the ERIH concept will be developed as with the previous ERIH project for the NWE-region. The goal is to develop, if possible, one or two model Regional Routes for each European country that expresses an interest in becoming a member of ERIH. This should be developed and managed by the ERIH network in collaboration with regional, national and local partners. It should be co-financed by the IVC project as a model.

To get this part of the project up and running, work will begin immediately on identifying suitable regions, making contact with them in a systematic manner and, hopefully, engaging them as partners.

It is hoped that additional Regional Routes will be also be established by other projects, financed by private money, by structural funds money of the partners or even by separate IVB or even IVA projects in the other INTERREG areas. To help achieve this, partners should be brought together in advance. Such a development does not however have to begin immediately and simultaneously in 2008. It can be brought into operation gradually, especially if it proves difficult to find partners quickly. It is also very important that such independent projects are closely linked with the central project.

The current view is that there exists potential for the developing of new Regional Routes in the following areas: Austria (Linz, Steyr, Eisenerz), Belgium (Wallonia, Mons, Lüttich), Czech Republic (Ostrava, Prague, Zlín), Denmark (Copenhagen), France (Nord-Pas-de-Calais, Burgundy), Germany (Frankfurt, Stuttgart, Nuremberg, Chemnitz), Greece (Thessaloniki), Italy (Brescia, Como, Asso, Canzo, Crespi, Premana), Poland (Upper- and Lower Silesia, Gdansk, Lodz), Russia (Nishnij Tagil), Serbia (Belgrade), Slovakia (Banska Štiavnica), Spain (Catalonia, Asturias, Basque Country), Sweden (Bergslagen, Norberg, Norköpping), Swiss (Zurich, Winterthur), Turkey (Istanbul), United Kingdom (Scotland, Northeast England, Southeast England, East Midlands, London, Cornwall).

This list is neither final nor complete since it is expected that other areas will be added. However, the present ERIH partners are particularly keen to work with the above mentioned regions to encourage them to join the ERIH project as new partners.

4. The web site

The continued development and expansion of the web site is a key activity for the project. To that end we will aim to improve the appearance, content and dynamic elements of the web site. The extension of the web site will also be developed as an internal instrument of communication and coordination at three levels: for the internal work of the ERIH organisation (exchange of documents, coordinating dates, current discussions etc.), for the exchange of expert information or cooperation between members, the exchange of exhibitions, partnerships, conferences, etc., for the extension of the web site to become an external international discussion forum on industrial heritage and industrial heritage tourism.

Other actions will include: introducing all the new Anchor Points, developing the Theme Routes, introducing the new Regional Routes, the introduction of additional EU languages to reflect the nationality of co-financing partners. This will include a web master for each language, a special children's web site, the inclusion of new technical developments known as 'Web 2.0', like blogging, podcasting, video blogging, etc., and the extension of the HTML newsletter to make it more effective, responsive and user friendly.

5. Promotional materials

The existing leaflet offers an overview of the world of ERIH. It is an attractive marketing tool which is, or will be, published in all the languages of the countries in which ERIH has a presence. It also serves to publicise the web site as a key marketing tool. For this reason the leaflet does not contain current AP lists, maps, etc. This and other additional information can be added from time to time as a local or national supplement. The brochure will, however, be updated and produced in additional languages. The print run will also need to be significantly increased.

6. The European Theme Routes

The ERIH European network is, to date, exemplary for the scope, quality and attractiveness of the Theme Routes. It is important to extend this to provide as comprehensive a picture as possible of industrial heritage in Europe available to all those who are especially interested in the subject.

Working parties will begin to improve the content of Theme Routes in cooperation with TICCIH. By this action the Theme Routes will work as a base for the exchange of knowledge and experience for experts in their special fields. In addition, it is hoped that they will also inspire the special interest of amateurs, for example, with regard to field trip information, photography, etc.

The number and content of 'European Biographies' will also be extended to fulfil ERIH's key objective of 'telling the human story'. This provides a particular opportunity to stress the transnational aspects of the European story, telling the story through the history of individual people. In this way history will be brought to life.

The particular aim is to make the European dimension of industrial history more interesting and involving. To that end, ERIH will work in close cooperation with TICCIH, and nominate a representative on each other's board.

7. The European ERIH event day
ERIH wants to cooperate with all sites and the major European media at an annual celebration, which takes the form of a special ERIH event day involving all the Anchor Points and other sites. It is hoped that this will increase public awareness of ERIH and create an interesting event for visitors. It will be necessary to search for a practical way to make this happen on a Europe-wide scale, and this may not be easy. It is anticipated that this could be organised in cooperation with other bodies like TICCIH, UNESCO, ICOMOS and ICOM.

8. Joint actions with tourist organisations
Cooperative activities must be improved at all levels. This is particularly true for the Anchor Points and Regional Routes. There needs to be a move from lobbying work to concrete actions. It is only in this way that ERIH will become truly valued by the organisations in question. These kinds of actions will need some level of local and regional financial support; otherwise it will not be possible to carry them out. At a local level it is necessary to ensure that tourist organisations better accept the Anchor Points and appreciate their strong position as members of ERIH. At a regional level it will be necessary to try to ensure that the offers at the Regional Routes are built up into products in such a way that they can actually be booked as tourist packages. At a transnational level, targeted lobbying work is needed to strengthen the perception of ERIH as a quality European tourist brand mark within the EU and national tourist organisations.

9. The ERIH forum: new partners for innovation, further training and partnerships
The direct establishment of industrial heritage tourism on the tourist market, with an immediate effect on increased visitor numbers, is without a doubt at the heart of ERIH activities and corresponds to the primary wishes of members.

Furthermore, there is a wish for exchanges of experience, innovations and further training in the field of tourism as well as in special fields of preserving and presenting the industrial heritage. Numerous requests for exchanges of experience and training have been received for various reasons; ERIH has not been able to satisfy demand in all cases. One solution is to encourage others to undertake this very important area of work, but to retain the management structure within the ERIH network.

The idea is to set up a comprehensive series of information and training conferences and other activities under the umbrella title'THE ERIH FORUM'.

The actual implementation (under the above-mentioned umbrella brand) would, however, remain in the hands of external partners and conference venues. These partners would present the conferences and other activities at their own risk, i.e. finance them like conventional conferences with grants and contributions from participants. The number of potential partners for cultural exchanges in all countries is huge. It goes without saying that these can also be national partners like the Goethe Institute or the British Council, as well as our own Anchor Points. This is important, since in doing so they would also become more actively involved in the project. The role of ERIH will be: to provide the concept, suggest and collect themes, set up a database of potential conference venues, especially at the Anchor Points, include information about capacities, etc., suggest speakers based on a publicly accessible data bank of experts on our web site, coordinate a European calendar of dates, and assist in touring, such as conferences and actions that could take place on various occasions in different countries and languages, and assist in promotion, and the annual conference of ERIH can function as a central meeting and exchange place.

Possible themes will include: industrial heritage as a place of learning, especially for schools but also for professional training, the transfer of experience and knowledge on a variety of different themes, also within the framework of theme routes, educational holiday offers, extraordinary offers to make ERIH more attractive, quality improvement at visitor reception areas, the training of site staff, tourist jobs, etc.

Making industrial heritage more attractive: by means of dramatised guided tours, contemporary witnesses, the development of thematic offers, offers for specific target groups, incentives, the recounting of history/ stories, the expansion of local/regional information systems for Regional Routes, sites, from Anchor Point to Anchor Point, information centres, industrial history in a European comparison, industrial archaeology and monument protection, the further development of marketing and publicity, tourist development and regional development, exhibition concepts and cooperation, evaluation and success measurement at industrial heritage sites ... and much more.

In addition, ERIH partners want to set up a database for 'flying experts', colleagues who could assist others individually in any kind of field regarding the industrial heritage, its preservation, presentation and marketing.

It goes without saying that the ERIH web site should primarily and principally serve these aims, and should be expanded with these in mind (see above).

10. A more precise study of the potential of the market for industrial heritage tourism in Europe
It is a strange phenomenon that industrial heritage tourism is still often regarded as a niche market, despite the fact that based on figures on visitor numbers at many sites, in reality this is not the case.

Regularly repeated surveys and their scientific evaluation should establish more precisely: the scope and economic significance of the industrial heritage market in Europe, the interests and wishes of visitors with respect to a more precise definition of target groups, the necessary demands on industrial sites for defining a successful site quality, and the achievement of economic and environmental sustainability.

Part of this action will be to collect available studies about industrial heritage tourism, (there are many in existence, mostly regional or local, but rarely transnational in focus) by universities and other organisations and to provide an overview of their results.

11. Evaluation study of the success of ERIH as a brand
It is obvious that for ERIH and its members it will be necessary to carry out an evaluation of the success of ERIH as a brand. This is planned for a later date, when it will be possible to look back on experiences across the whole of Europe. But it would be appropriate to set up such a study soon for the NWE-region, where ERIH already has a longer phase of active participation in the market.

Funding and managing the next phase of ERIH
ERIH partners are looking at all forms of possible funding (or co-funding), be it European, national, regional, local, public or private. At present, many of these options are being considered, especially the European Culture 2007 programme. It seems likely that the result will be a mixture of different funding sources. But for the core of the ERIH actions the partnership intends to apply to the Interreg IVC programme.

ERIH III – a new INTERREG IVC project
Potentially the various INTERREG programmes and areas offer a lot in terms of content, organisation and finances. The European Structural Funds underline the importance of European Territorial Cooperation as mentioned in objective 3. This is exactly what ERIH is doing, and furthermore, ERIH effectively strengthens cooperation between regions/sites, many of which are in great need of new development.

An INTERREG IVC application will be the best way to take the project forward, providing a framework that is suitable in terms of content and finances. This also offers the best opportunity to build upon a proven concept with no fundamental changes.

Partners feel that ERIH meets the objectives of INTERREG very well. Yes, ERIH does 'contribute to the economic modernisation' of old industrial areas by helping to encourage the growth of the tourism industry in those areas. ERIH can 'enable the exchange of experiences and knowledge' between the existing model region in NWE and many other regions throughout Europe in relation to industrial heritage tourism. ERIH will 'match less experienced with more advanced regions'. Industrial heritage tourism in the NWE is well developed. In other countries, in particular in Eastern Europe, industrial heritage tourism is much underdeveloped. ERIH will be 'ensuring the transfer of identified good practice into the mainstream programmes' of the tourism industry.

ERIH will fit into priority 2 'environment and risk prevention', and here, specifically, into 'cultural heritage and landscape'. Industrial heritage is one of the most extensive parts of common European history, but at the same time, it is very much at risk. It is strongly believed that the process of upgrading the value of an industrial heritage monument or an industrial heritage landscape by turning it into a tourist attraction is the best way to reduce the risk of losing those assets. Therefore, ERIH partners have decided to go for an application under this priority.

Management structure
The management structure will be based on the extensive experience obtained though two previous INTERREG applications: the Lead Partner will need to take responsibility for the overall project and financial management, report to the INTERREG and EU bodies, and commission the required external audit, both at a national and transnational level. The Lead Partner will receive the ERDF funding and the match funding of partners and will spend the funds in accordance with the application, the approved actions and the approved budget.

The partners will first sign a letter of intent based on the agreed content of the application and then an agreed application. They will also sign an internal partnership agreement, within which all rights and duties will be laid down together with the management structure and the funding and co-funding arrangements.

The Lead Partner together with other project partners will set up a Steering Committee, which will be

responsible for all strategic decisions relating to the approved application and concrete actions. Overall responsibility for ensuring the delivery of the project in line with the programme, action plan and budget rests with the Lead Partner. The Steering Committee will set up Working Groups to implement actions agreed by the Steering Committee. The Steering Committee will appoint a Secretariat, which will help coordinate the delivery of the project at a transnational level. It will be possible to establish National Committees (with National Coordinators to assist them) to maintain all actions at a national, regional or local level.

From network to legal entity

For many reasons the existing partnership definitively sees the need to ensure long-term partnership based on a constitutionally organised legal entity for all of Europe. In this way, we want to establish the network as a self-sufficient organisation in the long term, which, as far as possible, should be independent of public subsidies. Instead it should offer services—and generate its own income from them and membership fees.

We want to assure ERIH members that their views and visions will be always taken into account and that they will enjoy rights and responsibilities as defined in a common constitution. We will offer different types of ERIH membership, which encourages the involvement of a range of individual and institutional members. We want to be able to deal with independent organisations, bodies, sponsors and funds more freely, including EU-bodies such as Culture 2007. These relationships and contacts will be made easier if ERIH has its own legal entity.

We see ERIH as a European non-profit body in the future. Since national laws play an important role in these institutions, the decision on where to locate our headquarters is a fundamental question. We think that it is likely that the headquarters will be in Germany (North-Rhine Westphalia), because the potential Lead Partner of the proposed application will be based there, and also, this area has been crucial to the development of ERIH so far.

We will consider the links between a legal entity for ERIH and a partnership within the INTERREG application. These will be different bodies, as the legal entity will not be able to receive and manage ERDF-funding. But we think that we will be able to define an easy-to-use structure with clearly defined responsibilities, rights and duties.

The Braunschweig Timeline

The Project of an Industrial and Railway Transport Heritage Trail

MICHAEL MENDE

Illustration on pp. 81, 82

At a conference early last year, the Technical University, the Braunschweigian Museum of Regional History and the Braunschweigian Association of Transportation Friends presented their joint project of a Braunschweig Timeline, which is to be their contribution to the federal Braunschweig 2007 City of Sciences Programme. To give the broad public a more concrete idea, they also launched the first stages of this intra-urban trail. Whereas the Association of Transportation Friends had already opened the Braunschweig Railway Museum earlier on, as a starting point, in the preheating shed of a former steam engine repair shop used by the Federal Railways until 1976, the site of the small former western goods station at the other end of the trail was more recently cleared for its future use as an *art station*. Meanwhile, several structures of industrial and railway transport heritage were identified along the tracks running from the railway museum down to the coming *art station* as stops worth seeing, and a refurbished 1913 goods wagon was driven up to the entrance of the regional museum in the medieval city centre as an eye-catching symbol of the whole project.

Structural remains along the route are intended to serve as a reminder of Braunschweig's remarkable industrial past and railway history, thus providing an opportunity to understand how the urban fabric in this location used to be determined by railway transport and the industries dependent on it. In addition to the collection of historic rolling stock at the railway museum, the trail should be enlivened by the presence of several former industrial buildings, including breweries, a manufacturing plant for trucks and buses, viaducts, and of course historic signals, along with informational signs and milestones marking the most prominent stages in Braunschweig's industrial past, and last but not least sculptural work. To make excursions into industrial and railway history more attractive, rides or even races on inspection trolleys should be organised, as well as individual walks and cycling tours. Thus, the Timeline trail should also eventually offer opportunities for sports and many other leisure activities.

Stretching for more than five kilometres along the former industrial belt in the southwest part of the city, the Timeline project is intended to be an important feature in a forthcoming urban recovery scheme. Once the project is completed, in 2013, the whole area on both sides of the former ring railway should be rejuvenated. The project will thus be integrated into the efforts of the Braunschweig urban renewal council and the municipal construction board to prevent the further decay of this somewhat marginalised area of relicts of industrial premises and former working-class tenement houses.

The roots of industrial and railway history

Owing to its auspicious location at a major intersection of mediaeval roads, running from Frankfurt am Main, Nuremberg and Leipzig in the south to the seaports of Hamburg and Bremen in the north, and from the Rhineland and Westphalia in the west to Magdeburg and Berlin in the east, the City of Braunschweig very early became the most important economic hub in the hinterland of the German North Sea and Baltic coastal areas. Deposits of silver, copper, zinc, lead and iron ore in the Harz Mountains, about sixty kilometres away, made the city an important centre of both metal trading and hardware manufacturing. The dukes holding direct interests in these mining and smelting operations controlled and considerably promoted these commercial activities.

Whereas the once flourishing textile trades had already vanished by the early decades of the 19th century, the Duchy of Braunschweig was soon to become one of the first centres of jute spinning and weaving on the European continent. However, the region's fertile soil and the agriculture that thrived on it were the source of most of the local industries. From the mid-19th century the city became a centre of brewing, beet-sugar production, grain milling, and soon even of mechanical engineering, providing all the machinery these industries required.

Although the City of Braunschweig has always been very convenient in terms of its public transport, and the Duchy was the first of all German principalities to establish a state railway company in 1838, the city nonetheless suffered from the occasionally contradictory commercial interests of two more powerful kingdoms, Hanover and Prussia, both bordering on the relatively small state of Braunschweig. Conversely, this city, between Leipzig and Frankfurt am Main, was the third location to host an imperial fair, which had been held twice a year since the late 17th century. The fair was mainly an emporium for

merchants from the northern and central parts of Germany and from the Rhineland, who were trading with the Netherlands, England, Scandinavia, and Russia. Merchants, who often came from the Hanseatic Free Cities, particularly Hamburg, continuously played a major role in this context as agents.

It was therefore no surprise that the port of Hamburg was granted a favoured destination status within the railway network scheme that the Duchy had proposed to Hanover as early as 1824. At that time the kingdom was not interested and rejected the suggestions from Braunschweig, doing so again in 1826 and in 1834. In 1837 the Duchy therefore decided to build a railway line on its own, connecting the capital with the forests, mines, and metallurgical works of the Harz Mountains. The line was opened in 1838. In 1843 it was extended to Prussia and the year after to Hanover. By 1847 Braunschweig was finally linked to Bremen and Harburg, the Hanoverian seaport on the Elbe River opposite Hamburg, by 1851 to Cologne and Antwerp, and by 1854, the year Hanover finally joined the German Customs Union, also to Kassel, Frankfurt am Main and Nuremberg.

In the early years of operation Braunschweig Rail tried to establish its own engine production, but it soon failed, as the engineering workshops at the Zorge ironworks in the south of the Harz Mountains were located too far from the main parts of the country; to make matters worse, the factory itself had no direct access to the rail network at that time. However, the Zorge ironworks still continued to supply wheels and engines until the early 1870s. In the meantime, the main repair shop opened in 1845 and, together with the Braunschweig City Terminus, became a nucleus of engineering industries.

In 1853, Friedrich Seele and Co. established an enterprise for the manufacture of railway wagons, but soon after the company switched to manufacturing machinery and equipment for sugar refineries. Based in its old premises, this firm, now called Braunschweigische Maschinenbau-Anstalt (or the Braunschweig Engineering Company, as it might be called in English), has remained active to date as one of the world market leaders in this field. The same applies to Siemens, the successor of the former Max Jüdel Railway Signal Works, established in 1869–1873. In 1903, at the age of sixty, Heinrich Büssing, one of the founders of this enterprise, started manufacturing trucks and buses, thus gaining a foothold for himself in a field of business that he would go on to dominate within a decade.

Remnants of industry and rail infrastructure worth seeing

Following the route of the Braunschweig Timeline visitors will pass different stages in the history of industry and the railway. They could start out from the most striking site, the former main repair shop, built in 1924–1928 to replace old facilities built in 1845 and located close to the old terminus in the city centre. The site includes the fairly spacious buildings of the engine and boiler shops and, opposite them, a 1928 steam-engine preheating shed, in use as a railway museum operated by Braunschweiger Verkehrsfreunde or Braunschweig Transportation Friends. A travelling table between the preheating shed on one side and the two shops opposite it is used as a stage, where parts of the museum's rolling stock collection are displayed. The entrance to the site is flanked by an office building and the former workers' dining hall, dating from the same period.

In a way, the size of the workshops corresponds with the vast surface of the adjacent shunting station. The construction of the facilities started back in 1912, but major sections of it were only completed in the 1950s. The extension of the shunting station was closely connected with the giant project for the Salzgitter iron and steelworks, which began in 1936. At that time, the shunting station was expected to handle about 6,000 wagons a day, and Braunschweig was proposed as the central hub within an area squared off by the Ruhr district, Greater Berlin, Hamburg and Leipzig. That volume, however, was never achieved, and by the time the Iron Curtain was raised again road transport had overtaken rail.

Like most of the other industrial buildings the former engine and boiler repair shops are not open to the general public, because both of them are still currently in use: one by the signal department of German Rail, the other as a private warehouse for hazardous goods. In relation to this activity, the big travelling table along the rear side of both buildings was recently demolished to provide space for a rainwater storage tank also doubling as a fire pond. But the site is dominated by the huge red-brick façades that front both shops, commanding attention not just for their size but also for their somewhat Neoclassical, decorative details. In this respect, they contrast with the engine preheating shed located opposite, which has a more modest framework design. In a way, their appearance resembles that of the 1884 brick buildings of the former Wolters Brewery and even more so the 1915–1917 multi-storey building that once housed the machine departments of Büssing Motor Works, both of which may also be included as part of the Braunschweig Timeline.

Means of urban renewal

When compared to all these attributes of architectural value and urbanistic interest, the area around the former western goods station seems indistinctive. All that is

left to represent the station itself is a shelter and a late 1950s footbridge across the tracks. It is surrounded on one side of the former ring line by a large area of garden allotments and on the other side by the municipal work yard, whose dominant features are a late 1930s hangar and a late 1950s gate and office building.

The ring line, dating from 1885, was once the main link between the mills and factories of the industrial belt encircling the city in the west. Before it became obsolete as a result of the massive switchover to road transport and the decline of various canning and sheet metal-package engineering firms in the 1980s, it was the only means of access to the German Federal Rail network for all these industries and for the wholesale market in fruit and vegetables. However, the area has never actually been the target of any urban planning in the strictest sense. Unlike the eastern parts of the city, the southwestern parts in particular have always comprised a hodgepodge of gardens, small factories, the workshops, warehouses and offices of the wholesale market, and workers' dwellings.

Although initially a prestigious ring road was supposed to pass through all parts of the city, as envisaged in the first urban design proposals made by Ludwig Winter in 1889, the southwestern sections of this ring road have only on rare occasions attracted special attention from architects. During the years of the National Socialist regime, when Braunschweig was declared the City of German Housing Development, only the buildings of the state employment agency and some rows of residential houses with backyard gardens were added.

Although the University of Art was recently enlarged by the former Mexican EXPO2000 pavilion that now houses the school's library, it still seems to be set apart from the urbanity of the old city centre and lacks a relationship to its surroundings.

The idea of converting the former western station into a sculpture garden of sorts could make it a main attraction on the Braunschweig Timeline. It would then be not just an artistic pole on this historical trail but similarly a pole of urban renewal and also a medium for integration the University of Art into the urban fabric and the urban life of the city. The extension of the alley that starts at the ring road in front of the art university library and now ends after just a few hundred metres, in an urbanistic no man's land, could create an attractive new entranceway into the Timeline, linking the industrial past at the railway museum and repair shop to the artistic present at the sculpture garden around the former western station.

REFERENCES

Braunschweiger Verkehrsprobleme. Jubiläumsschrift zum 5jährigen Bestehen des Vereins Braunschweiger Verkehrsfreunde, Braunschweig 1954.
Udo Gebauhr, Ehemaliges Reichsbahnausbesserungswerk in Braunschweig, *Berichte zur Denkmalpflege in Niedersachsen* XXI, 2001, no. 3, pp. 89–92.
Hauptbahnhof Braunschweig 1960, Braunschweig 1960.
Claudia A. Gronen, *Der erste Braunschweiger Hauptbahnhof von Carl Theodor Ottmer. Ein Hauptwerk früher europäischer Bahnhofsarchitektur*, Hannover 2002.
100 Jahre Reichsbahn-Ausbesserungswerk Braunschweig. Festschrift zum hundertjährigen Bestehen des Reichsbahn-Ausbesserungswerkes Braunschweig am 30. November 1938, Braunschweig 1938.
Wolfgang Kimpflinger (ed.), *Baudenkmale in Niedersachsen. Stadt Braunschweig – Teil 1*, Hamelin 1993.
Wolfgang Kimpflinger (ed.), *Baudenkmale in Niedersachsen. Stadt Braunschweig – Teil 2*, Hamelin 1996.
Wolfgang Ness, Betriebsbauten der Eisenbahn in Braunschweig, *Berichte zur Denkmalpflege in Niedersachsen* XXI, 2001, no. 3, pp. 86–89.
Jürgen Neubauer – Dietmar Salewsky, *150 Jahre 1. Deutsche Staatseisenbahn Braunschweig-Wolfenbüttel*, Braunschweig 1988.
Wilhelm M. Wunderlich, *Die erste deutsche Staatseisenbahn. Braunschweig-Wolfenbüttel*, Cremlingen 1987.

From Gasworks to Museum Quarter?

Plans for the Re-use of the Óbuda Gasworks in Budapest

GYÖRGYI NÉMETH

Illustration on pp. 86, 87

Historical context

At the beginning of the 20th century gas shortages were a constant problem in the rapidly developing City of Budapest owing to the low capacity of the gasworks in operation at that time. The municipality therefore decided to build a modern gas factory to satisfy the growing demand for gas. A foreigner, Albert Weiss, the general manager of the Zurich Gasworks, was charged with the project, but he was obliged to consult Hungarian experts on behalf of the municipality.

The site selected for the gasworks was on the northern periphery of the city, in a remote district of the Óbuda part of Budapest, adjacent to the ruins of an ancient Roman settlement, Acquincum. The site was strongly advocated for its valuable advantages, but it had some serious disadvantages, too. Its greatest advantage was its location on the bank of the Danube, which considerably facilitated the transportation of coal. Given the proximity of the river, water supply and waste-water treatment was also quite easy and cheap. In addition, the factory had plenty of space for planned future developments, as it was located in uninhabited territory.

Higher standards were set for the technological equipment because the municipality insisted on using the latest technology in the Óbuda Gasworks to achieve its aim. Accordingly, for gas production, Koppers horizontal retorts were installed, as they were able to economically recover the chemical by-products of the process. Gas retorts were heated by producer gas, which was manufactured from Hungarian brown coal instead of coke, following a recent Hungarian innovation experimented in the Donawitz Ironworks in Austria. Similarly, completely new technology in the form of a turbo-motor driven centrifugal pump was introduced for gas transmission within the site. Technological equipment and machinery were mostly produced in joint ventures by well-known German and Hungarian firms.

The architectural design of the factory buildings and the company settlements was also outstanding. Using the original plans of Weiss, the buildings of the gasworks were mostly redesigned by a Hungarian architect, Kálmán Reichl, at the request of an evaluation committee made up of Hungarians. At the forefront of 20th-century architecture, Reichl created the first important Hungarian industrial building, the Kelenföld Power Plant in Budapest. However, the buildings of the Óbuda Gasworks are an interesting mixture of styles, some of them designed in the 19th-century style of historicism, and others in a modern industrial architectural style. It was also a specialty of the place that a separate residential area was erected for workers at the gasworks. Another Hungarian architect, Loránd Almási Balogh, was assigned with drawing up the settlement plans. He drew on pre-war tastes and applied elements of Hungarian national architecture to the design.

The new gasworks began operating in 1913 and worked continuously until the production of coal gas stopped in 1984. The coal preparatory facilities and the retorts and scrubbers were then shut down and demolition started soon after. Fortunately, the management of the Gas Company retained some of the buildings, as it continued to run administrative and service activities on the site. In the electrical centre, a functioning 800-horsepower diesel engine and a Ganz generator were even preserved. However, in 2004, the company moved out of this area, which then became the property of the City of Budapest.

Regeneration plans

Owing to the remarkable architectural and technological value of the former Óbuda Gasworks and to its good location on the bank of the Danube several plans have been made to re-use the area and the buildings. Graphisoft, an architectural software company, was the first to discover the great development opportunities provided by the site. It bought some of the mostly empty fields of the gasworks and adjacent territory in 1997 and built an office park to house its expanded headquarters and offer office space to local software companies and well-known multinational IT-firms. Since the company insisted that the atmosphere of the place be preserved, the new office buildings were made with the extensive use of brick and glass and as a result they fit in extremely well with the industrial landscape of a former gas production site.

In 1999, the second phase of construction also included the re-use of the old locomotive shed of the gasworks. Having retained its original architectural features, the building currently serves as an entrance to the site of GraphisoftPark. Regrettably, up to now this is the only example of the re-use of the buildings of the Óbuda

Gasworks, even though they could offer great potential. The layout of the preserved industrial buildings is especially favourable for development as most of them have been arranged along the plant's former Main Street. According to the site's original design, the buildings located in this part of the grounds were used for administration, service and storage purposes and for industrial processes without substantial residues. The first building to the left of the main entrance to the gasworks was the head office, followed by a warehouse, a repair shop, and the twin buildings of the scrubbers. Though the hall for wet scrubbing has been demolished, the row of buildings still represents an authentic and significant part of the gasworks. In addition, at the far end of Main Street, a group of three tar towers, a water tower, and the building of the gasometers have also been preserved. Owing to their extraordinary beauty, the towers became the symbols of the Óbuda Gasworks, and in 2004 they were listed together with other prominent buildings. The layout of the towers is also considered to be quite unique, as the only other similar arrangement, but in a modern industrial architectural style, was probably the already demolished gasworks of Frankfurt am Main designed by Peter Behrens.

Establishing a museum quarter on the site of the Óbuda Gasworks was first proposed by the central authorities at the end of the 1990s. Alongside housing important museums with no exhibition hall, like the Hungarian Museum for Science and Technology and the Museum of Hungarian Architecture, the plan proposed to house the Museum of Ethnography, the potential House of Science, and the aero-historical exhibition of the Museum of Transport in the picturesque and impressive buildings of the gasworks. Since the Budapest History Museum had already acquired the hall of the gasometers for storage purposes, and the Acquincum Museum was also located in the neighbourhood, the idea suited the place perfectly. Though the project has been kept alive over the years, significant environmental and financial problems have prevented its implementation. In particular, the contamination of the site needs to be assessed and dealt with, because there is heavy metal and benzene residue in some of the buildings and in places also in the soil, which is definitely an obstacle to long-term re-use. However, the disposal of contaminated material could easily cost as much as 4 to 10 million euros, raising the already tremendous (over 160 million euros) total costs of the project. Unfortunately, there are still no financial resources for the project, so an efficient financing strategy needs to be found as soon as possible. In addition, the implementation of the project may also be blocked and investors deterred should ruins of the Roman settlement of Acquincum be discovered, because officially must be preserved in situ.

In order to solve the problems and reach actual development in the Óbuda Gasworks project area, the Budapest Development and Regeneration Company was formed in April 2006, with 80 per cent city ownership and 20 per cent private investor ownership. Expert assistance was provided in planning and in organisational and project management issues by the City of Amsterdam, which was able to offer its own local experience in the revitalisation of the Western Gasworks. Support was requested by the City of Budapest, which has a key role in the development company as the owner of the property and the managing authority. However, because of its small, 1.5-million-euro initial capital, the company has to come up with solutions for temporary financing. For example, following discussions with environmental experts, limited cultural activities have been allowed in the moderately contaminated area. The Krétakör Theatre, an independent theatre company, gave special performances of the play entitled 'W-Workers' Circus' in the hall for wet scrubbing on International Labour Day, 1 May 2006. This was also an excellent opportunity to raise public awareness of the exceptional historical and architectural value of the former gasworks. Hopefully, other cultural events will follow in the buildings until the museum project can be completely implemented on the site.

Conclusion

At the time of its construction, the Óbuda Gasworks in Budapest was one of the most modern gasworks in Europe. By adopting the latest foreign achievements along with introducing Hungarian innovations, both in technology and industrial architectural design, it offered excellent service in supplying the capital with gas. Currently, the project for the cultural re-use of the gasworks buildings is opening up new perspectives for the brownfield site. By preserving and utilising its valuable assets based on foreign examples, the whole area may soon be successfully revitalised and perhaps even transformed into the most dynamically developing region of the city.

REFERENCES

1 Budapest City Archives, Documents of the Budapest Gas Works Co., XI. 1507. Construction of the Óbuda Gasworks 1910–1915, Letter of Commission.
2 Katalin Vilimi, 'Az óbudai gázgyár. A gyár története 1909 és 1914 között, s az e korszakban épült részek mai állapota [The Óbuda Gasworks: the history of the factory between 1909 and 1914, and the current state of the buildings built in the period]', MA thesis, University of Miskolc, 1997, p. 17–18. – Anikó Gulyásné Gömöri – András Balogh – Ferenc Vadas, *Az Óbudai Gázgyár története* [The history of the Óbuda Gasworks], Budapest 2004, p. 14.

3 Budapest City Archives, Documents of the Budapest Gas Works Co., XI. 1507, Ig. 24., 98/1917. g.i., Presentation of Ferenc Ripka, p. 36–56; Bernauer, I., 'Az óbudai új gázgyár [The new Óbuda Gasworks]', *Magyar Mérnök és Építész-Egylet Közlönye* XXI, 1914, p. 445.
4 Anikó Gulyásné Gömöri – András Balogh – Ferenc Vadas, *Az Óbudai Gázgyár története* [The history of the Óbuda Gasworks], Budapest 2004, p. 77, 89.
5 Katalin Kiss, *Industrial Monuments*, Budapest 1993, p. 26.
6 Anna Kaiser, 'Az óbudai gázgyár [The Óbuda Gasworks]', *Műemlékvédelem* XXXVIII, 1994, no. 3, p. 169.
7 Attila Déry – Ferenc Merényi, *Magyar építészet 1867–1945* [Hungarian Architecture, 1867–1945], Budapest 2000, p. 162.
8 Budapest City Archives, Documents of the Budapest Gas Works Co., XI. 1507, Ig. 24., 98/1917. g.i.
9 Katalin Vilimi, Historical buildings in the Óbuda Gasworks, in: Gyögyi Németh (ed.), *Growth, decline and recovery. Heavy industrial regions in transition* (in press).
10 'Partners 4 Action – Case study: Obuda Gasworks (Budapest)' (URL: http://urbact.eu/fileadmin/subsites/partner4action/pdf/Obuda_Gas_Works_case_study.pdf, n.d. [consulted 30 September 2007]).
11 'Graphisoft Park Kft' (URL: http://www.graphisoftpark.hu, n.d. [consulted 30 September 2007]).
12 'KÖH (Kulturális Örökségvédelmi Hivatal/National Office of Cultural Heritage)' (URL: http://www.koh.hu/index.php?_url=all.php&_mp=muemlekvedelem&_amp=mnyoep, n.d. [consulted 30 September 2007]).
13 Anikó Gulyásné Gömöri – András Balogh - Ferenc Vadas, *Az Óbudai Gázgyár története* [The history of the Óbuda Gasworks], Budapest 2004, p. 90. – *The Columbia Encyclopedia*, New York 2004, p. 4849.
14 Nóra Somlyódy – Zsolt Bogár, 'Az óbudai gázgyár projekt – Piszkos földek [The Óbuda Gasworks project: dirty fields]' (URL: http://www.mancs.hu/index.php?gcPage=/public/hirek/hir.php&id=13186, n.d. [consulted 30 September 2007]).
15 Martin Schneider, 'Built on benzene' (URL: http://www.cafebabel.com/en/article.asp?T=T&Id=9830, n.d. [consulted 30 September 2007]); 'Partners 4 Action – Case study: Obuda Gasworks (Budapest)' (URL: http://urbact.eu/fileadmin/subsites/partner4action/pdf/Obuda_Gas_Works_case_study.pdf, n.d. [consulted 30 September 2007]).
16 Martin Schneider, 'Built on benzene' (URL: http://www.cafebabel.com/en/article.asp?T=T&Id=9830, n.d. [consulted 30 September 2007]).
17 'Partners 4 Action – Case study: Obuda Gasworks (Budapest)' (URL: http://urbact.eu/fileadmin/subsites/partner4action/pdf/Obuda_Gas_Works_case_study.pdf, n.d. [consulted 30 September 2007]).
18 Györgyi Németh, 'National Report for Hungary', *Patrimoine de l'industrie, Industrial Patrimony* VIII, 2006, p. 143.

From Grain to Glass

English Heritage's Role in Conserving the Industrial Heritage of Beer

KEITH FALCONER

Illustration on pp. 92, 93, 94, 95, 97

National heritage agencies such as English Heritage have a responsibility to safeguard and promote all aspects of our cultural heritage, and the industrial heritage is no exception. Indeed, in England over the last forty years English Heritage and its predecessor government departments have been at the forefront of the study, identification, protection and conservation of industrial sites. Initially the focus was on the preservation of the most significant relic sites as monuments to past industry. But increasingly the limitations of this approach have become apparent and emphasis is now more holistic, with attempts being made to sustain as well as preserve historic industries in their wider setting. However, this is proving to be much more difficult. Without innovative approaches to conservation and funding, skills and processes especially will continue to be eroded while the building stock, through unrelated re-use, will cease to be the main evidence for the particular industry. This has already happened in England as regards most traditional heavy industry and the textile industry is now largely represented by a few working museums and by many spinning mills converted to retail and residential uses. The buildings associated with the brewing and consumption of beer are similarly threatened and provide an appropriate case-study illustrative of a much wider problem.

Identification and protection of the heritage of beer
Beer, the traditional drink of the bulk of the population in England, has a rich legacy of buildings associated with

its production and consumption, but it is a legacy that is being severely eroded with changes in the brewing and leisure industries. English Heritage has recognised these threats and is involved in identifying, recording and conserving all aspects of the industry's heritage, from the malting of the grain, the drying of the hops and the brewing of the beer itself, to the traditional public houses where the beer was drunk. This paper looks at the traditional buildings and processes involved, and it outlines the efforts that English Heritage is making to preserve the character, processes and architecture of beer making and drinking.

Beer is produced by yeast-induced fermentation of malted grain liquor, flavoured by hops. Historically, the separate ingredients have been produced and combined in distinctive types of building—malthouses, hop-kilns and breweries, respectively, and these have attracted somewhat different approaches to safeguarding their heritage. The basic tool for this has been the SHIER (*S*trategy for the *H*istoric *I*ndustrial *E*nvironment *R*eport). A SHIER on maltings has been completed, one on breweries is currently being undertaken, while hop-kilns will be done only as a Desk-Based Assessment. Part One of the SHIER characterises the industry—its processes, its evolution and its distribution—and quantifies the resource. Part Two makes stewardship recommendations for the resource.

The maltings SHIER

Brewing begins with malted grain. The grain, usually barley, but historically also wheat, oats and rye, is steeped in water and then kept damp until it begins to germinate. It is then heated in a kiln to kill off the growth. For this purpose distinctive types of buildings were developed—floor maltings and pneumatic maltings. A floor malting is the traditional British arrangement, the early examples are two-storied, but from the 19th century they are usually multi-storied. The grain is soaked in tanks called steeps and then spread out in a thin layer on the floor to begin germination. This required a building with a large floor area and ventilation controlled by small windows. The grain is then turned regularly by hand ploughs to prevent overheating. In the last quarter of the 19th century pneumatic malting was introduced to England from Europe. There were two systems: the Saladin box system and the drum system. In both systems turning was done by mechanical means, obviating the need for multi-storied buildings. In all these systems the germination is killed by heating in a kiln, where the degree of heat is also used to control the final taste and colour of the malt. The dried grain is then screened to remove shoots and any impurities. Each of these processes called for distinctive plant and structures, and ideally representative examples of all of these should be preserved.

Floor malting and other historic processes have virtually disappeared in the last twenty years, so in 2004 English Heritage commissioned a SHIER to ascertain the national situation. The SHIER it found that of the some 600 maltings that have been designated, most have already been converted to other uses, and only six traditional floor maltings were still operating in 2004. By 2007 there were only two, one of which, Tuckers in Devon, operates privately as a preserved exhibit and is open to the public.

Hop-kilns and oasthouses: a Desk-Based Assessment

Hops, the main difference between old ale and beer, were introduced to England in the 15th century, and because of their preservative qualities the use of hops became universal by the 19th century. Hops are still grown in a few areas in the south and west of England, but most are now imported. However, they left a legacy of distinctive barns and kilns (commonly called oasthouses) where hops were dried and processed and packed. There are over 500 listed oasthouses in southeast England, some single- but more often multi-kilned, but most have now been converted into residences. A few oasthouses, such as that at Scotney Castle Farm, still provide hops for locally brewed beer. There were also grand Hop Exchanges in London and Worcester, and some fine warehouses, but none are now associated with the trade.

The brewing SHIER

English Heritage recognised that many historic breweries are under threat due to the high real-estate value of their city locations—even while there is high demand for their products. Accordingly, English Heritage commissioned a SHIER from the Brewery History Society—a flourishing national association devoted to the study and championing of historic breweries. In addition to characterising the industry the SHIER will create a database of historic breweries and plants, identify threats to prime examples and recommend the further designation of historic buildings. It will also seek to preserve the historic archives of the industry and publish a national gazetteer of historic breweries.

A description of the brewing industry

The making of beer is an ancient and ubiquitous art that has been refined over the centuries and is still being refined and re-organised into ever-larger managerial units. In England licensed common brewers existed alongside the domestic and monastic producers of beer for much of the medieval period. By the 17th century the art of brewing was increasingly being studied and numerous texts gave advice on improving techniques,

while the use of hops to flavour and preserve beer was becoming increasingly popular. The 18th century witnessed a revolution in brewing—large commercial breweries emerged in centres such as London and the state itself became involved in building breweries in the naval victualling yards. For the first time, scientific techniques were applied to measure the qualities of beer, while steam power was employed in its production. Surprisingly little survives of the grand London breweries of this time, apart from the converted Porter Tun Room in Chiswell Street Brewery, while there are remains of naval breweries located at the victualling yards near Portsmouth and Plymouth.

The steep rise in the population and therefore also consumption in the 19th century encouraged the construction of steam-powered breweries throughout the country and by 1870 there were no fewer than 16,798 in the United Kingdom. By the middle of the century traditional tower breweries had been developed to take advantage of gravity as well as steam to move ingredients around the building, and a new breed of specialised brewers' architects were employed to design increasingly ornamental breweries. The building boom peaked in the 1870s, but it continued through to the end of the century, when archetypal tower breweries such as the one at Hook Norton were still being built.

The first half of the 20th century witnessed a sharp decline in the industry. Beer consumption halved in the inter-war years and the number of breweries slumped from 3,556 in 1915 to 885 in 1939. Despite an increase in consumption in the 1960s and 1970s, over-capacity hit all but the largest breweries, and by 1986 only 117 old established breweries survived. The market has now stabilised, but traditional urban breweries are still at risk as urban real estate values have risen dramatically and ownership re-organisation has favoured the concentration of production. Today, five multinational companies supply over 80 per cent of the beer sold in pubs and shops from some twenty large modern breweries, while forty or so regional historic breweries supply 'real ale' to pubs and enjoy thriving sales of bottled 'live-beers'. In addition, around 500 microbreweries have developed in the last twenty years, aimed at satisfying a market niche for premium, and often exotically named, live beers—fifty microbreweries opened in 2005–2006 alone. Some of these occupy former brewing areas of pubs but many are in new buildings.

The traditional brewery

Despite all the above-mentioned changes in the industry, the brewing process remains the same. Malt is ground up and mixed with hot water in the mash tun to release sugars, and the resultant 'wort' is boiled with hops in a vessel called the copper. The wort is then chilled (originally in trays but now heat exchangers are commonly used) and yeast is added to the cooled wort in the fermenting vessel and left for several days to ferment. Traditionally it was then transferred to wooden barrels where it was left to condition before it was sent out or bottled, but now in the majority of breweries most equipment is made of stainless steel and the beer is conditioned and distributed in metal casks. However, many of the twenty historic breweries operating both as exhibits open to the public and as working breweries retain their traditional plant made from copper and wood, and some such as Hook Norton even operate their steam engines. Others such as Samuel Smith's Stamford Brewery are now run purely as museums, with the beer on sale brewed elsewhere.

The consumption of beer

Ale, and then beer, has been consumed in a variety of establishments over the centuries, and historically there were alehouses for the 'lower classes' and taverns and inns for the middle and travelling classes. By the mid-19th century the classic English public house or 'pub' had evolved and by the end of the century these pubs had assumed grand designs and lavish detail, as in The Philharmonic Hotel, Liverpool (Listed Grade II*). In the 20th century the pub had become one of Britain's great institutions, but because of their popularity they have been regularly and insensitively modernised with a consequent loss of historic internal detail. CAMRA (the Campaign for Real Ale) recognised this problem and in 1991 began a major survey to seek out and record those pubs which retained genuinely old interiors. Alarmingly, only 200 out of Britain's stock of 60,000 pubs could be regarded as sufficiently intact to be of national significance, and only 4 per cent of even regional importance.

Accordingly, in 1998 English Heritage and CAMRA undertook a two-year project to assess the adequacy of the protection of pub interiors, leading to twenty-one new listings, with three at Grade II*. The CAMRA Inventory was published in 1999, followed by the English Heritage book *LICENSED TO SELL—The History and Heritage of the Public House*, in 2004 (Fig. 7). To encourage the industry to treat its pub interiors more sympathetically, CAMRA and English Heritage decided to give an annual award to the best-renovated pub interior, but even this has had limited success. In 2005 The Gothenburg Pub in Prestonpans, Scotland won the award for the renovation of its public bar and painted ceiling, however no award was made last year owing to a lack of qualifying entries.

Conclusion
Despite great public interest in drinking beer in pleasant surroundings and also in visiting traditional breweries, all aspects of the heritage of beer are 'at risk'. English Heritage can identify and quantify the problem using tools such as SHIERs, but the solutions are not so easy. Though the buildings can be protected, and many thousands already have been, it is much more difficult to preserve plants, processes and ambience. It may be that national funding to help preserve buildings with their processes may be needed, which will require a change in the rules of grant-giving bodies such as the Heritage Lottery Fund, which at present cannot aid private concerns. Initiatives such as the CAMRA/English Heritage Pub Interior Award must generate even more public interest to pressurise the industry to pay more regard of its own heritage.

An Incubator for Vacant Factory Buildings

What We Can Learn in Lusatia about the Successful Remodelling of Factory Buildings

LARS SCHARNHOLZ

Illustration on p. 99

In recent years, the change-of-use of vacant factory buildings has emerged increasingly as an essential element of discussion in construction research. Currently numerous multi-national research projects are indicating new directions for the treatment of former industrial regions and their architectural riches. The countries of Central Europe are particularly welcome as partners in such research projects. In these countries a drastic structural change in industry is becoming apparent that, on the one hand, specifically demonstrates the nature of the problem, and on the other, hints at potential solutions.

Because of the politically and economically isolated situation of the countries that formerly made up the Eastern block, a gradual structural change within the context of changing markets did not occur there. Thus, these countries came under especially strong pressure to change at the beginning of the 1990s. The subsequent on-going political and socio-economic unification efforts promoted a process of economic recovery, but also allowed for the migration of qualified workers, the selling of entire industries to multinational concerns, and increasing social and economic disparities. In addition, the attraction of Central European industrial locations and consequently their new market opportunities were diminished by the pressure of globalisation, the collapse of traditional areas of production, and an increasing tendency to relocate production processes to non-European countries.

West–East transfer?
The economic situation of Central Europe's industrial regions is not a simple one. In places where a few decades ago the engine of industrial wealth fuelled the economy with capital and innovations, there are today clear signs of continuing economic tensions. The funds for sustainable structural renewal do not exist because the unexpected political change did not free up any economic reserves that may have been built over previous decades. To solve these problems, a transfer of experience from the West would seem to make sense. After all, the remodelling of industrial regions has been practised there for a long time. However, the task of rapid economic rehabilitation of entire regions is necessarily complex and, in the European east, conditional on many factors. A quick and thorough process of recovery is hardly possible. Although insights gained from the West may bring us closer to finding solutions in the East, a satisfactory solution requires investigating basic conditions, dealing with problems and probing experience on site.[1]

The INIK research project
INIK, a research project carried out by the German-Polish Institute for New Industrial Culture,[2] concluded in July 2007, and the handbook (German/Polish) resulting from the project are intended to offer initial help and inspiration and to suggest methods and a strategic set of instruments.[3] The goal was to provide complex answers to issues of the history and documentation of buildings, organisation and project management, financial options and funding channels, calculation models, and the characteristics of location and institutional carrier and operator models.

The initial location for our considerations was the German-Polish region of Lusatia, a historical coal-mining region that also contains centres of textile,

glass, construction-material and chemical industries.[4] Currently a process of transformation is taking place in this region that is characteristic of numerous industrial regions of Central Europe. On the German side of the border the region comprises the southeastern part of Brandenburg and on the Polish side the southern part of the province of Lubuskie.

On the basis of regional planning considerations, the approach of the research takes the form of a direct confrontation with the buildings. The scope of the INIK concepts reveals that the main concern is not at all a simple matter of obtaining a powerful investor. Rather, the effort centres on finding new solutions for use and financing, along with project development and institutional support. Concepts of strategic planning are presented that have been designed on the basis of specific locations in the German-Polish border region and that examine the unused potential of former industrial installations.

The goal of the INIK research project was to attempt to bring together two poles that in practice are often opposed as two strong competitors: the construction business and preservation interests. This aim is based on the observation that the antagonism between the two is not etched in stone, as it is often thought to be. A new approach that will do justice to issues of economy and preservation alike must take the place of the old competing arguments.

This new approach will succeed if the decision-makers learn to weigh arguments of sensitive preservation against those of economic feasibility, a task that points to the future. Therefore, the INIK project seeks primarily to strengthen the decision-makers of tomorrow: students, young urban and regional planners, and architects, but also scholars of culture, economy, preservation and sociology. Finally, besides the universities, we would like to address private owners of old factories and institutions of public concern, because they have an immediate influence on the way we deal with industrial heritage.

The INIK method

Numerous vacant factories, former company housing projects and industrial wastelands in the German-Polish border region are signs of a deep-rooted structural transformation, which in turn is tied to migration, demographic shifts and economic change. At the same time, these unused buildings and land represent a potential for future use not to be underestimated, and pose questions for potential change-of-use and remodelling strategies.

In the EU-research project 'New Industrial Culture: Border-Crossing Cooperation in the Area of Research and Development', the Institute for New Industrial Culture, together with users and proprietors of factories and housing projects, set out to reveal the potential of these buildings and present transferable concepts for their change-of-use. Between 2005 and 2007 the Institute for New Industrial Culture investigated thirty locations within the region delineated by the rivers Spree, Bober and Neisse, and in neighbouring cities in Germany and Poland.

The fundamental insight the research project provided became apparent: funding and efforts for development can be successful only if the developmental ability of locations is examined in detail. An exact knowledge of the conditions is required in order to decide whether the initial idea for a change-of-use of an industrial site would be a new use, a controlled preservation or an extensive intermediary use. A programme for dealing with the old fabric of the building can be provided only after an analysis of the often heterogeneous interests of all participants in the project, the different funding and financial channels and possible concepts of operators or institutions. Required for such an analysis are not just architectural or economic strategies but rather interdisciplinary approaches, which must rely equally on design and planning and on social and cultural as well as ecologic and economic considerations.

The first part of our research project helped to determine the strategic methods for the development of vacant industrial buildings. At first it is important to exactly define the conditions of an object (analysis), then they should be evaluated (evaluation), and finally the results should lead to a new use (strategy). The recommended approach relies on extensive experience gathered in dealing with old industrial buildings and company housing projects in past years, that is, internationally successful exemplary models shed light on the effects of the methods presented in practice.

1. Analysis phase

Besides the description of the condition of the building and its history, this includes the precise investigation of potential financing options and identifying the people involved, their profile, motivation and interests.

2. Evaluation phase

The subsequent evaluation phase should include a detailed and rigorous evaluation of the conditions. What are the possibilities of a change-of-use that result against the background of the initially investigated values? The evaluation phase also sets the goal for proceeding further.

3. Strategy phase
In the strategic phase individual measures for the revitalisation of a building or an industrial site will be introduced. Potential risks will be assessed and strategies identified that are to be avoided. Different costs and financial strategies will be described, models for institutions and organisational structures will be clarified, and the principal first steps of the development of the project will be identified.

The INIK pilot projects
The second part of the research project involves checking the insights gained during the first part by transferring them into practice. We deliberately selected locations for this transfer that are largely situated within the German-Polish border region, because the local starting conditions can provide examples for other European industrial regions. The goal was to plan model solutions, with the aid of which revitalisation issues in other structurally weak regions can also be addressed.

Thirty locations in the German-Polish region of Lusatia have been investigated, among them subdivisions, housing projects and factories in Forst (Lausitz), Welzow, Cottbus, Burg (Spreewald), Drebkau, Zielona Góra, Lubsko, Żagań, Żary and Nowa Sól. The essential strategy was a cross-border approach that—all differences aside—would also reveal the particular commonalities on both sides, because the structural economic break and the related consequences for factory installations and company housing projects are similar in the Polish and German cities of the border region.

The outcome of these investigations was the drawing up of plans for measures leading to a gradual remodelling of the buildings. The plans will aid in making decisions for the subsequent realisation of the project. The goal is to improve preparations for each project by basing them on a concrete knowledge of and concepts related to the individual locations. In this sense, the thirty individual results may be perceived as differentiated recommendations for the successful realisation of the project. The early results of some projects have already become evident and can be studied as successful effects of the INIK project.

Outlook
This confidence should not detract from the fact that in regions such as German-Polish Lusatia, in particular, there are enormous problems relating to the preservation and development of company housing projects and factories that economically are no longer necessary. These difficulties are known, and in past years all too often led to simple, hasty arguments for demolition. This is where our INIK project comes in. Based on concrete models, we show alternatives and demonstrate that it is indeed worthwhile to dare to attain a balancing act, working between the preservation of industrial heritage on the one hand and the actual margins of economic conditions on the other. Instead of hastily demolishing factories and approving building permits too quickly, the decision-makers should invest more time in strategy and planning. Through the use of strategies that have been thoroughly and carefully thought through and by taking into account considerations concerning planning and concepts, the realisation of change-of-use endeavours—free of hindrances and therefore successful in the long run—can be a success.[5]

REFERENCES

1 Lars Scharnholz – Aleksandra Witeczek, 'Restrukturierung von Siedlungsbeständen', *Garten + Landschaft*, 9, 2004, pp. 21–23. – Hundt Tobias – Lars Scharnholz, Ost-West-Transfer: Stadtumbauerfahrungen im gesamtdeutschen Kontext, in: Heinz Nagler – Riklef Rambow – Ulrike Sturm (eds.), *Der öffentliche Raum in Zeiten der Schrumpfung* (Edition Stadt und Region), Berlin 2004, pp. 229–248.
2 Lars Scharnholz, Umnutzung stillgelegter Fabrikanlagen. Testfeld deutsch-polnische Grenzregion, *Museumsblätter* (Museumsverband des Landes Brandenburg e.V.), Potsdam 2006, no. 9, pp. 14–17.
3 Markus Otto – Karl Plastrotmann – Lars Scharnholz, *Industriebau als Ressource* (Institut für Neue Industriekultur e.V.), Forst 2007.
4 Lars Scharnholz, German-Polish and other Border Cities, in: *Internationale Bauausstellung (IBA), German-Polish and other Border Cities – Borders as an Opportunity*, (conference proceedings), Großräschen 2001, pp. 12–15.
5 Lars Scharnholz, Sustainable Planning in Shrinking Regions, in: *Aspects of Equilibrium* (Politechnika Wrocławska), Wrocław 2005, pp. 214–219.

Commercialising Industrial Heritage Spaces

Retail as an Alternative to …

MERITXELL PUIG JODAR

Illustration on p. 103

This article resulted from an analysis of the fast changes that are following around relict industrial spaces. The fast devaluation to which they are subject owing to their progressive abandonment contains great opportunities for their rehabilitation. Public and private organisations are responsible for the new uses foreseen in revitalisation projects. Among the many promoted uses, commerce should appear as a reference for its capacity to generate economic and social activity.

The way towards rehabilitation

Obsolete, degraded, abandoned, misused: These and other synonyms are used by both the owners and administration, and they are words that favour and facilitate industrial heritage destruction. Since the 1970s, when the Bologna school coined the term 'recovery culture',[1] many professionals have been interested in rehabilitation for re-use.[2]

Although David Harvey's claim is true (London, 1989),[3] as '*reindustrialisation and restructuring can't be reached without deindustrialisation and devaluation first*', the later rehabilitation, conservation and reutilisation of industrial heritage is very costly. With urban expansion, to which the main European cities are subject, these areas have been transformed into privileged urban spaces, with a high economic value for real estate activity.[4]

To understand why European industrialised countries have shown a belated interest in the industrial heritage is not easy. The political situation, investment capacity, and the high value of the land for construction and social disinterest are the principal causes.

In Spain, it was not until the end of the 1980s that the interest in the conservation and reutilisation of the industrial heritage increased. The first step was due to organised social groups for the conservation of certain elements and industrial spaces of a high cultural, historical and social interest.

Industrial heritage revitalisation: Does an ideal model exist?

Regenerating an industrial area to provide it with a new use is not always the first option. Owners and local governments plan, regulate, take part in and finance the foreseen changes in revitalisation projects. But their viability always depends on the public's approval and appropriation later on.

Although it is true that the search for the best alternative for an industrial ruin is of key importance, the methods used are not always the same. The answer is in the aim and the way to achieve it. We found three clear-cut examples in Barcelona, Bilbao and Turin.[5] Administrative, financial and functional management are not the same in any of these cases. In Bilbao, the owner of the industrial site is the local government, while in Barcelona it is mixed property, and in Turin it is privately owned. This specific feature directly affects the initial development of the revitalisation project.

The first one will choose to create a public limited company, yield the ground to it and obtain a high resale value with its later sale. The second one will have to negotiate individually with all the owners, which will protract the process, whereas the third one will see a part of the private ground yielded to the government to urbanise and revalue it.

The actions taken regarding heritage are equally diverse. The 'Bilbao Ria 2000' society must justify the destruction of almost 90 per cent of industrial heritage, in Abandoibarra's area, with an investment of 183 million euros. A great modernist museum, the Guggenheim,[6] will fight the civic reticence towards its design—as Joseba Juaristi acknowledges (Málaga, 1999; Bilbao, 2004)[7]—to contribute to the necessary credibility, so that offices, services, museums, tourists and citizens can together recover and integrate this industrial space into the city's development.

The *22@* of Barcelona is the most conservative revitalisation project of the industrial heritage, resulting from social resistance to the complete destruction of heritage.[8] Surrounded by three contentious urban restoration projects (the TAV interconnection station in the Sagrera, the rearrangement of Gloria's Square and the improvement of the coastal front being an excuse for realising the 'Forum of Cultures 2004'), which conceal possible property speculation. The laughable 162 million euros invested in the infrastructure plan for the project are nothing compared to the 1.739 million euros invested in the Forum of Cultures area. Today, after more than ten

years of work, even there large parts of the project have yet to be realised, and it is clear that in the foreseeable future the planned objectives are no longer a priority.

In *Spina 3*, the project of the City of Turin, the most emblematic industrial heritage is restored to receive big commercial structures or to be put to the service of the community.[9] With the ground thus upgraded, the industry loses all its value. The presence of a technological and environmental park and large green spaces, along with more than 360,000 square metres of residential ground, guarantees a total change in the industrial district's physiognomy, lower building density and a greater population flow. It is necessary to consider that the change in industrial use to residential use does not generate a revitalising effect to the area, when the new neighbourhood becomes a dormitory town.

To destroy, to conserve or to release? Which one of these three models is the optimum one when we are dealing with industrial heritage? To determine this for each case without taking into account variables like functionality, the state of conservation, morphological features, economic investment or necessity, negatively affects the validity of the project. The incompatibility of the wishes of the investor, the government and citizens plays against industrial re-use. Maximum economic performance, a lack of public funds and a protectionist policy will never lead to heritage revitalisation and reutilisation.

Even if doubtful practices can be found in all the revitalisation models studied, it should be noted that the most sensitive model applied to industrial heritage is the one in Barcelona. At the same time, it is important to ask whether the projects accomplished in large cities are afterwards adaptable to other types of industrial sites and other cities.

Industrial heritage in mid-sized cities

These cities pay close attention to the results that metropolises achieve in their projects. Citizens and tourists take possession of the new created space, ahead of claims presupposing a mixture of industrial history, culture and modernity. Projects implemented with great expectations of economic success are adapted in smaller cities to a smaller scale. Big cultural and leisure ventures, such as museums, or luxurious residential spaces, like lofts, are spreading in the industrial heritage landscapes of industrialised cities in southern Europe.

Another question to consider is the difference in the applicability of these infrastructures on a smaller scale. In view of the low number of potential users, the pre-planned aims must differ in terms of expected results and in the attained investments.

In these cases, the best choice is not to opt to copy other successful models of reutilisation, but to favour a compromise version, between choices that appear economically attractive (offices, industrial technologies, commerce, hotels) and uses necessary for the community, such as museums, libraries, schools or reasonably priced residences.[10]

Trading with heritage

Industrial heritage is not a currency exchangeable in economical transactions between owners and local government. You cannot offer it as a reward in an economic investment, nor should it be re-qualified or destroyed to revalue the ground on which it is located.[11] But what it can do is contain one of the most profitable economical activities of the globalised society we live in: commerce.

Just as Marilyn Palmer and Peter Neaverson have noted (London, 2001),[12] the service sector, with commerce in the lead, has relegated industry to a secondary role in the interests of society and business. With the change from a production society to a consumer society, the possibility of constructing new factories is non-existent. We import to trade with the products subsequently. Demand forces us to focus on having big centres of consumption in which to establish buyer–seller relations between distributors, merchants and consumers.

Commerce itself should be contemplated as an agent that generates economic activity,[13] with the enhanced power of investment and mass attraction.[14]

The option of restructuring industrial heritage buildings into consumption temples should not scare us. Taking into account the morphological features of industrial buildings, my proposal focuses on their transformation into shopping centres.[15] The presence of businesses and all kinds of associated consumption services creates dynamism and a continuous economic flow between the re-used heritage and its urban surroundings. Nowadays we can find some examples of converted industrial heritage buildings as shopping centres: 'La maquinista' or 'Les Glòries' in Barcelona, the 'Vapor Gran' in Terrassa, 'L'Usine' in Roubaix and the 'Lingotto' in Turin. The heritage structure remains as an attraction, even if it is affected by an internal rearrangement, creating a new space for consumption and leisure.

At this time industrial heritage has more than just symbolic capital;[16] it has the value of use, acquiring a daily life thus far unimagined.

REFERENCES
1 Great architects and city planners like Giuseppe Campos Venutti, Carlo Aymonimo, Aldo Rossi and Leonardo Benevolo were a part of this.
2 Among them, Marilyn Palmer – Peter Neaverson; Joseba Juaristi; Jose Miquel Santacreu Soler; Tim Edensor; R. Di Stefano; Alain Bourdin; Louis Bergeron; Gracia Dorel-Ferre and others.
3 David Harvey, *The Condition of Postmodernity*, London 1989.
4 INCUNA (the association for Industrial Archaeology, Cultural and Natural Heritage of Spain) has determined the hazards that affect industrial heritage.
5 All of them located in southern Europe countries: Spain and Italy.
6 Designed by the prestigious architect Frank O. Gehry, 1997.
7 Joseba Juaristi, El porvenir de las ruinas industriales, *Fabrikart: arte, tecnología, industria, sociedad*, Bilbao 2004, no. 4, pp. 184–205.
8 The most representative case is that of 'Forum Ribera-Besos', an association of professionals from different fields: architects, historians, jurists, geographers, engineers, etc., and citizens.
9 Information drawn from 'CimiMontubi', the management body of the project included in the 'Programmi di Requalificazione Urbana de la città'. http://www.cimimontubi.it/PAGES/AREE/TORINO/SPINA3/spina3_programma.htm
10 Alain Bourdin, *Le Patrimoine réinventé*, Paris 1984.
11 R. Di Stefano, *Il Recupero dei valor: centri storici e monumenti: limiti della conservazione e del restauro*, Napoli 1979.
12 Marilyn Palmer – Peter Neaverson (eds.), *From Industrial Revolution to Consumer Revolution: International Perspectives on the Archaeology of Industrialisation*, London 2001.
13 Mike Featherstone, *Consumer Culture and Postmodernism*, London 1991.
14 M. Dolores de Juan Vigaray, *La atracción que ejercen los centros comerciales sobre los consumidores*, Alicante 1998.
15 Michael D. Bayard – Paul W. O'Mara, *Shopping Center Development Handbook*, Washington 1999.
16 As Pierre Bourdieu expounds in: Pierre Bourdieu, *Outline of a Theory of Practice*, Cambridge 1977.

Industrial Heritage in Turkey and the Role of Various Institutions in Their Conservation

MÜJGAN BAHTÌYAR KARATOSUN

Illustration on pp. 107, 108

Industrial structures are significant indicators of the level of industrialisation and development of each country. Shaped by different processes, existing as evidence of the industrial history of a country, they wear out and they cannot compete with modern developments. Like at international platforms, this matter has recently frequently figure on Turkey's architectural agenda, which is focusing especially on issues like the certification of the original heritage, ensuring its survival by means of preservation, and passing it on in new uses to future generations as evidence of the country's industrial memory. This study examines the contributions of a variety of institutions involved in the preservation of the industrial heritage stock, which has been shaped by history and is a document of the production background of the country. In order to systematise the institutions and processes involved, the purpose of the study in question is to identify weak points and propose relevant legal provisions.

The historical development of the industrial heritage in Turkey

The earliest manifestations of the Industrial Revolution appeared in Turkey during the Ottoman Period, in the early 19th century, as workshops for the processing of domestic products sprang up in small towns, and more developed production sites emerged in mid-sized and large cities. In the second half of the 19th century, new production facilities were established by the government in Istanbul, the Ottoman capital, in order to meet the clothing and weapons needs of the Turkish army, which was being modernised at that time.[1]

The failure of Ottoman industry to protect itself against foreign competition led to the introduction of new legislation encouraging domestic production in the first quarter of the 20th century, as a part of general efforts aimed at creating a national industry. These efforts accelerated the industrialisation movement and

led to the diversification of facilities and an increase in their numbers. Following the foundation of the Turkish Republic in 1923, the industrial policy of the country was reshaped. With the beginning of the Republic period, various administrative decisions were taken to revive the national industry and domestic production, and industrial facilities established by the government spread throughout the country.[2]

Problems of preserving the industrial heritage in Turkey

The industrial heritage of Turkey is significant in historical, technological, social, architectural and scientific terms. Today, these valuable assets are under threat for many reasons. The basic problem is that these buildings/plants have become derelict, as they have insufficient space to accommodate the requirements of recent technological developments and face deterioration and dilapidation. Additionally, economic factors, shared ownership of properties, the urban locations of the plants, a lack of technical knowledge and experts, and problems related to bureaucratic procedures are among the issues that hinder much-needed conservation of the industrial heritage. The fact that plants are located within cities is a major source of problems.

In the past, industrial facilities were located on the outskirts of settlement areas or near watercourses; as the cities grew and expanded, the sites were left within city centres. This situation led to an overvaluation of industrial sites and made them the preferred choice for new construction projects.

Institutions involved in the preservation of the industrial heritage in Turkey

In Turkey, various studies have been carried out in connection with the identification, classification, evaluation, adaptive re-use and economic promotion of industrial heritage by institutions such as the Conservation Council of Cultural and Natural Entities, DoCoMoMo Turkey Department, ICOMOS, National Committee of Turkey, Turkish representative at TICCIH, universities, municipalities, the Chamber of Architects, and non-governmental and non-profit organisations and private sector groups.

From a general perspective, it could be said that the issue of the preservation of the cultural heritage in Turkey is addressed within the framework of laws enacted by the Ministry of Culture and Tourism. The purpose of the Law on the Preservation of Cultural and Natural Heritage is to specify legal provisions pertaining to cultural heritage. By this law, only those industrial structures that were built before the 20th century are included in the preservation programme. Buildings constructed later, but possessing unique characteristics, are included in the programme on the basis of individual applications (www.kultur.gov.tr). By not providing legal protection to all industrial structures, the law accelerates the destruction process of these assets.

On the other hand, when the concept of industrial heritage began to be discussed at international forums, various institutions interested in this issue also emerged in Turkey. One of them is DoCoMoMo, dealing with the documentation and preservation of the modern architectural heritage. The institution, which was established in 1990, began its activities in Turkey in 2001. One of its first events was a poster presentation entitled 'Local Development of Modernism in Turkish Architecture'. Many different industrial structures dating from the 20th century were depicted in these posters. Another important event was the 19th International DoCoMoMo Conference hosted by the Turkey branch in 2006 (www.docomomotr.itu.edu.tr). Various studies about industrial structures were presented at that conference.

Another association, ICOMOS Turkey, has earned a self-governing status in terms of its members and the events it organises, especially since 1992, and it has hosted many meetings, symposiums and conventions at both the national and international level. ICOMOS selected the 2006 theme of 'International Monuments and Sites Day' (a different theme is chosen each year) in order to emphasise the significance of the concept of preservation, such as 'industrial heritage', and requested that member countries also organise events in this framework (www.icomos.org.tr).

ICOMOS Turkey National Committee then organised a conference entitled '*Haydarpasa – Industrial Heritage and the Conservation*'. In addition, ICOMOS Turkey also organised an international symposium in Istanbul in 2002, the key theme of which was '*Conservation of the 20th-Century Architectural and Industrial Heritage*'. At this event, problems of industrial heritage conservation were discussed by the academic community and its proceedings were published in a book.

TICCIH, which is actively involved in the conservation of the industrial heritage, has one representative in Turkey (www.mnachec.com/ticcih). This association encourages the documentation of the industrial heritage in Turkey and the presentation of findings at various forums.

Universities are the institutions that have shown the biggest efforts on the issue of conserving the industrial heritage in Turkey. Revealing and documenting the

importance of the structures in question in post-graduate studies and dissertations, developing proposals for their preservation, training experts, raising public awareness, taking the issue to the agenda of printed and visual media, advising the institutions and people involved, developing implementation projects for the conservation of the industrial heritage: these rank among their principal activities. Local administrations and municipalities add to their efforts by providing economic support or expropriations for the purpose of conserving the industrial heritage of the city.

In addition to its legal work, in Turkey the Chamber of Architects also plays an active role in connection with social responsibilities. The Chamber of Architects campaigns for solutions to the urban problems that exist in every part of the country through the activities of its centre, branches and representative organisations. The Chamber of Architects is also sensitive to the conservation of industrial heritage. For example, its Ankara Branch has initiated the 'Industry Heritage Inventory, Conservation and Restoration, Evaluation and Sustenance' project (www.mimarlarodasiankara.org). The Chamber also informs its members and the public through publications and exhibitions related to the conservation of the industrial heritage.

Voluntary, non-profit, non-governmental organisations express views on the issue of the conservation of industrial heritage, just as they do on many other matters. One of the first examples of a non-governmental organisation working actively in this field is the Gazhane Environment Volunteers, established by the town's residents in 1996. In order to give the Gazhane Gas Factory a public function and use it for social and community purposes, the organisation submitted its objectives to the Istanbul Metropolitan Municipality and achieved its goal through dedicated and intensive efforts (www.gazhane.cjb.net). The aforementioned efforts of the Gazhane Environment Volunteers Union have also played an important role in putting the issue of industrial heritage on Turkey's agenda.

Finally, the activities of private sector institutions can also be mentioned in the context of the conservation of the industrial heritage in Turkey. One of the most recent examples of conservation activities carried out by the private sector is the Istanbul Silahtarağa Power Plant transformation project. The Silahtarağa Power Plant, established in 1913, has been re-vitalised as a cultural and educational centre under the name 'Santralistanbul' by the privately run Bilgi University (www.santralistanbul.com).

Assessments and suggestions

The examples provided in this paper reveal that many institutions in Turkey have been involved in the conservation of the industrial heritage. Their activities have made a significant contribution to defining, classifying, assessing and revitalising the industrial heritage with respect to its architectural characteristics, period, function, material, ownership, power source, products, location, etc. To sum up: (1) national representatives of organisations such as DoCoMoMo, ICOMOS, and TICCIH arrange various events in order to emphasise the value of the heritage, (2) universities are developing scientific methods that apply to this issue, and (3) municipalities and the private sector provide contributions to the revaluation of these structures. Nevertheless, the abovementioned efforts are not enough. In this respect, a common framework must be formulated that will improve the way in which the system functions and the coordination between institutions and lead to the development of proposals for legal provisions, creating an inventory of the existing industrial heritage throughout the country, present the acquired information to relevant players, provide examples of both domestic and foreign projects dealing with transformations of industrial structures, and work collaboratively with universities at the level of science and research. By establishing the proposed framework, Turkey will have taken a major step towards being able to pass on its industrial heritage as original and valuable evidence of the country's production history for the benefit of future generations.

REFERENCES

1 Zafer Toprak, Osmanli Devleti ve Sanayileşme Sorunu, Tanzimat'ta Osmanlı Sanayii, in: *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi*, İstanbul 1985, cilt 5, pp. 1340–1344; pp. 1345–1347.
2 Yakup Kepenek, Türkiye'de Sanayileşme Süreçleri, in: *Cumhuriyet Dönemi Türkiye Ansiklopedisi*, İstanbul 1985, cilt 7, pp. 1760–1775.

Creating a Conservation Network for Industrial Monuments in Slovakia

EVA KRÁĽOVÁ

Illustration on pp. 112, 113, 114

In the industrially advanced countries of Western Europe there are numerous examples of the adaptive re-use of former industrial regions that became the impetus for new economic and social development in those areas. In Slovakia, similar trends of functional conversion have not yet taken hold. The population's subconscious still harbours an aversion to industrial sites, which, when they were operating, had a negative impact on the environment. The cultural legacy of industrial heritage has not yet become apparent in the current social climate.

Despite the trend of official indifference to industrial heritage, even in Slovakia it is possible to encounter situations where abandoned industrial buildings, no longer serving their original function, were not destroyed but instead now successfully serve a new function. These rare successful realisations are the result of spontaneous initiatives. They emerged out of cooperation between voluntary associations and professionals, working together informally. Technical university institutions actively participate in such cooperative endeavours. This kind of network has the capacity to become inspirational and gradually to turn public opinion in favour of the conservation of industrial heritage.

Some examples of successful adaptive re-use show that a growing interest in conserving industrial heritage is becoming evident and palpable, and they are a promise of improvements to come:

Specialised thematic technical museums, usually created out of selected parts or components of the original production enterprise. Examples here include the open-air section of the Slovak Mining Museum in Banská Štiavnica, the Gas Museum and the Waterworks Museum in Bratislava, the Coin and Medal Museum in Kremnica, the Museum of Transportation at the Slovak Technical Museum in Bratislava.

The functional conversion of industrial heritage, i.e. the introduction and development of a new function in an industrial heritage object, is a rarer phenomenon, but even here a positive shift can be observed in opinions on and practical approaches to adaptive re-use. The display of industrial history tends to vary between cases. Some typical examples are:

→ Simple, utilitarian utilisation of building space vacated when production ceased, with none of the original technical equipment preserved—an example is the grounds of a former technical glass factory in Bratislava, which is now occupied by the Slovak Heritage Institute (completed at the start of the 1990s).

One example of the conservation of technology in operation but with a new function is the Čierny Hron Railroad in the region of Čierny Balog, which operates outside the Slovak Rail network as an attractive medium of tourist transportation. (Conservation efforts by enthusiasts here date back to the mid-1980s, while the systemic application of a new function to operations dates from after 2000.)

→ The conversion of former production buildings for a new production function that acknowledges the previous industrial function and purposefully conserves (at least some) elements of authentic, original technology. In this regard, a pioneering project in Slovakia is Továrenská Street in Bratislava, where former production buildings have found adaptive new uses as gallery, commercial, display and sales spaces, occupied mainly by designer firms. One conversion project realised in this street, known as the Design Factory, received the CE-ZA-AR Award (an award in architecture) for 2007.

Hidden Treasures

Investigation and Treatment of Hazardous Substances in Industrial Monuments

NORBERT TEMPEL

Illustration on pp. 117, 118, 119, 121

It is a truism that human activities like traffic and industrial production harm the environment. All of us are acquainted with typical pollution. Power stations, coking plants, gasworks, steel mills and ore-processing plants, explosives factories, leather-tanning and textile factories, all produce contaminant steam and gases, slag and ashes, heavy metals and poisons, acids and caustic solutions; not to mention radiation from nuclear waste.[1] Every branch has its own particular profile of emissions and how they affect not only the environment – air, soil and water – but also the substance of the factory itself. Chemical production not only produces heavy pollution but frequently causes disasters with catastrophic knock-on effects. One of the best-known environmental catastrophes in history was the explosion in the Indian pesticide factory in Bophal on 3 December 1984—the largest chemical accident to date, with several thousand casualties.

'The times they are a-changing'

Up to now 'zero emissions' from industrial production have been seen simply as a challenge for the future. Engineers in the 'good old dirty times' never really considered the idea. In the 1970s, a study published by the Club of Rome entitled *The Limits To Growth* (1972), which expressed great reservations about unhampered economic growth, earned global attention—at least in expert circles. Around this time the first grass-roots campaigns to protest against the growth of nuclear power were starting in Germany. Public pressure forced some of the worst environmental polluters to reduce their levels of pollutions.[2] In 1980 the first ecologically oriented political party, 'Die Grünen' or 'The Greens', was set up, along with the German section of Greenpeace. At that time people in Germany were beginning to recognise the relevance of disused and polluted industrial areas. It was not enough simply to close down the factories that were belching out clouds of pollutant smoke, demolish them, and plant new areas of grass. The problems went deeper. Contamination had long since infiltrated the soil and ground water and this now had to be cleaned up; a process which was not only expensive but difficult and time-consuming. Over the years more and more sophisticated processes have been developed and publicised.

At the same time people began to look on huge industrial factory sites as monuments; a part of their history and heritage, which should be listed. Coal mines, coking plants, gasometers, blast furnaces, steelworks, textile factories, brick works, china factories, glassworks, etc. As a result, they were cleaned up and put to new use as museums, office complexes, arts centres, dance halls and discos, shopping malls, etc. In most cases theses sites have contained a rich variety of 'hidden treasures'—treasures that are scarcely recognised as such by the general public. And even where they are recognised, they are far from being appreciated!

What are hazardous materials?

Hazardous materials (in short: hazards) are materials with the following characteristics: poisonous, dangerous to health, caustic, irritating, incendiary, explosive, inflammable and carcinogenic; materials that could affect reproductive functions or cause genetic changes; and materials that are chronically dangerous or dangerous to the environment in any other way. In Germany there are rules and regulations in force for ensuring security at work and health protection when handling such dangerous materials.[3]

Risks for construction staff and visitors

When we start making plans for re-using industrial monuments we often have only a very vague idea of the building involved and the potential dangers inherent in its industrial past. If we decide to repair a building, the first problems which confront us are often the huge costs of cleaning it up and getting it in order. It is quite clear why we have to win over the support of politicians, the media and the general public for what we are doing, for they are basically interested in how useful the site or the building is going to be. But taking it over also involves taking over a huge range of legal obligations to ensure that the lives and health of all the new users—staff and visitors alike—are not put at risk.

Therefore, it is all the more important, from the start, to get a good idea of the levels of pollution and contamination, and the dangers that may result from the many hidden materials. These are typical industrial hazards, and my paper regards them as environmental and health risks for construction workers, staff and visitors alike.

Following a series of spectacular cases in the 1980s, people in Germany have now coined a portmanteau term to describe the problems inherent in old polluted areas: 'Altlasten'. Literally translated, this means 'old burdens'.

In 1993 an expert commission was set up to look at 'contaminated and suspected contaminated sites' and it laid down a step-by-step method of cleaning up the old burdens.

Types and causes of hazards
There are different types of pollution with hazards in industrial buildings:
→ *Primary pollution* from using contaminant building materials.[4]
→ *Secondary pollution* caused by using hazards that have contaminated the structures on an industrial site during its working life:[5]
▫ As a result of normal production processes[6]
▫ As an integral part of the engineering and electrical equipment.
▫ As a result of improperly storing or refilling hazards, or as a result of leakages, accidents and war damage.
→ *Contamination caused by the upkeep of buildings* (cleaning, disinfection, pest control).
→ *Biological hazards* as a result of damage to buildings and neglect; for example, from mildew or pigeon droppings.
→ *Other potential hazards* like emissions of methane gas from old coal mines. These are not only harmful to the environment, but are also potentially explosive within the immediate area of the colliery for years after it has closed down.[7]
→ *Hazards used in or produced by redevelopment measures* have been comprehensively documented. I might briefly add that these include solvents, acids and caustic solutions like artificial resins, but also seemingly harmless materials like cement and welding smoke.

I shall now turn my attention to contamination arising from working processes in industrial buildings. Because of the huge number of laws, rules and regulations, which differ from country to country, I shall restrict myself to the indications in the reading list.

What types of pollution and dangerous materials can we expect to encounter when we are dealing with industrial buildings from the 19th and 20th century? Industrial residues differ according to the type of industry and the site involved. Their history can be investigated with help of experts, contemporary witnesses and specialist literature with regard to specific production processes. Asbestos and mercury are widely known as hazards, but pigeon droppings in disused industrial areas are also potentially dangerous and their health hazards have been generally underestimated to date.

Systematic clean-up procedures
As with the procedures used in cleaning up industrial pollution on disused sites and buildings, I would also like to suggest the following systematic method of dealing with hazards in industrial monuments:

1. Technical surveys and documentation of the site in question—e.g. an engine house—along with all the locations of the machines that are still in place or have been removed, foundations, switchboard plants, etc. Tracking down accumulations of dirt from stains, discolouration, deposits, odours, etc. This is basically very similar to the work of a profiler when investigating a crime.

2. Historical surveys with regard to the work, the production methods, the materials and aids used and also typical emissions. Before deliberate detection, investigation and sampling can be performed, the persons involved must have intimate knowledge of the specific production processes. There are certain typical components in plants and machines that should automatically lead to the suspicion that the sites will have been contaminated by hazards.

3. Clean-up surveys. By this I mean taking samples and investigating suspicious cases, getting expert advice, getting the person or firm commissioning the work to provide you with evaluations and indicate the problems you might expect to meet as a result. If it is impossible to make a detailed list of all sources of danger, it is advisable to measure contaminant levels in the air.

4. The planning, implementation and supervision of clean-ups. Plans should be drawn up before removing or stabilising hazards. All the steps should be systematically listed from working processes, via protective measures and interim storage, to transport and recycling or dumping. Implementation should be closely supervised. Time and cost management are indispensable. Removing pollution and contamination can be a long and expensive business when you have to comply with all the rules and regulations with regard to work and health. In some case it is possible to stabilise the object on site, especially if important parts of the monument are otherwise likely to get lost.[8] During the work care should be taken to protect the 'exhibits'.

5. Documentation of remaining hazards, risk assessment and establishing fixed procedures for handling them, e.g. protective measures to be taken when people are suddenly exposed to them, the installation of collecting tanks in the case of disasters, a timetable for inspections and control measurements, etc.

All these steps should only be performed by experienced experts. Steps 3 and 4 in particular are practically

impossible to implement without the participation of experienced engineering offices. Conservation requirements should be formulated at an early stage and included in the list of services required by the firms who are carrying out the work.

The majority of technical protective measures are not practical when decontaminating hazards in old industrial plants. This means that workers can only be assured of adequate protection if they are wearing protective clothing and follow systematic and disciplined working procedures.

Some general guidelines

→ Residues of liquid fuel and lubricants on sites and machines should be completely collected or drawn off. Any residues that are stuck should be removed where possible. If this cannot be done immediately or completely, for safety reasons, consideration should be given to installing collecting basins.[9]

→ Blast furnace operations produce things like contaminated dusts, sweepings and slag. These can all be found stuck to steel constructions, and for this reason alone they should be removed because they accelerate corrosion. Boiler slag, boiler brick linings and flying dust (for example in chimney stacks) contain high levels of heavy metal.

→ As a rule a systematic search should be made for insulation, gaskets and washers, which could be contaminated with asbestos. Recently there have been a number of different cases where substitutes in the form of artificial mineral fibers have been used. Some of these involve particular problems of their own.

An example of on-site stabilisation

When assessing 'dormant contamination' in a room, due regard must be paid to the concentration of material in the air and the length of human exposure in the room. In an old engine house we found mercury-vapor rectifiers that contained heavy metal in a thick double-walled, closed system. At room temperature mercury is a liquid heavy-metal which gives off vapours that can be inhaled into the body. Measurements of the air in the room have shown that there are only very slight levels of pollution resulting from earlier light soiling in the neighbouring control boxes. These can be cleaned by a specialist firm. Where an engine house is a part of a museum, neither visitors nor staff remain there for eight hours a day as a rule. This means that low levels of pollution can be tolerated. One example of a clean solution to the problem, the use of which is also fascinating in museum terms, is a small mercury arc rectifier in a glass flask placed in a closed showcase, which can be set in motion by visitors at the press of a button.

REFERENCES

1 According to figures in *Greenpeace Magazine* 2007, no. 5, pp. 24, between 1990 and 2010 it will cost around 13 billion euros to clean up the DDR uranium area, formerly the third largest such area in the world.
2 Thus the practice of dumping 750,000 tons a year of diluted acid from titanium dioxide production into the North Sea was legally brought to an end in 1989.
3 German regulations on hazardous materials (relaunched in 2005): New regulations on hazards came into force in Germany on 1 January 2005. One of the main points deals with the assessment of hazards. Companies are duty-bound to investigate and assess all potential hazards, conduct tests for substitute materials, lay down safety measures, inform staff and check all the measures taken. Safety data forms (which must be supplied by producers of hazards) and operating instructions are to be kept on the building site or the worksite respectively. Easy-to-read publications contain detailed explanations of how 'new' hazards in original packing can be recognised by their labels, how they are absorbed into the body, and how to make a rough assessment of the hazard. They also contain a survey of laws, regulations and technical rules that apply when dealing with hazards. Quick and comprehensive ways of getting information can be found on the Internet. See the pages given in the reading list.
4 General building materials like wood preservatives or polluted coats of paint, which can also occur in domestic or administrative buildings, are not dealt with here.
5 Here lies the interface of processing 'old burdens', which are primarily concerned with the effect of hazards in the subsoil. Contaminated buildings do not constitute 'old burdens' according to the definition of the German federal law on soil protection.
6 Typical branch-specific materials are listed in the specialist literature.
7 Nowadays 'mine gas' in the old mining regions like the Ruhrgebiet is deliberately collected and drawn off to be transformed into electricity and heat in a climate-friendly manner.
8 On many occasions we also wish to retain traces of a building's original use, like oil stains on mechanical sites, because of their importance as direct evidence.
9 There are specialist firms that offer services like cleaning tanks and transformers that were filled with oils containing PCB.

BIBLIOGRAPHY

Norbert Tempel, 'Verborgene Schätze' – Zum Umgang mit Gefahrstoffen im Industriedenkmal – Erkennen, stabilisieren, entfernen, *IndustrieKultur* XIII, 2007, no. 3, pp. 22–25.
United States Environmental Protection Agency – Office of Solid Waste and Emergency Response, *Revitalizing*

America's Mills. A Report on Brownfields Mill Project, Washington 2006, www.epa.gov/brownfields/
Agence nationale pour la gestion des déchets radioactifs 'ANDRA' (ed.), *Prediction of Long Term Corrosion Behaviour in Nuclear Waste Systems*, Proceeding of the 2nd International Workshop, Nice, September 2004, F.–Châtenay-Malabry 2005.
Berufsgenossenschaften der Bauwirtschaft (ed.), *Gefahrstoffe beim Bauen*, *Renovieren und Reinigen ('GISBAU-Buch')*, 4. Auflage 2004.
Gerdt Pedall, Rückbau von Betrieben der Porzellanindustrie, in: Bayer. Landesamt für Umweltschutz (pořadatel), *Gebäuderückbau – kontaminierte Bausubstanz* (Fachtagung Augsburg 06.05.2004), Augsburg 2004, pp. 70–73.
Landesumweltamt NRW u. a. (ed.), *Altlastensanierung in NRW*, Düsseldorf 2004.
Bayer. Landesamt für Umweltschutz (ed.), *Arbeitshilfe 'Kontrollierter Rückbau: Kontaminierte Bausubstanz – Erkundung*, *Bewertung*, *Entsorgung'*, Augsburg 2003.
Malte Schumacher – Manfred Grieger, *Wasser*, *Boden*, *Luft. Beiträge zur Umweltgeschichte des Volkswagenwerks Wolfsburg. Historische Notate*, Schriftenreihe des Unternehmensarchivs der Volkswagen AG Wolfburg, Heft 5, Wolfsburg 2002.
Gerd Zwiener, *Handbuch der Gebäudeschadstoffe für Architekten*, *Sachverständige und Behörden*, Köln 1997.
Nationalkomitee der Bundesrepublik Deutschland (M. Petzet) und Lehrstuhl für Denkmalpflege und Bauforschung der Universität Dortmund (U. Hassler), Das Denkmal als Altlast? Auf dem Weg in die Reparaturgesellschaft, in: *ICOMOS Hefte des Deutschen Nationalkomitees* XXI, 1996.
Hans Ludwig Jessberger (ed.), *Sanierung von Altlasten*, Rotterdam 1995.
Heiko Steuer – Ulrich Zimmermann (eds.), *Montanarchäologie in Europa*, *Berichte zum Internationalen Kolloquium 'Frühe Erzgewinnung und Verhüttung in Europa' in Freiburg vom 4.–7. Oktober 1990*, Sigmaringen 1993.
Dennis L. Meadows (ed.), *The Limits To Growth*, New York 1972.

Free IT-solutions on the Web:

- IGS Gefahrstoff-Informationssystem des Landesamtes für Natur, Umwelt und Verbraucherschutz Nordrhein-Westfalen: http://igsvtu.lanuv.nrw.de/igs_portal/index.htm (registration required)
- Schadstoffratgeber Gebäuderückbau des Bayerischen Landesamt für Umweltschutz: http://www.bayern.de/lfu
- GISBAU Gefahrstoff-Informationssystem der Berufsgenossenschaften der Bauwirtschaft, http://www.gisbau.de; bzw. Berufsgenossenschaft der Chemie http://www.gischem.de

Moving beyond the Industrial Museum

An Image of a Broken Path and a Shift in Values

BENJAMIN FRAGNER

Illustration on pp. 127, 128, 129, 130, 131

While in other European countries old water purification and sewage treatment plants were demolished years ago and replaced with new ones, probably owing to the more ready implementation of new technology and a better economic situation, rather than because they paid more attention to water quality, the plant in Bubeneč has survived as a rare and unique structure. And it has survived replete with all its technology and underground spaces.[1] The plant was functional up until the 1960s. It then deteriorated, but there was no money for its reconstruction, demolition, or even for implementing destructive plans for its re-use, for instance, as a water park. That turned out to be good luck, and it was more a matter of chance that none of the proposed projects for the site were realised by the time it was declared a cultural monument in 1991.

This paradoxical tale, with a happy ending, fit well with the atmosphere of the early 1990s, when some heritage enthusiasts grouped around the Section for Industrial Heritage Conservation at the National Technical Museum put together a guide to industrial buildings, published as *An Open-Air Museum of the Industry of Bohemia and Moravia (Industriální skanzen Čechy a Morava*, 1992), a title clearly intended to have two meanings. The booklet contained the first relatively comprehensive outline of under a couple of hundred industrial and technical sites (those most important from an historical and architectural perspective). It was published just shortly after the political system changed in 1989, and thus before this sector was entirely transformed. While over the years that followed arguments for preserving the value of this heritage were greeted with a hesitant response, the prediction in the introduction to *An Open-Air Museum of Industry* began to come true: '*... but it is possible that much of what you see this year will in a year's time no longer be standing*'.[2]

The most famous incident of the 1990s was the demolition of a significant industrial site in Prague, the Ringhoffer Plant in Smíchov (mentioned elsewhere in this publication by Josef Štulc). Production work ceased at that location the same year *An Open-Air Museum* was published. Shortly thereafter the Ministry of Culture launched proceedings to declare the site a cultural monument, but after tense discussions it was stripped of its conservation status at the end of the 1990s. Everything on the site, including the unique spring hammer and hydraulic presses, vanished, and all that remains is a fragment of one wall, now incorporated into a new shopping centre.

Today it is clear that it was not just the solicitous pressure and money of the new investor that proved crucial to this decision. The disparity of opinion and decision-making among experts, local officials and politicians also played a role: industrial structures were still not regarded as dignified monuments, and among professionals, including architects and conservationists, they were perceived as being of too little social significance.

A response to this situation was the first 'Vestiges of Industry' Biennial in 2001, an attempt to bring together contradictory professional interests. The results of this and the subsequent Biennials eventually came to be reflected in the Czech public's relationship to industrial heritage.[3]

The papers that follow in this chapter are accompanied by modern photographic images, offering a report on the current state of industrial heritage in the Czech Republic. This text, however, is instead accompanied by period illustrations, created by contemporary graphic artists, the aim being to provide readers with an idea of the general context of the changing values in this arena, values conveyed in the visual language of contemporaries. These images capture some of the essential qualities of industrial development.

1. Function defined by a vision

The lithograph of the Laura ironworks in Upper Silesia, by Ernest Wilhelm Knippel, dating from 1836, captures changes seemingly right at the moment they began to occur, with just a hint of the more dramatic moments that would follow later. The image depicts something that we continue to have a hard time dealing with, presenting two parallel worlds: romanticised expectations of the future rooted in past experience, a statement on the success of pragmatically minded economic development, and its devastating consequences.

In the geographic space the Czech Republic occupies, the relationship to industry (and now to what remains as its material reminder and is referred to as industrial heritage) was multivalent in nature, received in often almost contradictory terms, positive and negative, variously interpreted according to various standpoints, marked by notions that have little to do with the pragmatic significance of industrial activities. Myths and prejudices accumulated from the past today continue to permeate the decisions that affect the future of industrial heritage, its conservation, destruction, or the option of radical architectural intervention into such monuments.[4]

Here we shall take a brief excursion into history in order to create a clearer picture of the period in which the sites discussed in this chapter originated.

Leaving aside earlier and usually minor technological advances, 1815 is regarded as the year when industrialisation began in the Czech Lands,[5] which at the time, and up until 1918, were a part of the Austro-Hungarian Empire. This was a comparatively delayed wave of industrialisation. Economic changes and industrialised production were made possible by the resumption of peace at the end of the Napoleonic Wars. The years between the 1830s and 1880s marked a key turning point, when the environment, towns, and the character of the landscape all underwent dramatic changes.[6]

The country's new face evolved more distinctly during the second half of the 19th century. Industrial enterprise then, ever increasingly, was invested with various subtexts, having less to do with industry itself, references to Czech, German and Austrian national identity, and an emphasis on the cultural roots of the builder. A postcard designed for an exhibition of architecture and engineering as part of an automobile exhibition in Prague in 1898 summed up this idea in a single artistic vision: puffing smokestacks, an allusion to the thriving economy, before which there stands a young woman, handing a victory branch (undoubtedly Slavic foliage) to a handy worker, and in the background is visible the symbol of successful industrial development—the Industrial Palace from the Jubilee Exhibition. We can read in its architecture that it is 'a sign of the strength of Czech industry and of that technological skill that puts us shoulder to shoulder with the most advanced nations'.[7] It is impossible to overlook the representative function of industrial architecture here. It is also designed to build confidence.

Each new entry in the *Industrial Heritage Register*, which is being developed by the Research Centre for Industrial Heritage at ČVUT, confirms that this outlook was also a factor in the decision to call in prominent building firms and skilled architects to build industrial buildings.[8] Their architectural creations served as a particular kind of company advertisement or calling card, a mark of prestige, and the realisation of very personal tastes and preferences.

This is nothing unusual or never seen before. But the circumstances are different. Any shift in national or political allegiance on the part of prominent figures in the past, or any changes and turns in the priorities and preferences of the present, make it difficult for subsequent generations to deal with the past, leaving them with a kind of cultural and intellectual trauma to cope with.

The following information provides some idea of the scope of the country's building stock. The economic development of the Habsburg Monarchy in the second half of the 19th century slightly trailed that of advanced economic countries to the West, but industrial progress in Bohemia, Moravia and Silesia was more rapid. When Czechoslovakia was founded as an independent state in 1918, 70 per cent of the industrial capacity of former Austria-Hungary was concentrated on the territory of the new state, even though in area that territory had made up only one-fifth of all of the old empire's land. During the inter-war period, foreign capital (mainly German, but also French, English, American and Swiss) had a growing impact on the Czechoslovak economy, and with it industrial production played an important role in consolidating the new state, helping to put it on the map of an ever-changing Europe. Statistics from the 1930s indicate that there were over 40,000 firms in Czechoslovakia, and roughly 450 of them were large plants with more than five hundred employees.[9] For a contextual understanding it is important to note that the technical works and structures tied to that period of development shaped the living environment in this country for the next half century and actually continue do so today.

2. Interrupted continuity

Few could have predicted that even by the time of the Fourth 'Vestiges of Industry' Biennial in 2007 a still obvious feature of industrial heritage in the Czech Republic would be the effects of the interruption in its historical continuity, which often resulted in the undermining of values—political, legal, and property-related—and the element of respect that goes with them. The traditional ideas of 19th-century values, which in this country are associated with the period of Austro-Hungarian rule, have become distorted and conceptually confused, influenced by the break-up of

the Empire and then drowned out by inter-war industrial progress in the vibrant atmosphere of the new state. This was followed two decades later by the *treuhänder* period and the Aryanisation of Jewish property during the German occupation of Czechoslovakia (the Protectorate of Böhmen und Mähren). The renewal of peace in 1945 saw the introduction of the Beneš Decrees, which, amidst claims about the needs of post-war reconstruction, nationalised (even before the coup in 1948, and with a promise of compensation, ultimately unfulfilled) all the most important industries in the territory of then Czechoslovakia: mines, ironworks, foundries, rolling mills, metalworking and electrical engineering firms, precision mechanics, optics, and armament industry, ceramics, textiles, large sawmills, and glassworks, and even food plants, sugar refineries, and large breweries.[10] After 1948 the remaining small factories and small-scale industries and operations were nationalised by the Communist regime.

This course of development alone concisely fills in the subtexts in the perception of industrial heritage and why it has not been so expressly accepted. Even after the political and economic changes that begin in 1989 industrial enterprises are still vividly associated with the programmatic intentions of the Communist era, and as symbols of that, should be done away with as quickly as possible.

Conversely, or simultaneously, industrial architecture and old technology are also viewed as a nostalgic reminder of the pre-war existence of individual firms that no longer exist, echoing with the names of entrepreneurs, engineers, and architects, the fates of individual people, forcibly erased from the popular memory by each subsequent political upheaval or blunder.

Expectations at the start of the 1990s contained ideas shaped by a more personal relationship to property, aimed at preventing the further deterioration of buildings and sites. However, the return of nationalised firms into the hands of the original owners only rarely contributed to the rehabilitation of the values of industrial heritage.[11] Paradoxically, the coupon privatisation scheme that was behind the largest transfer of such properties in reality drew on the principal of collective ownership, and the indecipherable distribution of state property among countless owners served to reinforce that element of anonymity in the public's relationship to industrial buildings and sites for the next several years.[12] A large portion of the building stock, even the most architecturally significant structures, such as Klam Smelting Plants in Blansko, ended up in liquidation, pledged as collateral to banks, and further decision-making on their future was blocked by endless legal suits. Industrial heritage paid the price for the absence of transparency in the legal and financial sectors in the 1990s, as tends to be the case in key historical periods.

This is one answer to a question raised on a visit to an industrial monument during the most recent Biennial: Why have so many sites remained empty even almost twenty years after the transformation, serving no function and left thus to deteriorate to such an extent that they are almost beyond saving?

3. The absence of content

The absence of content is the outcome of this situation. Empty shells designed for old technology or fragments of these shells are usually all we now encounter. Rarely are we presented with the opportunity to see old machines and at least parts of production equipment in operation, and they are impossible to find even in museums (at the Biennial in 2007 Wolfgang Ebert asked why the Czech Republic has no museum of industry and science). We can see them in period photographs and old plans, but with no connection to the function they were designed for. They are now more a metaphor for the passage of time. The experience is not unlike that of perusing sketches of machines drawn by students at the Prague polytechnic school in the 19th century; we are given no real inkling of how they functioned—they remain an abstract image, a piece of graphic art, rather than a picture of a machine.

With just some exceptions, one of them being the above-mentioned Old Sewage Treatment Plant in Bubeneč, the remains of historical technology almost vanished entirely during the economic transformation. The attempt to quickly cash in on the valuable bits that were left in the closing factories and mines resulted in the selling off of history for the price of scrap, without any chance to document what was there or draw in collectors or relocate materials to other sites. Old technology ended up on the scrap heap or in the dump like useless old company files.

At the time when the list of sites was being compiled for inclusion in *An Open-Air Museum* the contents of various structures were, in the literal and figurative sense, still identifiable, tangible, and traceable. This first, hurried profile of industrial heritage in the Czech lands from the 1980s and early 1990s mainly served the function of simply documenting that industrial structures worthy of attention even exist.[13] It was only when the fear emerged that what had been, would soon be lost did to a more urgent effort emerge to recognise the values at risk and what they entail. Examples of pragmatic re-use of industrial sites also began to accumulate.

However, the ambiguous relationship has now turned into a dispute over content. How should industrial heritage be treated, and once it loses its original function, what should that vacancy be filled with, especially if, after the removal of technology, all that usually remains for future generations to interact with is unique architecture, an identity of place, authentic structures and original structural details, and the intactness of a preserved structure? An exhibition recently organised by the Research Centre for Industrial Heritage dealt mainly with re-use, as an opportunity to fill a vacuum.[14]

With the cycle of Biennials over, the situation is quite different. A billboard on a building in Karlin advertising flats confirms the growing popularity of the theme of industry, and industrial architecture has become a desirable commodity in the real estate market.

But in the sharp contours of past experience with dozens of conversion projects and proposals for alternative tourist destinations it is already possible to detect a paradox in the search for possible paths of conservation: the risk that what content still remains could also be cleared away, resulting in the loss of all that was left of that legacy. The flipside of this new interest is the suddenly more imminent threat to those very values that, somewhere at the start and root of this interest, were its driving reason and motivation.

REFERENCES

1 The Old Sewage Treatment Plant in Bubeneč was built in 1901–1906 by Quido Bělský's building company, based on a project created by the well-known European expert William Heerlein Lindley, who in 1893–1894 also designed the Prague sewer system. The plant was in operation until 1967. Both it and its technology have been protected heritage sites since 26 April 1991. In 1992 the Ecotechnical Museum Foundation was formed, which then turned into Ecotechnical Museum. The operations, reconstruction work, and restoration of old technology have been financed from the Museum's revenue and from renting out the space for social events and for filming Czech and foreign films. This is a unique example in the Czech Republic of a model based on a combination of museum and commercial functions, while consistently respecting the authentic atmosphere of the space. www.ekotechnickemuseum.cz.
2 Eva Dvořáková – Benjamin Fragner – Miloš Matěj – Jiří Merta – Zdeněk Rasl – Tomáš Šenberger, *Industriální skanzen Čechy a Morava / An Open-Air Museum of the Industry of Bohemia and Moravia.* Supplement T 92. Prague 1992, no. 5–6.
3 The first 'Vestiges of Industry' conference took place in the Old Sewage Treatment Plant in June 2001. It drew on previous activities of the Section for the Protection of Industrial Heritage at the National Technical Museum, and it prefigured the emergence of the Research Centre for Industrial Heritage at the Czech Technical University in Prague in 2002. The second conference took place in June 2003, the third in September 2005 (with events in other locations: the travelling exhibition of Working Heritage, including Czech participation, at the Old Town Hall, an exhibition of current projects for converting industrial architecture held in the industrial site of Karlin Studios, and exhibitions and performances in Kladno), and the fourth 'Vestiges of Industry' Biennial took place in September 2007, with events also held in Ostrava, Liberec and Kladno. A summary of activities can be obtained at www.industrialnistopy.cz.
4 The Industrial Heritage Register of the VCPD ČVUT is also used as a source of information for commenting on proposals to grant or remove conservation status for particular sites. Based on the experience of the past five years it is clear that on the one hand there is growing popularity and increasing pressure from public opinion to preserve industrial heritage as a cultural source of sustainable development, while on the other hand there are more and more reports of industrial sites that have been demolished because it was said that they were obstacles to new construction. For example, at the time this publication went to press, a request had been submitted to strip the former railway grounds in Prague-Bubny of its conservation status, and plans were in the works to demolish in Buštěhrad near Kladno another of the breweries that are so characteristic of the towns of Bohemia and Moravia.
5 Ivan Jakubec – Zdeněk Jindra, *Dějiny hospodářství českých zemí od počátku industrializace do konce habsburské monarchie*, (The History of the Economy of the Czech Lands from the Start of Industrialisatin to the End of the Habsburg Monarchy), Praha 2006, p. 156.
6 Milan Myška, The Industrial Revolution: Bohemia, Moravia and Silesia, in: Mikuláš Teich – Roy Porter (eds.), *The Industrial Revolution in national context*, Cambridge 1996, pp. 247–264.
7 Rudolf Jaroslav Kronbauer, *Naše Jubilejní výstava* (Our Jubilee Exhibition), Praha 1891, p. 42.
8 The Register of the VCPD ČVUT is divided into three parts: a database of sites, a database of regions, and a database of authors; http://vcpd.cvut.cz.
9 Eduard Kubů – Jaroslav Pátek (eds.), *Mýtus a realita hospodářské vyspělosti Československa mezi světovými válkami* (The Myth and Reality of Economic Advancement of Czechoslovakia between the Two World Wars), Praha 2000, p. 89 and 96.
10 This refers to Presidential Decree No. 100/1945 Coll., of 24 October 1945, on nationalising the mines and some industrial enterprises, and Presidential

Decree No. 101/1945 Coll., of 24 October 1945, on nationalising some enterprises in the food industry. The reason given was the need to establish conditions necessary for the post-war development of Czechoslovakia, but, as is the practice in democratic countries, it was to be done with compensation. That, however, never occurred, as the Communist coup occurred shortly after in 1948. The decrees are generally and erroneously associated with Presidential Decree No. 108/1945 Coll., of 25 October 1945, on the confiscation of enemy property and the National Renewal Funds, on which basis industry owned by Germans and Hungarians (with a few exceptions) was confiscated and nationalised without compensation.

11 Restitution was executed in accordance with Act No. 403/1990 Coll., on mitigating the effects of some property injustices, and especially according to Act No. 87/1991 Coll., on extrajudicial rehabilitations, which applied only to claims pertaining to nationalisation that occurred as of 1948. As mentioned elsewhere, given that almost all of the most important industries were nationalised before that time, restitution only applied to a fraction of all the structures and technology within the scope of interest of industrial archaeology.

12 Statistics on privatisation vary considerably in this regard. Robert Holman, an economist familiar with official sources indicates (Robert Holman, *Transformace české ekonomiky*, *Centrum pro ekonomiku a politiku*, Praha 2000) that out of the total sum of property privatised in the big privatisation wave, with a book value of 780 milliard CZK, restitution accounted for only 25 milliard CZK, while property worth 333 milliard CZK was privatised in the coupon privatisation scheme, and 237 milliard CZK of property was privatised in direct sales.

13 The earliest research conducted in the 1990s put less emphasis, for example, on determining the author of the work. A characteristic feature of this period of development was a discussion that, looking back now, seems incomprehensible: what to call the buildings? The names that were most strongly fixed in the public mind in the early 1990s were the names of the national and state enterprises that had replaced the original names of the founding firms when they were nationalised and confiscated in the 1940s and 1950s. The question was which names should be used or which historical period should be given preference. To date this is the source of the lack of uniformity in the designations for industrial monuments even in scholarly literature, and for unaware readers it creates the impression that two different buildings are being discussed. For this reason the Industrial Heritage Register has, ever since it was set up, tried consistently to adhere to using the name of a structure at the time of its origin, as long as such information is available.

14 This discussion was set off by an exhibition on the Architecture of the Conversion of Industrial Heritage in the CR, organised by the Research Centre for Industrial Heritage on the occasion of the 'Vestiges of Industry' Biennial in 2005. It assembled 34 examples of conversions of industrial buildings in the Czech Republic since 2000. Benjamin Fragner – Alena Hanzlová (ed.), *Industriální stopy – Architektura konverzí průmyslového dědictví v ČR*, (Vestiges of Industry – The Architecture of the Conversion of Industrial Heritage in the CR) Exhibition catalogue. Prague 2005.

Industrial Heritage and the Limits to Its Institutional Conservation in the Czech Republic

EVA DVOŘÁKOVÁ

Illustration on pp. 135, 137, 138, 139, 140, 141, 142

The function of heritage conservation is to document and protect the material evidence of the evolution of technology, a record of technical progress as one of the key indicators of society's development. However, as a professional discipline, heritage conservation has primarily been shaped by art history, and that is perhaps why in the past the issue of the protection of technical monuments was not granted the same level of importance as the conservation of church monuments, profane architecture and objects of art.

Legislation designed for the protection of cultural heritage was already being formulated during the First Republic, but it was greeted with incomprehension, especially in church circles, and the first act on cultural monuments was not enacted until 1958.[1] The tool of this legislation was the Central Cultural Monuments List, which mainly listed monuments of art history, but also included some well-known technical structures, mostly dating from much earlier periods. The list initially counted around 30,000 sites, of which only around

1,000 were of a technical character. Moreover, given the limited research in the field of technical heritage, the documentation of technical monuments tended to be unbalanced in terms of the sectors it covered. It was not until a new act was issued in 1987 that a systematic approach to listing sites was made possible.[2] This new act, which still applies in amended form, made it possible for any citizen or group to submit a proposal to declare a site a cultural monument. This set the much-needed process of regularly listing new sites in motion, but it did not proceed quickly enough, especially given the insufficient amount of staff working for heritage conservation institutions. At that time the view taken of the conservation of cultural heritage dating from the late 19th and early 20th centuries underwent a radical change. The historicist style in which much of the industrial heritage stock was built began to be perceived by art historians as a part of our cultural heritage.

The Section for Industrial Heritage Conservation, a voluntary organisation that emerged spontaneously in the second half of the 1980s, incorporated under the Club of Friends of the National Technical Museum, largely took on the task of gradually listing monuments dating from the times of the Industrial Revolution.[3] One of the goals of the members of the Section for Industrial Heritage Conservation, alongside organising exhibitions and promoting technical heritage, was to search for and document industrial objects from an earlier period that could be recommended for conservation. In this activity they provided a great assistance to the work of heritage conservation professionals.

Given the fact that not every branch of the Heritage Institute yet has a specialist in monuments of science, production and technology, there was a great need for the work the Section performed. The only branch of the National Heritage Institute (NPÚ) that has a department devoted to the protection of technical monuments is the regional branch in Ostrava. The other branches deal little with this agenda, and usually it is assigned to one expert staff member whose job is to work on the entire heritage stock of one or two districts. However, knowledge of more than one field and cooperation with experts is necessary for a proper understanding of industrial heritage.

Regularly updating and adding to the Central List requires being able to identify and evaluate the surviving stock of technical heritage in the field. Since the mid-1990s research funded by the Czech Ministry of Culture has been a major contribution to this.[4] Such research has been coordinated in the past by the Head Office of the NPÚ and the regional branch in Ostrava, and conducted in cooperation with the National Technical Museum in Prague, the Technical Museum in Brno, and the Faculty of Architecture at the Czech Technical university (ČVUT). There is research still in progress on the industrial heritage of the 19th and 20th centuries, undertaken by the above-mentioned Ostrava branch.[5] It is divided into two parts: ground research (i.e. noting surviving technical objects in the field) and sector research—i.e. research in relation to the particular sector of production. Once the information gathered has been evaluated, it is possible to proceed to submitting a qualified proposal for declaring a site a cultural monument, and this leads to a balancing of the disproportions on the Central List. At present the Central List contains 40,000 cultural monument sites, of which just over 2,800 are technical and industrial monuments.[6]

The advancement of knowledge and especially the documentation of industrial heritage in the Czech Republic has benefited greatly from the work of the Research Centre for Industrial Heritage at ČVUT; its database, the Industrial Heritage Register, contains information from conservation research and conversely is itself a source of information in the process of inscribing industrial heritage sites on the Central List of Cultural Monuments.

One of the biggest challenges heritage conservation faces in the Czech Republic is the task of preserving technology and equipment. Despite some losses, technology and equipment is still being discovered in research in the field, but often these are large, bulky pieces of technology. Their conservation is not currently a key point on the agenda of the Heritage Institute, but it is a problem that urgently requires a solution, and it is necessary to come up with ways of financially subsidising their relocation or preservation.

Although after 1989 it seemed that in the aftermath of forty years of devastation the view of technical and industrial heritage would change, unfortunately this has not been the case. Prejudices persist, further reinforced by a perception of industrial objects as relics of '*capitalist exploitation*' and by the idea of '*let's build everything anew and better*' that was so heavily promulgated under socialism.

One route to changing the general perception and approach of the public to the preservation of industrial heritage, which need not necessarily be centred on heritage conservation, is the creation of a special programme of study at the university level. While studies in industrial archaeology are offered at some universities, they are rare, and more or less lie within the scope of classic archaeology. I am very pleased that

a newly accredited study programme in Sustainable Development and Industrial Heritage has recently been launched at the Civil Engineering Faculty at ČVUT. This is a major step forward, as, I believe, the path to conserving industrial heritage is not just through declaring these objects to be cultural monuments; it is also necessary to integrate unprotected industrial objects by means of their cultivated renewal and conversion to modern life.

REFERENCES

1 The digest of laws of the Czechoslovak Republic, section 8, issued 3 May 1958, volume 1958 as Act No. 22/1958 Coll., On cultural monuments, 17 April 1958.
2 Act No. 20/1987 Coll. Czech National Council on State Heritage Conservation, as amended in Acts No. 242/1992 Coll., No. 361/1999 Coll. and No. 61/2001 Coll., No. 122/2000 Coll., No. 132/2000 Coll., No. 146/2001 Coll., No. 320/2002 Coll., No. 18/2004 Coll., No. 186/2004 Coll., No. 1/2005 Coll., No. 3/2005 Coll., Decision of the Constitutional Court of the CR No. 240/2005 Coll., Act No. 186/2006 Coll., Act No. 203/2006 Coll., and Act No. 158/2007 Coll., effective 2 July 2007.
3 The Section for Industrial Heritage Conservation was founded on 1 January 1986.
4 A programme project of the Ministry of Culture of the Czech Republic 'Research on Industrial and Technical Sites and Objects' (1996–2001) PK96P050PP002; manuscript lodged in the National Heritage Institute in Prague.
5 Research agenda of the National Heritage Institute no. IV – MK07503233304, 'A Qualified Identification, Scientific Evaluation, Documentation and Registration of Cultural Heritage of the 19th and 20th Centuries (2005–2011)' – Research Assignment No. 401 – Ground, Area, and Sectoral Research on Industrial Heritage.
6 Central List of Cultural Monuments, URL: http://monumnet.npu.cz/monumnet.php; http://monumnet.npu.cz/pamfond/hledani.php.

The Czech Lands as Part of the European Industrial Area

TOMÁŠ ŠENBERGER

Illustration on pp. 146, 147, 148, 149, 150, 151, 152

In tourist guidebooks and in advertising, Prague is often referred to as 'the heart of Europe'. If we look at a map of Europe, we would have to say that, geographically speaking, there is some truth to that statement. After the division of Czechoslovakia in 1993, owing to its centrality, the Czech Republic found itself in a similar situation as that of Prague. In discussions about the Czech Republic—Bohemia, Moravia and Silesia—and Europe in the context of industrial heritage, it is not the country's current situation that counts but rather the period when the process of industrialisation was under way and industrial heritage was just beginning to emerge. This is the period from the second quarter of the 19th century, when the Czech Lands were first part of the Austrian Empire and then (from 1867) the Austro-Hungarian Empire. By that time industrialisation was already in full swing, and the Czech Lands were among the most industrialised parts of the empire. In 1918 these regions formed the foundation (minus a part of Silesia) of the Czech part of the newly established state of Czechoslovakia. However, at the time the construction of basic industry, with just some exceptions, was complete and in the following period it was further developed and with new technologies and public service objects.

There is an incredible number of industrial objects on Czech territory to provide evidence about the age of industrialisation—mines, smelting works, various types of factories, numerous storage and transportation-related structures, and even preserved workers' settlements. Objects of industrial heritage are distributed unevenly across the Czech Republic. There are some areas with a large concentration of former industrial objects, and then there are other areas where there is very little in the way of such remains. Exceptions are the food industry and the brewing industry, both of which are surprisingly evenly distributed throughout the country. This is evident in a plan from 1912 showing the Distribution and Organisation of Breweries on the Lands of the Czech Crown. At that time there were over 1,000 brewery structures in the historical network of such sites. Other industrial sectors tend to be grouped in localities centred on the source of material or energy they relied on, or in connection with the availability of human resources, a market or transit routes. A map from the 1920s shows the locations in which the textile industry was based, which tend to be concentrated in the foothill regions along the country's northern border, stretching into Northern Moravia, and also into the area of Czech-Moravian Highlands. In addition

to the availability of energy sources and workers, the distribution of this industry was related to the existence of the right micro-climactic conditions for textile production.

At the end of the 1980s, in then Czechoslovakia, a group of volunteers grouped around the National Technical Museum in Prague (see the text by Eva Dvořáková) set out to identify and chart objects of industrial heritage in order to create a foundation for the evaluation of Czech industrial heritage and comparisons at a domestic and European level. The aim was to awaken public interest in this unfamiliar topic and inform them about interesting examples of industrial heritage. The first published information on industrial heritage emerged at the start of the 1990s with the publication of two simple guidebooks: *An Open-Air Museum of the Industry of Bohemia and Moravia* (*Industriální skanzen Čechy a Morava*),[1] which contained under two hundred of the most interesting industrial heritage sites known at the time, and *A Guide to the Technical Monuments of Bohemia, Moravia and Silesia* (*Průvodce po technických památkách v Čechách na Moravě a ve Slezsku*),[2] containing a list of technical monuments registered to that time. An important role in creating public awareness of this topic was a series of articles published in *Technical Magazine* (*Technický magazín*) under the title 'A Step towards Protecting Technical Monuments'.

In the mid-1990s, systematic research began on industrial and technical objects and sites as part of a project supported by the Ministry of Culture, and that research continued for five years. The results of the project, supplemented by the results of other local studies—specifically that of the Heritage Institute in Ostrava conducted in an area of coal mining and related production—provided the core material for the preparation of a four-volume encyclopaedia on *Technical Monuments of Bohemia, Moravia and Silesia* (*Technické památky v Čechách na Moravě a ve Slezsku*).[3]

In 2002 the Research Centre for Industrial Heritage was founded at the Czech Technical University, which signified an important step in the process of collecting information on industrial heritage and raising public awareness about it. The VCPD created a database of industrial sites that it regularly updates in cooperation with other organisations. This database, the Industrial Heritage Register, gathers all the available information on industrial sites in the Czech Republic.[4] This information is then shared with the professional community and the public in various ways, for example, in conferences, exhibitions, seminars and publications. The majority of sites in the database have a link to a map localisation and GPS data, which opens up new opportunities for using the information in tourism. It is possible, for example, to search for particular sites suited to various purposes, such as revitalising a selection of traditional tourist destinations, or creating thematic trails as alternative forms of tourism, which in recent years has been growing in popularity. The VCPD uses the source materials to prepare technical guidebooks, but unlike previous publications focusing on technical monuments, these books are systematically prepared in relation to the concept of industrial heritage. Given the method of processing information and the practical public uses, the outcome is almost always centred on a particular, precisely marked out locality, and consequently it can also form the basis for hooking up with European industrial routes.

In the period since 2005 the Register data has been used to prepare the following publications, all of which are suitable for use in the tourist industry: *Industrial Trails through the Bohemian Mid-West* (*Industriální cesty Českým středozápadem – Kladno, Kladensko, Slánsko, Berounsko a Rakovnicko*),[5] a guide and maps to one of the most industrialised regions in the Czech Republic; *Industrial Prague* (*Pražský industriál*),[6] a guide to industrial objects in Prague, published twice in quick succession, the last time in 2007 as an extended edition. The most recent publication, *Industrial Liberec* (*Industriál Libereckého kraje*),[7] was conceived in a similar vein.

In addition to surveys of industrial heritage in particular places, the data have also been used to prepare typologically focused publications, for example *Waterworks in the Landscape* (*Vodní díla v krajině*),[8] proceedings from a conference held on a boat in 2006. Another example is the annual Book of Construction (*Stavební kniha*), published under the auspices of the Czech Chamber of Certified Engineers and Technicians and other organisations. In 2005 the theme of the *Book* was '*Interwar Industrial Architecture*',[9] and in 2007 it focused on '*Czech and Moravian Breweries*',[10] presenting a selection of almost fifty structures divided into four chapters: buildings still producing beer, buildings with another function, buildings abandoned and in decline, and sites that no longer exist. The publication *Industry_Memory_Perception* (*Industriál_paměť_východiska*),[11] published on the 300th anniversary of the founding of the Czech Technical Univeristy, also has a typological focus. The book contains authentic images of more than seventy structures and sites recorded between 2003 and 2007.

Similar activities aimed at promoting public awareness of industrial heritage are pursued by other institutions as well as the VCPD. The Technical Museum in Brno

has prepared a guide to the *Moravian Karst Iron Trail*,[12] and projects incorporating technical monuments into tourism are also prepared in other regions of the Czech Republic.

In such systematically documented regions it is already possible to design various tourist routes and prepare them to become a part of the European Route of Industrial Heritage. In the Declaration signed by the national representatives of TICCIH and the organisers on the occasion of the Third International Biennial 'Vestiges of Industry' in Prague in 2005, support was expressed for industrial tourism as a tool to help increase the interest in industrial heritage among the professional community and the public and among political bodies. Among the points mentioned in the Declaration is the following:

'*The targeted integration of European industrial heritage routes and industrial tourism should contribute to the promotion and interpretation of industrial heritage and to the application of comparable value criteria and to the confirmation of cultural identity within the Europea space.*'

REFERENCES

1 Eva Dvořáková – Benjamin Fragner – Miloš Matěj – Jiří Merta – Zdeněk Rasl – Tomáš Šenberger, Industriální skanzen Čechy a Morava / An Open-air Museum of Industry, *Technický magazín T92* XXXV (supplement), 1992.
2 *Průvodce po technických památkách v Čechách, na Moravě a ve Slez*sku, Prague 1993 (Rozpravy Národního technického muzea no. 129).
3 Hana Hlušičková (ed.), *Technické památky v Čechách, na Moravě a ve Slezsku*, Vols. I.–IV., Prague 2002–2004.
4 The Register comprises three interconnected components: a database of objects, a database of authors, and a database of regions. It contains almost 10,000 entries, which are accessible by Internet. In 2005 it was launched on the web site of the VCPD (http://vcpd.cvut.cz) and in a separate publicly accessible interface that can call up a list of all the entries; 1,250 are currently active, another 2,000 entries are being prepared for release.
5 Eva Dvořáková – Tomáš Šenberger, *Industriální cesty Českým středozápadem / Industrial Trails through the Bohemian Mid-west*, Prague 2005. – Maps + CD, Prague 2007.
6 Lukáš Beran – Vladislava Valchářová (eds.), *Pražský industriál – technické stavby a průmyslová architektura Prahy* (2nd edition), Prague 2007.
7 Lukáš Beran – Vladislava Valchářová (eds.), *Industriál Libereckého kraje – technické stavby a průmyslová architektura*, Prague 2007.
8 Lukáš Beran – Vladislava Valchářová (eds.), *Vodní dílo v krajině*, Prague 2006. Proeceedings from a conference of the same name organised by the Research Centre for Industrial Heritage ČVUT on 21 June 2006 and held on a boat '*Malše*' during a river excursion from Poděbrady to Hořín.
9 Team of authors, *Stavební kniha 2005. Meziválečná průmyslová architektura*, Brno 2005.
10 Team of authors, *Stavební kniha 2007. České a moravské pivovary. Stavební dědictví tradičního výrobního odvětví*, Brno 2007.
11 Eva Dvořáková – Benjamin Fragner – Tomáš Šenberger, *Industriál_paměť_východiska*, Prague 2007.
12 Věra Souchopová – Jiří Merta – Jiří Truhlář et. al., *Cesta železa Moravským krasem*, Blansko 2002.

The Fight for the Real Value of Industrial Heritage in Prague

The Case of Masaryk Station

JOSEF ŠTULC

Illustration on pp. 155, 156, 158

The struggle for the protection of monuments and specific parts of the historical City of Prague has existed since the late 19th century. However, this effort did not apply to industrial structures. On the contrary, almost throughout the 20th century, works of technology and industrial objects remained outside the interest of conservationists and heritage officials. But with the demolition of Těšnov Station in 1985, a voluntary group came together to focus on researching and documenting industrial monuments. Unfortunately, valuable industrial complexes are still being mercilessly demolished, even with the knowledge of their true value. Even one of the most valuable Prague complexes is at risk: Masaryk Station,

an outstanding structure designed by the engineers Antonín Jüngling, Jan Perner and Karel Schön, dating from 1844–1845. The National Technical Museum has proposed a project to set up a Railway Museum in the now unused railway buildings, which could house the massive and extremely valuable collection of 120 historic railway vehicles. The project has experienced dramatic twists and turns in the face of competition from the interests of various developers, who want to build on what is currently Masaryk Station's yard. Developers see this as lucrative land in the centre of the city suited for administrative and commercial buildings. For now it seems that the museum is winning this dramatic battle and will be able to realise its intentions. This will be a gift to Prague, enhancing the spectrum of its extraordinary cultural potential.

Industry in Images

The Iconography of Industrial Architecture and Technical Buildings in the Czech Lands

VLADISLAVA VALCHÁŘOVÁ

Illustration on pp. 161, 162, 164, 165, 166

According to Prof. Marilyn Palmer at the University of Leicester, the work of industrial archaeology is essentially about comparing field data with the findings in archive research.[1] To this end documents from archives and libraries are a rich source of visual materials, in the form of industrial albums, photographs, postcards, specialised journals, company press materials, maps, plans and works of art. These resources help make the industrial past easier to grasp in its economic, social and cultural context in general. However, it is necessary to take a critical approach to such documents and take into consideration who created the document and what purpose it served.

Industrial albums: From the mid-19th century industrial albums were used for promotional purposes. They provided an idea of the economic development and the distribution of nationalities in industrial regions. The Czech borderland regions were among the most industrialised areas in the Austro-Hungarian Monarchy. The town of Liberec was a major base of textile production and a centre of the German-speaking population. The first industrial album in the Czech lands was *Album der Industrie des Reichenberger Handelskammer-Bezirks*, an album of industry within the jurisdiction of the Liberec Chamber of Commerce (encompassing the Mladá Boleslav region, the Jičín region, Hradec Králové region, and the Litoměřice region) covering the period of 1858–1862, and today it offers a unique collection of images of factory exteriors.[2] It was published by the Secretary of the Chamber of Commerce, Anton Anchiringer (1812–1873), a close colleague of Johann Liebieg, a prominent Liberec entrepreneur, who helped organise the Society for the Construction of the North-South-German Railroad. The album contains ninety-six full-page illustrations accompanied by written profiles of the most important factories in the area, especially in the textile industry. The structures in the album seem impressive, commanding, and in the text Anschiringer exaltedly describes them as 'industrial palaces'. The black-and-white lithographs, with colour, ground romantically bring to life the age of ladies and gentlemen, travelling by train, accompanied by their children and dogs. In the profiles, simple information on the origin of the buildings, the machinery and operations, production, and the number of employees mixes with topographical, historical passages describing the landscape and nature. Forty years after this album was published, a representative album titled *Die Gross-Industrie Österreichs*[3] began being published in Vienna (the first in 1898, then in 1908–1910), initially to coincide with the jubilee celebrations of Emperor Franz Josef. The albums were intended to become 'a document of its age hailing the greatness of Austrian work for future generations to hear'. The opening chapters on each sector were devoted to a description of the field, technical inventions, trade balances, and possible regulations; this was followed by panegyric profiles of different enterprises, listing the technological equipment of the factories and highlighting news about awards earned at industrial exhibitions, etc. The thematic spectrum of the accompanying illustrations is broad and the depicted technology diverse: alongside glimpses of the industrial landscape and factory exteriors and interiors, there are also images of machines, technological processes, and portraits of industrialists, created in lithographs, ink drawings, watercolours, and, less often, also photographs. These compendious volumes were published by the Viennese publisher and bookseller

Leopold Weiss and the painter Erwin Pendl, and well-known graphics firms, such as F. Hilscher – Reichenberg, were involved in the work on them. Some of the full-page illustrations, especially the gouache and watercolours by Hugo Charlemont or the already mentioned Erwin Pendl[4] are artistically high quality, but they are also extremely informative. The promotional images printed in three albums of sugar refiners that were put out by the Joint-Stock Machine Works Company, formerly Breitfeld, Daněk and Co., for the Jubilee Exhibition in Prague in 1891, represent another type of promotional material, showcasing the advanced level of industry in Bohemia. Colour diagrams, the work of anonymous engineers and technicians, provide information on the structural elements of individual objects, their machinery, and their layout. This kind of patriotic subtext could also be seen in the work undertaken by Jaroslav Preiss,[5] who collected photo-documentation of factory interiors and exteriors and published it in a volume titled *The Czech Textile Industry in Words and Pictures* (*Český průmysl textilní slovem i obrazem*) in 1909. It contains photographs of textile plants all over Bohemia and Moravia (in Náchod, Humpolec, Ústí nad Orlicí, Prostějov, and other locations), taken mainly by the studio of Bruner-Dvořák, and while they were intended as promotional materials they were also aimed at building national confidence. Numerous such albums were published before the First World War, either sector-oriented or focusing on particular firms (*The Album of Top Czech Enterprises/Album předních podniků českých*, *The Album of Machine Works/Album strojíren*, *The Album of the Building Industry/Album stavebního průmyslu*, etc.). After the founding of Czechoslovakia, the album *Large-scale Industry in the Czechoslovak Republic* (*Velkoprůmysl Československé republiky*), published in 1923 by Becher and Co. Industrial Press in Prague and edited by Ernst Pfohl, came across as somewhat anachronistic.[6] The binding of this Czech-German-French-English language publication was decorated with the bronze of Mercury by Jaroslav Horejc, and the list of firms and their business information was accompanied by high-quality images of their factory grounds, created by the graphics firm of M. Schulz.

Photography as a medium for capturing the agricultural landscape as it gradually transformed into an industrial landscape, depicting railroads, mines and factories, working methods and procedures, and manufactured products, was recently showcased in an exhibition titled 'A Portrait of the Industrial Age'.[7] The oldest photographs, preserved in the Archives of the History of Technology and Industry of the National Technical Museum in Prague, date from the 1860s. The landscape north of Pilsen, where chemical, glass-making and mining industries began developing in the mid-19th century, were the subject of the photographs, which were taken by Otto Bielfeldt before 1872, and commissioned by Johann David Starck's chemical plant to be presented at the World Fair in Vienna in 1873. The building of the first railroads—bridges, tunnels, cuttings and embankments—is depicted in series of photographs taken by the Viennese photographer Joseph Löwy in 1870–1871 (focusing on the line of the Austrian Northwest Railroad running from Vienna through Moravia to Trutnov), Ignác Kranzfelder (the Pilsen–Železná Ruda line) and Josef Šechtl (the first electrically powered line between Tábor and Bechyně). Local photographers were routinely commissioned to photograph industrial architecture (railway stations, breweries, etc.) from the moment the foundation stone was laid, during the site's construction, and up to its ceremonial opening. Period photo-albums that chronologically follow the process of construction of an electrical power plant, a bridge or waterworks, taken by the building company as documentation for its own use and for the client, are today useful for determining the original appearance of the site and for dating, but they also provide evidence of the technology used in construction at the time and the social standing of the firm. A special category consists of photo-documentation of technological procedures and products, and documentary shots of interiors with people at work, used for company publicity. The Prague photographer Jindřich Eckert took similar photographs for the Prášil Bros. Bridge-Building Company of their production of iron-rivet structures, and for Inwald glassworks in Zlíchov he took a series of photographs of glassmakers and their safety accessories.

Industry magazines or special editions, used mainly in the building industry, presented illustrated reports on new constructions and materials. One of the first such magazines, published from 1836, was the Viennese *Allgemeine Bauzeitung*, which provided information for example about chain bridges, the most admired technical constructions of their time. *Zeitschrift des Österreichischen Ingenieur- und Architekten-Vereines* was a magazine that from the mid-19th century focused on the architecture of engineering and functional structures, mainly in connection with the spread of the use of iron structures for large spans, where traditional civil engineering methods had proved inadequate, and from 1866 a Czech version of this periodical was also published, as *Reports on the Collaboration of Architects and Engineers in the Czech Kingdom* (*Zprávy Spolu architektů a inženýrů v Království českém*). When at the start of the 20th century the use of reinforced concrete spread, sketches and photographs of factories, bridges and other technical structures, mainly in German-speaking regions, were printed in the monthly

Der Industriebau,[8] published in Leipzig from 1909, and in the bimonthly *Beton und Eisen*, founded by the concrete expert Fritz Emperger in Vienna. Firms specialising in the planning and construction of industrial buildings offered new patented and innovative goods promising a healthier and safer production process, better lighting conditions, and fire protection, promoted in illustrated advertising materials and 'portfolios' of completed structures.[9] Period images of breweries, sugar refineries, etc., as well as plans and photographs of technological equipment, can be found from the end of the 19th century in illustrated magazines such as *Brauer-Zeitung Gambrinus (Kvas)*, *Sugar Refinery News* (*Listy cukrovarnické*), *Textile Horizons* (*Textilní obzor*), which were published by various associations and syndicates. At the time of the founding of Czechoslovakia, the main periodicals focusing on technical buildings and industrial architecture from a technical point of view were *Reports on Technology-Based Public Services Zprávy veřejné služby technické*, published by the Ministry of Public Works) and *The Journal of Czechoslovak Engineers—Technical Horizons* (*Časopis československých inženýrů – Technický obzor*), and to some extent also *Construction* (*Stavba*), *Style* (*Styl*), *Builder* (*Stavitel*), *Architect SIA* (*Architekt SIA*), and others. Advertising magazines included *Success—A Magazine for the Industrious* (*Úspěch – Magazín snaživých*), which from 1928 presented profiles of prospering entrepreneurs, often portrayed through the images of their factories. Jubilee publications could also be of a promotional character, such as those published to commemorate the anniversary of the founding of a building contractor company or to coincide with celebrations of the foundation of the republic.[10]

Company stationery and printed materials included various materials, such as letterhead, accounts, price lists, stocks, visiting cards, advertising brochures. From the last quarter of the 19th century these materials would often make use of images of the firm presented in the form of vedute, showing a topographically very precise reproduction of the depicted scene. From the start lithographs were the most common technique, and one of the oldest examples of this type of material is company materials used in 1862. Although photography was starting to spread at this time, in lithographs the images could be combined to form a company tableau, and then other elements could be added to the composition, such as the advertising text, symbols of the sector the company operated in, awards from industrial exhibitions, and business information (trademark, account number, address, etc.). The depictions of factory grounds from an axonometric and bird's-eye perspective invariably incorporated signs of prosperity into the scene—smoking stacks, or frequently references to the proximity of a railroad. However, in the effort to underscore the portrayed enterprise's importance there was a tendency for the graphic artists to disproportionately increase the size of the object or distort the building's proportions. Firms specialising in lithographic work produced the company materials and stationery (e.g. Ed. Strache in Varnsdorf). At the start of the 20th century lithography was replaced by collotype, autotype and later offset printing. Artistically letterhead mirrored the era's tastes for secessionist or art deco ornamentation or functionalist austerity. When the period of free enterprise ended in 1948, this iconographic source of considerable importance, especially for the field of industrial archaeology, was forgotten—the current situation in research in this field has been summed up elsewhere by Prof. Ivo Hlobil.[11]

Technical and engineering sketches offer an exact portrait of all the elements required to complete a piece of construction or a piece of technology, but they are also a source of detailed information in archive and field research and in reconstructions and alterations. Functional structures and engineering works built in the 19th century, and the portraits of these objects, became a part of artistic culture as models and inspirational sources for functionalist architecture. Thematically art historians see this period as important for the relationship and cooperation that existed between engineers and architecture and the elevation of functional buildings to the rank of 'high' architecture.[12] With the spread of the railway at the end of the 19th century architects were primarily involved in designing station buildings (e.g. Anton Jüngling, Karl Schlimp, Antonín Barvitius, Ignác Ullmann), or elaborating standard designs and water-works structures (Antonín Wiehl). The flawlessly precise plans created by students at the polytechnic institute at the start of the 19th century became the source of similarly executed, rationalistically conceived projects, from the precise perspectives of façades in the second half of the 19th century through to building details. At the start of the 20th century the nature of commissions expanded to include building assignments linked to the regulation of rivers and hydro power (e.g. František Sander), or planning projects (the first industrial zone planner in this country was Bohumil Hypšman, who designed the industrial plants in Prague–Hostivař, the power plant in Ervěnice, and the chemical plant in Ostrava–Mariánské Hory), and the work was often conceived as part of long-term cooperation, e.g. Jaroslav Fragner working with the Federation of Power Plants in the Central Elbe Districts. Preliminary project drawings, intended for use in presentations to win over the

client/commissioning party, took the form of looser perspective drawings, in the 20th century combined with photographs or collages, and tended more to evoke a general atmosphere or illustrate a particular concept. Inventories of items among the papers of renowned architects include a number of items that typologically rank among industrial and engineering structures, which tends to refute the occasional opinion that functional structures are not about architecture.

The future of old industrial sites is dependent on the public reception to them.[13] Reactions to recent exhibitions of historical plans and photographs of industrial architecture suggest that the public is responsive to their portrayed images. '*Glancing at these images we feel that the industrial age, so often (and many times rightly) execrated, brought its own, worthy values to a realm where we wouldn't have expected it, and where for entire decades were unable or unwilling to see it. And that era, in the greyness of production and technology, gave rise to a new kind of beauty …*'[14]

REFERENCES

1 Marilyn Palmer – Peter Neaverson, *Industrial Archaeology. Principles and Practise*, London 2000. Cit. Chapter 5, documentary research, p. 105.
2 Anton Anschiringer, *Album der Industrie des Reichenberger Handelskammer-Bezirks, Namhafteste Fabriks-Etablissements & Gewerbs-Unternehmungen der Kreise Bunzlau, Gitschin, Königgrätz und Leitmeritz in naturgetreuen Abbildungen mit statistisch-topographisch gewerblichem Texte*, Reichenberg 1858. The album was published by the publishing house of Franz Jannasch in Liberec in 1858–1862 (Introduction from 1858), initially in instalments, then as a two-volume publication. The lithographs were created by A. Mader, W. Kirschner and H. Hoffmann, and Heinrich T. Stiepel of Liberec is indicated as the printer. In 1981 the National Technical Museum published a reprint with a Foreword by Jaroslava Hoffmannová.
3 *Die Gross-Industrie Österreichs : Festgabe zum glorreichen fünfzigjährigen Regierungs-Jubliläum seiner Majestät des Kaisers Franz Josef I. dargebracht von den Industriellen Österreichs*, Vienna 1898, Vols. 1–6. *Die Gross-Industrie Österreichs : Festgabe zum glorreichen sechzigjährigen Regierungs-Jubliläum seiner Majestät des Kaisers Franz Josef I. dargebracht von den Industriellen Österreichs*, Vienna 1908–1910, Vols. 1–4.
4 Erwin Pendl (1875–1945), a painter of urban vedute, and the landscape painter Hugo Darnaut created a massive portrait of Vienna from a bird's-eye perspective for show at the World Fair in Paris in 1900. Hugo Charlemont (1850–1939), a student of Hans Makart, painted landscapes, still life and portraits.
5 Jaroslav Preiss (1870–1946) was a lawyer, from 1907 he sat in the Reichsrat, and later he was the most influential banker during the Czechoslovak First Republic. He was behind the 'validation process', wherein firms headquartered in Vienna were able to transfer their capital, mainly, to Živnobanka.
6 Prof. Ernst Pfohl (1897–1963), philologist, lexicographer; in 1897–1928 he worked at the Liberec Business Academy; he was the author of a number of atlases of domestic industry, e.g. *Wirtschafts-Atlas des tschechoslowakischen Staates*, (Reichenberg 1920), *Rohstoff – und Kolonialatlas* (Berlin 1938), etc. The author would like to thank Miloslava Melanová and Robert Filip for this information.
7 The exhibition 'A Portrait of the Industrial Age—Captured in Photography' was held as part of the Fourth Biennial 'Vestiges of Industry' 2007 in the Architects Hall of the Old Town Hall in Prague on 19 September–4 November 2007. The texts for the exhibition catalogue were written by Jan Hozák and Pavel Scheufler.
8 *Der Industriebau. Monatsschrift für die künstlerische und technische Förderung aller Gebiete industrieller Bauten einschliesslich aller Ingenierbauten, sowie der gesamten Fortschritte der Technik.*
9 See, e.g., Heinrich Zieger, *Moderne Fabrikanlagen, Spezial-Büro für Industrie-Anlagen, Heinrich Zieger, Wien – Zittau*, Zittau (no date, after 1912).
10 See, e.g., the Jubilee publication *Hospodářské sdružení průmyslu papíru v Praze 1918–1928* (*Economic Association of the Paper Industry in Prague 1918–1928*), Prague 1928, or the commemorative publications by the firm Kapsa & Müller, *Železový beton ve službách průmyslu* (*Ferro-concrete for Use in Industry*), Pilsen 1926, and *Čtyřicet let inženýrské práce* (*Forty Years of Engineering Work*), Prague 1930.
11 Ivo Hlobil, Litografické prospekty a veduty na záhlavích firemních tiskopisů ('Lithographic Brochures and Vedutes on the Letterhead of Company Print Materials'), in: *Opomíjení a neoblíbení v české kultuře 19. století* (*The Overlooked and the Unpopular in Czech 19th-Century Culture*), Prague 2007, p. 168–179. Karel Waska (ed.), *Veduty plzeňských podniků. Ze starých firemních papírů* (1878–1940) (*Vedute of Enterprises in Pilsen. Old Company Paper, 1878–1940*), Pilsen 1995. Systematic collections of letterhead were set up by SOA in Pilsen, MZA in Brno, ZA in Opava, SOA in Litoměřice, SOkA in Náchod.
12 See, e.g., Jindřich Vybíral, Ingenieurbau und Zweckarchitektur, in: Ferdinand Seibt (ed.) *Böhmen im 19. Jahrhundert. Vom Klassizismus zur Moderne*, München 1995, p. 251–272. Jindřich Vybíral, *Mladí mistři* (*Young Masters*), Prague 2002, Chapter XII. Inženýr versus architect ('Engineer vs. Architect'), p. 173–186 and Chapter XIII. Svatyně nové doby ('Modern Age Shrines'), p. 187–216.

13 Neil Cossons, New Directions in Industrial Archaeology, in: Eleanor Conlin Casella and James Symonds (eds.), *Industrial Archaeology. Future Directions*, New York 2005, p. ix–x.
14 Jan Hozák, Krása průmyslové architektury ('The Beauty of Industrial Architecture'), in: *Industriální architektura – nevyužité dědictví* (*Industrial Architecture – Unused Heritage*) (exhibition catalogue), Národní technické muzeum v Praze 1990, p. 10–13.

Buildings and Architects of the Textile Industry in Northern Bohemia

LUKÁŠ BERAN

Illustration on pp. 170, 171, 172, 174

The application of traditional methods of art history, particularly attribution, can substantially enrich the methods of studying industrial heritage. Standing shoulder to shoulder in a group of newly identified structures in Northern Bohemia are works by such world-renowned offices as Séquin & Knobel and P. J. Manz, work by prominent Central European artists, like Bruno Bauer or Heinrich Zieger, and specific creations by locally active builders. These works shed light on new topographical connections and on the complexity of European relationships. Recognising the architectural qualities of these buildings is not just an argument for their conservation, but, in creative structural terms, represents an important guideline for interference in the original construction to enable its adaptive new use. Unique structures of questionable artistic value and anonymous structures reveal the limits of these art-historical methods.

The Economic Potential of Industrial Heritage

PETRA RYDVALOVÁ, RADKA PITTNEROVÁ

Illustration on pp. 180, 181, 182

If industrial heritage is to be understood as contributing positively to sustainable development and not hindering it, we need to look at it from the perspective of its economic potential. The aim is to draw attention to the relationship between the social, cultural and economic potential of industrial heritage in the context of regional development.

At the Technical University in Liberec, between 2004 and 2006 a research project was carried out on 'The Regeneration of Depressed Areas as Part of the Strategy for Regional Development'. One of the objectives was to elaborate proposals for revitalising selected brownfield locations in the Liberec Region. Two examples of the approach to revitalisation are outlined. One refers to the region of Kateřinské údolí (Catherine Valley) in Liberec, as a site for the possible future development of recreational activities. This proposal is not based on directly revitalising each particular object no longer in use but rather on creating the conditions for development in the region by stimulating market forces. The second example involves combining tourist activities with information on and the remains of a particular production sector. As a reflection of the traditional position of the glass industry in the Liberec region, a Glassmaking Trail was developed as part of a project funded out of the Czech state budget and European funds. This trail is linked to the International Glassmaking Trail 'Szklarska Poręba—Drebkau'.

The preparation of a project proposal for the revitalisation of industrial heritage must take into account the impact that the project will have on the local economy. Building awareness of the history, traditions and interest in life in individual communities benefits the region as a whole.

Industrial Tourism in Southern Bohemia

MARIE HESKOVÁ, BLAŽENA GEHINOVÁ, VLADIMÍR DVOŘÁK

Illustration on pp. 186, 188, 189

The landscape of Southern Bohemia has a balanced make up and traditionally offers unique architectural sites and thematic recreational and hiking destinations as tourist attractions. Southern Bohemia probably differs most from other areas by the direct ties that exist here between local material evidence of technological history and the attractions in the cultivated agricultural landscape, by the historical context of their development and by the close contacts with German and Austrian border regions.

However, the potential of technologically unique and significant structures as tourist destinations has not been fully exploited. As part of a recent project on 'Technical Monuments in Tourism Products', 410 objects were charted, of which one-third were identified as suitable tourists sites. An important fact is that every production sector has left specific artefacts of its development in this area, and this adds strong, new dimensions to the view of the region. The project continued with a focus on 'Unique Local Technical Attractions'. A selection of these unique monuments and attractions was included in an illustrated publication of the same name and is used for preparing information materials.

Some good examples of technologically unique buildings and technical facilities are the Třeboň Pond System, which to date still services as a perfect water engineering system, the horse-drawn tramway on the České Budějovice–Linz line, the Schwarzenberg navigation canal and the system of water canals and chutes that were once used for transporting logs from the Šumava Mountains across the Danube and into Vienna. The area also offers original and architecturally interesting road and railway bridges: the stone Gothic bridge across the Otava River, the castle bridge in České Krumlov, the chain bridge in Stádlec, the reinforced concrete bridge across the Lužnice River in Bechyně. Some other technical rarities include fortification structures, bell towers, pillories, border and survey markings, and even preserved water-mill facilities, hammer mills, forges and a water-powered sawmill. The numerous state and private museums housing technological exhibits in the area also allow visitors to learn more about the region's history.

The European Iron Trail through the Moravian Karst

JIŘÍ MERTA

Illustration on p. 193

The ore-rich region of the Moravian Karst provides ample material evidence to document the history of iron production, from its earliest beginnings, into the industrial age and up to the end of the 19th century. Iron production probably existed in this region from the Halštat Period (a forge was found in the cave Býčí Skála). It continued with the intensive activities of Slavic metallurgists in the 8th century, and then with the demise of Greater Moravia at the start of the 10th century, when, after roughly a century of inactivity, iron production resumed and continued until the end of the 11th century. Following episodic production in the mediaeval period, in the second half of the 17th century production expanded with the use of the new technology of melting iron in a charcoal blast furnace. Over time ten ironworks were founded in the region of the Moravian Karst, and most of them were in operation until the end of the 19th century. The accumulation of forest in the Karst region has made it possible to carry out archaeological research on older works, and partly preserved relics of some ironworking operations from the industrial age made possible further research of these unique production sites. Cooperation between expert institutions (Administration of CHKO Moravian Karst, the Technical Museum in Brno, representatives of local municipalities, and other project participants) resulted in a proposal to create the Moravian Karst Iron Trail in 2003 with funding from the Czech Ministry for Regional Development. In 2006 the project applied for inclusion in the European Iron Trail (EIT) and eventually to the inclusion of the Moravian Karst Iron Trail among Central European Iron Trails, which from October 2007

is included among European Cultural Routes. The trail programme consists of museum exhibitions (Blansko, Stará huť near Adamov), nature trails running between individual localities, with information boards along the route, iron-melting demonstrations for the public (Stará huť, Rudice) and published information materials. Admirers of the natural beauty of the protected Moravian Karst region thus also have the chance to learn about its 'industrial' history as formerly an important centre of iron production.

The Anchor Point of Industrial Heritage and Development

The Past, Present and Future of Lower Vítkovice

JAN SVĚTLÍK

Illustration on pp. 198, 199

In Vítkovice, once a small village near Ostrava in Moravia, an ironworks was founded in 1828 and named after its owner as the Rudolf Works. In 1843 it was bought by Baron Salomon Mayer von Rothschild, who began building one of the most modern ironworking enterprises in all of Europe at that time. In 1873 the Vítkovice Mining and Metallurgy Corporation was founded. An ambitious metallurgist by the name of the Paul Kupelwieser joined the stagnating ironworks and under his direction it became the European leader in the production of pig iron. New Vítkovice (its architecture and its civic amenities) was ahead of its time. But then a dramatic change occurred at the end of the 20th century. In 1998 state bodies ordered that the blast furnaces be shut-down on the part of the site now called the Lower Region. Since 2000 the 'Hlubina mine and the blast furnaces and the coking plant of Vítkovice Ironworks' have been a cultural monument, and in 2002 the site was declared a National Cultural Monument.

The current vision of VÍTKOVICE company is to bring life back to the Lower Region. By connecting Ruská Street to a new road on Karolína the area becomes connected to the centre of Ostrava, and the functional industrial section remains separate from the future road. A research and university campus will be built among and make use of the protected objects. Ostrava University will also sit on the campus and will work with Vítkovice Holding on research in applied engineering. Linking technical and humanities education and practical work on research assignments will lead to the integration of science, research, and innovative processes and the direct application of their results in nearby industrial firms.

The Lower Region of Vítkovice is an enormous phenomenon in the City of Ostrava—past and present. Preserving industrial monuments and converting them to make them a vital part of the city is a major challenge for all of us.

Contemporary Art and Industrial Heritage

MILOŠ VOJTĚCHOVSKÝ

Illustration on pp. 203, 205, 206, 209

'You must either make a tool of the creature, or a man of him. You cannot make both. Men are not intended to work with the accuracy of tools, to be precise and perfect in all their actions. If you will have that precision out of them, and make their fingers measure degrees like cog-wheels, and their arms strike curves like compasses, you must unhumanise them.'

John Ruskin, *The Stones of Venice*, 1853

The defunct power plant on the Thames: a cathedral for contemporary art

Derek Jarman's 1987 film *The Last of England* is set in a gloomy, sombre Gothic landscape of a post-industrial and post-imperial London. A dark, apocalyptic atmosphere hangs over the metropolis, which looks more like a theatre set from a kind of punk opera than one of the proudest centres of Western rationalism and progress. All this was evidently a reflection of the director's mood at the time and his aversion to contemporary British society and culture, shaped by the many years of Margaret Thatcher's political and economic doctrine prioritising the free market and 'natural selection'. The images from *The Last of England* exude the sense of disillusionment that some in a generation of artists felt in the face of the social and economic crisis that Great Britain fell sway to in the 1980s. The film's existential visual style was further augmented by the personal experience of the direction, who knew that he was HIV-positive and had only several years left to live. But the depicted film set was not that much of a departure from the reality of some English towns at that time, and the film landscape even resembled some areas in other cities in Europe. The process of the demise of heavy industry in northwest Europe had a palpable impact on whole districts of Manchester, Sheffield, Liverpool, Antwerp, Amsterdam, Essen, Oberhausen, Dortmund, Lyon, Hamburg, and Linz, leaving them with the appearance of apocalyptic ruins, like vast chemical-contaminated industrial wastelands, with no purpose, energy sources, drinking water, or future for their inhabitants. Overall revitalisation and sanitisation would have been too costly and many factory buildings and districts began to vanish quickly. The theory of the transformation of society from industrial to post-industrial or information, as described by Daniel Bell in *The Coming of Post Industrial Society*, published in 1973, was reaching fulfilment.

The process of the disintegration of industrial towns based on traditional manufacturing similarly and simultaneously affected not just cities in North America, but later also, with the re-introduction of capitalism and the 'free market' after 1989, areas in Eastern Europe. The images already familiar from the northern parts of Europe are now being seen in the post-industrial regions of Poland, the Czech Republic, Slovakia, former East Germany, Ukraine, or Romania. The decline of factory complexes dating from the age of the dynasty of steam and coal and of the entire industrial infrastructure in post-communist countries has proceeded in a more self-generated, spontaneous manner than in Western Europe, but given the underdeveloped level of civil society, the social and economic impact is possibly more tragic.

A small number of factory buildings and complexes have been lucky and have been assigned a new purpose. In many cases, it was not developers and urban planners who made this happen, but other initiatives outside that sphere of activity. In the 1980s, empty industrial zones became the target of various artist colonies, both legal and illegal, as different groups moved into empty buildings either by force or with the agreement of their owners. It currently appears that in Western Europe the revitalisation of important industrial buildings is the obvious direction to take and a proper investment in the management and cultural policy of the state or local city hall. As one of the centres of European industrialisation, Great Britain is leading by example in this process—this was also the country that gave birth to the idea of conserving industrial heritage.

The Tate Modern opened its doors in 2000, settled into the empty spaces of a former power plant located in London's Bankside. It is regarded as one of the icons of contemporary London's social and cultural life. On weekends, the halls of this monumental, austere structure, as well as its restaurant terraces providing free panoramic views of the city, are filled with visitors. In a sense, the Tate Modern has contributed to improving the damaged, imperialistic reputation of Great Britain's capital, which used to create the impression of being a place shaped by the tastes of continental elites. The Tate Liverpool, which opened in 1998 in the former Albert Docks, is a similar example, on a smaller scale, of the former London power plant. The Baltic Centre for Contemporary Arts, which opened in 2002 in the northern English town of Gateshead, is declared to be one of the largest exhibitions spaces for contemporary art in the world. Given that Gateshead is a relatively

small industrial town on the River Tyne, on the bank opposite Newcastle, the question arises as to how much such an institution can really be used for contemporary art.

The Berlin gallery KW–Kunstwerke, a former margarine factory reconstructed in 1999, located not far from the centre in the eastern part of the town, was occupied back in 1990. This gallery, together with the Hamburger Bahnhof museum, which was built out of the converted ruins of a bombed-out Hamburg train station, are among the best-known exhibition spaces for the visual arts in reunified Germany. Some projects in Berlin have a longer history, for example, UFA Fabrik in the district of Schoeneberg, where an international centre for culture and ecology has been based since the 1970s. Successful conversions of industrial architecture to cultural functions are luckily not limited to just richer countries, that is, mainly Western and Northern Europe. In Italy, for example, many former factories are used as so-called *artfabriky*. The most renowned is Cittadellarte in the Piedmont town of Biella. It runs an international philanthropic programme of visiting residencies and is located in the complex of a former textile mill. It was founded by the artist Michalangelo Pistoletto. The building and its infrastructure is open to artists, students and graduates of various university faculties from every country in the world, and it provides experience in various disciplines, such as art, communication, ecology, economics, education, work, nutrition, politics, production, science and spirituality.[1] In Ljubljana in Slovenia, instead of the spaces of an empty factory, it was abandoned military barracks that were occupied, to become home to the cultural centre Metelkovo Město. The complex is used by a diverse assembly of alternative cultural and political groups. Occasionally the young people that inhabit this cultural town can be heard in international campaigns calling for solidarity and proclaiming a state of emergency and their imminent peril, as city hall and the state are making a combined effort to clear out the site and put it to more lucrative use.

This is a repeat of a situation that has been typical since the 1960s in many Western European cities. In the 1960s dramatic changes and shifts began to affect the urban economic and demographic topography, and in the interim period between decline and renewal there was a tendency for the rich and the poor to change places with regard to the locations in which they lived and worked. Abandoned buildings of defunct hospitals and parts of former industrial zones gradually lost their original economic value, and temporarily or permanently they became a refuge for communities looking for a new place to live and work. In the interregnum, when the original function of a structure has not yet been replaced with a new one, groups of economically and socially marginalised citizens tend to exert their rights, such as artists, nomads, squatters, or Krakers. These changes saw the emergence of various combinations of temporary community, which cultural sociologists sometimes refer to as 'autonomous zones', or 'free cultural space'. Usually such projects are just temporary; eventually the authorities drive the activists out and the building is either demolished or reconstructed into offices, luxury shops, or a residential complex. But in some cases the proclaimers of free and cheap housing have succeeded in legalising their status. Former factories, abandoned theatres, cinemas, hospitals, and dock buildings: such sites are then for a while revived and serve as islands of alternative and community culture within the larger context of the market, control, and production.

The Amsterdam Provo and the White Dwarves

Here I will present the example of a city that, next to Copenhagen, and compared to other places, has had the advantage of a relatively long and uninterrupted history of activities oriented towards the effective co-participation of citizens in transforming the face of their community and living environment. That city is Amsterdam, one of the smallest Northern European cities, where in the 1960s two interest movements espousing the ideas of a new democratic and cultural city were formed: White Dwarves and Provo. The founders of the Provo movement drew inspiration from the parallel emergence of the theories and actions of the Parisian situationists, pulsating with ideas about the alienation of man and the absurdity of a Western society of spectacle. The anarchist Provos and later the Neodadaist White Dwarves emphasised peaceful but emphatic confrontation with the state establishment and the need to involve every citizen in co-shaping the character of a city space. The city should above all be a place to move freely, creatively, and meaningfully in the mental, economic and physical sense, a place in so far as possible purged of the growing influences of automobilism and consumerism. In the views of many architects and urbanist functionaries at that time, housing and community life was to be relocated as much as possible to the satellite housing generated by development machines, so that the centre of the city could turn into a machinistic model of profit, a mould filled with work and trade.

Drawing on the example of Provo, civic activists at the end of the 1970s succeeded in overturning a decision by city hall to demolish the historical district around Waterlooplein Square and a large part of the former Jewish quarter for the purpose of new construction.

Clashes in the streets resulted in the creation of a new urban plan for Nieuw Markt. This made it possible for an attractive tourist centre and luxury housing for the middle classes to emerge here in the 1990s. Regular demonstrations were organised by hundreds of young people under the banner of the Anti-City Circus Festival, guided by a belief in the idea of a free city and life, and they managed to secure the conservation of the historic centre and created a precedent for further occupation of buildings throughout Amsterdam in subsequent decades. A part of the former eastern harbour, which saw its economic significance drop with the rise of competition from Antwerp and Hamburg, was transformed, unobserved, into a large, impromptu camp of travellers and nomads, similar to Copenhagen's Christiania in its better years. The remnants of anarchist communities exist here to date. Parts of buildings are used as galleries, other parts provide working space for craftspeople, traders and artists as workshops, studios and flats.

The current state of relative mutual respect between city officials and the advocates and practitioners of the free occupation and maintenance of empty buildings was not of course achieved for nothing. The Kraker movement was at its strongest at the start of the 1980s, because it was propelled by the ideas of radical anarchy, punk, economic recession, an abundant supply of drugs, and by the aimless social policy of the state and the management of the city. It was at that time that most of the pirate radio stations emerged, which coordinated groups of Krakers living in farther off areas. Entire blocks and streets were occupied by young people with no opportunities for employment, and with no faith in society, the state or the future. Radical Krakers gradually formed semi-militant bodies. The tactic of clashing with police forces and the existence of a social polarisation swept an atmosphere of aggression into the streets of Amsterdam, not unlike that evident in Jarman's vision of a totalitarian London in the future. The mayor and the police chief realised that the problem would not be solved through violence, while the Krakers founded civic initiatives, where hired or voluntary lawyers worked to negotiate options for legalising the occupation of the buildings.

With the recent modernisation and revitalisation of the many previously dingy and neglected urban districts and industrial areas in this Venice of the north, it has shed its look of a home to autonomous and alternative culture, but that culture has not vanished entirely. It has just stepped back from its proclaimed radical position, and its tactics come across as on the whole peaceful and their lifestyle as almost rather bourgeois.

One of the most spontaneous and best-known examples of a place that retained the atmosphere of post-industrial culture in recent decades is ADM. The grounds of the former Amsterdam docks, located outside the city centre, were occupied in the 1980s, but they were reclaimed in 1997. The owner made a single-handed effort to demolish the complex, which was occupied by around a hundred tenants at the time. But in the end the bulldozers had to withdraw under the pressure of criticism, the press and public opinion. Local and foreign artists, theatre people, craftspeople, and manufacturers of ecological products work and live in ADM. The community runs its own pirate radio station and enjoys an international reputation for the annual robotic art festival, ROBODOCK, it organises.

The building of the former Film Academy, not far from the city, was occupied in 1999 and since then the status of the occupants has been semi-legalised. Today it is used as an autonomous cultural centre and houses a vegetarian restaurant, a film hall, a concert space, studios, and flats for guest artists. Tetterode, the massive nearby building of the former foundry for making cast printing type, named after its founder, Nicholas Tetterode, was squatted in 1981, and after five years its use by the new tenants was legalised. The several-storey building provides accommodation for fifty people or families, facilities for twenty-five small firms, thirty studios, a theatre and an exhibition hall. Wilhelmina Gasthuis–WG terrain, is a large hospital complex on the edge of the city circle of canals, with a park and various pavilions. When the hospital was shut down between 1971 and 1983, the inhabitants in local districts managed to save a large part of the site. In 1984 they set up a civic initiative and after negotiations with city hall they took the site's administration and operation into their own hands. With help of financial support, in the 1990s the hospital complex underwent massive reconstruction and today it houses eighty residential units and thirty-five offices and work spaces, with cheap, municipally subsidised rent.

Het Veem, the former warehouses on the River IJ, were occupied in 1981 together with another large structure, the nearby grain elevator (silo). Unlike Silo, which was ultimately reconstructed into luxury flats and offices, the Veem building was successfully retained for cultural uses. This sensitively reconstructed building dating from the early 20th century houses dozens of artist studios, gallery space and a theatre. The association that runs it today arose out of a group of former Krakers. Wilhelmina Pakhuis is situated on the large grounds of the eastern harbour, which in the 1980s was melancholy and dilapidated place with polluted grounds that served as a haven for wanderers and the homeless.

Almost nothing remains today of the original buildings on what used to be the most important harbour in Europe. There is a modern commercial and residential district that has emerged on Oostelijke Handelskade. The Wilhelmina building, its management legalised following negotiations with officials, is today used by ninety-four artistic and commercial initiatives, contains a restaurant, and since 2004 is home to the cultural agency Het Gamelanhuis, which organises programmes for various urban cultural projects. Zaal 100 is located in a former school building and serves as an alternative cultural centre. It dates from the start of the 1980s, when the empty school was occupied. Zaal is where the illegal station Radio 100 operates from. Zaal also has space for organising concerts, literary readings, theatre performances and courses, houses the computer centre ASCII, and offers cheap rehearsal space for musicians.

The NDSM docks on the north bank of the River IJ hope to become a new cultural centre, along the lines of the London or Liverpool Docklands. However, this grand and costly initiative did not originate out of a civic cultural movement, but rather out of a decision of the municipal cultural council and the substantial financial injection it made in the project. The grounds, spanning the size of ten football fields, host various festivals, concerts, and theatre performances, and there is good access to the location by ferry from the Main Station.

Outside the centre of Amsterdam, in the direction of the coast, one of the oldest artist communities in the Netherlands still exists, in the small village of Ruigoord. In 1973 public officials took a decision to evict the population and raze the village to create space to implement an unrealistic plan to expand the Amsterdam harbour complex. A group of hippies squatted in the empty church and began organising concerts and happenings there. More and more 'flower children' from all over the world began moving here, similarly to what happened in Christiania in Copenhagen. The Amsterdam Balloon Company, an artistic association, has been organising the annual alternative art festival Landjuveel here for thirty years. Another alternative art project outside the centre is situated in the former military space Nieuwe Meer, not far from Schiphol Airport. Instead of soldiers, the several administrative buildings at this site contain facilities for some hundred artists, craftspeople, and private individuals, who are responsible for both the maintenance and the costs of the objects.

Just a fraction of all the original buildings have found an adaptive new use and managed to survive the pressure of intense interest from construction and development firms. Most of the abandoned industrial buildings outside the old city centre succumbed to the processes of modernisation and urban planning and quietly dropped off the map. Some surprisingly survived, and have remained in the hands of the people who picked the lock and moved in through the back door. There is no easy answer to the question of how autonomous groups of civic communities, with no representation in city hall, were able to become equal negotiating partners for public authorities and assert a philosophy of recycling cheap housing and work space. What might help explain things is the large percentage of inhabitants in Amsterdam who are willing to make their opinion known, following the ancient and simple principle of open democracy: They go out into the streets together and loudly voice their agreement or disagreement with some matter or with a contentious decision made by politicians.

Prague

Comparing Amsterdam to Prague or Brno is in no way heartening. Neither with regard to civic initiatives, nor in a review of the recent history of attempts to set up places for the current cultural scene in buildings that architecturally and topographically would be suited to this purpose. Nevertheless, in 2007 two institutions and organisations emerged that have a hope of succeeding. Meetfactory originally tried to survive in a meat factory in the district of Holešovice. Recently it found (thanks to the understanding of city hall and sponsors) a new building in a station building in Zlíchov. La Fabrica opened after several years of extensive reconstruction in the new commercial zone of Holešovice and it mainly invites projects in the spheres of drama and the visual arts. Not far from La Fabriky, probably the most ambitious project in Prague is emerging: the international centre DOX. The spaces of this former factory complex are to be used as exhibition spaces, concert halls, book stores, outdoor sculpture exhibits, and restaurants. The DOX programme is supposed to connect Prague to a network of similar institutions in Central and Eastern Europe. The DOX centre should be able to form a new cultural hub, which two decades after the fall of the totalitarian regime is palpably lacking in the capital.

The question remains: Are defunct and abandoned industrial buildings a positive and friendly space for contemporary post-industrial culture, for new and entirely different functions, for a creative use of leisure time, for open communication between people and art? The architecture of the industrial age was usually designed for an entirely different purpose; it was a space for the most efficient as possible production of goods. In the work process, people were reduced to the level of their functional value in operating machines or at a minimal rate for running operations. The topological

and teleological character of industrial architecture was thus naturally suited for controlled optimised operations and dimensioned to facilitate the easy distribution of materials, the movement of employees, the smooth functioning and maintenance of machines and goods, rather than to accommodate the open and free movement of an audience or spending time in a creative environment.

The examples used above in an attempt to shed light on the recent history of a possible mergence of current culture and industrial heritage suggest that such a symbiosis is possible. The number of different factors that must be taken into account in the case of this type of conversion requires that the course of conversion is not guided by the interests of just one investor or one interest group, but should be formed and monitored by an interdisciplinary group of experts and users: architects, art historians, sociologists, psychologist, environmental experts, urban planning experts, and artists. Then the architecture of the industrial past can successfully metamorphose into a modern form, where not just the exhibited artefacts look good, tucked away in the interiors as though in a museum depository, but where even people working and relaxing in that space feel good. In this sense, a converted industrial building cannot exist as an isolated object in an environment shaped by completely different views and interests. This means that the conversion of an industrial artefact into a cultural entity with an organic relationship to its environment cannot be just a technological or economic matter, but is above all a social, environmental and political issue.

This text is a re-worked and extended version of an article published in the catalogue for Kladno+–Záporno in 2006.

BIBLIOGRAPHY

Daniel Bell, *The Coming of Post Industrial Society*, New York 1973.
Genesis P-Orridge, Behavioral Cut-Ups and Magick, in: *Rapid Eye*, London 1992, no. 2
The Social Framework of the Information Society, in: M. L. Dertoozos – J. Moses (eds.), *The Computer Age*: *A 20 Year View*, Cambridge 1979.
Jacques Attali, *Noise: The Political Economy of Music*, Minneapolis 1985.
Alan Touraine, *The Post-Industrial Society*, New York 1971.
Edward Osborne Wilson, *Editorial on Sustainability e-Journal*. Sustainability: Science, Practice, & Policy. http://ejournal.nbii.org/archives/vol1iss1/editorial.wilson.html. Published online March 31, 2005.
Trans Europe Halles http://www.teh.net. Trans Europe Halles is a European network organisation that provides information on alternative cultural initiatives, usually based on industrial-architectural objects.
Res artist: http://www.resartis.org

Chaudière Falls: Exploring Visual Arts as an Avenue for Interpreting Industrial Sites

LOUISE N. BOUCHER

Illustration on pp. 213, 214, 215, 216, 217

'What we must aim for is generating aesthetic response that will lead to sustainable care.'

M. M. Eaton[1]

Introduction

Two kilometres from the Canadian Parliament is the location of the industrial region of Chaudière Falls, where there are abandoned industrial buildings and a paper mill that still operated until recently. The very first two cities established were built on this site: Gatineau (previously named Hull), and Ottawa, the national capital. The francophone and anglophone populations of these cities share a past tied to the forest industries, as timbering, lumbering and paper-mill processing were the main economic activities. Before the arrival of the Europeans, the Aboriginal peoples living in this area had culturally maintained a sustainable way of life for about 7,000 years.

In terms of heritage artefacts, although the first European establishments were constructed in 1802, successive fires destroyed several structures.[2] Only a few of the many industrial buildings from the 19th century are still standing, but several works of art depicting the Chaudière Falls, have been preserved. The landscape that inspired artists has been considerably modified. Fortunately the art is still here to evoke the landscape of its time.

Cultural geographers (e.g. Cosgrove, Daniels, Duncan, Frigon, Parent) have looked at landscapes represented in works of art and have elaborated theoretical approaches that explain how the landscapes in these iconographic depictions reveal the values and ideologies of their time and place. The landscapes in these works of art can be read as though they were texts using hermeneutic methods, such as identifying symbols and the meanings attached to them.

Humanist geographers have shown us that art reveals another level of experience: '*Art makes images of feeling so that feeling is accessible to contemplation and thought*'.[3] Today, works of art from the past can complement tangible artefacts located *in situ* (dams, bridges, industrial buildings, etc.) to reveal more about intangible than tangible heritage, as they are an expression of moral values and feelings.

This text provides a brief analysis of art depicting landscapes in Chaudière Falls and uses the above-discussed approaches to reach an understanding of how they bear witness to the environmental use of their era. The text will conclude by reflecting on how such art connected with industrial sites could be used in support of sustainable development and eventually how it could help replace the practices of extreme exploitation of natural resources with attitudes favourable to sustainable development.

Iconographic reading

The Chaudière Falls industrial site is located on what used to be a ceremonial Algonquin site. When hunting and trading with other communities, the Algonquin had to portage along the falls and hold a spiritual ceremony offering tobacco to the spirit of the falls, named Asticou in Algonquian. A watercolour of Chaudière Falls done by Thomas Davies in 1791 depicts the presence of a group of Aboriginal people at the side of the falls. In a watercolour print done by George Heriot from the same angle, but sixteen years later, the Aboriginals are no longer visible at the right side of the falls.

These two works reflect the presence and disappearance of the Aboriginal communities in the immediate vicinity of the falls. When placed side by side, they correspond to the historical fact that the First Nations and their religious practices were excluded from the falls. They indicate that neither the Aboriginals nor their culture were valued by the majority of Europeans who colonised the region. An attentive viewer will also notice in both paintings a line of *portageurs* in the distance, people who were often a mixture of French *coureurs des bois* and Aboriginals, both engaged in the fur trade. Aboriginals are probably represented in the paintings, but in a barely visible manner, reflecting that they were the ones to be made almost invisible and unrecognisable. The works by Davies and Heriot, even if distorted (in Davies' work, the Aboriginals are portrayed wearing a Greco-Roman style of clothing), remind us that the Aboriginals, who first marked out the portage route, shared their secular knowledge with the Europeans. Unfortunately, the European demand for beaver fur and the corresponding trapping activity proved unsustainable, as the beavers came close to becoming extinct and had to be protected under special regulations.

The 1859 engraving by Stent and Laver shows a bird's-eye-view of Chaudière Falls in a very central position and in close proximity to the future location of Parliament (not yet built, but depicted by illustrators as per proposed plans). At that time, the population of Ottawa was about 50 per cent francophone and 50% anglophone.[4] Hull (Gatineau) on the left shore remained smaller and largely English until the 1870s.[5] This was obviously no longer an Aboriginal land, nor was it a fur-trapping area. By that time, it was a deforested territory, under the administration of the British Crown, and largely dependent on the lumber industry around the falls.

The unique bridge that links Hull to Ottawa passes through that industrial area, where it is possible to see lumber rafts, dams, lumber chutes and sawmills. The relationships between both towns were intertwined with the very productive lumber industry: '*The mills of Harris and Bronson were reported to have a capacity of 100,000 logs annually /.../ Blasdell, Currier and Co. had added a 40,000 log mill and /.../ Philip Thompson had a sawmill with a 40,000 log capacity /.../*'.[6] Those names were just a few of the many 'lumber barons' in the area. Obviously, the impact of their cuts on the surrounding forests and on the Aboriginal peoples was substantial. Industrial development was valued, not sustainable development, of which there was no such concept at the time.

Manly's 1903 engraving represents a raft sliding towards the Canadian Parliament buildings. In between the slide and the Parliament stand several piles of sawn wood. The symbolic authority and power of the Parliament are associated with piles of wood visually located between the timber slide and the Parliament. Indeed, the most productive lumber industrialists of the Chaudière Falls, John Rodolphus Booth, obtained a contract in 1859 to provide the wood for the construction of the inner frame of the Parliament buildings. The lumber industry and its extensive exploitation of the forest were portrayed in direct connection to Parliament, a strong national symbol. The anglophone entrepreneurs

and the francophone workers were producing for the country, and the timber coming from the forests and the environment was for the nation. Wood was in high demand to build the newborn country: houses, farms, fences, bridges, sidewalks, railroads, telephone poles, etc. Cutting a tree for any of these uses was always viewed in a good light and lumberjacks were heroes. The forests were becoming depleted, but a nation was growing. By the early 20th century, timber rafting was in serious decline. The timber raft in the illustration symbolises the near disappearance of the tall white pine, which coincided with the end of squared log production, and the beginning of paper production, which required different trees in even larger quantities, but much smaller in circumference. In the illustration, the visual conjunction of the lumber piles and the timber slide with the Parliament reinforces the correctness of the intense exploitation of the forests and probably made it unlikely that anyone would object.

To briefly recapitulate this previous analysis, works of art depicting the landscape of Chaudière Falls industrial sector tend to support the argument that industrialisation of this site was responsible for pushing out the Algonquin and their sustainable way of life. These works emphasise the central role of the timber and lumber industries in the urban development of Canada's capital. The images associate the industrial sector with the political power of Parliament.

Other artwork reveals how much the current hydroelectric dam (built mainly for the purpose of producing electricity for local industries) modified the originally twenty-seven-foot falls. A painting by Henri Fabien shows smoking chimneys on both sides of the hydroelectric dam, leading us to consider the impact of industrialisation on the environment and the importance of preserving the surrounding striking blue water.

Conclusion

How can such art, relating to an industrial site, replace the practices of extreme exploitation of natural resources with attitudes favourable to sustainable development? To adopt environmentally friendly behaviours, one must pay attention to the discourses in which environmental damage is assessed and the proposals made for better ways of using natural resources. Getting the attention of the users of resources is a major issue. Most visitors visit industrial heritage sites in their free time and expect some form of stimulation. Art has the capacity to provide such stimulation: '*Art, historically, has had the role of lifting life from the doldrums. Under its guidance and stimulation, things and events that have gone flat take on new savour and sparkle*'.[7] Observing the art that depicts the Chaudière, it becomes evident that a very lively dimension is actually missing from the present site, which lacks any '*savour and sparkle*'. Art helps draw attention to serious, even complex messages. It also speaks concisely, '*... with the advantage of letting the reader immediately know the prelude, the direction, and the dénouement*'.[8] Art speaks indirectly, without judging. It allows viewers to think for themselves. It touches their heart. It speaks to the soul. The above artworks are significant, not only for the meanings they bear but for their potential to generate favourable emotions towards the environment. They convey an understanding of the past and an impression of that past; the landscape they represent is as much '*a source of information as it is a source of sensations*'.[9] In that sense, they have the potential to sensitise an audience to the burden that the industrial era put on the environment and to the necessity to re-orient productivity towards sustainability:

'*The task for all of us is to develop ways of using the delight that human beings take in flights of imagination, connect it to solid cognitive understanding of what makes for sustainable environments, and thus produce the kind of attitudes and preferences that will generate the kind of care we hope for.*' [10]

Considering the nature of the messages that these works of art help communicate, they should be displayed, *in situ*, contributing emotion to create a fully contextual story. A story of how the Chaudière communities (Aboriginal, francophone and anglophone) interacted with the environment and with each other, told not to judge them, but as a motivational source for increasing awareness about the use of scarce resources and the advantages of sustainable development. Once the motivation is there, it becomes much easier to adopt appropriate environmental gestures. And motivation generates loads of energy, without generating any CO_2.

REFERENCES

1 Marcia Muelder Eaton, Fact and Fiction in the Aesthetic Appreciation of Nature, in: Allen Carlson – Arnold Berleant (eds.), *The Aesthetics of Natural Environments*, Toronto 2004, cit. p. 170.
2 Michelle Guitard, The Site of the Founding of Hull, *Outaouais*, 2000, no. 7, p. 21–22.
3 Yi-Fu Tuan, *Escapism*, Baltimore, London 1998, p. 148.
4 John. H. Taylor, *Ottawa: An Illustrated History*, Toronto 1986, p. 63.
5 Jim Burant, A Short History of the Fine Arts in Hull, *Outaouais*, 2000, no. 7, p. 104.
6 John. H. Taylor, *Ottawa: An Illustrated History*, Toronto 1986, p. 54.
7 Yi-Fu Tuan, *Escapism*, Baltimore, London 1998, p. 194.
8 Paul Gauguin, 'Notes on Painting', 1889–1890, in:

Charles Harrison (ed.) *Art in Theory 1815–1900*, London 1998, cit. p. 1022.
9 Roger Brunet, Analyse des paysages et sémiologie, in: Alain Roger (ed.), *La théorie du paysage en Franc*e, Paris 1995, p. 19.
10 Marcia Muelder Eaton, Fact and Fiction in the Aesthetic Appreciation of Nature, in: Allen Carlson – Arnold Berleant (eds.), *The Aesthetics of Natural Environments*, Toronto 2004, cit. p. 180.

Site-Specific Projects

TOMÁŠ ŽIŽKA

Illustration on pp. 221, 222, 224, 225, 226

Attempts to describe and at least partly acquaint the still relatively conservative and conventional Czech public with the new phenomenon of site-specific projects, that is, events and activities connected with a particular space, have not been very successful, even though a number of very successful artistic initiatives have taken place here. These displays have been going on since before 1989 and surfaced as part of alternative art and social activities testifying to the state of society in the socialist system. From the 1970s, the Czech cultural underground was pursuing its own version of what are today referred to as alternative cultural and site-specific activities. However, at that time, it was not an innovative idea that led people consciously to seek out alternative spaces for artistic expression and performances but rather the sheer need to find some place where unofficial art could come together. Not even the artistic community ascribed the kind of importance to these activities as perhaps the State Security. Looking back, these heroics had not just a political but also a socio-cultural impact, and therefore it may be that the inhibitions concealed within the tension of personal and civic engagement have carried over into the present.

After the Velvet Revolution alternative programmes reacted to the established and politicised culture, creating a new platform for civil society and adding to the complexity of the cultural spectrum. An artistically vibrant environment took shape and groups and communities of people emerged who seek out empty objects, various factory halls, power plants, train stations, transformer stations, and warehouses and temporarily transform them into their studio, project sites, clubs and bases. The empty spaces suggest not just a free surface to work with but also a new story and a new creative style. In addition to these places being discovered, cleaned and adapted by artists, there is also a stage of exploration and investigation. In this kind of clean-up or exploration, all kinds of hidden things and associations can be uncovered, and a person can discover within him or herself something that relates to the discovered, the understood—the environment, the space and surroundings are associated with many personal and social relationships.

Case study: Kladno+–Záporno

Before a viewer becomes a viewer, he or she is a member of the population, a resident, an employee, and so on. He or she need not necessarily participate in public life, nor take an interest in the historical or social context of the place in which they live, work, and rest, and of which they may have only outside knowledge. It is therefore necessary to take a thoughtful and sympathetic approach to the viewer. A typical example of this kind of personal and sensitive approach was the project Kladno+–Záporno 2005, which was located on the grounds of the former Vojtěch Ironworks, also known as Koněv.[1]

The event, subtitled 'Industrial Safari', was designed as a path running between objects awash with light and sound that are part of the vanishing industrial zone and it involved the participation of international performers and architects.[2] It concerned itself with the transformation of the grounds as a while, thus, with the future of a derelict site. The event was inspired by the words and stories of long-time residents and former employees of Poldi Kladno. The viewer-narrator was the one who created the project, his or her personal view of the past and the present of the location determined how to approach the event, the choice of path through the grounds, the choice of objects, each associated with distinctive memories (the canteen, the foundry, etc.). We devoted considerable care and attention to sensitive and painful themes, which evoke various emotions, and we subsequently formulated the event's dramatic shape as a whole.

Site-specific projects actually emerge in the interim, in the moment when one thing has come to an end and

something else is beginning to emerge, but no one yet knows what it will be. A tension tied to time and content thus exists: site-specific projects are short term, and as such they should be able to set their own pace, to accelerate and reveal their self-generating capacity, depending on where there exists a tension between the passage from one instant to another or from one state to another. The transitory nature of site-specific art projects means that they tend to be squeezed out by the business interests of development groups. Consequently, site-specific projects need to become the source of ideas that can provide an impetus for change, and at the same time more emphasis needs to be placed on this progressive art style.

REFERENCES

1 The project Kladno+–Záporno was prepared by mamapapa, an independent non-profit initiative that tries to create specific opportunities for communication and education in the area of live and performing arts in the Czech Republic. Since 1997 it has organised over seventy independent projects at home and abroad with the participation of more than 400 artists. One such project, for example, was 3WW3, in the Old Sewage Treatment Plant in Bubeneč, 1998; a symposium titled 'Demolition'—a transformation spread across space, in the ČKD Hall in Karlín, 1999; Kvas projects, on the grounds of the First Prague Town Brewery in Holešovice, 2000; 'The Body as a Boiler', in the former boiler hall of the D. G. Fischel Rapeseed Oil Mill in Karlín, 2000; 'Teeming Train Stop', at the Pilsen-Southern Suburbs station, 2000; 'Aš Abattoir', in the abattoir in Aš, 2003; 'Sharp Grass, in Ostrava, 2001; 'Town–Landscape', Jičín, 2002; H_2O-Danubiana-H_2O, on the peninsula in the centre of the Gabčík waterworks, 2002; 'The Heart of the Prague Quadrennial', Holešovice Exhibition Grounds, 2003; 'Chemical Safari', Vertex factory in Hradec Králové, 2007; 'Movement under Blava', Bratislava, in the pedestrian subway beneath Trnavské Mýto, 2008, etc. More information at: www.mamapapa.cz.

2 Artistic cooperation: Rolf Dennemann (Germany), Michael Helmerhorst (The Netherlands), Giep Hagoort (The Netherlands), Ici-Même (France), Radka Schmelzová, Tomáš Žižka, Martin Janíček, Dagmar Šubrtová, Theatre V.A.D., Miloš Vojtěchovský, Benjamin Tuček, Jan Dufek, Phil Nibblock (USA), Tibor Szemzo, Madla Prousková, Dragan Stojčevski, Vladimír Burian, Žan Loose, Daniel Tesař, Arno Peter (The Netherlands), Rozálie Kohoutová, Dan Senn (USA), Atelier Libušín, Sofia Bustorff, Jaromír Ozzy Landsman.

Mayrau Mine Gallery

DAGMAR ŠUBRTOVÁ, RADOSLAVA SCHMELZOVÁ

Illustration on pp. 229, 230

In 2002 the Mayrau Gallery of Contemporary Art was established at the Mayrau Open-Air Mining Museum. The combination of art and the raw technical environment of an abandoned mine ignites visitors' sensitivity to industrial monuments. Artists draw inspiration from this place. A place unconstrained by any simple identifiable art style, which grants them a sense of freedom, while at the same time it is a place steeped with the energy of the earth and people who were at one with it, 'come life or death'. The guides to the open-air museum are former miners, who, either sympathetically or warily, are getting used to the modern art. The effect is a strange, almost surrealistic, yet very gentle clash of two worlds.

The initial impulse behind founding the Mayrau Mine Gallery was a sculpture symposium organised to salvage stone blocks from another abandoned mine. The monumental sculptures later became part of the permanent exhibition. There then followed events focused on the fading history of the Kladno region, social and gender issues, and the use of industrial monuments. Some projects, for example 'State of Emergency / Women among Miners' or 'Dark Below, Light Above', were included as part of the programme of the International Biennial 'Vestiges of Industry'. Recently, the gallery has focused on real-time art—theatre, performance, concerts, and combining these art forms with visual art and public education about conservation.

The Aesthetic Usefulness of Rough Alternative Space (RAS)

DAN SENN

Illustration on pp. 233, 234, 235

As I scanned the Internet for information on the use of industrial sites within the context of this conference, it soon became clear that there was no possibility of preparing a pretension of expertise on the subject. While I advocate the sentiments of many presenters at this conference, what I know on the topic develops from the perspective of an artist who has produced many events in various alternative and industrial spaces in the Pacific Northwest since the early 1990s, an area of the United States that has been deeply scarred by the abuses of 19th- and 20th-century industrialisation. But my interest in these industrial locations has never run to the complexities of preservation, even if some of my efforts have been used for this purpose by others. Frankly, I have never been interested in administrating any such transformation, for I am first an artist, and then a reluctant producer in search of opportunities for growth. A difficult venue is such an opportunity.

Also, while perusing the literature on American brownfield projects, a new term for me, the cultural differences in attitudes that exist between the United States and Eastern Europe quickly came into focus. For example, in the US, and I presume this is the case throughout Western Europe, the preservation movement is driven by social liberals who, in my experience, are not necessarily sympathetic to the cultural avant-garde, whose concerns are more closely linked to the environmental movement, and are not likely to cosy up to the use of spoiled and risky old industrial spaces for the sake of a new artistic breakthrough. Here are some local examples which stress the difference.

Two years ago I participated in the Kladno+–Záporno Festival, organised by the mamapapa organisation and held at the former Poldi steelworks in Kladno, the Czech Republic, where many edgy artistic interventions occurred on land and in buildings that would have given American preservationist and environmentalists a fit. One participating ensemble from Grenoble, France, called Ici-Même, cupped the ears and blind-folded hundreds of patrons and led them one by one through a maze of broken debris, pungently odorous and discarded clothing, atop ground smelling of old oil, urine and who-knows-what-else, and, as a patron myself, enabled one of the richest aesthetic and most other-worldly experiences of my life. Thousands from Kladno, a city known more for its miners than its intellectuals, attended a contemporary arts festival and encountered what they would have otherwise never seen. The possibility of holding such an event within a similar context in the US today is indeed very unlikely.

This was also true of the 4+4+4 Days in Motion Festival held in the centre of Prague in 2006 in a building that had been closed for long years. Even so, large numbers visited the house on Jungmannova in Prague, where artists young and old were pushed to make something useful of a very difficult venue. (See: www.newsense-intermedium.com/AUDIOVIDEO/VIDEOS/DOC/AHOJ/AHOJ.html)

My point here is that due to environmental, safety, and insurance concerns, alternative events produced in countries like the Czech Republic are unlikely to occur in the US, and that the American cultural environment is seemingly unaware of the great disadvantage of not providing its artists and citizens with unencumbered access to what I call 'rough alternative spaces'. Yet, here is a rare exception.

In the mid-1990s, as artistic director of Newsense Intermedium, I produced a festival with the old Municipal Dock building in downtown Tacoma, Washington (See: www.newsense-intermedium.com/NI/munidock93/panhuysen93.html). This building had been shut since the 1940s when it was used as a docking station for a fleet of ferry boats, and now it was used mostly by a large colony of wild cats. Yet, from an artistic and acoustic perspective, the building was an extraordinary environment and worth the struggle to procure insurance and various permits from the Health and Fire Departments. Special wheel ramps needed to be constructed along with exit staircases—*with special curved hand grips*. The building was without electricity, and six portable toilets had to be brought in along with huge amounts of drinking water. Limits were then placed on how many could attend, and when thousands came, the clickers (counters) had no choice but to turn their heads and join the performance (See: www.newsense-intermedium.com/NI/munidock93/panhuysen93.html).

Growth through discomfort

My interest in RAS is therefore educational and aesthetic and develops from an ideal rooted in the American transcendentalist movement of the 19th century: Given an easy path to creative expression, we tend only to express what we know, and this is of little value to

ourselves or the society in which we live. John Cage, with roots set squarely in this movement, once stated that 'I have nothing to say, and I'm saying it', a remark that is at once playful, ironic and profound. What Cage was in fact saying was something like 'I have nothing in my conscious mind, in my anger, resentments, fears or passions that is of any artistic value to me or to you. BUT I do have some interesting things to show you'. This perspective, which refers to and places process above metaphor and meaning, also gives urgency to the usefulness of RAS as an exploratorium of artistic and cultural growth, one that transcends the attributes of the refined white box gallery we are more familiar with.

Here is a poem which expresses these sentiments, and, in a sense, pokes fun of itself.

Peeping Tom
by *Dan Senn*

As a kid / I was rapt / by / one-way mirrors.

Not because / I was a voyeur. / Though indeed I was. / But because / of an idea.

I knew / that / light bounced off mirrors.

So / it seems possible / to trap light / within a sphere / surfaced with this / one-way mirror stuff.

A cheap source of light! / The sphere / would collect light / until it blew up / or / some of it was let out.

A friend of mine / has a brain / like that. / And to keep his brain / from exploding / he / expresses himself.

He writes music. / And / he does this / by / transcribing / the soundz he hearz / inside his head.

He copes this way.

And / when I hear his music / I feel / like a voyeur again.

© Dan Senn 1986

My interest in RAS stems from the belief that art exists as an agent for change, first personal and then social, that it does not exist to entertain, even if it often entertains, and that as an artist I have nothing of political or emotional value to share with you even if my mind is chock full of both of these. That because of this perspective, I am most interested in enabling a response to my work that is unique to each patron (and to myself, as I transfer to the role of patron once the process is complete). I am not concerned with controlling the interpretation of my work, and in most instances, art that expresses the least has the potential to express the most. RAD, old industrial spaces, brownfield projects, are especially useful to me in this regard because of their inherent awkwardness, or what I think of as their 'opaqueness', that useful quality which obstructs and even prevents an artist from facile communication.

VÝBĚR Z LITERATURY / *SELECTED PUBLICATIONS*

1970
Jiří Vondra, *Přehled technických památek v českých zemích*, Praha 1970 (Tractatus Musei Nationalis Technici Pragae / Rozpravy Národního technického muzea v Praze č. 38). Vydalo Národní technické muzeum v Praze, česky, resumé německy a anglicky.

1974
Luboš Nový (ed.), *Dějiny techniky v Československu do konce 18. století*, Praha 1974. Vydala Academia, 21-036-74, česky.

1983
František Jílek (ed.), *Studie o technice v českých zemích 1800–1918*, Praha 1983, díl 1. Vydalo Národní technické muzeum v Praze, česky.

1984
František Jílek (ed.), *Studie o technice v českých zemích 1800–1918*, Praha 1983, díl 2. Vydalo Národní technické muzeum v Praze, česky.

1985
Emil Hlaváček, *Architektura pohybu a proměn. Minulost a přítomnost průmyslové architektury*, Praha 1985. Vydal Odeon, česky, resumé rusky, německy, anglicky.

František Jílek (ed.), *Studie o technice v českých zemích 1800–1918*, Praha 1983, díl 3. Vydalo Národní technické muzeum v Praze, česky.

1986
František Jílek (ed.), *Studie o technice v českých zemích 1800–1918*, Praha 1983, díl 4. Vydalo Národní technické muzeum v Praze, česky.

Jiří Kohout – Jiří Vančura, *Praha 19. a 20. století. Technické proměny*, Praha 1986. Vydalo SNTL, 04-701-85, česky, resumé rusky, anglicky, německy.

1987
Karel Černý – Jiří Majer – Zdeněk Rasl, *Technické památky Středočeského kraje*, Praha 1987. Vydalo Středisko státní památkové péče a ochrany přírody Středočeského kraje, česky.

1990
Benjamin Fragner – Emil Hlaváček (eds.), *Industriální architektura – nevyužité dědictví* (kat. výst.), Praha 1990. Úvod Emil Hlaváček. V Technickém magazínu vydala Sekce ochrany průmyslového dědictví s Národním technickým muzeem v Praze, Obcí architektů a ČFVU, česky, resumé německy a anglicky.

Mojmír Krejčiřík, *Po stopách našich železnic*, Praha 1990. Vydalo NADAS, ISBN 80-7030-061-2, česky.

1992
Eva Dvořáková – Benjamin Fragner – Miloš Matěj – Jiří Merta – Zdeněk Rasl – Tomáš Šenberger, Industriální skanzen Čechy a Morava [Bohemia and Moravia. An Open-Air Museum of Industry], příloha časopisu *Technický magazín T92*, Praha 1992. Úvod Benjamin Fragner. Vydala redakce T92, ISSN 0322-8355, česky a anglicky.

Jan Hozák – Pavel Scheufler, *Industriekultur in Böhmen* (kat. výst.), Centrum Industriekultur Nürnberg 1992. Vydalo Národní technické muzeum v Praze ve spolupráci s Centrem Industriekultur Nürnberg, německy.

1993
Kolektiv autorů, *Průvodce po technických památkách v Čechách, na Moravě a ve Slezsku*, Praha 1993 (Rozpravy Národního technického muzea v Praze č. 129). Úvod Zdeněk Rasl. Vydalo Národní technické muzeum v Praze, ISBN 80-7037-024-6, česky.

Benjamin Fragner (ed.), Paměť elektráren Čech a Moravy [A Record of the Power Station of Bohemia and Moravia], příloha časopisu *Technický magazín T93*, Praha 1993. Vydala redakce T93, ISSN 0322-8355, česky a anglicky.

1994
Miloš Matěj – Michaela Ryšková, Ostrava napospas… Paměť města: kamenouhelné doly Ostravsko-karvinského revíru. Industriální skanzen [Ostrava under threat… The memory of the city: Collieries and coalmines of the Ostrava-Karvina coalfield. Open-Air Industrial Museum], příloha časopisu *Technický magazín T94*, Praha 1994. Vydala redakce T94, ISSN 0322-8355, česky a anglicky.

Karel Zeithammer, *Vývoj techniky*, Praha 1994. Vydalo ČVUT v Praze, ISBN 80-01-01122-4, česky.

1995
Tomáš Šenberger, *Rekonstrukce výrobně-technických staveb k novým účelům*, Praha 1995 (Rozpravy Národního technického muzea v Praze č. 137). Vydalo Národní technické muzeum v Praze, česky.

Jan Uváček, *120 let dolu Mayrau*, Kladno 1995. Vydal Skanzen dolu Mayrau, česky.

Jaroslav Folta – Ivan Smolka (eds.), *Studie o technice v českých zemích 1918–1945*, Praha 1995, díl 5, 1. část. Vydalo Národní technické muzeum v Praze, ISBN 80-7037-042-4, česky, resumé německy a anglicky.

Jaroslav Folta – Ivan Smolka (eds.), *Studie o technice v českých zemích 1918–1945*, Praha 1995, díl 6, 2. část. Vydalo Národní technické muzeum v Praze, ISBN 80-7037-043-2, česky, resumé německy a anglicky.

Jana Geršlová – Jan Steiner, *Kapitoly z dějin podnikání v Československu, I. období do roku 1938*. Karviná 1995. Vydala Obchodně podnikatelská fakulta Slezské Univerzity v Opavě, ISBN 80-85879-80-8, česky.

Milan Hlavačka (ed.), *Železnice Čech, Moravy a Slezska*, Praha 1995. Vydaly České dráhy, ISBN 80-900962-8-X, česky.

Pavel Fojtík – Stanislav Linert – František Prošek, *Historie městské hromadné dopravy v Praze*, Praha 2005. Vydal Dopravní podnik hl. města Prahy, ISBN 80-900065-6-6, česky, resumé anglicky, německy a francouzsky.

1997

Rudolf Novák, *Kronika plynárenství*, Praha 1997. Vydalo MILPO ve spolupráci s Českým plynárenským a naftovým svazem, ISBN 80-901749-9-X, česky, resumé anglicky.

1998

Ladislava Horňáková – Ludvík Ševeček, *Satelity funkcionalistického Zlína. Projekty a realizace ideálních průmyslových měst – továrních celků firmy Baťa* [Satelites of the functionalist Zlín. Projects and construction of ideal industrial towns – Baťa company´s factory complexes and residential quarters] (kat. výst.), Dům umění Zlín 1998. Vydala Státní galerie ve Zlíně ve spolupráci s Nadací Tomáše Bati, ISBN 80-85052-30-X, česky a anglicky.

Výzkum energetických objektů, projekt PK96P05OPP003, řešitel Břetislav Malinovský, 1996–1998 (nepublikovaný rukopis, uložený v NPÚ Praha).

1999

Marcela C. Efmertová, *Elektrotechnika v českých zemích a v Československu do poloviny 20. století*, Praha 1999. Vydalo Libri, ISBN 80-85983-99-0, česky.

Benjamin Fragner (ed.), Pražský industriál [Industrial Prague]. Stručný průvodce památnými místy techniky a industriální architektury Prahy, příloha časopisu *Fórum architektury & stavitelství* VII, Praha 1999. Text Jan Jakub Outrata, ISSN 1211-5975, česky a anglicky.

Eduard Kubů – Jaroslav Pátek (eds.), *Mýtus a realita hospodářské vyspělosti Československa mezi světovými válkami*, Praha 1999. Vydalo Karolinum, Univerzita Karlova v Praze, ISBN 80-7-184-716-X, česky, resumé anglicky.

Katalogizace větrných mlýnů na Moravě, projekt KZ97P01OMG101, řešitel Miroslav Břínek, 1997–1999 (nepublikovaný rukopis, uložený v NPÚ Praha).

2000

Martina Baláčková, *První pražská sladovna v Podbabě*, Praha 2000 (nepublikovaný rukopis uložený ve VCPD ČVUT v Praze).

Eva Dvořáková (ed.), *Technické památky zemí Visegrádské čtyřky* [A Visegrádi négyek országainak technikai müemlékei / Zabytki techniki krajów Wyszehradzkiej czwórki / Technické pamiatky krajín Vyšehradskej štvorky], Praha 2000, díl I. Vydalo Informační centrum ČKAIT, ISBN 80-86364-06-2, česky, maďarsky, polsky a slovensky.

Jaroslav Jásek, *Vodárenství v Čechách, na Moravě a ve Slezsku*, Praha 2000. Vydala Milpo Media, ISBN 80-86098-15-X, česky, resumé anglicky, německy a francouzsky.

Magda Křivanová – Luděk Štěpán, *Dílo a život mlynářů a sekerníků v Čechách*, Praha 2000. Vydalo Argo, ISBN 80-7203-254-2, česky.

Katalog mostů, projekt PK99P04OPP050, řešitel Patrik Rozehnal, 1999–2000 (nepublikovaný rukopis, uložený v NPÚ Praha).

Svatopluk Zídek (ed.), *Technické památky Čech, Moravy a Slezska* [Technical monuments of Bohemia, Moravia and Silesia / Technische Denkmale von Böhmen, Mähren und Schlesien], turistická mapa, Praha 2000. Vydala Geodézie ČS ve spolupráci s Kolegiem pro technické památky ČKAIT a ČSSI, česky, anglicky a německy.

2001

Jiřího Agricoly Dvanáct knih o hornictví a hutnictví (Georgii Agricolae – De re metallica libri XII.), Ostrava 2001. Vydal Montanex, ISBN 80-7225-057-4. Překlad do češtiny Bohuslav Ježek a Josef Hummel.

Benjamin Fragner (ed.), Industriální stopy, tematické číslo časopisu *Fórum architektury & stavitelství* IX, 2001, č. 4, ISSN 1211-5975, česky, resumé anglicky.

František Štědrý, *Nauka o stavbách V. Transformace průmyslu ve městech*, Praha 2001. Vydalo ČVUT v Praze (2. přepracované vydání), ISBN 80-01-02427-X

Hana Hlušičková (ed.), *Technické památky v Čechách, na Moravě a ve Slezsku*, díl I. A–G, Praha 2001. Úvod Benjamin Fragner. Vydalo Libri, ISBN 80-7277-043-8, česky.

Miloš Matěj, Kulturní dědictví centrálního kladenského kamenouhelného revíru, příloha časopisu *Zprávy památkové péče* LXI, Praha 2001, č. 1, ISSN 1210-5538, česky, resumé německy.

Výzkum industriálních a technických areálů a objektů, projekt PK96P05OPP002, řešitel Eva Dvořáková, 1996–2001 (nepublikovaný rukopis, uložený v NPÚ Praha).

Inventarizace a dokumentace kulturního dědictví Severní dráhy Ferdinandovy, projekt PK99P04OPP037, řešitel Miloš Matěj, 1999–2001 (nepublikovaný rukopis, uložený v NPÚ Ostrava).

Přehled textilního průmyslu na Moravě, ve Slezsku a ve východních Čechách, projekt PK00P04OPP018, řešitel Michaela Ryšková, 2000–2001 (nepublikovaný rukopis, uložený v NPÚ Ostrava).

Inventarizace průmyslového kulturního dědictví – okres Nový Jičín, závod TATRA Kopřivnice, projekt MK0CEZ99F0801, řešitel Libor Telařík, 2001 (nepublikovaný rukopis, uložený v NPÚ Ostrava).

Dokumentace dolu Hlubina a vysokých pecí Vítkovických železáren, projekt MK0CEZ99F0801, řešitel Miloš Matěj, 2001 (nepublikovaný rukopis, uložený v NPÚ Ostrava).

Průmysl okresu Opava, projekt MK0CEZ99F0801, řešitel Alena Borovcová, 2000–2001 (nepublikovaný rukopis, uložený v NPÚ Ostrava).

Výzkum industriálních a technických areálů a objektů, projekt PK96P05OPP001, řešitel Helena Zemánková, 1996–2001 (nepublikovaný rukopis, uložený v NPÚ Praha).

2002

Dagmar Broncová (ed.), *Historie kanalizací. Dějiny odvádění a čištění odpadních vod v Českých zemích*, Praha 2002. Vydala Milpo Media, ISBN 80-86098-25-7, česky, resumé anglicky a německy.

Hana Hlušičková (ed.), *Technické památky v Čechách, na Moravě a ve Slezsku*, díl II. H–O, Praha 2002. Vydalo Libri, ISBN 80-7277-044-6, česky.

Kolektiv autorů, *Technické památky a zajímavosti Krušných hor a Podkrušnohoří* [Technical sights and places of interests in the Ore Mountains and in the Ore Mountains foothills / Technische Denkmäler und Merkwürdigkeiten des Erzgebirges und des Erzgebirgsvorlandes], turistická mapa, Most 2002. Vydala Geodézie ČS ve spolupráci s Oblastním muzeem v Mostě, česky, anglicky a německy.

Jiří Merta – Věra Souchopová – Jiří Truhlář (eds.), *Cesta železa Moravským krasem*, Blansko 2002. Vydalo Technické muzeum v Brně ve spolupráci se Svazem obcí, Spolkem pro rozvoj venkova Moravský kras a Správou CHKO Moravský kras, ISBN 80-239-0459-0, česky, resumé anglicky.

Slévárna a strojírna Vaňkovka v Brně, projekt MK0CEZ99F0501, řešitel Petra Peterková, 2002 (nepublikovaný rukopis, uložený v NPÚ Praha).

Zpřístupnění depozitáře vybraného technického zařízení Vítkovických železáren, projekt MK0CEZ99F0801, řešitel Miloš Matěj, 2002 (nepublikovaný rukopis, uložený v NPÚ Ostrava).

2003

Václav Dvořák, *Walter, a. s.*, Praha 2003 (výzkumný pasport uložený ve VCPD ČVUT v Praze).

Jaroslav Folta (ed.), *Studie o technice v českých zemích 1945–1992*, Praha 2003, část 1–3. Vydal Encyklopedický dům ve spolupráci s Národním technickým muzeem v Praze, ISBN 80-86044-22-X, česky, resumé německy a anglicky.

Jana Geršlová – Milan Sekanina, *Lexikon našich hospodářských dějin 19. a 20. století v politických a společenských souvislostech*, Praha 2003. Vydalo Libri, ISBN 80-7277-178-7, česky.

Hana Hlušičková (ed.), *Technické památky v Čechách, na Moravě a ve Slezsku*, díl III. P–S, Praha 2003. Vydalo Libri, ISBN 80-7277-045-4, česky.

Roland Kirsch (ed.), *Historie sklářské výroby v českých zemích*, II. díl /1, Praha 2003. Úvod Miroslav Grisa. Vydala Academia, ISBN 80-200-1069-6, česky.

Roland Kirsch (ed.), *Historie sklářské výroby v českých zemích*, II. díl /2, Praha 2003. Vydala Academia, ISBN 80-200-1104-8, česky.

Kolektiv autorů, *Uhelné hornictví v Ostravsko-karvinském revíru* (mapové přílohy), Ostrava 2003. Vydal Anagram, ISBN 80-7342-016-3, česky, resumé anglicky a německy.

Mojmír Krejčiřík, *Železniční stavební technické památky*, Praha 2003. Ilustrace Jiří Ryvola. Vydala Skanska ŽS.

Šárka Jiroušková, *Mlékárna Čejetičky*, Praha 2003 (výzkumný pasport uložený ve VCPD ČVUT v Praze).

Mojmír Krejčiřík, *Česká nádraží. Architektura a stavební vývoj*, díl I., Litoměřice 2003. Vydal Luděk Čada, ISBN 80-902706-8-9, česky, resumé německy a anglicky.

Linda Mašková, *České cukrovary*, Praha 2003 (výzkumný pasport uložený ve VCPD ČVUT v Praze).

Lumír Mlčák, *Fezko Strakonice*, Praha 2003 (výzkumný pasport uložený ve VCPD ČVUT v Praze).

Milan Myška (ed.), *Historická encyklopedie podnikatelů Čech, Moravy a Slezska do poloviny XX. století*, Ostrava 2003. Vydala Filozofická fakulta Ostravské univerzity, ISBN 80-7042-612-8, česky.

Tomáš Netušil, *Výpravní budova hlavního nádraží v Hradci Králové*, Praha 2003 (výzkumný pasport uložený ve VCPD ČVUT v Praze).

Milan Polák, *Pražské pivovary a pivovárky*, Praha 2003. Vydalo Libri, ISBN 80-7277-193-0, česky.

Lenka Popelová, *Sklady Ferra a. s.*, Praha 2003 (výzkumný pasport uložený ve VCPD ČVUT v Praze).

Silvie Tučková, *Vodní dílo Vrané nad Vltavou*, Praha 2003 (výzkumný pasport uložený ve VCPD ČVUT v Praze).

Silvie Tučková, *Zdymadlo Poděbrady*, Praha 2003 (výzkumný pasport uložený ve VCPD ČVUT v Praze).

Vladislava Valchářová (ed.), *Industriální stopy: Dvanáct ohrožených*, Praha 2003. Úvod Benjamin Fragner. Vydalo VCPD ČVUT v Praze ke 2. bienále Industriální stopy, česky, úvod anglicky.

Zaměření technických památek. Průmysl okresu Karviná, projekt MK0CEZ99F0801, řešitel Libor Telařík, 2003 (nepublikovaný rukopis, uložený v NPÚ Ostrava).

Průmysl okresu Frýdek-Místek, projekt MK0CEZ99F0801, řešitel Alena Borovcová, 2003 (nepublikovaný rukopis, uložený v NPÚ Ostrava).

Inventarizace silničních mostů, okres Jeseník, okres Olomouc, okres Přerov, projekt MK0CEZ99F0701, řešitel Miroslav Papoušek, 1998–2003 (nepublikovaný rukopis, uložený v NPÚ Praha).

Helena Zemánková, *Tvořit ve vytvořeném. Nové funkční využívání uvolněných objektů*, Brno 2003. Vydalo VUT Brno, Akademické nakladatelství CERM, ISBN (VUT Brno) 80-214-2365-X, ISBN (CERM) 80-7204-281-5, česky.

2004

Vojtěch Černý, *Zdymadlo a elektrárna ve Štěchovicích*, Praha 2004 (výzkumný pasport uložený ve VCPD ČVUT v Praze).

Hana Hlušičková (ed.), *Technické památky v Čechách, na Moravě a ve Slezsku*, díl IV. Š–Ž, slovníky a dodatky, Praha 2004. Vydalo Libri, ISBN 80-7277-160-4, česky.

Czaba Holló (ed.), *A Visegrádi Országok technikai müemlékei* [Technical monuments of the Visegrád Countries / Zabytki techniki krajów Wyszehradzkiej czwórki / Technické pamiatky krajín Vyšehradskej štvorky / Technické památky zemí Visegrádské čtyřky], Miskolc 2004, díl II. Vydala Magyar Mérnöki Kamara, ISBN 963-214-544-5, maďarsky, anglicky, polsky, slovensky a česky.

Pavel Jákl, *Encyklopedie pivovarů Čech, Moravy a Slezska. Střední Čechy*, I. díl, Praha 2004. Vydalo Libri, ISBN 80-7277-226-0, česky.

Tomáš Kužel, *Královdvorská cementárna, a.s.*, Praha 2004 (výzkumný pasport uložený ve VCPD ČVUT v Praze).

Jiří Majer, *Rudné hornictví v Čechách, na Moravě a ve Slezsku*, Praha 2004. Vydalo Libri, ISBN 80-7277-222-8, česky.

Tomáš Šenberger – František Štědrý, *Brownfields a průmyslové dědictví – nástroje rehabilitace sídel a krajiny*, Praha 2004. Vydalo VCPD ČVUT v Praze jako interní publikaci v rámci projektu MŠMT 04341 – příprava vzdělávacího kurzu, česky.

Barbora Špičáková, *Kazeto, spol. s r. o., dříve K. Zejda Přerov, továrna na výrobu kufrů*, Praha 2004 (výzkumný pasport uložený ve VCPD ČVUT v Praze).

Dokumentace a hodnocení kulturního dědictví severní Moravy z hlediska památkové péče, projekt MK0CEZ99F0801, řešitel Miloš Matěj, 1999–2004 (nepublikovaný rukopis, uložený v NPÚ Ostrava).

Hodnocení stavebního a technického fondu průmyslových podniků a technického zařízení v okrese Olomouc, projekt MK0CEZ99F0801, řešitel Alena Borovcová, 2004 (nepublikovaný rukopis, uložený v NPÚ Ostrava).

Hodnocení stavebního a technického fondu tepelných elektráren na Moravě, etapa závodní elektrárny ostravsko-karvinské, projekt MK0CEZ99F0801, řešitel Libor Telařík, 2003–2004 (nepublikovaný rukopis, uložený v NPÚ Ostrava).

Inventarizace historických mostů, projekt MK0CEZ99F0401, řešitel Jan Pešta, 2004 (nepublikovaný rukopis, uložený v NPÚ Praha).

Technické památky a průmyslová architektura, projekt MK0CEZ99F1001-175, řešitel Pavel Domanický, 1999–2004 (nepublikovaný rukopis, uložený v NPÚ Praha).

Stav a perspektivy výrobních území průmyslových měst České republiky, projekt GA103/02/1375, řešitel Alois Nový, 2002–2004 (nepublikovaný rukopis, uložený v NPÚ Praha).

Petr Vorlík, *ETA – Regula v Praze*, Praha 2004 (výzkumný pasport uložený ve VCPD ČVUT v Praze).

Petr Vorlík, *Elektrárna ESSO v Kolíně nad Labem*, Praha 2004 (výzkumný pasport uložený ve VCPD ČVUT v Praze).

2005

Lukáš Beran – Vladislava Valchářová (eds.), *Pražský industriál. Technické stavby a průmyslová architektura Prahy*, Praha 2005. Vydalo VCPD ČVUT v Praze, ISBN 80-239-6198-5, česky, resumé anglicky.

Petr David – Vladimír Soukup, *222 technických skvostů České republiky*, Praha 2005. Úvod Eva Dvořáková. Vydala Kartografie Praha, ISBN 80-7011-867-9, česky.

Jan Doubek, *Dochované větrné mlýny a mlýnky v České republice*, Brno 2005. Vydalo Technické muzeum v Brně, ISBN 80-86413-28-4, česky.

Olga Drahotová (ed.), *Historie sklářské výroby v českých zemích*, I. díl, Praha 2005. Vydala Academia, ISBN 80-200-1287-7, česky.

Eva Dvořáková – Tomáš Šenberger (eds.), *Industriální cesty Českým středozápadem* [Industrial Trails through the Bohemian Mid-West], Kladno 2005. Průvodce vybranými industriálními objekty a technickými památkami Kladenska, Slánska, Berounska a Rakovnicka, vydalo ASCO ve spolupráci s VCPD ČVUT v Praze a statutárním městem Kladnem, ISBN 80-85377-96-9, česky a anglicky.

Milena Flodrová, *Proměny Vaňkovky* [The Changing Faces of Vaňkovka], Brno 2005. Fotografie Libor Teplý. Vydal FOTEP ve spolupráci se statutárním městem Brnem, ISBN 80-86871-02-9, česky a anglicky.

Benjamin Fragner – Alena Hanzlová, *Industriální stopy / Vestiges of Industry* (kat. výst.), Praha 2005. Úvod Benjamin Fragner. Vydalo VCPD ČVUT v Praze ke 3. bienále Industriální stopy, ISBN 80-239-5440-7, česky a anglicky.

Kolektiv autorů, *Stavební kniha 2005. Meziválečná průmyslová architektura*, Brno 2005. Úvod Benjamin Fragner. Vydala Expo Data ve spolupráci s ČKAIT, ISBN 80-7293-137-7, česky, resumé anglicky.

Mojmír Krejčiřík, *Česká nádraží. Architektura a stavební vývoj*, díl II., Litoměřice 2005. Vydal Luděk Čada, ISBN 80-86765-02-4, česky, resumé německy a anglicky.

Radka Schmelzová (ed.), *KLADNO+–ZÁPORNO – Industriální safari / Industrial safari*, Praha 2005. Vydalo o. s. mamapapa jako doprovodný materiál projektu ke 3. bienále Industriální stopy, česky a anglicky.

Zdeněk Zícha, *Fotografie a pohlednice hnědouhelných hlubinných dolů Ústeckého kraje*, Ústí nad Labem 2005. Předmluva Roman Makarius. Vydaly Severočeské doly, Chomutov, ISBN 80-902278-6-4, česky, resumé německy.

2006

Lukáš Beran – Lenka Popelová – Michal Zlámaný (eds.), *3. mezinárodní bienále Industriální stopy 2005* (DVD, elektronický sborník bienále), Praha 2006. Vydalo VCPD ČVUT v Praze.

Lukáš Beran – Vladislava Valchářová (eds.), *Industrial Prague. Technical Buildings and Industrial Architecture in Prague*, Praha 2006. Vydalo VCPD ČVUT v Praze, ISBN 80-01-03511-5, anglicky.

Lukáš Beran – Vladislava Valchářová (eds.), *Vodní dílo v krajině* (sborník konference na lodi), Praha 2006. Vydalo VCPD ČVUT v Praze, ISBN 80-01-03510-7, česky, úvod anglicky.

Vladimír Dvořák – Blažena Gehinová – Marie Hesková et al., *Unikátní technické atraktivity jižních Čech*, České Budějovice 2006. Vydala Jihočeská univerzita v Českých Budějovicích, ekonomická fakulta, ISBN 978-80-7259-053-7, česky.

Ivan Jakubec – Zdeněk Jindra (eds.), *Dějiny hospodářství českých zemí od počátku industrializace do konce habsburské monarchie*, Praha 2006. Vydalo Karolinum, Univerzita Karlova v Praze, ISBN 80-246-1035-3, česky.

Unikátní místní technické památky, projekt WB-26-05, řešitel Marie Hesková, 2005–2006 (nepublikovaný rukopis, uložený v NPÚ Praha).

2007

Lukáš Beran – Vladislava Valchářová (eds.), *Pražský industriál. Technické stavby a průmyslová architektura Prahy*, Praha 2007. vydalo VCPD ČVUT v Praze, 2. rozšířené vydání, ISBN 80-01-03586-7, česky s angl. resumé.

Lukáš Beran – Vladislava Valchářová, *Industriál Libereckého kraje. Technické stavby a průmyslová architektura*, Praha 2007. Vydalo VCPD ČVUT v Praze ve spolupráci s Libereckým krajem a statutárním městem Liberec, ISBN 978-80-01-03798-0, česky, úvod německy a anglicky.

Alena Borovcová – Miloš Matěj – Hana Paclová – Renata Zdařilová, *Technické památky v Ostravě*, Ostrava 2007. Úvod Alois Materna. Vydalo statutární město Ostrava s vydavatelstvím Repronis, ISBN 978-80-7329-157-0, česky.

Libor Doležal – Pavel Jákl – Šárka Jiroušková – Tomáš Šenberger, *Stavební kniha 2007. České a moravské pivovary, stavební dědictví tradičního výrobního odvětví.* Brno 2007. Úvod Tomáš Šenberger. Vydala Expo Data ve spolupráci s ČKAIT, ISBN 978-80-7293-182-8, česky, resumé anglicky.

Eva Dvořáková – Benjamin Fragner – Tomáš Šenberger, *Industriál_paměť_východiska*, Praha 2007. Fotografie Pavel Frič, úvod Benjamin Fragner. Vydal Titanic, ISBN 978-80-86652-33-7, česky, úvod a resumé anglicky.

Olga Groszová – Zdeněk Slepička – Tomáš Šenberger – Eva Šípková (eds.), *Industriální cesty Českým středozápadem* [Industrial Trials through the Bohemian Mid-West], Kladno 2007. DVD a 5 map (Kladno, Kladensko, Berounsko, Rakovnicko, Slánsko). Vydalo statutární město Kladno ve spolupráci s VCPD ČVUT v Praze a Kartografií, česky a anglicky.

Jan Hozák – Pavel Scheufler, *Tvář průmyslové doby – svědectví fotografie* [A Portrait of the Industrial Age – Captured in Photography], kat. výst, Praha 2007.

Vydalo VCPD ČVUT v Praze ve spolupráci s Národním technickým muzeem, ISBN 978-80-01-03799-7, česky a anglicky.

Jaroslav Klát – Miloš Matěj, *National cultural heritage site Michal/Petr Cingr coal mine*, Ostrava 2007. Vydal NPÚ, územní odborné pracoviště Ostrava, ISBN 978-85034-00-4, anglicky.

Jaroslav Klát – Miloš Matěj, *Národní kulturní památka Důl Michal/Petr Cingr v Ostravě*, Ostrava 2007. Vydal NPÚ, územní odborné pracoviště Ostrava, ISBN 80-85034-34-4, česky.

Jana Machotková – Ludvík Tejzr, *Vítkovice Industria. Vysoké pece 1836–2007* [Blast Furnaces], Ostrava 2007. Fotografie Miloš Polášek, Radim Polášek, Jaromír Vítek, koncepce Jan Světlík. Vydalo En Face, ISBN 978-80-903385-6-2, česky a anglicky.

Radoslava Schmelzová – Dagmar Šubrtová (eds.), *Kladno minulé a budoucí* (sborník z mezioborové konference, konané 15. 6. 2007 v Kladně), Kladno 2007. Vydalo občanské sdružení Arteum při příležitosti 4. bienále Industriální stopy, ISBN 978-80-254-0180-4, česky.

Petr Vorlík (ed.) *Druhý dech průmyslové architektury* (kat. výst.) Praha 2007. Úvod Petr Vorlík. Vydalo Výzkumné centrum průmyslového dědictví ČVUT v Praze, ISBN 978-80-01-03805-5, česky, úvod anglicky.

Eva Dvořáková – Šárka Jiroušková – Jan Pešta, *Průvodce po industriální minulosti a technických památkách Středočeského kraje*, Praha 2007. Fotografie Pavel Frič, úvod David Vávra. Vydal Titanic, ISBN 978-80-86652-34-4, česky.

Eva Dvořáková – Šárka Jiroušková – Jan Pešta, *A Guide to the Industrial Past and Technical Monument of Centre Bohemia*, Praha 2007, Fotografie Pavel Frič, Introduction David Vávra. Vydal Titanic, ISBN 978-80-86652-35-1, anglicky.

Dvořáková Eva (ed.), *Technical Monuments of the Visegrad Countries* [Technické památky zemí Visegrádské čtyřky / A Visegrádi négyek országainak technikai müemlékei / Zabytki techniki krajów Wyszehradzkiej czwórki / Technické pamiatky krajín Vyšehradskej štvorky], Praha 2007, díl III. Vydalo Informační centrum ČKAIT, ISBN 978-83-903760-1-1, česky, maďarsky, polsky a slovensky.

Věra Kučová – Miloš Matěj, *Industriální soubory v Ostravě vybrané k nominaci na zápis do seznamu světového dědictví UNESCO*, Ostrava 2007. Vydal Národní památkový ústav, územní odborné pracoviště v Ostravě, ISBN 978-80-85034-01-1, česky.

Věra Kučová – Miloš Matěj, *Industrial Complexes in Ostrava to be nominated for Inscription on the UNESCO World Heritage List*, Ostrava 2007. Vydal National Institute for the Protection and Conservation of Monuments and Sites, Central Unit Prague and Regional Department in Ostrava, ISBN 987-80-85 034-02-8, anglicky.

Josef Velfl a kolektiv, *Otisky času. Báňská činnost ve Středočeském kraji / Time traking. Mining Activities in Central Bohemia*, Praha 2007. Vydal Středočeský kraj, ISBN 978-80-254-0903-9, česky, anglicky.

2008

Eva Dvořáková – Šárka Jiroušková – Jan Pešta, *100 technických a industriálních staveb Středočeského kraje*, Praha 2008. Fotografie Pavel Frič, úvod Jiří T. Kotalík. Vydal Titanic, ISBN 978-80-86652-37-5, česky, úvod a resumé anglicky.

Anna Prokopová (ed.), Industriální stavby. Pivovary, rekonstrukce a konverze pivovarů [Breweries. Reconstruction and Corversion of Breweries], Ostrava-Vítkovice 2008. Úvod Tomáš Šenberger. Vydala Mise jako přílohu časopisu *Střechy, fasády, izolace* ..., ISSN 1214-4584, česky a anglicky.

www.industrialnistopy.cz
http://vcpd.cvut.cz

AUTOŘI / *AUTHORS*

Lukáš Beran, Výzkumné centrum průmyslového dědictví ČVUT v Praze, Česká republika / *Research Centre for Industrial Heritage at the Czech Technical University (CTU) in Prague, Czech Republic*

Louise N. Boucher, University of Ottawa, Kanada / *Canada*

Sir Neil Cossons, zakladatel a první ředitel Ironbridge Museum (1971–1983), vedl Science Museum v Londýně (1986–2000), předseda britské vládní agentury na ochranu památek English Heritage (2000–2007), Velká Británie / *founder and first director of the Ironbridge Museum (1971–1983), former head of the Science Museum in London, (1986–2000), chairman of English Heritage (2000–2007), UK*

Vladimír Dvořák, Ekonomická fakulta Jihočeské univerzity v Českých Budějovicích, Česká republika / *Faculty of Economics of the University of South Bohemia, České Budějovice, Czech Republic*

Eva Dvořáková, Národní památkový ústav v Praze, Česká republika / *National Heritage Institute in Prague, Czech Republic*

Wolfgang Ebert, zakladatel / *founder of* Deutsche Gesellschaft für Industriekultur (projekt ERIH – The European Route of Industrial Heritage), Německo / *Germany*

Keith Falconer, vedoucí sekce Industriální archeologie vládní agentury English Heritage, Velká Británie / *head of Industrial Archaeology at English Heritage, UK*

Axel Föhl, Arbeitsgruppe Industriedenkmalpflege der Vereinigung der Landesdenkmalpfleger – VdL; Rheinisches Amt für Denkmalpflege, Německo / *Germany*

Benjamin Fragner, vede Výzkumné centrum průmyslového dědictví ČVUT v Praze, Česká republika / *head of the Research Centre for Industrial Heritage, CTU in Prague, Czech Republic*

Blažena Gehinová, Ekonomická fakulta Jihočeské univerzity v Českých Budějovicích, Česká republika / *Faculty of Economics, University of South Bohemia, České Budějovice, Czech Republic*

Marie Hesková, Ekonomická fakulta Jihočeské univerzity v Českých Budějovicích, Česká republika / *Faculty of Economics, University of South Bohemia, České Budějovice, Czech Republic*

Meritxell Puig Jodar, Fakulta geografie a historie, Universitat de Barcelona, Španělsko / *Faculty of Geography and History, University of Barcelona, Spain*

Müjgan Bahtìyar Karatosun, Fakulta architektury, Dokuz Eylül Üniversitesi, Izmir, Turecko / *Faculty of Architecture, Dokuz Eylül University, Izmir, Turkey*

Eva Kráľová, Fakulta architektúry Slovenskej technickej univerzity v Bratislave, Slovensko / *Faculty of Architecture, Slovak University of Technology in Bratislava, Slovak Republic*

Michael Mende, Hochschule für Bildende Künste Braunschweig, Německo / *Braunschweig University of Art, Germany*

Jiří Merta, Technické muzeum v Brně, Česká republika / *Technical Museum in Brno, Czech Republic*

Györgyi Németh, členka Výboru TICCIH, univerzita Miskolci Egyetem, Maďarsko / *member of TICCIH Board, University of Miskolc, Hungary*

Radka Pittnerová, Výzkumný ústav textilních strojů v Liberci, Česká republika / *Research Institute of Textile Machines Liberec, Czech Republic*

Petra Rydvalová, Hospodářská fakulta Technické univerzity v Liberci, Česká republika / *Faculty of Economics of the Technical University of Liberec, Czech Republic*

Dan Senn, multimediální umělec / *multimedia artist*, Oregon, USA

Lars Scharnholz, vědecký ředitel Institut für Neue Industriekultur INIK e. V., Forst (Lausitz) v letech 2002 až 2007, nyní nezávislý konzultant, pedagog, Německo / *scientific director of the Institut für Neue Industriekultur INIK e.V., Forst (Lausitz) in 2002–2007, now an independent consultant, teacher, Germany*

Radoslava Schmelzová, historička umění, Česká republika / *art historian, Czech Republic*

Paul Smith, historik, Ministère de la Culture et de la Communication, Paříž, Francie / *historian, Ministry of Culture and Communication, Paris, France*

Jan Světlík, předseda představenstva a generální ředitel VÍTKOVICE a.s., Ostrava, Česká republika / *chairman of the board of directors VÍTKOVICE a.s., Ostrava, Czech Republic*

Tomáš Šenberger, Výzkumné centrum průmyslového dědictví a Fakulta stavební ČVUT v Praze, Česká republika / *Research Centre for Industrial Heritage CTU in Prague, Faculty of Civil Engineering, CTU in Prague, Czech Republic*

Josef Štulc, prezident Českého národního komitétu ICOMOS, hlavní konzervátor Národního památkového ústavu v Praze, Česká republika */ president of the Czech National Committee of ICOMOS, head conservationist at the National Heritage Institute in Prague, Czech Republic*

Dagmar Šubrtová, umělkyně, kurátorka Galerie Důl Mayrau, Vysoká škola uměleckoprůmyslová v Praze, Česká republika / *artist, curator of the Mayrau Mine Gallery, Academy of Arts, Architecture and Design Prague, Czech Republic*

Norbert Tempel, Westfalisches Industriemuseum, Dortmund, Německo / *Germany*

Petr Urlich, Výzkumné centrum průmyslového dědictví a Fakulta stavební ČVUT v Praze, Česká republika / *Research Centre for Industrial Heritage CTU in Prague, Faculty of Civil Engineering CTU in Prague, Czech Republic*

Vladislava Valchářová, Výzkumné centrum průmyslového dědictví ČVUT v Praze, Česká republika / *Research Centre for Industrial Heritage CTU in Prague, Czech Republic*

Miloš Vojtěchovský, pedagog a teoretik, Centrum audiovizuálních studií Filmová a televizní fakulta Akademie múzických umění v Praze, Česká republika / *Centre of Audiovisual Studies, Film and TV School of the Academy of Performing Arts in Prague, Czech Republic*

Tomáš Žižka, multimediální umělec, Divadelní fakulta Akademie múzických umění v Praze, Česká republika / *multimedia artists, Theatre Faculty of the Academy of Performing Arts in Prague, Czech Republic*

VÍTKOVICE

THE LEADER OF MACHINERY PRODUCTION

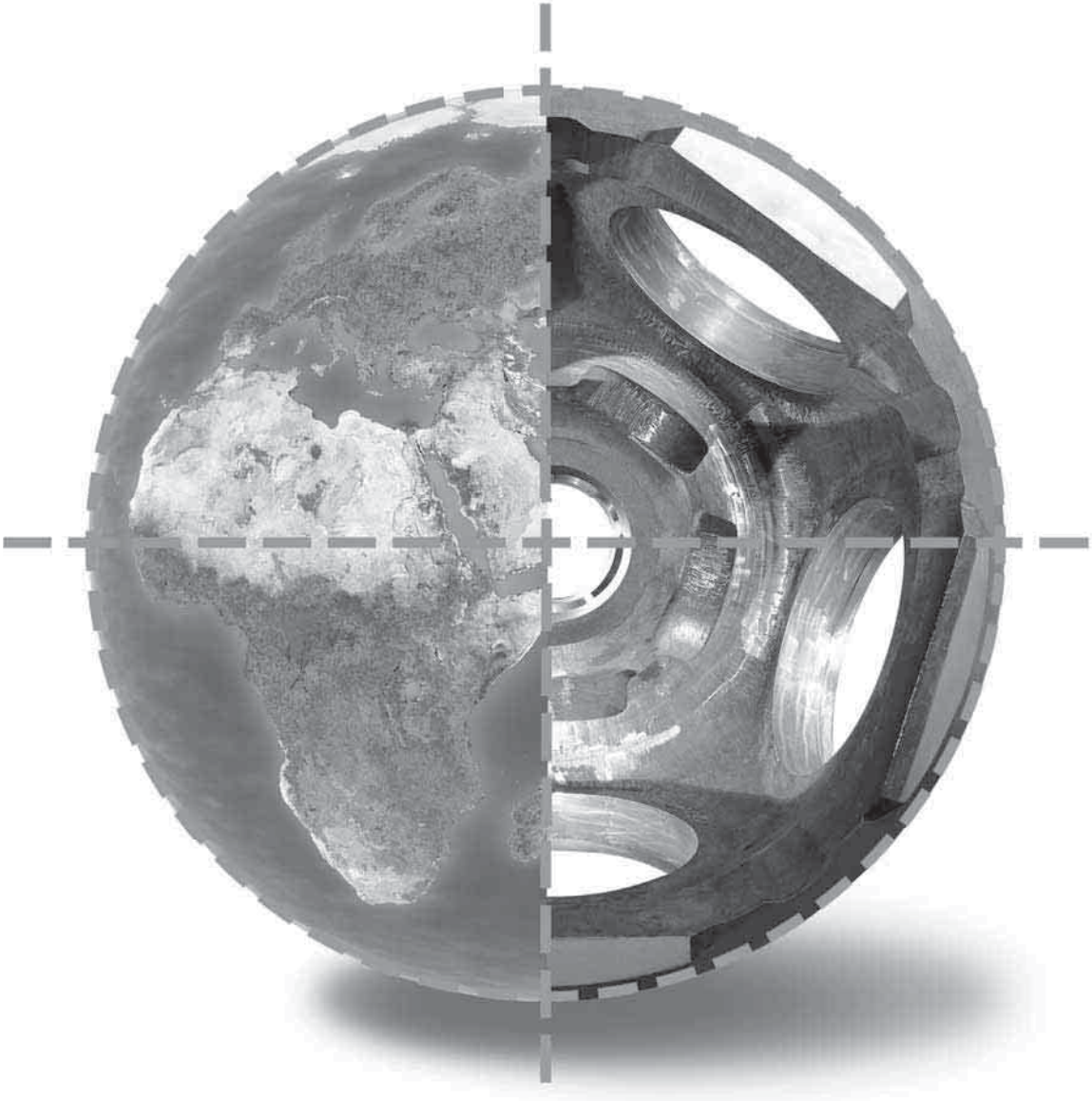

vitkovice.com

Česká komora autorizovaných inženýrů a techniků činných ve výstavbě
Český svaz stavebních inženýrů
Svaz podnikatelů ve stavebnictví v ČR

časopis
stavebnictví

www.casopisstavebnictvi.cz

PROFIL ČASOPISU

Stavebnictví je odborným časopisem České komory autorizovaných inženýrů a techniků činných ve výstavbě, Českého svazu stavebních inženýrů a Svazu podnikatelů ve stavebnictví v ČR.

ČTENÁŘI autorizovaní inženýři a autorizovaní technici činní ve výstavbě, stavební firmy, výrobci stavebních hmot, státní správa a odborné školy

NÁKLAD (auditovaný): 30 000 výtisků

PERIODICITA: měsíčník (zimní a letní dvojčíslo)

JAZYKOVÉ MUTACE: čeština; anglicky: názvy článků, anotace a klíčová slova

ROZSAH: 92 stran formátu A4

57 589* čtenářů – profesionálů činných ve stavebnictví
* průměrná čtenost podle průzkumu ESF MU Brno

LETOVÝ PLÁN RADIA WAVE

radio.wave ČESKÝ ROZHLAS 4

TIME	DESTINATION	FM	WWW	
2008	INDUSTRIAL	1007	WAVECZ	
2008	PUNK	1007	WAVECZ	
2008	ALTERNATIVA	1007	WAVECZ	VLNA
2008	HIP HOP	1007	WAVECZ	
2008	NU-FOLK	1007	WAVECZ	
2008	ELECTRO	1007	WAVECZ	KTERÁ
2008	INDIE KYTARY	1007	WAVECZ	
2008	DRUM´N´BASS	1007	WAVECZ	
2008	SKA	1007	WAVECZ	TĚ
2008	R´N´B	1007	WAVECZ	
2008	DANCE	1007	WAVECZ	
2008	DOWNTEMPO	1007	WAVECZ	
2008	REGGAE	1007	WAVECZ	STRHNE
2008	ROCK	1007	WAVECZ	

art&antiques

umění žít s uměním

Staňte se předplatitelem časopisu art&antiques a získáte:
50% slevu na vstupném do vybraných galerií
spolehlivou distribuci na udanou adresu
slevu až 180 korun oproti koupi na stánku
zdarma tři starší čísla časopisu*

Předplatné na **12 čísel**
Cena **900** Kč

Předplatné na **6 čísel**
Cena **500** Kč

* Počet archivních čísel, která jsou k dispozici, je limitován. Vydavatel si proto vyhrazuje právo zaslat jiné než požadované číslo.

Jak objednat? na internetu: **www.artantiques.cz** | emailem: **predplatne@artantiques.cz**
telefonicky: **+420 585 203 697** | faxem: **+420 585 203 721**
poštou: **Art&Antiques, Na Střelnici 48, 779 00 Olomouc**

ARCHITEKT

architektura
stavitelství
design

Měsíčník Obce architektů / www.architekt-casopis.cz

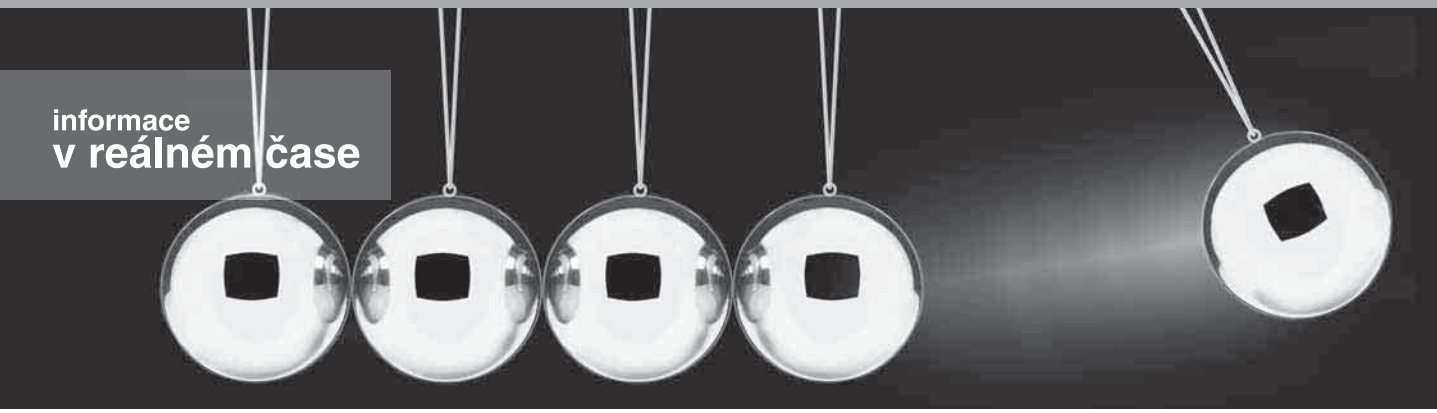

ČESKÉ
ZPRAVODAJSKÝ SERVER ČTK
noviny.cz

Časopis, který vás postaví na nohy
Čtěte každý měsíc !

FotoVideo

www.ifotovideo.cz

Unlimited Edition

...Brno, Budapešť, České Budějovice, Göteborg, Helsinky, Hong Kong, Hradec Králové, Kodaň, Liberec, Lisabon, Lyon, Madrid, Malmö, Marseille, Milán, Montreal, New York, Olomouc, Ostrava, Ottawa, Pardubice, Paříž, Petrohrad, Philadelphia, Plzeň, Porto, Praha, Řím, Santiago, Sevilla, Soul, Stockholm, Toronto, Ústí nad Labem, Valencia, Vancouver, Zaragoza, Zlín, Aarhus, Amsterdam, Atény, Barcelona, Boston...

metro®
Největší mezinárodní deník

Umění spolupráce

Metrostav a.s. Koželužská 2246 Praha 8

METROSTAV
člen DDM Group

www.metrostav.cz

ČASOPISY PRO PROFESIONÁLY VE STAVEBNICTVÍ

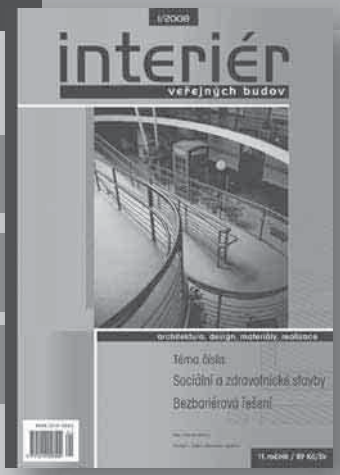

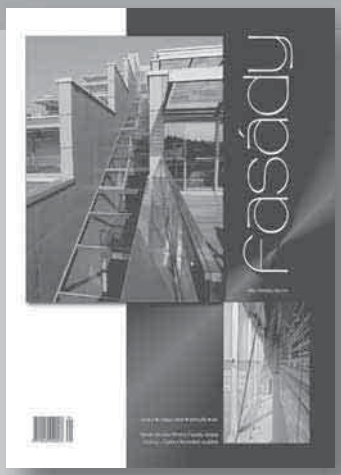

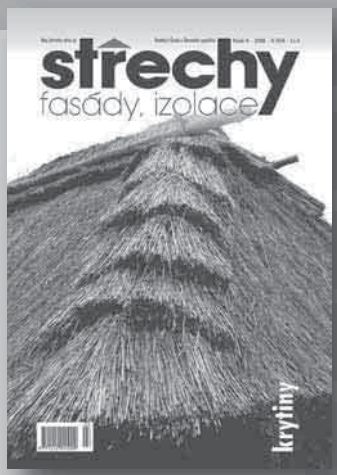

www.mise.cz

NAKLADATELSTVÍ MISE

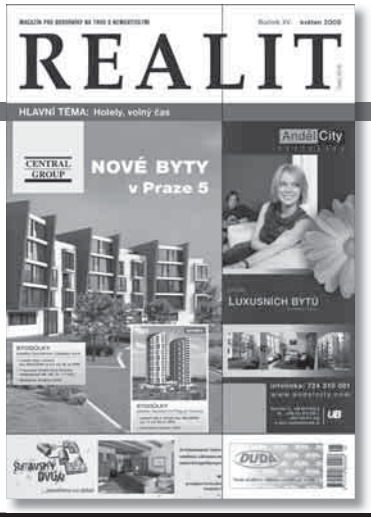

REALIT

Magazín pro odborníky na trhu s nemovitostmi

- tradice 15 let pro všechny, kteří se zajímají o realitní trh
- přináší aktuální informace z českého i zahraničního realitního trhu a souvisejících oborů
- rubriky věnované daňovým a právním aspektům prodeje, koupě, nájmu a správě nemovitostí
- aktuální údaje o vývoji cen stavebních pozemků
- aktuální údaje o průměrných cenách bytů v pražské aglomeraci
- průvodce novými projekty bytových, řadových a rodinných domů
- informace o zajímavých projektech a trendech
- rubrika věnovaná zahraničnímu realitnímu trhu a pozoruhodným architektonickým projektům

inzerce – tel. 225 276 272 **www.mf.cz** **předplatné – tel. 800 104 410**

www.sreality.cz

- **nezávislý** realitní server
- garance vysoké **návštěvnosti**
- **aktuální** databáze nabídek
- propojení s **tiskem**

REALITY

REALITNÍ SERVER A ČASOPIS

... najdu tam, co neznám!

Kolegium

pro technické památky ČKAIT & ČSSI

(Česká komora autorizovaných inženýrů a techniků & Český svaz stavebních inženýrů) vzniklo v roce 1999 s hlavním cílem integrovat zájemce o problematiku industriálního dědictví z řad členů Komory a Svazu a společně se pak pokoušet o změnu všeobecného povědomí o významu tohoto specifického kulturního dědictví.

Ke splnění tohoto cíle se členové Kolegia věnovali popularizaci různých iniciativ, týkajících se industriálního dědictví a stali se spoluiniciátory a spolupořadateli již 4 ročníků bienále „Industriální stopy" pořádané od roku 2001. Za osm let se bienále vyvinulo z akce lokálního (pražského) významu ve významnou celostátní akci – letos Praha, Kladno, Liberec a Ostrava, ale i v akci s významným mezinárodním ohlasem.

Tradicí se stalo rovněž již 7 ročníků „Ouvertury" stavebních veletrhů ibf Brno – letos věnované českým a moravským pivovarům.

Kolegium se podílí i na přípravě a organizaci odborných zájezdů, například za pomoci partnerské organizace VBI Německo, při kterých členové poznávají významné německé konvertované industriální objekty, nebo například i památku světového kulturního dědictví – hutě ve Völklingenu, v Porúří.

Úspěch dosáhlo Kolegium i v ediční činnosti : ve spolupráci s IC ČKAIT a partnerskými inženýrskými organizacemi ze zemí V4 se jeho členové podíleli na přípravě a vydání již 3 dílů publikací „Technické památky zemí Visegradské čtyřky", publikovaných v jazycích zemí V4 + v angličtině. První díl vyšel v České republice, druhý v Maďarsku a třetí letos v červnu v Polsku. Seriál bude ukončen vydáním posledního – 4. dílu na Slovensku. V roce 2001 vydalo Kolegium zajímavého průvodce s mapou po Technických památkách Čech, Moravy a Slezska v jazyce českém, německém a anglickém. Snaží se ve spolupráci s Národním technickým muzeem v Praze, Výzkumným centrem průmyslového dědictví ČVUT, NPÚ - ÚP v Praze i některými dalšími partnery pomáhat i vydání dalších publikací na téma průmyslového dědictví.

Informace o svém případném členství mohou členové ČKAIT & ČSSI získat v sekretariátu Kolegia v Karlových Varech – tel **353 234 634**, případně na e-mailové adrese **ckait@iol.cz**.

Ing.Svatopluk Zídek
prezident ČSSI,
předseda Kolegia pro
technické památky
ČKAIT & ČSSI

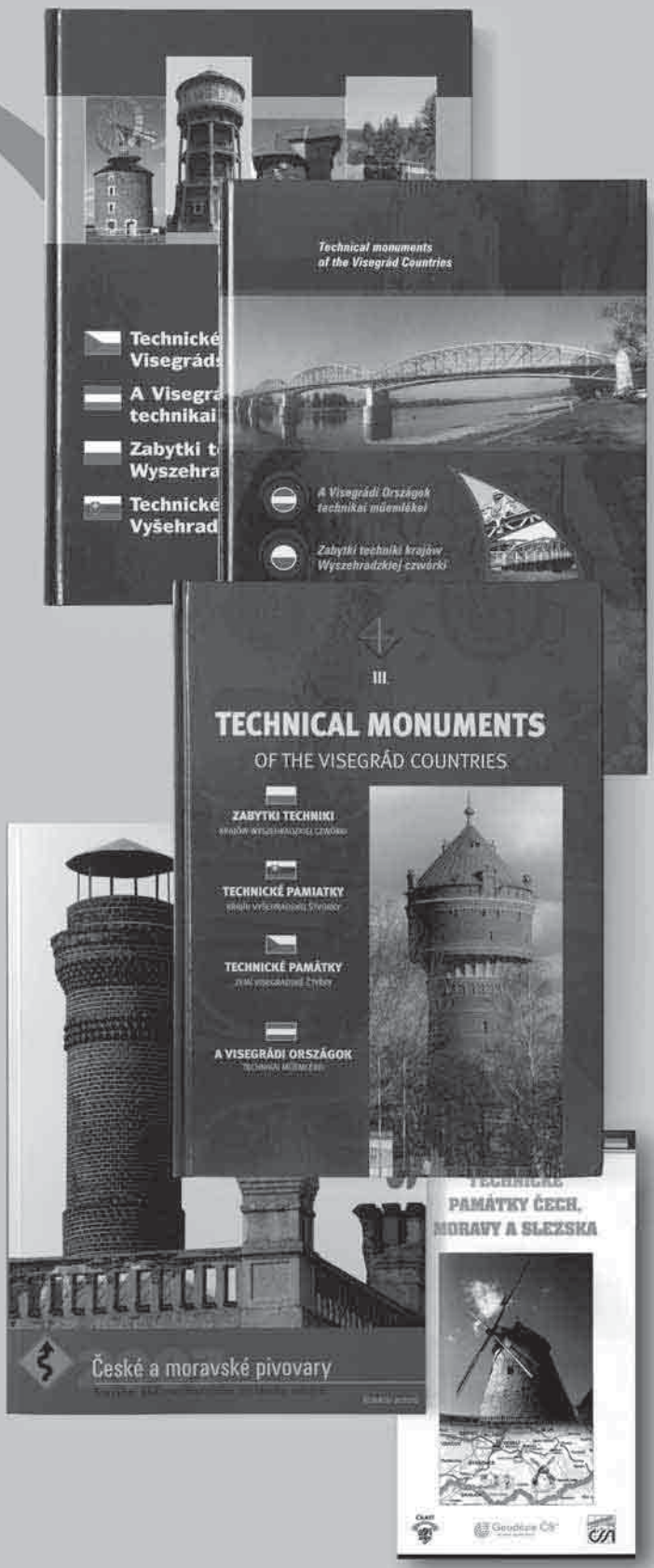

Kolegium

pro technické památky ČKAIT & ČSSI • sekretariát kolegia: Stará Kysibelská 45, 360 09 Karlovy Vary • tel.: 353 234 634 • fax: 353 234 634 • e–mail: ckait@iol.cz